This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

LSoc3061.20 Bd. October, 1893.

Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received 27 Oct. 1892 – 13 Jul. 1893.

McNAMEE Binding

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

NEGENDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1893.

~~TX. 169~~
LSoc3061.20

1892, Oct. 27 –
1893, July 13.
Hinsl fund.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

NEGENDE DEEL

DER

DERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	14 Maart	1892	. . . . .	blz.	1.
"	"	11 April	"	. . . . .	"	51.
"	"	9 Mei	"	. . . . .	"	129.
"	"	13 Juni	"	. . . . .	"	176.
"	"	12 September	"	. . . . .	"	214.
"	"	10 October	"	. . . . .	"	249.
"	"	14 November	"	. . . . .	"	317.
"	"	12 December	"	. . . . .	"	321.
"	"	9 Januari	1893	. . . . .	"	326.

VERSLAGEN.

Bericht omtrent den wedstrijd in latijnsche poëzie (1892) . blz. 4.
Verslag over het Orientalisten-Congres in September 1892 te Londen gehouden . . . . . " 253.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie (1893) . . " 359.

MEDEDEELINGEN.

L. de Hartog, Over de grondwet van Japan. . . . . blz. 11.
A. Pierson, Over grieksche compositie. . . . . " 54.
H. P. G. Quack, Plockhoy's sociale plannen . . . . . " 81.
M. T. Houtsma, Over de geschiedenis der Seldjuken van Klein-Azië . . . . . " 133.
J. C. G. Boot, De Leonardo Malaspina epistolarum Ciceronis ad Atticum emendatore . . . . . " 154.
Nicolaas Beets, Eene academische rede onder de fransche overheersching . . . . . " 164.
T. M. C. Asser, Een onuitgegeven brief van Jeremias Bentham aan Koning Willem I . . . . . " 179.
S. J. Fockema Andreae, Vragen omtrent "Jaar en dag." . " 183.
O. B. Spruyt, Iets over Arnold Geulincx en de nieuwe uitgaaf zijner Opera philosophica . . . . . " 219.

J. C. G. Boot, Add. ad disputationem de Leonardo Malaspina . . . . . blz. 248.

J. Habets, Over oude (Romeinsche) mergelputten te Meerssen. " 259.

H. P. G. Quack, Uit de eerste dagen der Zwijndrechtsche Broederschap. . . . . " 270.

W. H. van de Sande Bakhuyzen, Het fragment van het evangelie van Petrus . . . . . " 329.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

NEGENDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1893.

BERICHT OMTRENT DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POEZIJ

IN HET JAAR 1892.

Toen in het vorig jaar de heer Cornelissen lijdende was aan de ziekte, voor welker geweld hij kort daarna is bezweken, heeft de heer A. Pierson voor eene enkele maal de goedheid gehad aan de beoordeeling der Latijnsche prijsversen deel te nemen: doch hij had daarbij van den aanvang af ons te kennen gegeven, dat hij zich slechts geheel tijdelijk voor deze taak wilde beschikbaar stellen. Het ware onbescheiden geweest op zijne medewerking nader aan te dringen en zoo bleef de vacature in ons midden bestaan. De beide overblijvende leden kunnen thans tot hunne groote voldoening mededeelen, dat op hunne uitnoodiging de heer Moltzer zich bereid heeft verklaard, zich voor zijn deel te belasten met de niet altijd aanlokkelijke bemoeingen aan dezen post verbonden. Het volgende rapport wordt derhalve mede uit zijnen naam uitgebracht.

Wij kunnen ditmaal korter zijn dan gewoonlijk. Wel zijn niet minder dan tien gedichten ingezonden, maar van de meerderheid van dit tiental valt weinig goeds te berichten.

Het eerste stuk *Caelibis Elegia in canem morientem* moeten wij onmiddellijk ter zijde leggen, want het bestaat uit slechts vier en twintig versregels, dus minder dan het gevorderde aantal. Doch al waren wij door deze testamentaire bepaling niet gebonden, toch zouden wij deze kreupele regels niet loftelijk kunnen vermelden, noch zelfs als de

vermoedelijke voorloopers van iets beters mogen aanmerken.

Niet veel anders staat het geschapen met twee producten van een en denzelfden dichter *Messor* en *Annibal au sommet des Alpes*. Tegen de gestelde voorwaarde zijn deze stukken met vermelding van den naam des schrijvers ingezonden, maar dewijl de onderteekening voor ons onleesbaar is, zou dit bezwaar wellicht niet behoeven te wegen. Intusschen bereikt ook deze schrijver de vereischte maat niet en wat veel erger is, zijne gedachten zijn onbeholpen en kinderachtig uitgedrukt.

Weinig gunstiger is ons oordeel over de *Columnae Paesti*, die in twaalf Sapphische strophen bezongen worden. Ook waar de taal zuiver is, blijft de inhoud droog prozaisch.

Thans nemen wij terhand het *Carmen seculare Hoeufftianum seu flosculi duo Manibus Hoeufftiacis oblati*. Reeds dadelijk rijst de vraag waarom thans een *Carmen seculare* ter eere van Hoeufft, doch de verlangde inlichting ontbreekt. Na eene korte inleiding, waarin de dichter mededeelt, hoe hij aangespoord is om zelf ook een bloempje op Hoeuffts grafheuvel te werpen, volgt eene *Meditatio silvestris* en daarna een *Cursus vitae humanae*. Dikwerf zijn de uitdrukkingen gezocht en duister, doch ook waar de dichter zich verstaanbaar weet te maken, vermocht hij ons niet te boeien.

Een ander poëem handelt *de Indica lue in Siciliae regno*, d. w. z. over de cholera, die in 1837 op Sicilie geheerscht heeft. Blijkens het onderwerp in verband met den tegenwoordigen tijd, waarvan de schrijver zich bedient, is dat een oud paardje, dat nog eens van stal wordt gehaald. Ofschoon de lezer die dit gewaar wordt, zijne belangstelling noodzakelijk voelt verzwakken, zou, voor het geval dat dit gedicht onuitgegeven is, op zich zelf in dezen eerwaardigen ouderdom geene aanleiding zijn om een minder gunstig oordeel uit te spreken. Maar tot ons leedwezen viel slechts te constateeren, dat vijftig jaar geleden de dichter wijs heeft gedaan met zijn werk voor zich te houden. Wij erkennen enkele goede regels te hebben gevonden, maar het geheel is zwak, zeer zwak: voor en

na afgezaagde gemeenplaatsen en absoluut geene *inventio.*

Wij komen tot het lastigste gedeelte van onze taak: een gedicht van welgeteld 1440 regels: *Sapientiae flores. Carmen Ethicum versibus elegiacis expressum et in tres libros distinctum.* Behalve eene *praefatio* worden in die drie boeken, waarin de hoofdstukken alphabetisch zijn geordend, 122 onderwerpen behandeld, derhalve elk gemiddeld in twaalf regels. Wij prijzen de gemakkelijkheid, waarmede de auteur zijne gedachten op het papier brengt en willen geen bovenmatig gewicht hechten aan enkele foutieve uitdrukkingen, die bij zulk een onmatigen omvang allicht talrijker mogen zijn dan in een korter dichtstuk. Maar het hooge woord moet er uit: dit carmen is onverdragelijk saai en vervelend. De zedekundige vertoogen van den auteur blijven al te gader gelijkvloers: het zijn honderdlei variaties van het bekende versje:

De deugd is zulk een' schoone zaak
En geeft den menschen veel vermaak.

Meester Sennewip, die dit denkbeeld »juist en schoon" vindt, zou toch oordeelen dat »hetzelve" in 1440 regels wel wat erg wordt verwaterd en met lang nat overgoten. De Musarum sacerdos voelt het zelf wel: hij zegt aan het slot der praefatio:

Imparibus numeris studui contexere flores,
Qui digni *pueris virginibusque* legi.

Inderdaad kunnen deze verzen na *de brave Hendrik* met vrucht bestemd worden voor de hoogere klasse eener volksschool. Eene vertaling — waarbij intusschen de onsterfelijke vergiettest van Staring zou te pas komen — kon dienstbaar worden gemaakt aan de opleiding tot alle maatschappelijke deugden. Wij onthouden ons van aanhalingen.

Nog blijven ons drie gedichten over, die eene ernstige bespreking verdienen. Het eerste draagt kortweg *Finis* tot titel en is geschreven op en bestemd voor den Oudejaarsavond. Eerst teekent de schrijver de gewaarwordingen

waarmede onder uiteenloopende levensomstandigheden het Einde begroet wordt. Het *Fin de siècle* ontbreekt daarbij natuurlijk niet.

»Saeclo finis adest" timido sic murmure multi
Caelum servantes, tristia num videant;
Nam credunt saeclum fumo flammis ruiturum,
Sanguine conspersum mox fore ut omne labet.
Neque timent (?) internecio populi fiat atque
Civem ne civis turpiter ense necet,
Evertat ne quae maiorum erexerit aetas
Pauper, divitiis dum nimis invideat.

Ook het jaar spoedt ten einde: weldra kondigt de anni puer, Luciferi radiis floridior facie, met zijn trompet den nieuwjaarsmorgen aan:

Salve, sancte puer, lucendoque atque canendo
Servato vigiles me populumque meum.

De verzen zijn over het geheel gemakkelijk ter nedergeschreven en met zeer enkele uitzonderingen zuiver van taal. Toch zijn wij na rijp beraad van oordeel, dat het beter is dit stukje *en portefeuille* te bewaren. Niet alleen laat de samenhang veel te wenschen overig, maar bovendien is het ons niet duidelijk geworden, wat de schrijver eigenlijk heeft willen zeggen. Er was eens een fransch predikant, die voor hij zich aan zijn preekwerk zette, zich zelven ernstig placht af te vragen: »Voyons, mon ami, que veux tu dire?" Dat voorbeeld heeft, naar onze opvatting, deze dichter tot zijne schade verwaarloosd.

Ludimagister heet het volgende dichtstuk. De bejaarde schoolmeester ziet terug op veertig jaren van onverpoosden arbeid:

.... ut iuvat inter
Haec meminisse meos frustra haud cecidisse labores!
Ut iuvat electam turbam adspexisse meorum:
Scilicet in nostra fictos doctosque palaestra
Orantes causas, populo plaudente, regentes
Urbes imperio, victriciaque arma secutos,

Tentantesve novas proris audacibus actas.
Iam condunt alii leges; medicamina morbis
Suppeditant alii miseris praebentque levamen.

Dat zijn fiksche regels en zoo zijn er meer. Intusschen begint de oude man den moed te verliezen en wenscht van zijne dagtaak te worden ontslagen. Het *multa* heeft het *multum* uit de school verdreven en de goede resultaten van vroeger zijn niet meer bereikbaar, sedert de poezij verdreven is door den *gelidus* Euclides en Cicero door Linnaeus. Geen menschelijk geheugen kan dat velerlei onthouden. De dichter maakt hierbij gebruik van eene aardige vergelijking:

tibi nota tabella est
Nigro de saxo : huc albo scripsisse lapillo
Doctores certant sua quisque inventa. Vicissim,
Quaeque manus modo signavit, mox spongia delet,
Plurima sic docuit quae lingua, oblivia verrunt.

Wij gelooven niet blind te zijn voor de goede eigenschappen van dit stukje; maar wij leggen het niettemin onvoldaan ter zijde. Met den aanhef kunnen wij vrede hebben, maar het slot is te weinig afgewerkt en vereischte eene minder schetsachtige behandeling. Uit naam van Hoeufft moge wij aan onze lezers niets voorzetten wat niet aan gestrenge eischen voldoet.

Eindelijk *Veianius.* Veianius is een gladiator, die op zijn ouden dag zijne wapens heeft opgehangen in een tempel van Hercules en thans zijne laatste dagen in rust en afzondering slijt op zijn buitengoed. *Veianius armis Herculis ad postem fixis latet abditus agro* zegt Horatius en 't is het eenige wat van den oud-gladiator bekend is. Onze dichter verhaalt dat de man den verjaardag pleegt te vieren van zijne met zooveel moeite verkregen vrijheid en van zijne aankomst op zijn buitenverblijf:

Namque anno redeunte dies hic gaudia festus
Magna refert, ex quo proprio *latet abditus agro*
et rude donatus tandem sibi vivere coepit.

Ook nu is het feest; al het werkvolk heeft vrijaf gekre-

gen en na het *prandium* gaat de gelukkige eigenaar een bezoek brengen aan zijne akkers en tuinen. In de verte ontwaart hij de rots waarop de tempel van Vacuna ligt en de villa van Horatius:

Hinc lentis vestita hederis tua saxa, Vacuna,
suspicit, hinc villam candentem vertice collis,
cui pinus lato nigrescens imminet orbe.

Wat of Horatius thans wel aan de hand mag hebben, zoo mijmert hij: merkwaardig, onze levensloop was zoo verschillend, maar wij eindigen beiden op geheel dezelfde wijze:

Quas, inquit tacitus, nugas meditaris, Horati,
aut ad lene sacri fontis caput, aut ubi pinus
umbram consociant ramis et populus alba?
Huic vitae lassos te traduxere Camenae,
me ferrum et caedes: eadem miramur utrique.

Zoo valt hij langzamerhand in slaap. Hij verbeeldt zich het gedruisch te hooren van eene toestroomende menigte; daar begint het amphitheater zich te vullen; Augustus zelf komt binnen en weder staat hij met het zwaard in de hand tegenover Syrus, dien hij voor jaren had verslagen. Thans loopt het gevecht ongelukkig voor hem af:

Debilis en factus nec propulsare mucronem
iam valet, et subito dum alio Syrus avocat arma
succidit frendens extrema resupinus arena.

Veiani, roept de overwinnaar met luider stem voordat hij hem den doodsteek geeft,

Veiani — ast ille expergiscitur. »Heus ita dudum
stertendo toto pervincis rure cicadas.
Quin surgis?" laeto haec Venusinus Horatius ore.
»Surge, ignave" — sed ille oculos territ, explicat artus. —
Conveniunt Variam viridisque Lucretilis omnis
agricolis tanquam formicis semita fervet,
quos vocat ad trivium stridenti buccina cantu.

En zoo gaan, mogen wij gissen, Veianius met Horatius en de andere genoodigden aan den maaltijd.

Zeker, wij zien in dit stukje eenige vlekjes, over welke

wij gaarne met den dichter in correspondentie zullen treden, maar daarvan afgezien dunkt ons Veianius den gouden eereprijs ten volle waardig. Wij verzoeken alzoo den voorzitter het naambriefje met de zinspreuk *Vis est vita* te willen openen, terwijl de secretaris de acht andere naambriefjes ongeopend zal verbranden.

S. A. NABER.
J. C. G. BOOT.
H. E. MOLTZER.

Amsterdam en *Utrecht*,
Maart 1892.

OVER DE GRONDWET VAN JAPAN

DOOR

L. DE HARTOG.

In het jaar, waarin de honderste verjaardag der Fransche Revolutie zooal niet gevierd, ja in Frankrijk zelfs te nauwer nood feestelijk, maar toch allerwege zij 't ook stilzwijgend, herdacht werd, kreeg Japan een Grondwet, met wier inhoud wij u eenige oogenblikken wenschen bezig te houden. De afgevaardigden van de Drie Standen der Etats-Généraux tot een Nationale Vergadering vereenigd, hadden in de kaatsbaan van Versailles gezworen niet uiteen te zullen gaan, vóór en aleer zij Frankrijk met een constitutie hadden begiftigd; na een eeuw heeft de voortgang der gebeurtenissen ons doen beleven, dat het van Europa's westkust verst afgelegen land, onder de staten met een constitutionneelen regeeringsvorm werd opgenomen. Voorzeker zou het niet geraden zijn, in deze vergadering, op dit feit en op dit staatsstuk de aandacht te vestigen, wanneer de Japansche grondwet het brandmerk der vergankelijkheid op het voorhoofd droeg, gelijk zoovele staatsregelingen, die in het laatst der vorige en in den aanvang dezer eeuw, bij volksstemming werden ingevoerd, *alleen* om aan den formeelen eisch van den tijdgeest te voldoen; of wanneer zij gelijk nog niet lang geleden in Turkije gebeurde, slechts het in wanhoop gegeven geneeskundig voorschrift was, tot redding van een wegstervend oppergezag, welks ondermijnd gestel het gebruik er van niet meer kon verdragen, en het recept zóólang in de ziekenkamer liet rondslingeren, dat het zoek geraakt is. O, neen! Er bestaat genoegzame grond, om aan te nemen, dat de Japansche

grondwet, als een product van de hedendaagsche ontwikkeling der staatkundige behoeften en denkbeelden in het groote eilandenrijk van Oost-Azië, voor volkomen levensvatbaar mag gehouden worden Zij kan op den inwendigen bloei van den Japanschen staat heilzaam werken, en zal zijn verhouding tot de staten der westersche wereld in gunstige richting bevorderen. De naleving er van is ernstig gemeend en voor duurzame verwezenlijking vatbaar.

Om dit aan te toonen, moeten wij eerst de omstandigheden in het licht stellen, die de wording der grondwet hebben veroorzaakt ; en de gunstige voorteekenen aanwijzen, die bij haar geboorte zich geopenbaard hebben. Daarna zal het de moeite waard blijken, bij haar inhoud stil te staan. —

Bekend is het, dat in het jaar 1868 gebroken werd met het dualisme, dat gedurende vele eeuwen aan den regeeringsvorm van Japan het eigenaardige karakter verleende, dat de Europeesche bezoekers van dit zoolang zorgvuldig afgesloten land van den aanvang had getroffen. Sedert het laatst der XVI eeuw, zoo luidt de algemeen gangbare voorstelling, bestaan er in het Japansche rijk twee vorsten naast elkander; de ééne, de wettige stamhouder en erfgenaam eener eeuwenoude dynastie, onder den titel van Dairi aangewezen, — welk woord, juist uitgesproken *daijin* luidende, vorstelijken raad beteekent — bezit de keizerlijke *waardigheid,* de andere Tayko geheeten, het hoofd van een oud adellijk geslacht, bezit, eveneens erfelijk, de keizerlijke *macht.* De eerste is, in *zijn* residentie, het voorwerp eener bijna afgodische vereering, die hem voor zijn onderdanen, op weinige uitverkoren familieleden na, zoo goed als ontoegankelijk maakt; de ander, die Tayko die, ook van zijn kant, deze vereering den Dairi niet onthoudt, oefent, in *zijn* residentie, rechtens en feitelijk alle macht in zaken van regeering uit. Deze is de keizer, en een keizer, die wezenlijk gezag heeft; gene is niet veel anders dan een Paus, die zich uitsluitend verheugen mag in de opperste macht over de aangelegenheden van den godsdienst. Eindelooze burgeroorlogen, door het verzet van machtige en invloedrijke

edelen veroorzaakt, die het land onophoudelijk beroerden, in stroomen bloeds slechts gedempt werden om na een kort tijdsverloop weer uit te breken, hadden ten slotte den waren, rechtmatigen, regent er toe genoopt, de uitoefening der heerschappij zoo goed als onvoorwaardelijk toe te vertrouwen aan de handen van een bekwaam, heerschzuchtig veldoverste, die, zelf tot één der adellijke partijschappen behoorende, de rust had weten te herstellen; en die nu nadat hij de onwillige elementen van den adel had bedwongen en de meer meegaande had begunstigd, de uitoefening der heerschappij tot een erfelijke bevoegdheid in zijn geslacht wist te verheffen... Zoo schrijft A⁰ 1649 Med. Dr. Bernhard Varenius in zijn Descriptio regni Japonici, die onder de zoogenoemde »kleine republieken" der Elzeviers is opgenomen [1], hieromtrent het volgende: »Diiturni hi »tumultus omnes Dayri vires fregerant, nec quisquam ex »Dynastis eius partes amplius sequebatur. Videns itaque »se impotenten omnino redditum ad arcendum Tayckonem a summo imperio, solemnibus cum cerimoniis et decenti »magnificentia illum summum imperatorem creavit et de»claravit. Hac ratione immutata est imperii Japonici forma »et vera regni maiestas, quae in libera imperandi et admi»nistrandi potestate consistit, ad novos Caesares devoluta »est; apud Dayros vero iustos regni haredes mansit simu»lata sive ficta et inanis maiestas cum vano splendore et »titulis. Sacrorum summi hodie sunt antistites et in tanta »aestimatione quanta Pontifex Romanus [2]) etc etc." Dit in 1649; en in 1863 herhalen Nederlandsche schrijvers hetzelfde. »In het jaar 1189 n. C." zoo lezen wij [3]) »bij

---

[1]) De titel is: *Tractatus in quo agitur de Japoniorum religione; de Christianae religionis introductione in ea loca; de eiusdem exstirpatione.* Amstelodami, ap Ludov. Elzevirium; MDCXLIX. De *Descriptio*, die aan deze *religiones* voorafgaat, beslaat ruim de helft van het boekje. De auteur noemt onder zijn bronnen de Holl. geschriften van Caron, Hagener, Govert en Linschoten. — De beroemde beschrijving van Japan van Dr. Kämpfer dagteekent eerst van 1727.

[2]) Descr. p. 21 sqq.

[3]) Bij Majoor W. A. van Rees, in de Gids (1863, I, 1873) naar aanleiding van Pompe v. Meerdervoort's Vijf jaar in Japan.

gelegenheid, dat eenige leenvorsten of landsheeren zich aan het souverein gezag poogden te onttrekken, gelukte het zekeren Joritomo, door den toenmaligen Mikado tot kroongeneraal te worden aangesteld, zich meester te maken van het wereldlijk gezag enz. Joritomo er in geslaagd zijnde zich door den Mikado in zijn gezag te doen erkennen, werd in 1189 gehuldigd en was dus de eerste wereldlijke keizer, die met goedvinden van den Mikado het wereldlijk gezag bekleedde... Die dualistische regeering bleef onveranderd voortduren tot op onzen tijd."

Volkomen overeenstemming derhalve omtrent den aard van den regeeringsvorm tusschen getuigenissen, die meer dan twee eeuwen van elkander verschillen, en waarvan het jongste, luidens eigen verklaring, uit de Japansche geschiedboeken zelve geput is.

Nu heeft de juistheid dezer voorstelling wel geen genade gevonden in de oogen van een dier jeugdige Japansche geleerden, die heden ten dage aan de Duitsche universiteiten, een grondig wetenschappelijke opleiding zich gaan verwerven, op wier verdienstelijk streven nog onlangs één onzer rustende medeleden, in verband met een onderwerp onzer vaderlandsche geschiedenis, de aandacht dezer vergadering heeft gevestigd [1]), — maar deze kritiek treft toch eigenlijk meer de bewoordingen waarin de gewone voorstelling vervat, dan de begrippen, waarop zij gegrond is. In de Dissertatie, waarop Sakuya Yoshida, 31 Maart 1890, den graad van Doctor Juris aan de hoogeschool te Bonn verwierf, getiteld: Geschichtliche Entwickelung der Staatsverfassung und des Lehnwesens von Japan [2]), kunnen wij het volgende lezen met betrekking tot den Caesar van Varenius, den kroongeneraal van Pompe en van Rees.

---

[1]) Prof. Dr. W. G. Brill wijdde in de zitting van 14 Sept. 1891, een korte bespreking aan „die Englisch-Niederl. Unionsbestrebungen im Zeitalter Cromwells von Gempachi Mittukuri Dr. Phil. Rigakuschi aus Japan". Zie Versl. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wetensch. afd. Letterk. VIII, IIe stuk, p. 234 en 235.

[2]) S. Y. studeerde eerst ook nog te Weenen. De Diss. is uitgegeven in den Haag bij M. M. Couvée.

»Der Charakter und die Stellung des Shoguns, waren den Europäeren ein Stein des Anstoszes. Sie fassten den Kaiser als einen Papst und den Shogun als den weltlichen Herrscher auf. Wohl wurde der Kaiser thatsächlich der materiellen macht entkleidet, und der Shogun maszte sich die Rechte des Kaisers an, aber das macht den einen nicht zum Papst, den anderen nicht zum weltlichen Kaiser. Dann könnte man mit gleichem Rechte die merovingischen Scheinkönige die Päpste und desen Hausmeier die weltlichen Könige nennen, weil ein merovingischer König und der japanische Kaiser beide die vertreter Gottes und auch in gleicher Lage sich befanden; während die Majordomus und die Shoguns gleiche Macht sich anmaszten... Der Shogun war bloss ein General des Kaisers, sein beauftragter Erhalter des Friedens" [1]). Laten wij nu de incidenteele opmerking, dat de Merovingsche koning der Franken voor een vertegenwoordiger Gods doorging niet nader onderzoeken, dan mogen wij toch wel wijzen op hetgeen de jonge Doctor zelf ten aanzien der verhouding tusschen Mikado en Shogun heeft neergeschreven. Na verteld te hebben, dat de grondvester van de positie van dien kroongeneraal alles gedaan had »zum alleinigen Vortheil seiner Herrschaft", vervolgt hij aldus: »Aber es blieb noch eine ganz andere, die latente übersinnliche Macht des Kaiser übrig... Die Souveränität des Kaisers lag tief begründet in dem Glauben an seine göttliche Abstammung. Nach diesem Glauben ist der Kaiser der Vertreter der göttlichen Vorfahren auf Erde. Und nun behauptete Yeyasu [2]), der Kaiser sei als Himmelssohn zu heilig, um mit den gewöhnlichen Menschen zu schaffen zu haben und sich um die Irdischen Angelegenheiten zu kümmern. Der Kaiser habe nur seine erhabene vernunft, um sich nach den Prinzipien der Bewegung der himmlischen Körper zu richten; wenn seine Tugend scheine, werde das Volk ohne Sorge und werden vier Meere (o. Japan) still sein. Desshalb

---

[1]) Pag. 54.

[2]) De Shogun, die omstreeks 1600, de macht aan die positie verbonden, op het hoogste toppunt voerde.

habe der Kaiser nur die Insignien der Kaiserwürde ihrer hohen Bedeutung gemäss aufzubewahren, hingegen sei der Shogun sein verantwörtlicher Diener, welchem die Fürsorge für das Wohl des volkes oblage. Mit scheinbarer Reverenz, durch streng logische Konsequenz, verdrängte Yeyasu den Kaiser aus der *weltlichen* [1]) Herrschaft, vergötterte ihn, sperrte ihn in seinem nach Weise eines Tempels modellirten Palaste in Kioto ein"... enz. enz. Door deze mededeeling wordt de voorstelling eener afscheiding tusschen wereldlijke en geestelijke heerschappij tamelijk wel bevestigd; en zal de vergelijking van den Mikado met den Paus eer te zwak dan te sterk, gewis niet bepaald onjuist schijnen.

Zoo spreekt ook een ander hedendaagsch schrijver, de jeugdige of toekomstige diplomaat Yorikadzu, die in 1890 aan de Universiteit te Tubingen den doctoralen graad verwierf, op een uitvoerige en doorwrochte dissertatie over de Tractaten, die Japan met de andere mogendheden gesloten heeft [1]) onbewimpeld uit, dat de Shoguns »mit ihrem Begründer Yeyasu »zur dauernden weltlichen Herrschaft erhoben" werden; en herhaalt hij die uitdrukking meermalen. Waar nu de Shogun de wereldlijke heerschappij heet uit te oefenen, kan gerust de macht des keizers onder de benaming van geestelijke of kerkelijke heerschappij worden aangewezen.

Wij zien alzoo, dat de traditioneele voorstelling, door de eerste Europeesche berichtgevers opgedaan en meegedeeld, essentieel kan worden gehandhaafd. Wel rijst nu wellicht de vraag, hoe het komt, dat de auteur der XVIIe eeuw de afscheiding van wereldlijke en geestelijke macht laat plaats grijpen omstreeks 1600, terwijl van Rees en Pompe die gebeurtenis tot in het laatst der XIIe eeuw terugvoeren? De oplossing dezer schijnbare afwijking is gemakkelijk te geven. Juist in het tijdperk, waarin de eerste Europeesche

---

[1]) Ik cursiveer.

[2]) Die Völkerrechtlichen Verträge des Kaiserthums Japan in wirthschaftlicher, rechtlicher und politischer Bedeutung (Stuttgart, Leipz., Berlin, Wien, 1890).

handelsrelaties van den zeekant met Japan werden aangeknoopt en de eerste pogingen aangewend, om er het Christendom over te brengen, juist in het laatst der XVIe eeuw, slaagde de toenmalige Shogun, de meergenoemde Yeyasu er in, de macht van het Shogunaat feitelijk geheel en al aan het keizerlijk oppergezag te onttrekken, en de wereldlijke heerschappij in zijn geslacht, dat der Tokugawa's, erfelijk te vestigen. Maar het Shogunaat zelve was inderdaad reeds meer dan vier eeuwen vroeger ontstaan, toen een zegevierend veldoverste, Yoritomo, die na een reeks van burgeroorlogen het rijk een tijdelijke rust wist te verschaffen, door den keizer tot Sei-i-Shogun of opperste veldoverste werd aangesteld. Daar hij nu zorgde, dat de bestuursaangelegenheden zeeveel mogelijk onder het bereik der militaire macht werden geplaatst, o. a. doordreef, dat in ieder gewest, naast 's keizers civilen stadhouder, een van den Shogun afhankelijke militaire gouverneur werd aangesteld [1]), zoo wordt Yoritomo niet ten onrechte aangezien voor den grondvester van den dualistische regeeringsvorm, die zich gaandeweg ontwikkelde, om omstreeks het laatst der XVIe eeuw in den toestand te komen, waarin zij tot vóór het vierde van een eeuw heeft voortgeduurd. Ja men zou zelfs kunnen beweren, dat nog vele eeuwen vroeger reeds de kiemen werden gelegd waaruit het latere Tokugawa-Shogunaat geboren werd, toen n. l. in 88 v. C. de keizer het geheele rijk in vier militaire afdeelingen splitste, aan wier hoofd hij een generaal, met den titel van Shido-Shogun of als men het waagt te vertalen, van generaal-tetrarch plaatste. Wat geeft het echter, *zoover* terug te gaan? Het oudste, bestaande, geschiedboek dagteekent uit het jaar 711 n C.: en wij worden niet alleen omtrent 't geen dit boek over lang vervlogen tijden meedeelt, maar over 't geen zoowel deze kroniek als zijn volgers voor historische waarheid opdisschen, tot groote voorzichtigheid aangemaand door de volgende uitspraak van

---

[1]) Sakuya Yoshida p. 21, vergelijk ook het degelijk en onderhoudend werk van Sir Edw. J. Reed: Japan, ist History, Traditions and Religions (London. 1880). I, 152 sqq.

Yorikadzu: »Demnnach greift die Geschichte Japans bis in das 7 jahrhundert v. C. zurück. Es würde zu weit abliegen, von dieser ältesten obendrein *nicht controlirbaren* Geschichte Japans hier auszugehen. Einen festeren Anhaltepunkt findet man, wenn man den geschichtlichen Rückblick mit der Slacht bei Sekigahara im jahre 1600 beginnt"[1]). Over die oude toestanden hebben wij nu nog maar één punt aan te stippen. De uitgestrektheid van het rijk had reeds vroegtijdig veroorzaakt, dat de bestuurders der gewesten en de machtige adellijke grondbezitters in de gewesten om het centraal gezag zich niet sterk bekommerden. Hieruit vloeiden de aanhoudende onlusten en burgeroorlogen voort. Zoo nu het Shogunaat aan deze woelingen een einde maakte, was het juist door dat het deze nieuwe autoriteit baatte en gelukte, de decentralisatie, waartegen de keizerlijke dynastie steeds vergeefs had gekampt, tot een erkend stelsel te verheffen. Vele adellijke geslachten werden in een positie gelaten, waarin zij uitgenomen de erkenning van 's Keizers hoogste waardigheid en de nominale huldiging van de oppermacht van den Shogun, eigenlijk heer en meester in hun territoriën bleven, terwijl vele andere edelen, als vasallen van den Shogun, in een meer ondergeschikte verhouding geraakten, maar in ruime mate de zelfstandigheid genoten, die een krachtige inmenging van het centraal gezag van den militairen heerscher uitsloot[2]).

Dualisme in het oppergezag en Feodaliteit in het landsbestuur, waren derhalve de sedert dien tijd heerschende karaktertrekken van het Japansche regeeringsstelsel. Dat hierdoor de kracht van den staat ondermijnd werd, en dat een hevige stoot van buiten het kunstig opgetrokken gebouw moest nedervellen, laat zich gissen.

---

[1]) Pag. 53.

[2]) Mr. L. Serrurier, Direct. van 's Rijks Ethnogr. Museum te Leiden, schrijft in een opstel in den Tijdspiegel (1887) al die woelingen en verdeeldheden voornamelijk toe aan den strijd om den voorrang tusschen de verschillende *clans*. Het Tokugawa-Shogunaat vestigde voor $2^1/_2$ eeuw de onbetwiste opperheerschappij van de Minamoto-clan,

Wij zullen even stilstaan bij de gebeurtenissen, die dezen schok hebben te weeg gebracht; vooral daarom, omdat de val van het oude regeeringsstelsel het invoeren van een Grondwet heeft wenschelijk en mogelijk gemaakt en ook werkelijk veroorzaakt. De schok bestond in den onweerstaanbaren drang, die het tot dusver zoo goed als afgesloten eilandenrijk in het algemeene handelsverkeer trachtte op te nemen. Wat sinds bijna 3 eeuwen van het tijdstip af, dat de Europeesche volken hun scheepvaart tot Indië en oostelijk Azie hadden uitgestrekt, niet was geslaagd of beproefd, dat zou in de tweede helft der XIXe eeuw gelukken en nu niet alleen omdat onze tijd in oneindig betere middelen van verkeer zich kan verheugen, maar ook omdat de handeldrijvende staten inzagen, dat het voormalige stelsel van onderlingen naijver en wederzijdsche uitsluiting het bereiken van het doel zou verhinderen. De eerste stoot ging trouwens uit van een volk, dat waar het zijn wezenlijke of vermeende belangen geldt, noch aarzelend noch schuchter pleegt op te treden.

De Amerikaansche vlootvoogd (Commodore) Matthew Perry kwam, gelijk het jaar te voren door de geprivilegieerde, maar altijd tot het verkeer te Nangasaki beperkte Nederl. Regeering was aangekondigd, in 1853 met een brief van den Presid. der V. S. voor den Keizer van Japan en met de uitnoodiging tot het sluiten van een Handelstractaat in de haven van Uraga. Om van het wenschelijke der handelsverbinding de Japanners zelven te overtuigen, had de Amerik. vloot een keur van voortbrengselen der nijverheid medegevoerd, die kon aantoonen, wat het Oosten verloor door aan het verkeer van het Westen zich te onttrekken. Een miniatuur-locomotief was meegebracht, waaraan men rijtuigen ter grootte van kinderwagentjes hechtte, zoodat Japanners zich daarop konden plaatsen en over de losjes weg neergelegde spoorbaan op een korten afstand heen en weer gevoerd werden. Zelfs de nog niet eens zoo lang uitgevonden electro-magnetische telegraaf vertoonde zijn wonderen en bracht voor de verbaasde Japanners vragen en antwoorden in hun landtaal, in het Holl. en in het Engelsch over.

Maar wat aan de vraag der Amerikanen minstens evenwel klem bijzette als al die kunstwerken, waren de 4 welbemande en gewapende oorlogschepen, die de Commodore nu zelfs op de reede van Yedo liet ankeren. »In die dagen" zegt een Japansch berichtgever »waren alle klassen der natie zóo gewoon aan een vreedzaam en genoeglijk bestaan, dat het plotselinge der gebeurtenis een hevige ontsteltenis te weeg bracht". [1]) De Shogun — want tot dien machthebber alleen had de Amerikaan zich gewend — verkreeg een uitstel, dat binnen een jaar moest afloopen. In dien tusschentijd werden de vasallen en de edelen geraadpleegd, en het bleek, dat de meesten tegen het sluiten van een handelsverdrag waren. Daarop bereidde de Japansche regeering zich voor, de ongenoode gasten met de wapenen te keer te gaan; oorlogsvaartuigen werden uitgerust en forten bewapend. Toen nu evenwel, lang vóór het verloop van een jaar, in Febr. 1854, de Amerik. vloot weer voor Yedo verscheen, zakte den Shogun den moed in de schoenen en sloot hij met de Vereen. Staten een verdrag, waarbij aan Amerik. schepen werd toegestaan, in bepaald aangewezen havens te ankeren en aldaar zich van proviand en brandstoffen te voorzien; een vergunning, die kort daarna, ook aan de Russen en de Nederlanders werd gegeven. Weldra daagden ook de Britten op. En hoewel nu alle hulpbronnen werden aangesproken en alle krachten ingespannen, noch het geld, noch de bewapening waren voldoende, om de regeering tot een feitelijk verzet aan te sporen. Integendeel »zij werd radeloos door die herhaalde bezoeken van vreemdelingen", en besloot, na een vriendschappelijke waarschuwing ook van Hollandsche zijde, tot intrekking van de wet van 1639, waarbij vreemdelingen het verblijf in Japan ontzegd was. Dit besluit maakte de verontwaardiging van alle conservatieve elementen in den Japansche adel gaande, legde de zwakheid van het Shogunaat bloot, dat het land had meenen te regeeren alsof er buiten het eilandenrijk geen wereld bestond, die het baten of schaden kon, en deed de wrok en den smaad van

---

[1]) Reed. l. l. I, 246.

zijn tegenstanders herleven. Toen nu ook een Amerik. zaakgelastigde te Yedo officieel ontvangen, het sluiten van een handelstractaat op de grondslagen die tusschen de westersche volken gebruikelijk zijn, vorderde, deed de Shogun, ten einde raad, den verbaasden gezant de verrassende mededeeling, dat er nog een keizer te Kioto resideerde, wiens oordeel hij zou inroepen. Maar van het keizerlijke hof was de geest bepaald tegen het indringen der barbaren. Terwijl nu nog het land door allerlei natuurrampen geteisterd werd, allerwege vrees en onzekerheid heerschte, de edelen in hun opvatting verdeeld evenmin onderling als met den Shogun samenwerkten, die bovendien aan een slepende ziekte lijdende was, hielden de barbaren vol, en dreigden gebruik te maken van de ultima regum ratio, op wier nadere kennismaking de regeering niet gesteld was. Russische, Amerikaansche, Engelsche en Fransche eskaders verschenen op de reeden en de verlangde tractaten, waarbij de belangen der contracteerende partijen alles behalve gelijkmatig werden behartigd, kwamen tot stand.

Nu werd eerst recht een eenparige kreet door het land aangeheven tot verdrijving der „blanke Barbaren", een kreet die alle snaren van het nationaliteitsgevoel deed trillen, en de bevolking er toe aanspoorde haar heil te zoeken in het herstel van de machtheerschappij des Keizers en den feodalen adel aanspoorde, zich aan de overheersching te onttrekken van een geslacht, dat oorspronkelijk met de edelen op één lijn, de eerste plaats in de regeering geusurpeerd had, en nu na een ongestoord machtbezit van twee en halve eeuw, buiten staat bleek, de overlevering en den luister des lands op te houden. Twee zeer aanzienlijke geslachten vooral, die van Choshiu en van Satsuma, in de XVIIe eeuw door de Shoguns van het grootste deel hunner bezittingen beroofd, maar nog invloedrijk en bemind bij de nakomelingschap hunner voormalige onderhoorigen, waren het, die sinds lang op hun loer lagen, om het Shogunaat te val te brengen; en zij begrepen wèl, dat het daartoe niet kon komen, indien zij zich zelven — en alsdan *wie* van hun beiden — in de plaats van den feitelijken regent gingen stellen, maar alleen indien

zij de macht en de heerschappij van den rechtmatigen gebieder boven alles en alles gingen plaatsen. Deze richting hunner politiek werd nu ook gesteund door de literarische ontwikkeling van het land, aan wier bevordering de Shoguns zelven hadden meegewerkt, om den adel in de overpeinzing der studie, om zoo te zeggen, het zwaard uit de handen te doen vallen. De uitgebreide en doorwrochte werken over de oude geschiedenis van het rijk, die van het laatst der XVIIe tot in de eerste helft der XIXe eeuw verschenen, door den studeerenden adel algemeen gelezen werden, getuigden ondubbelzinnig, wien in waarheid de heerschappij toekwam; terwijl insgelijks de leer der staat- en zedekundige wijsbegeerte van Confucius, die uit China in het eilandenrijk was overgebracht, de trouw en de hulde der Vasallen aan den opperheerscher krachtig verkondigde.

Zoo bereidde hier, evenals in het Frankrijk der XVIIIe eeuw, de populaire litteratuur de omwenteling voor, die door geweld van wapenen voltooid werd [1]). Toen nu ook de opvolger van den inmiddels gestorven Shogun, in zijn zwakheid voortging, de eischen der vreemde indringers in te willigen en tractaat op tractaat sloot, ontstond er een burgeroorlog [2]) die na een tienjarige worsteling in 1868 met den val van het Shogunaat en het herstel der Keizerlijke macht eindigde.

Dat kort te voren in 1867 een nieuwe, jeugdige, talentvolle Mikado, de thans nog regeerende Mutsuhito den troon besteeg [3]), en dat de literarisch en historisch zoo zeer ontwikkelde adel, de ware belangen van den staat kon inzien en wilde behartigen veroorzaakte, dat de omwenteling niet alleen maar een vormverandering maar een geheel

---

[1]) Vgl. Reed I p. 24; vlgg. Yoshida p. 42 vlgg. en de daar geciteerde schrijvers.

[2]) In deze troebelen valt ook het bij ons zeer bekende bombardement van Simoneseki door een Amerik., Fransch en Nederl. eskader (1863); zie ook van Rees in de Gids van 1868.

[3]) Over dien vorst leze men de gunstige uitspraken bij Reed I, 350 bij Yorikadzu p. 56; en bij Geerts in de Gids van 1871, III, 534.

nieuw regime in het leven riep, en de wedergeboorte van Japan veroorzaakte [1]).

»Nadat de oorlog geëindigd was »zegt Yoshida" hadden de zegevierende Royalisten geen lust, de barbaren aan te tasten." Zij zullen wel niet enkel de volkswaarheid betracht hebben, dat nà 3 jaren zelfs het kwade een noodzakelijkheid wordt, [2]) er waren betere en degelijker redenen. De bekwaamste mannen zoowel uit de omgeving van den Keizer als uit de voormalige raadslieden van den Shogun, wisten uit eigen ondervinding en naar eigen overtuiging te goed, dat de »Barbaren" als de naam zelfs gebruikt mocht worden, veel minder Barbaren waren dan zij zelven, en dat het verkeer met de Westersche landen voor Japan niet dan voordeelig kon zijn. Daarom noodigde de keizer nog eer de rust geheel hersteld was, de gezanten van Frankrijk, Engeland en Nederland aan zijn hof en bevestigde toen de gesloten verdragen.

Om alle herinneringen aan de voormalige lange vernedering uit te wisschen werd de zetel der Regeering naar den zetel van het feitelijke gezag, naar Yedo verplaatst, dat nu echter — en zie hier ook al een toevallige herhaling van 't geen eenmaal de Fransche revolutie te zien gaf — den nieuwe naam verkreeg van Tokio of Oosterhoofdstad, terwijl Kioto de oude residentie der Mikado's, voortaan Saikio of Westerhoofdstad zou heeten.

De binnenlandsche hervormingen van maatschappij en staat gingen nu geregeld en krachtig aan den gang.

De bovenvermelde Prinsen, die den strijd tegen het afgeleefde stelsel met zoo gunstigen uitslag hadden aanvaard, bleven in hun vaderlandslievende en verstandige rol, ook nu het gold, een nieuw gebouw op te trekken. Geen oogenblik aarzelden zij, den Keizer de mediatiseering hunner feodale bezittingen en rechten voor te stellen; daarna bleef voor de mindere edelen geen andere keus over. Ten gevolge

---

[1]) Men zie hierover ook H. Geerts, *Japan in* 1869 (Utr. Broese, 1870). Dezelfde schrijver heeft in de Gids van 1871—'73 vele zaakrijke opstellen over de wording van het Nieuwe Japan ten beste gegeven.

[2]) Zie bij Reed II, p. 105 vlgg. een groot aantal spreuken en spreekwoorden.

daarvan kon er een nieuwe administratieve indeeling van het Rijk tot stand komen, die aanvankelijk door een sterke centralisatie een tastbare tegenstelling met het vroegere feodalisme moest openbaren. Dat intusschen de restauratie van het keizerlijk gezag niet op absolutisme zou uitloopen, daartegen waarborgden de oude tradities, de invloed der groote edelen en de aanraking met de Westersche volken. Al spoedig (1870) volgde de instelling van een Staatsraad, van een Ministercollege en de bijeenroeping van een wetgevende vergadering, een soort van Senaat waarvan de leden evenwel niet — en dit was ongetwijfeld zeer voorzichtig — niet door de bevolking gekozen, maar door den Keizer uit de invloedrijkste personen over het geheele Rijk werden aangewezen. Directe invloed werd in 1878 aan de bevolking toegekend op de samenstelling van gewestelijke colleges, die jaarlijks één maand bijeengeroepen werden, om den omslag der belasting te regelen, maar tevens de bevoegdheid verkregen om officieel bij de Regeering voorstellen te doen over de belangen van het gewest.

Dat nu van de aanvang af het vestigen van een constitutioneelen Regeeringsvorm in de bedoeling lag, blijkt uit de benoeming (in 1871) eener Commissie ter bestudeering van constitutioneele Staatkunde en constitutioneele Wetgeving. Hoewel natuurlijk alleen Japansche staatslieden hierin werden opgenomen, bestond er voldoende gelegenheid omtrent het staatsrecht der Europeesche volken te worden ingelicht: de gezantschappen naar de Europeesche hoofdsteden, het uitzenden van jonge Japaneezen naar Europeesche inrichtingen van onderwijs, het beroepen van Europeesche geleerden aan de hervormde hoogescholen, het vertalen ook van standaardwerken over Staatsrecht in het Japansch. Met betrekking tot dit laatste, stippen wij aan, dat hiertoe o. a. behooren: La Ferriere's verzameling van Constituties, de Montesquieu'sEsprit des Lois, Bluntschli's, Algemeines Staatsrecht; de werken over Admin. Recht van Batbic, Accolas, Stein en Stengel; Blackstone's Commentaries on the Laws of England [1]);

[1]) Vgl. in de Revue de Droit Internat. 1891. p. 177, vlg. de opstellen van A. Paternostre adviseur a. h. departem. van justitie in Japan.

ook Grondwetten van onderscheiden Staten werden in het Japansch vertaald [1]). Inmiddels werd de burgerlijke en de strafwetgeving herzien; het muntweezen hervormd; de krijgsdienst geregeld en de openbare veiligheid ook door de organisatie van een degelijken politiedienst verzekerd; een verbeterd stelsel van lager onderwijs ingevoerd; maatregelen tot bevordering van het binnenlandsch verkeer genomen; kort de maatschappelijke voorbereidingen werden getroffen, die het volk voor de waardeering en het genot van waarlijk constitutioneele instellingen rijp zouden maken. Men mag derhalve de Japansche Regeering niet van onbekookte haast, nog van lauwe vertraging beschuldigen, wanneer wij het feit vermelden, dat de Grondwet eerst werd afgekondigd op den 11e Febr. 1889 of zooals de officieele datum luidt: den 11en dag der 2e maand van het 22e jaar van Medji. Medji beteekent *Recht;* en het is dit begrip, het begrip van den Rechtstaat, dat de jonge Keizer reeds aanstonds als zinnebeeld voor zijn Regeering, naar oud Japansch gebruik had aangenomen. Alleen in zoover werd dit gebruik gewijzigd, dat niet meer gelijk vroeger, het zinnebeeld tijdens de Regeering van een zelfden Keizer zou veranderd worden; en dat voorts de Gregoriaansche kalender word aangenomen.

Nu komt wellicht bij velen het denkbeeld op, dat, althans als overgang tot een nader te regelen toestand voor een volk als het Japansche, de absolute Regeering nog geruimen tijd in stand had moeten blijven, zelfs zonder dit karakter van voorloopigheid te vertoonen. Zou in de stevige en krachtige hand van een rechtvaardig en welwillend absoluut regeeringsstelsel — een despotisme éclairé, zooals men voorheen zeide — een deugdelijke inrichting van staatsbestuur en maatschappelijke ordening niet gunstiger kans gehad hebben dan in de slingeringen door het Constitutioneel raderwerk te weeg gebracht? Doch er was nu eenmaal geen

---

[1]) In den door Mr. L. Serrurrier vervaardigde Catal. der door Dr. K. W. Gratama nagelaten Japansche boekenschat komt de vertaling onzer Grondw. voor, uitgegeven in 1869 (blz. 23, n°. 135).

plaats voor een absoluut heerscher. Daartoe ware vereischt dat de omwenteling door de kracht van dien toekomstigen heerscher ware uitgelokt of beheerscht of beteugeld. Nu de herstelde monarch niet als Caesar of Napoleon bevoegd was op te treden, liet voorzeker de oude aristocratie haar voormalige privilegies [1]) niet vallen ten gunste van een absolutisme, dat hierop geen aanspraak kon maken. Met het Shogunaat waren feodaliteit en standsbevoorrechting voor 't oogenblik gevallen; zij konden allicht bij het herleven van den overouden clan-geest het hoofd weder opsteken [2]); daarom reeds mocht de omwenteling alleen ten bate van *allen* verloopen. Zoo er nu iets was, wat uit den vreemde met gretigheid overgenomen moest worden, was het wel *die* regeeringsvorm die door kunstige samenstelling er naar streeft, bij éénheid in het geheel de rechten en belangen van vorst, adel en volk naast en door elkander te handhaven en allen in de gelegenheid stelt, voor die rechten en belangen op te komen. Zoo het constitutionalisme niet bestond, had het toen voor Japan moeten uitgevonden worden; en het *bestond* in alle die landen met wier regeeringen en onderdanen men in aanraking kwam; het lag voor de hand het over te nemen.

De Grondwet, die wij nu gaan bespreken, kon ik raadplegen in een Engelschen en in een Duitschen tekst. De laatste is opgenomen in de dissertatie van Yorikadzu; de eerste is afzonderlijk uitgegeven op last der regeering, en derhalve officieel, terwijl zij tevens voorzien is van een artikelsgewijze gestelde toelichting, die door Graaf Ito Hirabumi, voorzitter van den staatsraad, vervaardigd, tegelijk in het Japansch en onder toezicht van zijn vervaardiger, in het Engelsch werd uitgegeven. De oorsprong er van en het patronaat over de vertaling van dezen commentaar maakt hem voor het recht begrip der nieuwe Grondwet bijzonder belangrijk. Deze Engelsche uitgaaf gaat vergezeld

---

[1]) Zie hierover Yoshida p. 62, vlgz.

[2]) Zie noot (2) op blz. 8)

van de eveneens authentieke vertaling der organieke wetten, die tegelijk met de Grondwet zijn ingevoerd [1]).

De strekking der over VII hoofdstukken verdeelde 76 artikelen tellende Grondwet komt hierop neer. Japan is een erfelijk keizerrijk; de persoon des keizers is onschendbaar; de ministers zijn, als verplichte raadslieden der kroon, voor hun raad verantwoordelijk. De wetgeving wordt uitgeoefend door den Keizer, de vertegenwoordiging, den Rijksdag (Diet), die uit twee huizen bestaat; die beide het recht van Initiatief hebben. De leden van het Huis der Pairs worden door den Keizer benoemd; dat der afgevaardigden wordt door verkiezingen samengesteld. Jaarlijks is er een zitting van ministers 3 maanden. Het Huis der Afgev. kan door den keizer ontbonden worden. Omtrent de aangelegenheden van staatsbemoeiing bevat de Grondwet slechts bepalingen over de Rechtsspraak en de Finantiën. Eerstbedoelde bevatten de gebruikelijke waarborgen voor de rechterlijke onafhankelijkheid; en bovendien de afscheiding tusschen de burgerlijke en de administratieve rechtsspraak. Het hoofdstuk »Finantiën" kent der vertegenwoordiging het Budgetrecht toe en laat de invoering van belastingen uitsluitend aan de wet over.

Eindelijk ontbreken ook niet de in alle constitutiën in meerdere of mindere uitgebreidheid voorkomende vrijheids- of grondrechten, die den onderdaan worden gewaarborgd. Een slothoofdstuk handelt over de Grondwetsherziening, waartoe alleen de regeering het initiatief vermag te nemen. Van de positie der gewesten en gemeenten wordt in de hoogste staatswet niet gesproken; het blijft der toekomst voorbehouden een zoodanige keus tusschen centralisatie en decentralisatie te doen, als de omstandigheden vorderen.

---

[1]) Het bezit dezer te Tokio uitgegeven Commentaries ben ik verschuldigd aan de welwillende toezending van den Secretaris-Tolk bij het Nederl. gezantschap, den heer L. van den Polder, die hiermee gaarne voldeed aan de vriendelijke attentie van een oud-leerling der Amst. Univ, Mr. W. J. Bn. van Balveren, die op zijne reis door oostelijk Azië aldus bewees, mijn belangstelling in den voortgang van het Constitutionalisme te waardeeren. Beiden heeren zij hier mijn dank betuigd.

De met de Grondwet tegelijk ingevoerde organieke wetten zijn: De wet voor het keizerlijke huis, die de troonsopvolging inhoudt; de wet regelende de samenstelling en inrichting der beiden huizen; de kieswet; en eindelijk de wet op de comptabiliteit.

De beschouwingen, waarmee wij ons, aan de hand der *commentaries*, verder over de eigenlijke Grondwet wenschen in te laten, zullen drieledig zijn: 1°. willen wij aantoonen, hoe men op eigenaardige wijze een knoop gelegd heeft tusschen de oude overleveringen en instellingen en de nieuwere begrippen; 2°. de aandacht vestigen op het inzicht, dat de Japansche grondwetgever blijkt te hebben in de hoofdvraagpunten van constitutionneel staatsrecht; om 3°. met enkele voorbeelden in het licht stellen, in hoever de Japansche grondwet andere grondwetten navolgt of er van afwijkt.

I. Hoezeer er gestreefd is, de grondwettige instellingen op te trekken op de fundamenten der oude volkstraditie, blijkt inzonderheid uit de wijze, waarop van het keizerschap gehandeld is. Reeds vóór art. 1, als inleiding op het Ie Hoofdstuk, brengt Graaf Ito het Japansche gezegde in toepassing: Leer het nieuwe begrijpen door in het oude te zoeken. »Dat in de grondwet — zoo toch schrijft hij — uitdrukkelijke voorzieningen omtrent de macht van den souverein gemaakt zijn, sluit volstrekt niet in zich, dat hiermede nieuwe begrippen verkondigd worden; integendeel, de oorspronkelijke nationale politiek wordt er niet door gewijzigd, veeleer sterker dan ooit bevestigd". En als nu art. 1 verkondigt: »Het keizerrijk Japan zal ten eeuwigen dage door een onafgebroken dynastie van keizers geregeerd worden"; dan herhaalt de Minister zijn betoog voor het ongeschokt voortduren der oude overlevering met deze woorden: »De heilige troon" zegt hij een oud schrijver na »werd gevestigd ten tijde dat hemel en aarde gescheiden werden, Sinds den tijd, dat de eerste stamvader de dynastie opende, is het land niet altijd vrij geweest van stoornis in zijn voorspoed en rust; maar de luister van den geheiligden troon, voortgezet in de onafgebroken lijn van één en het-

zelfde stamhuis is altijd onveranderd gebleven, als die van Hemel en Aarde". Inderdaad stemmen *alle* oudere en latere geschiedboeken des lands daarin overeen, dat de primitieve keizerlijke familie, wier oorsprong van de Goden wordt afgeleid, nooit is uitgestorven, maar door opvolging zij 't dan ook uit zijdliniën steeds is voortgezet [1]).

Tevens echter brengt de commentator de uitspraak van art. 1, dat Japan door de keizers zal worden geregeerd en bestuurd, in verband met de bewoordingen van oud overgeleverde keizerlijke besluiten, en maakt haar dienstbaar aan een protest tegen ieder despotisme [2]).

»Zij bewijzen" zoo zegt hij »dat de strekking van den monarchalen regeeringsvorm is het land te regeeren en het volk te besturen, en niet de bijzondere behoeften van personen of families te dienen. Dit is ook de fundamenteele basis der tegenwoordige Grondwet." Nog verder gaat hij, om uit de bewoordingen van het grondwettig voorschrift het verbod tegen alle feodaliteit af te leiden. Met regeeren en besturen wordt bedoeld, dat de Keizer op den troon in zich combineert de Souvereiniteit *over* den Staat en de regeering *van* den Staat en van zijn onderdanen". Bij dit punt doet zich de gelegenheid voor op te merken, hoe onzeker of gebrekkig het is, op vertalingen te moeten afgaan van een text dien men niet verstaat of niet bezit. In de Duitsche vertolking toch bij Yorikadzu luidt art. 1 : »Uber das Kaiserthum Japan soll für ewige Zeiten eine Kaiserliche Dynastie *herrschen und regieren.*" Deze laatste woorden dekken niet juist de Engelsche termen *reig and govern*, die volgens Ito's aanteekening nauwkeurig de beteekenis teruggeven van het Japansche woord *shiroshimesu*, dat een staand for-

---

[1]) Vergelijk o. a. Reed. I, 101. Dat Adoptie tot de instandhouding heeft medegewerkt is ook zeer waarschijnlijk. Vergel. Köhler in Zeitsch. für Vergl. Rechts-Wiss. V. 423.

[2]) Ik gebruik deze term naar de opvatting v. Aristoteles, (Polit III, IV), n. l. als een gezagsuitoefening waarbij op den voorgrond staat het eigen belang van den heerscher. Graaf Ito vervalt elders (aant. op art. 4) in de niet zeldzame dwaling, als D te bestempelen een monarchale regeering, die niet aan een constitutie gebonden is.

mulier is geworden in keizerlijke rescripten, en waaraan de boven aangegevene strekking is toe te kennen, die wij nu zonder commentaar nog maar half zouden gissen

In a. 3 zegt de Duitsche vertaling: Die Person des Kaisers ist geheiligt und unverletzlich"; hierbij de juiste uitdrukking bezigende, die in de officieele Eng. vertaling, evenals in onze Grondwet, minder goed luidt: »The Emperor is sacred and inviolable." Ook hier wederom het oude getrokken bij en om het nieuwe. »De keizer stamt van den Hemel, is goddelijk en heilig; hij is verheven boven alle zijn onderdanen; hij moet geëerbiedigd worden en onschendbaar zijn."

Wij zagen zoo even, dat Hirabumi Ito aan de den keizer toegekende bevoegdheid tot regeeren en besturen de opmerking vastknoopt, dat Despotisme bepaald is uitgesloten. In zijn aanteekening op a. 4, waarin gezegd wordt, dat »de Keizer is het hoofd des rijks, alle Souvereiniteitsrechten in zich vereenigt, en ze uitoefent overeenkomstig de voorschriften der Grondwet," strengelt hij wederom aldus het oude ir het nieuwe. »De Souvereiniteit is door den Keizer geërfd van al zijn voorouders... Z. K. M. heeft zelf besloten, dat er een Constitutie zal zijn, die nauwkeurig moet worden in acht genomen. Z. M. heeft dien stap gedaan ten gevolge der hooge vereering, waarin hij zijn hem door den Hemel opgedragen functies beschouwt en met de bedoeling om een blijvend regeeringsstelsel te volmaken, in harmonie met den loop van den nationalen vooruitgang". In den eed, waarmee de Keizer de Grondwet, in de kapel van het paleis bezwoer, lezen wij inderdaad dezen aanhef: »Wij, de opvolgers in het voorspoedige rijk onzer voorgangers, zweren nederig en plechtig aan den keizerlijken stichter van ons Huis en aan onze keizerlijke voorouders, dat wij ter voortzetting van een groote staatkunde, wier bestaan den ouderdom van Hemel en Aarde nabijkomt, den ouden regeeringsvorm te zullen handhaven en voor verval te bewaren. In aanmerking nemende de vooruitstrevende strekking van den loop der menschelijke zaken en evenwijdig met den vooruitgang der beschaving, achten wij het nuttig, ten einde duidelijkheid en bepaaldheid te

schenken aan de door de stichter van ons huis en onze andere keizerlijke voorouders nagelaten instructies, fundamenteele wetten vast te stellen in bepaalde rechtsvoorschriften geformuleerd."

Terwijl alzoo in de Grondwet de eerbied voor de oude traditie geacht wordt te zijn gehandhaafd, is daarentegen alles uit de praktijk weggenomen wat vroeger de onderdanen tot afgodische vereeniging van den vorst noopte. »Het aanbiddend nederknielen voor den Keizer en zijn raadslieden hield op; het schuwe opzien tegen den keizerlijken persoon verdween; de slaafsche zin der onderdanen verkeerde in eerbiedvolle gehechtheid"... [1])

Een uitvloeisel der oude overlevering omtrent de goddelijke afstamming van het regeerende stamhuis en zijn onvervreemdbaar recht op den troon, is het ook, dat een afzonderlijk keizerlijk besluit, ook voor het vervolg aan alle samenwerking der vertegenwoordiging onttrokken, in den uitgebreidsten zin datgene regelt, wat het Duitsche Staatsrecht het Vorstelijk Huisrecht noemt, de Troonopvolging-incluis. Het eenige wat de Grondwet hierover bepaalt is, dat de Troon erfelijk is in het mannelijk oir uitsluitend. Dit laatste is daarom merkwaardig, omdat de oude geschiedenis van Japan ook regeerende Vorstinnen weet aan te wijzen, uit wier huwelijk trouwens met leden van het regeerende stamhuis, zoo al thans is de voorstelling, de dynastie zich voortzette. [2]) Het is evenwel de vraag, of de strenge beperking tot de uit mannen gekomen mannelijke bloedverwanten niet eenmaal de ontstentenis veroorzaakt van een opvolger in het stamhuis, dat, altijd volgens de traditie, nu reeds meer dan 25 eeuwen over het rijk der opgaande zon den scepter zwaait. Wat in zulk een geval moet geschieden, bepaalt noch de Grondwet, noch het Huisrecht — zeker, om geen twijfel aan het eeuwigdurend voortbestaan op te wekken!

---

[1]) Yorikadju p. 56.

[2]) Volgens Köhler l. l. werden in Japan veelal de met erfdochters gehuwde schoonzoons geadopteerd.

Nog een paar voorbeelden van de wijze waarop de even geleerde als praktische minister in zijn toelichting het oude gebruikt tot opheldering van het nieuwere. Bij het recht van petitie weet hij mee te deelen, dat ± 650 n. C. een klok en een bus buiten voor het paleis waren opgehangen, door middel waarvan de lieden den Keizer hun verzoeken en klachten konden doen kennen en dat alle vorsten in den ouden tijd hun onderdanen de gelegenheid verschaften hun grieven mede te deelen en er naar streefden, die te herstellen. »Toen er geen vertegenwoordiging noch geregelde rechtspraak bestond, was dit de eenige weg, om de publieke opinie te leeren kennen en bij de regeering en het bestuur de aandacht er aan te schenken. Doch ook nu is het een eisch der politieke zedelijkheid — gaat hij voort — iedere klacht van den armste en den afgeleefdste welwillend aan te nemen, om te toonen dat geen onderdaan te gering is om in de liefde van den Vorst te deelen."

Op het artikel, dat de Ministers tot verplichte raadslieden der kroon stempelt, beschrijft Graaf Ito de geheele instelling van den voormaligen rijksraad en citeert hij een rescript van een keizer, die van 645—654 n. C. regeerde: »De souverein van een land, de heerscher over het volk, zou niet goed handelen, indien hij geheel op zich zelf de regeering uitoefende; hij moet zich van de hulp en den raad zijner ambtenaren bedienen".

Het is niet te verwonderen, dat dergelijke voorbeelden altijd worden ontleend aan de tijden, die aan de vestiging voorafgaan van. het Shogunaat, door den Minister ergens bestempeld als de usurpatie van de militaire macht door de militaire classen.

Ik hoop u niet te vervelen, wanneer ik nog één plaats aanhaal, om te toonen, hoe geestig en praktisch tegelijk, de schrijver der Aanteekening de herinnering aan de oude tijden ophaalt om de nieuwe orde daarin te bekrachtigen. Bij het art., dat den dienstplicht voorschrijft, laat hij aldus zich uit: »Sinds onheugelijke tijden, heeft het volk van dit land altijd geoordeeld, dat de opoffering van lijf en goed en het strijden voor het vaderland, als de nood het vordert,

edel en mannelijk is. De geest van loyauteit, evenals het eergevoel, is van onze voorouders tot ons gekomen; en geleidelijk aller harten en hoofden aanpakkend, is deze geest tot een algemeenen karaktertrek der natie geworden. Deze geest openbaart zich in deze overoude versregels:

»Voert mijn weg mij over de zee,
Laat dan de golven tot graf voor mijn lichaam dienen;
Voert mijn lot mij over de bergen
Laat dan het gras mijn overblijfselen dekken;
Waarheen ik ga, zal ik sterven aan de zijde van mijn heer;
Niet in vrede of op mijn gemak moet ik sterven.
Zoo is 't reeds door onze voorouders ons voorgehouden."

Deze verzen werden van eeuw tot eeuw door ons krijgsvolk gezongen... Ten tijde van keizer Jito (687—696 n. C.) werd $^1/_4$ der manbare jongelingschap voor den krijgsdienst opgeschreven Dit is de oorsprong der conscriptie bij ons. Wel heeft later de machtsaanmatiging over den staat door de militaire geslachten den landbouwenden stand van den krijgsdienst vervreemd; en tengevolge van dit staatkundig monopolie, werd het oude stelsel der conscriptie langen tijd op zij geschoven. Na de restauratie werden in 1871 de militaire families van hun bijzonderen plicht ontheven, en het jaar daarop werd de wet op den krijgdienst, op het oude stelsel gebaseerd, afgekondigd".

Dat graaf Ito het oude ook durft afkeuren, bewijst o. a. de korte opmerking op het artikel, waarbij de openbaarheid der rechtspraak wordt bevolen. »In dit land" zegt hij »was langen tijd een praktijk in zwang, om de rechtsgedingen met gesloten deuren af te doen, maar in het 8e jaar der Medji (1875) werd voor het eerst de openbare rechtspraak toegestaan. Dit was een belangrijke stap in den vooruitgang der rechterlijke aangelegenheden."

II. Zoo dikwijls de minister-auteur aldus de oude overleveringen en de toestanden van het verledene te hulp roept, om de hedendaagsche hervormingen in het licht van den nationalen vooruitgang te plaatsen, richt hij natuurlijk het

woord tot zijn landgenooten. Anders is het, wanneer de staatsman wil aantoonen, volkomen op de hoogte te zijn van de staatsrechtwetenschap en haar leeringen, ter verklaring van de grondwet zijns vaderlands; dán schijnt het wel, alsof hij den westerling het goed recht van dat vèr afgelegen, zoolang afgesloten land, wil bewijzen op een staatsregeling als die der beschaafde volken; dan wil hij toonen, dat althans hun, die de grondwet hebben voorbereid, opgesteld en nu in werking moeten brengen, de kennis niet ontbreekt, die daartoe noodig is; dat zij de studiën gemaakt hebben, die hen tot een juiste opvatting van het constitutioneele staatsleven bekwaam maken.

De Philosophie over den staat raakt hij uit den aard der zaak niet aan; toch toont hij zich een aanhanger der zoogenaamdè *Organische Staatstheorie*, met bijzondere navolging van 't geen Bluntschli te dezen opzichte verkondigt. Van deze gelegenheid mag noch wil ik gebruik maken, om de verdiensten of de verkeerdheden dezer theorie uit een te zetten. Voldoende is het, er aan te herinneren, dat zij, die haar streng en letterlijk opvatten, den staat bij een levend organisme vergelijken, dat zich ontwikkelt uit een kiem, die reeds alle organen voor de levensfuncties in zich bergt enz., enz.; terwijl anderen, voor deze stoute vergelijking terugschrikkende, het begrip van organisme, in meer figuurlijke zin nemen, hoofdzakelijk om te betoogen, dat de inrichting van den staat niet toevallig, niet willekeurig zijn kan, maar in al haar deelen, in historische en nationale antecedenten wortelen, passen en sluiten moet. Hirabumi Ito helt naar de strenge opvatting over, wanneer hij van den Keizer sprekende [1]) zegt: »Hij houdt, als het ware (!) in zijn handen alle wijdvertakte draden van het staatkundige leven van zijn land, juist zoo als de hersens, in het menschelijk lichaam, de oorspronkelijke bron zijn van alle verstandelijke werkzaamheid, die zich openbaart door middel der vier extremiteiten en de verschillende deelen van het

---

[1]) Ad. art. l.

lichaam... Zoo de besturende krachten niet alle zich concentreeren in het hoofd, den zetel van den staatswil, zal het onmogelijk zijn, het organische leven van den staat te onderhouden". Ook met betrekking tot het Huis der Pairs redeneert hij in dien geest [2]). »Zijn aanwezigheid wordt gevorderd door de noodzakelijkheid, om het organisch bestaan van den staat te handhaven. De lichamen der hoogere organische wezens zijn niet louter ophoopingen van onderscheiden bestanddeelen, maar incorporaties van verschillende organen-stelsels, wier gezonde samenwerking noodig is voor de werkzaamheid van den geest. Waren de oogen niet in onderscheiden stellingen geplaatst, dan zou voor hen onmogelijk zijn, den juisten gezichtshoek te verkrijgen; evenmin kan de gehoorzin volkomen zijn, zoo de ooren niet in uiteenloopende richting waren aangebracht. Zoo moet het hoofd van den staat een eenheid zijn; en geen der beide middelen, waardoor de denkbeelden van het volk worden saamgebracht, kan gemist worden, al even weinig als het één of ander rad van een wagen".

Dat dergelijke wijsgeerige beschouwingen in de commentaries niet zeer talrijk zijn, valt, dunkt mij, nog wellicht meer te bewonderen dan te betreuren. Interessanter is het, erop te wijzen, hoevele vraagpunten van constitutioneel staatsrecht, juist, degelijk en ter snede worden behandeld. Ik noem: de Trias politica; het twee-kamerstelsel; de koninklijke sanctie; het wetsbegrip; het koninklijke verordeningsrecht; de ministerieele verantwoordelijkheid; de administrat. rechtspraak; het budgetrecht; den aard van den belastingplicht.

Eenige van deze beschouwingen zijn inderdaad belangwekkend èn om het juiste inzicht èn om haar waarde voor de Japansche grondwet. »Het strijdt" zoo zegt Ito »met een juiste opvatting van den staat, te beweren, gelijk op het einde der XVIIIe eeuw, dat de drie staatsmachten van elkander onafhankelijk moeten zijn, en dat het aandeel

---

[2]) Ad. art. 33.

hierin van den vorst beperkt moet blijven tot de uitvoerende macht". En in verband hiermee is gewichtig wat de schrijver op art. 6 aanteekent." De sanctie voltooit het werk der wetgeving. Komt den vorst de bevoegdheid tot sanctionneeren toe, dan is het nauwelijks noodig op te merken, dat hij, bij gevolg, ook de bevoegdheid bezit, zijn sanctie te onthouden. Sanctie is een openbaring van 's keizers bevoegdheid in zake van wetgeving... In Europa zijn onderscheiden opinies verkondigd met betrekking tot de bevoegdheid van den monarch, om tegen de door de vertegenwoordiging aangenomen wetsvoorstellen zich te verklaren. In Engeland beschouwt men haar als een deel van 's konings wetgevende macht en als een bewijs voor het evenwicht tusschen de drie bestanddeelen van het Parlement: de Kroon, de Lords en de Commons. Naar het gevoelen van vele Fransche auteurs moet men er in zien de controle die door de uitvoerende macht op de wetgevende wordt uitgeoefend; het alsdan zoogen. recht van Veto is, naar dit beginsel, negatief: de wetgevende macht stelt de wetten vast, de vorst is alleen bevoegd hiertegen zijn veto aan te wenden. Klaarblijkelijk is deze theorie een spruit der beginselen, die de macht van den monarch binnen de grenzen der uitvoerende macht willen besluiten of althans in de wetgevende hem maar een karig toegemeten deel toekennen. In onze grondwet wordt een positief beginsel aangenomen, d. i. de wet moet noodwendig het uitvloeisel zijn mede van den wil des Keizers.

Daarom is het eerst de Sanctie die het voorstel tot wet verheft; wijl de wetten 's Keizers wil moeten behelzen, is het natuurlijk, dat hij zijn Sanctie moet kunnen onthouden. Hoewel er dus zekere schijn van gelijkheid tusschen ons stelsel en het boven aangeduide veto-stelsel aanwezig is, is het eene van het andere zoo ver verwijderd als de hemel van de aarde."

Dat de geleerde Minister, die voor zijn kennis zooveel te danken heeft aan de Duitsche geleerdheid daarvan zich weet los te maken, waar doctrinarisme schadelijk zou kunnen werken op de gezonde ontwikkeling van het Constitutioneele Staatsleven blijkt uit de bondige aanteekeningen,

waarin hij over het Wetsbegrip zijn meening openbaart. (art. 37) »Wat nu de vraag betreft, welke aangelegenheden bij een wet moeten worden geregeld, geen algemeene aanwijzing vermag omvattend genoeg te zijn, om het terrein geheel te bedekken. In een Kon. Pruisische ordonnantie, waarbij een gewone wet werd afgekondigd, wordt geconstateerd, dat gezegde wet voorzieningen bevat, die zoodanige rechten en plichten der onderdanen omschrijven als welke niet door bijzondere wetten zijn voorgeschreven. In het 2e art. v. H. VII der Beiersche Grondw. van 1818 leest men, dat geen algemeene regeling, betreffende de persoonlijke vrijheid of den eigendom der ingezetenen kan gemaakt noch eenige bestaande wet worden gewijzigd afgeschaft of authentiek geïnterpreteerd, dan in overleg met en krachtens de overeenstemming van de Vertegenwoordiging des Koninkrijks. Maar de meeste rechtsgeleerden zijn van meening, dat het gebied der wet niet beperkt mag worden tot rechten en plichten, of tot vrijheid en eigendom; en dat het ijdel is, gelijk door de constitutioneele praktijk en door een onbevangen wetenschappelijk onderzoek wordt bewezen te pogen, het onderscheid tusschen wetten en verordeningen te vinden door een beroep op den aard der aangelegenheid, die te regelen is. Wat in het bereik van de eene of andere wijze van regeling valt, hangt af van den toestand der staatkundige ontwikkeling van ieder land. Voor iederen Staat moeten de grenzen worden afgebakend naar den maatstaf der staatkundige ontwikkelingsgeschiedenis. Wel zijn er twee zekere punten voor de grenslijn: 1e wanneer een grondwettig voorschrift bepaald voorziening bij de wet eischt; 2e in geval een bestaande wet gewijzigd moet worden, kan dit alleen bij een wet plaats grijpen. Hierin stemt de Constitutioneele praktijk van alle staten overeen."

Bijzonder uitvoerig is de aanteekening op het art. (55) dat aldus luidt: »De onderscheiden Ministers moeten raad geven aan den Keizer en zijn daarvoor verantwoordelijk. Alle wetten, Keizerl. besluiten en beschikkingen van welken aard ook, die aangelegenheden van den Staat betreffen,

vereischen de mede-onderteekening van een Minister." Na eerst stil gestaan te hebben bij de uiteenloopende opvattingen in de verschillende constituties, — waarbij wij zelfs de thans weinig belang inboezemende, maar van grondige studie getuigende vermelding ontmoeten, dat eenmaal een Nederl. Minister, (bedoeld wordt C. F. v. Maanen) durfde beweren, dat hij wel den Koning, maar niet de Volksvertegenwoordiging verantwoordelijk was, [1]) — gaat hij het stelsel ontwikkelen, dat der constitutie van zijn land ten grondslag ligt. »Den ministers, zoo zegt hij, wordt door de grondwet de plicht opgelegd, den Keizer raad te geven. Zij zijn daarom belast niet alleen met de verplichting om alles wat goed is aan te moedigen, maar ook al wat verkeerd is te ontraden en den Keizer bij te staan, om in de richting van wet en recht te handelen. Daarvan rust de verantwoordelijkheid op hun schouders. Waren de Ministers niet verantwoordelijk, dan kon de Regeering gemakkelijk de grenzen van het recht verwaarloozen, en de wetten zouden slechts tot nuda praecepta afdalen. De verantwoordelijkheid der ministers is de zuil, die de constitutie en het recht steunt. Zij heeft intusschen betrekking op de staatsaangelegenheden die hun zijn toevertrouwd, en sluit strafrechtelijke verantwoordelijkheid nog niet in. Dwaalt een Minister in de vervulling van zijn ambtsplicht, dan behoort het oordeel over zijn verantwoordelijkheid aan den Keizer, die alleen bij machte is, den door hem aangestelde Minister te ontslaan... Doch de Vertegenwoordiging mag de ministers interpelleeren en ten aanhoore van het publiek een onomwonden antwoord van hen verlangen; zij mag, naar aanleiding hiervan tot den Souverein zich wenden met uiteenzetting van haar oordeel. Bovendien, al bezit de Sou-

---

[1]) Bedoeld wordt zeker wat v. M. in de zitting der T. K. van 2 Dec. 1828 verklaarde. Zie de Bosch Kemper, Staatk. Gesch. van Ned. van 1814—1830 p. 632; H. G. Lagemans, Diss. (Leid. 1855) p. 80, 81; In de Handel. van de T. K. der Stat.-Gen. 1828/29, uitgeg. door Noordziek, vindt men v. Maanen's in het Fransch uitgesproken rede. De uitspraak is ook vermeld bij O. de Kerckhoven v Denterghem, De la responsab. d. Ministres (Gand, 1867) p. 38, en niet onwaarschijnlijk is dit boek de bron waaruit H. J. zijn kennis van dit feit heeft geput.

verein het recht, de Ministers naar zijn welgevallen aan te stellen, moet bij de aanstelling de publieke opinie wel degelijk worden in aanmerking genomen. Deze omstandigheden vormen dus een indirecte wijze, om de verantwoordelijkheid der Staatsdienaren te controleeren. De straf- en burgerrechtelijke gevolgen der ministerieele verantwoordelijkheid blijven" — en hierin wordt dus het Engelsche Staatsrecht gehuldigd — »der berechting der gewone rechtbanken voorbehouden. Ontstaan er kwesties uit bestuurshandelingen, dan moeten zij gebracht worden" — en daarin wordt nu wederom de Fransche opvatting gehuldigd — voor een hof van administratieve rechtspraak. De gevallen van staatkundige verantwoordelijkheid zijn ter beslissing van den Souverein gelaten; altijd onder de indirecte controle der Vertegenwoordiging."

Men ziet het: de Japansche staatsman, authentieke uitlegger als 't ware der Grondwet, weet wat hij wil, en laat zich niet verstrikken in de netten der Europeesche theorie en praktijk, waaruit hij telkens, met gelukkigen tact, neemt wat hem geschikt voorkomt. Zeer welgeslaagd mogen nog de volgende opmerkingen heeten over dezelfde materie. »De staatkundige verantwoordelijkheid der ministers kan niet uitsluitend uit een standpunt van recht beschouwd worden; ook moreele consideraties doen hierbij zich gelden. Want de Ministers mogen niet uitsluitend letten op de door de wetten getrokken grenzen; als derhalve door de Regeering een misgreep is begaan, moet de verantwoordelijkheid niet beperkt worden tot dien minister of die ministers die gecontrasigneerd hebben. Ook de andere, die in deze zaak geraadpleegd zijn, zijn van de verantwoordelijkheid niet ontslagen. Werd het feit der medeonderteekening als *het* kenmerk genomen, waardoor de grens der verantwoordelijkheid wierd aangewezen, dan zou dit leiden tot een onbehoorlijk steunen op louter vorm en op een voorbijzien der werkelijkheid. Om te besluiten, hoewel de medeonderteekening de verantwoordelijkheid aanwijst van den medeonderteekenenden minister, spruit zijn verantwoordelijkheid toch niet uit dit contraseign voort".

Terwijl onze staatsman ter aanprijzing eener bijzondere administratieve, van de gewone afgescheiden, rechtspraak de gebruikelijke argumenten bezigt, die ook bij ons in de laatste jaren zoo vaak zijn te berde gebracht, is het interessanter de aandacht te vestigen op de aanteekening, die hij, steunende zoowel op de studie der Europeesche schrijvers als op een goed inzicht in de praktijk, over het begrootingsrecht ten beste geeft. Na vermeld te hebben, dat voor 't eerst in 1886 een staatsbegrooting naar een vast plan werd afgekondigd, gaat Ito aldus voort: »De voorbereiding van het Budget is in onze dagen een onontbeerlijke grondslag geworden, voor de regeling der finantieele aangelegenheden. Het grondwetsartikel gaat een stap verder en schrijft voor, dat het Budget der vertegenwoordiging moet worden voorgelegd. Er is inderdaad geen ander middel dan dit, om het Budget juist en nauwkeurig te krijgen en om de administratieve dienstinrichtingen haar plicht tot stipte naleving der gestelde limiten in te scherpen.

»Eén opmerking intusschen" zoo gaat hij voort »moet hier worden toegevoegd, n. l. dat in de meeste staten het Budget als een wet beschouwd wordt. Een budget is echter" — èn hier sluit de Japansche minister zich geheel bij een groep van bekende Duitsche autoriteiten aan, en is zijn aanteekening bijna een letterlijke copie van een toelichting op het Pruisische staatsrecht [1]), — »enkel een soort van schatting of begrooting, die door de administratie in het loopende dienstjaar moet worden in acht genomen. Het vereischt de toestemming der vertegenwoordiging op grond van zijn bijzonderen aard en is niet eigenlijk een wet. Daarom heeft een wet voorrang boven het budget, dat niet bij machte is, een wet te wijzigen. Indien op een wet door het budget werd inbreuk gemaakt, dan zou dit neerkomen op een grenzenlooze overschrijding van het recht om het budget vast te stellen. Het elders geldende gebruik om in het budget een wet te zien, is in sommige gevallen af te

---

[1]) Vergelijk o. a. H. Schulze, das Preuss. staatsr. pag. 101 (in de bekende verzamel. van Marquardsen).

leiden uit de hebbelijkheid om een onbehoorlijk gewicht te hechten aan de stemming van het parlement over het budget en hierin een onbeperkte bevoegdheid der vertegenwoordiging aan te nemen; terwijl het elders voortspruit uit den sleur der praktijk, die den naam van wet toekent aan iedere regeling, die in overleg met de vertegenwoordiging wordt beraamd. Nu is het waar, dat een wet de toestemming der vertegenwoordiging vordert; maar daarom is het nog niet waar, dat al wat in overleg daarmee is tot stand gekomen, een wet is. Want zoodanige bepalingen, die, hoewel in de vertegenwoordiging goedgekeurd, bijzondere aangelegenheden betreffen en geen algemeen bindende kracht bezitten, verschillen uit ter aard van wetten".[1]) In dien gedachtengang doorgaande en aan de bovenbedoelde theorieën zich aansluitende, zegt onze auteur verder: »Evenzeer als de ministers niet verplicht zijn de bij de begrooting toegestane uitgave te doen, voorzoover zij haar onnoodig achten, evenmin is het hun grondwettig verboden, uitgaven te doen, die de toegestemde kosten overschrijden of zelfs geheel buiten die posten liggen, zoo zij op grond van onermijdelijke omstandigheden noodzakelijk worden. De plichten van den minister worden niet begrensd door de toestemming der vertegenwoordiging in het budget, zij berusten op de constitutie en de wet. Voor 't geval dus, dat de sommen, gevorderd ter uitoefening van grondwettige bevoegdheden of ter nakoming van wettelijke verplichtingen, onvoldoende of geheel niet in de begrooting zijn toegestaan, mag geen minister een administratieven maatregel op grond dezer ontstentenis na laten. Zoo kan overschrijding van het budget volkomen gewettigd zijn. Waarom dan de opvolgelijke goedkeuring der vertegenwoordiging gevorderd? Zij heeft ten doel, de harmonie en den innigen band tusschen de bestuursnoodwendigheden en de contrôle der vertegenwoordiging te hand haven".

---

[1]) Deze voorstelling strijdt niet met het boven meegedeelde onbeperkte wetsbegrip van den auteur, omdat de vaststelling van het Budget volgens hem niet als een bindende wilsverklaring van het staatsgezag

In aansluiting aan deze beginselen schept ook art. 67 een soort van Consolidated Funds in de uitgaven voor die behoeften die krachtens de grondwet of de wetten des lands vaststaan, niet ongelijk aan 't geen onze voorouders den ordinaris-staat plachten te noemen, b. v. de regelmatige kosten voor leger en vloot, de bezoldigingen der vaste ambtenaars, de op tractaten berustende uitkeeringen aan vreemde mogendheden. En nu beroept de staatsman ten slotte zich op het vaderland der hedendaagsche constitutioneele praktijk om zijn meening te staven: »In Engeland" zoo zegt hij »zijn niet alleen supplementaire begrootingen of wijzigingen in het oorspronkelijke budget gebruikelijk; maar daar kunnen eveneens ook op andere wijze door de Regeering uitgaven worden bevolen en gedaan. In de door het Britsche parlement A°. 1885 vastgestelde Rekenwet is bepaald, dat de rekening over ieder dienstjaar ten slotte in het Lagerhuis door het comité voor de Staats-rekening en verantwoording wordt nagezien, en dat iedere overschrijding van uitgaven boven de bij het budget toegestane bedragen voor iederen tak van dienst, wettelijke bekrachtiging behoeft".

Met kracht van overtuiging trekt Hirabumi Ito te velde tegen de oude, ook tegenwoordig nog in den gunst der demokratische partijen zich verheugende theorie, volgens welke de belastingen als een prijs beschouwd worden voor de diensten, die de staat ons bewijst. »Ware dit zoo, dan zouden de ingezetenen kunnen weigeren de belasting te voldoen op grond van particnliere inzichten en becijferingen, en het werd onmogelijk de staatsorde te handhaven. Van harte verdedigt hij de moderne theorie, die de belastingen grondt op het recht van den Staat om 't geen tot handhaving van zijn behoorlijk bestaan noodig is, te vorderen van de onderdanen, wier plicht het is hiertoe ook met hun stoffelijk vermogen mee te werken. »Deze beschouwingen" verklaart hij uitdrukkelijk »worden aangevoerd om den zin

---

geldt, maar niets anders is dan een in gemeen overleg geconstateerde voorloopige raming van uitgaven. — Over de juistheid van deze opvatting handelen wij hier niet.

toe te lichten van het betrekkelijke grondwetsartikel (21) dat aldus luidt: »Japansche onderdanen zijn onderworpen aan de verplichting om belastingen te betalen overeenkomstig de voorschriften der wet".

Doch, reeds meer dan genoeg om te doen gevoelen, met hoeveel succès de Japansche staatsman-geleerde bij de westersche schrijvers over staatsrecht en staatshuishoudkunde ter schole is gegaan. Terwijl nu dit doordringen van Europeesche kennis en begrippen bepaald een gevolg is van den gewichtigen omkeer van 't jaar 1868, die met het herstel der oud-keizerlijke macht gepaard ging, mogen wij niet blind zijn voor den invloed, die het Shogunaat op de wetenschappelijke ontwikkeling van den Japanschen leenadel heeft uitgeoefend. Een oude Japansche spreuk zegt: »met de wapenen onderdrukt men de onlusten, door wetenschap bewaart men den vrede". Van dit beginsel doordrongen streefde Yeyasu, de grondvester van het Shogunaat in zijn laatste gedaante, zooals dit twee en een halve eeuw heeft voortgeduurd, naar de verspreiding van kennis en wetenschap. Uit eigenbelang en uit zwakheid heeft de regeering der Shoguns op den langen duur de wapenen laten roesten en haar heil in een kunstmatige verdeeldheid gezocht; dat zij intusschen de hoogere standen althans heeft voorbereid tot en ontvankelijk gemaakt voor het opnemen der westersche wetenschap, dat valt niet te loochenen. Ik heb eens de opmerking gelezen, dat het groote aantal voortreffelijke mannen, dat het revolutionaire Frankrijk heeft opgeleverd een onmiskenbaar compliment is voor de verdiensten van het Ancien Régime. Iets dergelijks is ook op Japan toepasselijk.

III. Werpen wij nu ten slotte nog een blik op het algemeene karakter der Japansche grondwet, ten einde de plaats aan te wijzen, die haar bij de soortverdeeling der combinaties toekomt. Reeds bij een oppervlakkige beschouwing treft ons het sterk monarchale element. Dit doet zich gelden in de allereerste plaats daarin, dat het familierecht van het keizerlijk stamhuis, de troonopvolging daaronder begrepen, uitsluitend door den keizer en den familieraad is en wordt

geregeld; het vasthouden aan den mythische oorsprong en de legendarische overleveringen der Dynastie liet nauwelijks iets anders toe. Trouwens, ook menige Duitsche grondwet, b. v. die van Pruisen, verwijst voor de troonopvolging naar de bepalingen van het vorstelijke huisrecht, dat derhalve ook voor de successie der Duitsche keizers geldigheid heeft verkregen.

Ook is in Japan de civiele lijst, zich uitstrekkende over alle uitgaven van het keizerlijk huis, tot op het bedrag waarop deze bestonden tijdens het in werking treden der constitutie, aan het budgetrecht onttrokken; vermeerdering alleen zou daaronder vallen [1]). Maar er is meer. Den keizer alleen komt het initiatief tot grondwetsherziening toe. Hem heeft de grondwet (art. 9) ook een uitgestrekt gebied voor besluiten of algemeene maatregelen toegekend. Is het niet, of wij het veel besproken 14e art. der Charte Const. dat voor de Bourbons zoo noodlottig is geworden, in een vermeerderde editie hooren, wanneer wij in art. 9 lezen: »De keizer vaardigt de verordeningen uit ter uitvoering der wetten of ter handhaving der openbare rust en orde, en ter bevordering van de welvaart der onderdanen. Slechts mag geen verordening op eenigerlei wijs verandering brengen in geldende wetten". Even als in het Pruisische staatsrecht is voorts de keizer bevoegd: (art. 8) »om in geval van dringende noodzakelijkheid ter handhaving van de openbare veiligheid of ter afwering van openbare rampen, op een tijdstip waarin de Rijksdag niet bijeen is, keizerlijke verordeningen met wetskracht uit te vaardigen. Deze worden der vertegenwoordiging in haar eerstvolgende zitting aangeboden, en moeten, bij niet bekrachtiging, door de Regeering verklaard worden in het vervolg niet meer te gelden". Men lette hierbij op twee gewichtige omstandigheden: 1°. Het afkeurend votum der vertegenwoordiging werkt slechts voor het vervolg; en 2°. Niet dat votum op zich

---

[1]) In de wet voor het Keizerlijk Huis wordt gelukkig de verdeeling en de vervreemding van het keizerlijk domein, ook voor wat in 't vervolg daarbij mocht gevoegd worden, verboden.

zelf, maar een nieuw keizerlijk besluit vermag de verordening, die als provisorische wet gegolden heeft op te heffen! Ja zelfs ten aanzien der wetgeving wordt een beginsel uitgesproken, dat wel bij onderscheiden Duitsche auteurs als een leerstuk verkondigd maar door geen hedendaagsche grondwet in een bepaling geformuleerd wordt: »De Keizer" zoo luidt art. 5 »oefent de wetgevende macht uit met toestemming van den keizerlijken Rijksdag". Reeds die benaming *keizerlijke Rijksdag* is niet zonder beteekenis. Hoever dit voorschrift reikt, beseffen wij wanneer men bedenkt, dat zelfs in de Pruisische Constitutie gelezen wordt: »De wetgevende macht wordt gemeenschappelijk door den Koning en de Kamers uitgeoefend". En dat de tekst der Japansche Grondwet wel degelijk strekt, om te doen uitkomen wat wij er in meenen te zien, blijkt uit de aanteekening op het art., die aldus eindigt; »De wetgevende macht staat ten slotte onder de controle van den Keizer, terwijl de bevoegdheid der Vertegenwoordiging is, raad te geven en toe te stemmen. Aldus moet tusschen Keizer en Rijksdag ten opzichte hunner wederzijdsche verhouding wel degelijk een onderscheiding worden aangenomen". Ook schenkt de wel praktische, maar toch eenzijdige bepaling, volgens welke, voor 't geval het budget bij den aanvang van het dienstjaar, de toestemming der Kamers niet heeft verkregen, dat van het vorige jaar rechtens blijft gelden, een sterk overwicht aan de positie der Regeering.

Dit alles mag ons intusschen nauwlijks verwonderen. De nieuwe orde van zaken, die het Shogunaat en het feodalisme omverwierp, werd afgekondigd en het volk aangeboden en opgelegd in naam der oud overgeleverde Keizerlijke oppermacht. Die macht trad daarop, geholpen door de edelsten, bekwaamsten in den lande, met energie en met succes op, om het geheele staatsbestuur te reorganiseeren. Was het denkbaar of raadzaam, in de noodwendigheid der feiten en in de oud overgeleverde, met nieuwe kracht herlevende denkbeelden diep ingrijpenee veranderingen te brengen? Laat ook hier het program zich niet verdedigen, dat men door de eenheid tot de vrijheid zal kunnen geraken, en niet omgekeerd?

In ieder geval, heeft de afkondiging dezer Constitutie de doodsklok geluid over het Absolutisme, en dat is een Aziatischen staat toch ook van eenige beteekenis. In verband hiermede is het ook merkwaardig, erop te wijzen, dat de Grondwet, — hierin het strenge Engelsche voorbeeld (sinds 1688 in de Declaration of Rights neergelegd) volgende, — met geen woord rept van 's Keizers bevoegdheid, om van de naleving der Wet dispensatie te geven. Bij dringenden nood mag hij provisioneele wetten maken, in tijd van troebelen den staat van beleg afkondigen; maar in gewone omstandigheden mag hij niet raken aan de naleving der Wet. Onomwonden wordt ook de Ministerieele verantwoordelijkheid gehuldigd, gelijk wij zagen; en behalve het Ministerie is er nog een Raad van State, Privy Council of Geheim Rat (gelijk de vertalingen zeggen), met wien de Keizer over belangrijke staatszaken heeft te raadplegen.

Langs dezen weg is der monarchie, en hiermee den Staat, de voorlichting en de steun van de intellectueele élite of van de aristokratie des lands verzekerd; en daar, ten gevolge van de toestanden der laatste eeuwen, de invloed zoo van kennis als van geboorte nogal ingeworteld is, verschaft de bijstand van Ministers, Raad van State en Pairs een machtigen steun aan de monarchie, en een deugdelijke regeering. Krachtens het organiek besluit betreffende de samenstelling van het Hooger Huis zijn de leden der Keizerlijke familie, alsmede de Prinsen en de Markiezen van rechtswege Pairs, en mag de Keizer zelf een zeker aantal benoemen uit die ingezetenen, die door belangrijke diensten aan den Staat, door groote geleerdheid of een aanzienlijk vermogen zich onderscheiden.

Toch zijn ook de populaire bestanddeelen in de Regeering niet verwaarloosd. Zelfs het huis der Pairs is behalve voor de zooeven opgenoemde toegankelijk, niet alleen voor een zeker aantal afgevaardigden van de edelen, maar ook voor dezulken, die in ieder gewest en in iedere groote stad daartoe door en uit de hoogst aangeslagen verkozen, slechts pro forma van den Keizer een aanstelling behoeven. Naast en met de Kamer der Pairs werkt echter ook die der Ver-

tegenwoordigers. Deze T. K. moet, volgens de Grondwet, door volkskeuze worden saamgesteld. Meer zegt zij niet ervan. Volgens de tegelijk met die Grondwet in werking getreden Kieswet, wordt voor kiesbevoegdheid en verkiesbaarheid gevorderd: burgerrecht, ingezetenschap en een belastingsensus van 15 Yen (= ± *f* 37,50). Van de toestemming der beide Huizen is nu toch praktisch 's Keizers recht tot wetgeving afhankelijk. En wanneer men dan in aanmerking neemt, dat elk der beide Huizen het initiatief kan nemen tot wetsvoorstellen, en dat het terrein der wetgeving gelijk wij vroeger zagen, door de Grondwet niet is afgebakend of teruggebracht tot bepaald aangegeven onderwerpen, dan moeten wij erkennen, dat de Japansche Grondwet niet berust op het verouderde beginsel der zoogenaamde beperkte Monarchie, maar dat zij niet schroomt echt Constitutioneele beginselen te huldigen. Ja zij betaalt zelf haar tol aan het Parlementarisme, wanneer zij de ontbindbaarheid van het Huis der Afgevaardigden uitspreekt. »Deze ontbinding" zoo verklaart Hirabumi Ito, »is een wijze, om de openbare meening te leeren kennen uit de stemming van het nieuw verkozen Huis."

Wordt hiermee de invloed van het kiesgerechtigde deel der natie erkend, nog ruimer sfeer van indirecten, maar daarom niet minder krachtigen invloed wordt aan het algemeen toegestaan door de openbaarheid der Kamerzittingen, de vrijheid van drukpers, van vereeniging en van vergadering »In iederen constitutionneelen staat" zegt de auteur der Commentaries »wordt in al deze aangelegenheden volle vrijheid toegestaan, voor zoozeer geen misbruik ervan gemaakt wordt tot het begaan van misdaden, de verstoring der openbare rust of de schennis van de eer en de rechten der bijzondere personen. De daarvoor op die vrijheid vereischte beperkingen moeten bij de wet worden gemaakt, zij liggen buiten den kring van het keizerlijk verordeningsrecht."

Het Hoofdstuk der Grondwet waarin deze en andere vrijheden of grondrechten worden opgesomd draagt tot opschrift: de rechten en de *plichten* der onderdanen. Of het zoo geheel overbodig is, in onze dagen het samenhangen dezer

e afkondiging dezer
het Absolutisme, en
van eenige beteeken
merkwaardig, erop te
et strenge Engelsche
t of Rights neer
pt van 's Keizers bevoeg
pensatie te geven. Bij dr
wetten maken, in tijd v
k dingen; maar in gew
raken aan de naleving
Ministerieele verantwo
agen; en behalve het M
State, Privy Council of
reggen), met wien de
heeft te raadplegen.
monarchie, en hiermee den S
an van de intellectueele
s lands verzekerd; en daar,
der laatste eeuwen, de inv
oorte nogal ingeworteld is,
sters. Raad van State en P
monarchie, en een deugdel
organiek besluit betreffende
ger Huis zijn de leden der
e Prinsen en de Markiezen
de Keizer zelf een zeker aanta
en, die door belangrijke dienste
te geleerdheid of een aanzienlijk
n.
laire bestanddeelen in de Regee
fs het huis der Pairs is behalve
le toegankelijk, niet alleen voor
ligden van de edelen, maar
gewest en in iedere groo
gst aangeslagen
een aanste
werkt

Co
dat
is. I
wijze
voo
legd
dhe
ring
van
won
der
oord
Mini
f Ge
K

itutie
s een
ver-
n, dat
beeld
vol-
, om
nden
roe-
om-
Vet.
ijk-
erie
im
zer

at,
ite
en
ed
r-
Pair
de
nde

tegenwoordigers [illegible]
door volkskeuze [illegible]
ervan. Volgens [illegible]
getreden Kieswet [illegible]
baarheid gevorderd [illegible]
lastingsensus [illegible]
stemming der [illegible]
recht tot wetgeving [illegible]
aanmerking [illegible]
kan nemen [illegible]
geving gelijk [illegible]
afgebakend [illegible]
werpen, dan [illegible]
wet niet [illegible]
beperkte Monarchie [illegible]
stitutioneele [illegible]
haar tol [illegible]
baarheid [illegible]
ontbinding [illegible]
de openbare [illegible]
het nieuw [illegible]
Wordt [illegible]
der natie [illegible]
daar rom [illegible]
mee [illegible]
de vrijheid [illegible]
ring [illegible]
der Gemeente [illegible]
vrijheid [illegible]
wordt [illegible]
bare [illegible]
zonder [illegible]
beperk[illegible]
buiten [illegible]
Het [illegible]
heden [illegible]
de [illegible]
heel [illegible]

twee verhoudingen eens ondubbelzinnig uit te spreken, zal ik hier maar niet verder aanroeren. Maar opmerkelijk is het, dat wij haar alleen vinden in een drietal grondwetten, maar juist in drie zoodanige, die ieder voor hun land het begin eener constitutioneele aera pogen in te wijden. Eerstens in de Constitution van het jaar III, n. l. in haar Déclaration *des droits et des devoirs* de l'homme et du citoyen. Deze Constitutie v. h. j. III is, gelijk men weet, de eerste die, een einde makende aan het voorloopige en willekeurige, feitelijk in de Fransche Republiek heeft gegolden. Het 2e voorbeeld vindt men in de Beiersche Verfassung van 1818, de eerste, die gevolg gevende aan de voorspiegelingen in den bevrijdingsoorlog gedaan, in eenigen Duitsche Staat is afgekondigd. Eindelijk in het Sardinisch Statuut van Karel Albert, thans nog de Grondwet voor het Kon. Italië Zoo treffen wij door deze voorstelling de Japansche Grondwet in goed gezelschap aan.

Het slot-artikel van dit hoofdstuk verdient nog geciteerd te worden om aan te toonen, hoe gelukkig de Japansche staatslieden partij hebben weten te trekken van de kwesties, die elders zich hebben voorgedaan of nog voordoen. »Alle de bepalingen" zoo luidt art. 32 »in dit hoofdstuk vervat, die niet in strijd zijn met de wetten of de disciplinaire voorschriften van Leger en Vloot, zijn ook geldig voor de officieren en manschappen der Land en Zeemacht." Graaf Ito merkt hierbij o. a. op: »Zij die zich in den actieven dienst bevinden moeten zich onthouden om in vereenigingen of vergaderingen het verdedigingstelsel of de staatkundige belangen te bespreken; of hierover geschriften uit te geven" Zoo is ook deze, ook bij ons bestaande twijfel opgelost; wil men liever, de knoop is doorgehakt.

Laten wij eindelijk niet voorbijzien, dat wij te doen hebben met den eersten stap op de baan van het Constitutionalisme, waarbij het altijd geraden is, eer behoedzaam dan overijld te werk te gaan. Mits altijd maar *in* de Grondwet zelve de mogelijkheid tot vooruitgang is gelegd; en dat is hier het geval. Het kiesrecht kan door de gewone

wet worden uitgebreid; aan een aanhoudenden aandrang van de zijde der vertegenwoordiging tot wettelijke regeling van vele aangelegenheden, die tot dusver bij Keiz. besluit werden afgedaan kan steeds zonder grondwetswijziging worden toegegeven; de ministerieele verantwoordelijkheid kan eveneens gaandeweg meer onder de controle van het parlement komen; de decentralisatie van het gewestelijk en plaatselijk bestuur wordt door geen enkel grondwetsartikel tegengehouden. Ontwikkeling in één woord is mogelijk. »Alles wat nu voorgesteld is" zegt onze Commentator, »strekt om *den weg te openen* tot de eindelijke vervulling van het doel, dat reeds oorspronkelijk gekoesterd werd door de wijze Vorsten van den Voortijd." Zoo is dan vol vertrouwen op de toekomst de in '89 afgekondigde Grondwet, met het samenkomen van den Rijksdag in den loop van het daaropvolgende jaar in werking getreden; en waar eenmaal deze machinerie is gaan werken in het licht der openbaarheid, is achteruitgang niet te duchten.

Een Japansche spreuk zegt: »Degene over wien wij spreken werpt zijn schaduw over ons". Het is mogelijk, dat ik, onder den invloed — of moet ik zeggen de suggestie? — dezer schaduw, de dingen in een eigenaardig licht beschouw; anders zou ik niet schromen van de groote verwachtingen te spreken, die de hedendaagsche ontwikkeling van Japan schijnt op te wekken, ook voor den staatkundigen vooruitgang. Sedert de restauratie der keizerlijke macht is het niet langer de aristokratie alleen, die kennis en wetenschap opdoet; maar verheugt ook het volksonderwijs zich in de degelijke zorg der Regeering [1]). De vatbaarheid voor en de lust tot zelfregeering zal daaruit zeker eenmaal geboren worden en zich doen gelden. Maar reeds nu beantwoordt de grondwettige regeling van het staatswezen aan de eischen

[1]) Voor het openbaar onderwijs werd reeds in 1883, jaarl. 10,800,000 Yen = ± *f* 27 miljoen uitgegeven. (Yorikadzu pag. 52). Bij denzelfden ook nog statistiek over het onderwijs, waaruit blijkt, dat er toen meer dan 3 miljoen kinderen de lagere scholen bezochten.

en de geschiktheid der meer ontwikkelde klassen; terwijl het steeds toenemende verkeer met Europa en Amerika, een verkeer zoowel van intellectueelen als van materieelen aard, het leven onder een geregeld staatswezen, dat de openbare meening eerbiedigt en raadpleegt, hoe langer te meer tot een onvermijdelijken eisch der omstandigheden zal maken. Dat de maatschappelijke welvaart niet daarvan alleen afhangt, is buiten kijf; maar dat zij toch niet onbelangrijk gebaat moet worden bij de rechtszekerheid en de staatkundige vrijheid, die van het constitutionalisme onafscheidelijk zijn, valt even *weinig* te loochenen. En wie weet, welke rol in de bevordering der politische ontwikkeling van het groote Aziatische vasteland voor het Eilandenrijk nog is weggelegd! Wie weet, hoe spoedig, ook voor het reuzenrijk van Midden Azië, Japan niet enkel in cosmographischen zin, het rijk van den zonsopgang [1]) zal verdienen te heeten!...

Doch, breken wij deze bespiegelingen af, en niet deze bespiegelingen alleen. Het is meer dan tijd hiervoor. Zoo het Japansche spreekwoord: »goede predikers korte preeken" een waar woord is, mag ik reeds daarom alleen mij niet vleien, een goed prediker te zijn.

---

[1]) De Chineesche naam Dchi-penkwo, aan het eilandenrijk om zijn oostelijker ligging gegeven, door de Europeanen tot Gepanque of Gepuen verminkt, heeft bij de Portugeezen het eerst de benaming Japan doen ontstaan. Yorikadzu pag. 3.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den APRIL 1892.

Tegenwoordig de heeren KERN, voorzitter, FRUIN, BEETS, SIX, NABER, HOEKSTRA, BUYS, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, COSIJN, QUACK, DE PINTO, ASSER, PLEIJTE, POLS, MATTHES, BELLAAR SPRUYT, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, MOLTZER, SYMONS, LOMAN, S. MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEIJER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris brengt ter tafel een lichtbeeld van het overleden lid Mr. J. de Wal, en twee inteekeninglijsten.

De heer A. Pierson kreeg daarna het woord en poogde aan te toonen, dat de zoogenaamde hoogere kritiek zich al te zeer bepaald had tot de dubbele taak, haar door Boeckh voorgeschreven in zijn werk over de Grieksche tragedie, en

zich niet genoeg de vraag had gesteld, of de compositie van schrijvers aan wier oordeel en smaak men niet twijfelen kon, niet dikwerf was uitgegaan van een Logika en een Esthetiek, afwijkende van de onzen. Hij beriep zich in de eerste plaats op de ongevoeligheid der Ouden voor de bevreemdende verschijnselen in de samenstelling der Ilias, ten bewijze dat zij ten dezen andere eischen stelden dan wij. Terwijl spreker van oordeel was, dat, met betrekking tot Logika zoowel als tot Esthetiek, er niet altijd overeenstemming tusschen de Ouden en ons aanwezig was, wenschte hij de logische opmerkingen die hier gemaakt kunnen worden, aan anderen over te laten, om zich uitsluitend tot de esthetische te bepalen. Hij doorliep nu eenige proeven van Grieksche compositie en stond achtereenvolgens stil bij het gevelveld van den tempel te Tegea, bij de vergelijkingen in Homerus, bij de lyriek van Pindarus, bij het Satyrspel, en eindelijk bij den Phaedo. Met behulp dezer voorbeelden lichtte hij toe, dat ordonnantie, tertium comparationis, symboliek, harmonie van dramatische stemming, en eindelijk de climax door de Ouden op een wijze zijn begrepen, waarin wij ons niet meer terug kunnen vinden.

Deze bijdrage, die door den spreker voor de Verslagen en Mededeelingen werd afgestaan, lokte eenige opmerkingen uit van de heeren van de Sande Bakhuyzen, Quack, van der Wijck, Naber, Six en Spruyt, betreffende het Satyrdrama, de ordonnantie, de climax in den Phaedo, de voorstelling van Scopas in het gevelveld te Tegea, en het gezegde over de hoogere kritiek, waarvoor de spreker zijn dank betuigt en die hij ernstig wil overwegen.

Bij de rondvraag worden de volgende werken voor de boekerij aangeboden: door den heer Matthes zijne vertalingen van het Boek der Psalmen in het Boegineesch en het Makassaarsch, door den heer Cosijn zijne aanteekeningen op den Beowulf, door den heer Boot namens Dr. J. A. Worp het eerste deel van de gedichten van Constantijn Huygens, door den voorzitter namens den schrijver H. C.

Muller het tweede deel der Historische Grammatik der Hellenischen Sprache, Leiden 1892.

Aan den heer Acquoy wordt vergund de aandacht te vestigen op het in de vorige vergadering door hem aangeboden geschrift van den heer W. F. C. Knuttel. Hij wijst de leden op het belangrijke van het onderwerp en op de verdienstelijke wijze, waarop de schrijver zijn taak heeft afgewerkt.

De vergadering wordt te twee uren gesloten, om dadelijk door eene buitengewone gevolgd te worden.

OVER GRIEKSCHE COMPOSITIE.

BIJDRAGE VAN

A. PIERSON.

Sedert geruimen tijd ligt mij iets op het hart, dat ik mij gelukkig acht in uw midden te mogen uitspreken en aan het oordeel, misschien de terechtwijzing, van eene vergadering als deze te mogen onderwerpen. Het betreft een vraag uit het groote gebied der Grieksche filologie. Op dit gebied zijn nog zoo vele vragen, dat reeds daarom de mijne meer op den achtergrond kan zijn gebleven. Zij betreft zekere verschijnselen in de Grieksche compositie, vooral der auteurs, maar ook eenigszins der beeldhouwers en schilders. Met letterkundige compositie bedoel ik niet stijl in engeren zin of welke hoedanigheid ook, die tot opluistering van den stijl kan strekken. Ik versta daaronder de wijze waarop deelen van een gegeven geheel op elkander volgen. Compositie beteekent bij mij dus alleen volgorde.

Zóo begrepen, is de letterkundige compositie, laat ik zeggen van Homerus af tot Aristoteles toe, niet altijd zooals wij haar wenschen, en men heeft natuurlijk niet op mij gewacht om dit te ontdekken. Indien het anders was, zou de zoogenaamde hoogere kritiek nooit zijn geboren. Zij vindt hare eenige bestaansreden in de omstandigheid, dat de letterkundige compositie van de behandelde geschriften niet altijd bevredigde. De volgorde der deelen beviel haar niet, en zij heeft allerlei wegen ingeslagen, om dezen steen des aanstoots, dubbel aanstootelijk in een immers als klassiek, als model gevierde letterkunde te verwijderen. De

een koesterde hooge verwachtingen van de zoogenaamde conjecturale kritiek, die, ofschoon zij op schitterende wijze woorden heeft hersteld en volzinnen heeft verduidelijkt, natuurlijk onvermogend bleek om een bevreemdende compositie in een logische compositie te veranderen. Anderen sloegen het plechtanker hunner hoop in den altoos gewilligen grond van de compilatie- en interpolatie-hypothese, van de overwerkings-hypothese, van de omzettings-hypothese, of, bij radikaler gezindheid en stoutmoediger durven, van de onechtverklaring. Met deze hulpmiddelen, hoe ook getuigende nu eens van groot vernuft dan van vindingrijke verbeeldingskracht, is het, geloof ik, gegaan als met de pauselijke interdikten in de Middeleeuwen. Zij hebben iets van hun kracht verloren door al te veelvuldig gebruik; de moed, althans de opgewektheid schijnt bij de besten te ontbreken, om ze telkens weder van voren af aan toe te passen. Van voren af aan: want hoe zelden hebben zelfs verdienstelijke operatieën der hoogere kritiek zich den algemeenen bijval kunnen verwerven! Het boek dat den eenen geleerde toescheen wegens gebrek aan samenhang het eigen merkteeken der compilatie aan het voorhoofd te dragen, werd er vaak den anderen geleerde te dierbaarder om, zoodat hij zich verleiden liet het aangevallen geschrift ten aanzien van den geleidelijken gang der gedachten overmatig te verheffen. In de omzetting liet natuurlijk veel persoonlijks zijn invloed gevoelen, en al bleef die invloed buiten spel, waar was soms het einde der omzettingen te vinden, haar einde en haar nut? Plaats met Eduard Zeller de boeken zeven en acht van Aristoteles' Politika tusschen boek drie en vier, gij kunt hem dankbaar zijn voor dien raad zonder het daarom natuurlijker te vinden dat dit werk is geschreven gelijk het geschreven is. — En eindelijk de onechtverklaring! Of is het menschlievender ervan te zwijgen? Een eervolle burgerlijke stand is ontstreden aan menig kind dat later zijn wettigen vader toch weder in de armen mocht vliegen.

Vergis ik mij geheel in de onderkenning van den toestand der hoogere kritiek? of heerscht onder hare meest

bezonnen vertegenwoordigers werkelijk een zeker gebrek aan vrijmoedigheid, om voort te gaan met het aanwenden van middelen die zeer zeker menigmaal beproefd zijn bevonden, maar waarin het volle vertrouwen toch geschokt is; en is het vertrouwen niet eigenlijk geschokt omdat de middelen te gemakkelijk zijn gebleken; al te zeer voor het grijpen liggen; omdat iedere dwerg thans de wapenen durft te nemen, waarvan de hanteering eens een Wolf tot een heros stempelde; eindelijk en vooral omdat de hoogere kritiek, ondanks het vele dat zij onloochenbaar deed, toch veel te weinig vrucht heeft gezien van haar arbeid, om dien arbeid met geheel onverzwakten lust voort te zetten. Men kan dan ook bezwaarlijk de opmerking onderdrukken, dat die arbeid zich veelal blijft bepalen tot hetgeen men schier een traditioneelen kring van critiquable grieksche auteurs zou kunnen noemen. Ver buiten dien kring waagt men zich niet te dikwerf. Buiten dien kring schijnt het *quiëta non movere* de veiligste leus. Aan de groote attische prozaschrijvers laat men gaarne hun ongerepten naam. Dat Plato zoo ongelijkbaar is in tal van opzichten, schijnt hem, ik zeg niet bij een Grote, maar bij de filologen van beroep te vrijwaren voor een al te neuswijs onderzoek naar de samenstelling zijner geschriften, bijvoorbeeld naar de letterkundige eenheid van zijn Politeia. De bezwaren tegen die eenheid pleegt men te sussen met de niet geheel gegronde bewering, dat de Politeia door Plato bij stukken is uitgegeven, ofschoon dit uit Gellius, *Noctes Atticae* 14, 3,3, niet met noodwendigheid kan worden afgeleid. Voor den hoogst zonderlingen toestand van de teksten van Aristoteles is het een waar geluk, een echte panacee, dat een sprookje uit de Oudheid, un conte à dormir debout, ze ergens in Klein-Azië aan vocht en gewormte onder den grond heeft prijsgegeven. Hoe zouden er geen anakolouthiën zijn in een werk waarvan een der verschillende handschriften door de fortuin zoo stiefmoederlijk is behandeld. Dat nu ook juist onze Aristoteles alleen naar dat ééne beschimmelde en half opgegeten manuscript door ons moet worden gelezen!

Eenig zachtmoedig schertsen schijnt te eerder geoorloofd nu het blijkt, dat de teksten die om de volgorde der deelen

bevreemden, gemeenlijk niet eigenlijk gezegde corrupte teksten zijn, wat men toch in de allereerste plaats zou verwachten wanneer de verklaringen steek hielden die men voor de onbevredigende compositie der teksten pleegt aan te voeren. Het tegendeel is waar. Wij verstaan meestal ieder woord, zelfs iederen zin, op zichzelf, maar in haar geheel blijft de compositie onverklaard.

Ieder schertsen zou mij evenwel in dezen berouwen, als men daaruit zou willen afleiden, dat ik de werkzaamheid der hoogere kritiek gesloten achtte. Ik doe het zoo weinig dat ik hare taak veeleer wensch uit te breiden. Ik zou namelijk een derden plicht willen toevoegen aan de twee die Bœckh haar in zijn werk over de grieksche tragedie reeds heeft opgelegd: »Critices eius partis, schrijft hij, quae altior appellari solet, duo imprimis genera sunt: alterum in universis operibus aut incertum aut nullum auctoris nomen praeferentibus, cui eripiat, cui vindicet, inquirit; alterum dignoscit, utrum liber, quem tractat, primitiva et genuina forma servatus, an non modo labe temporis et transscribentium oscitatione, quod est verbalis criticae, sed emendatorum sive bonorum sive malorum opera auctus, mutilatus, immutatus varie ad nos pervenerit."

Het kan, zooals bij Bœckh te verwachten is, niet beter gezegd worden. Maar het werd gezegd meer dan tachtig jaar geleden, slechts tien jaren na den dood van Ruhnkenius die het met al zijn scherpzinnigheid ten aanzien van Wolfs Prolegomena niet verder had kunnen brengen dan tot de gulle bekentenis: »Dum lego assentior, quum posui librum, assensio omnis illa dilabitur." In die meer dan tachtig jaren heeft de hoogere kritiek zooveel nuttigen arbeid verricht, dat het wel wonder zou zijn, zoo uit onze betrachting van dien arbeid niet de vraag ontstond, waarin eigenlijk de maatstaf der hoogere kritiek is gelegen. Van dien maatstaf gaf zij, naar mijn weten, tot dusver zelve nog geen rekenschap. Wij hoorden haar afkeuren, gissingen voordragen, veranderingen voorstellen, en vernamen dan telkens wat in elk bijzonder geval hare verwondering of ergernis had gaande gemaakt, maar mochten nog niet van

haar vernemen een algemeene bepaling van haar beginsel en van de grenzen die zij zelve zich stelt. Het is niet onbescheiden haar te vragen, daartoe te willen komen. En als zij daartoe komt, zal dan niet even noodwendig als duidelijk moeten blijken, dat zij hare taak te beperkt heeft opgevat? Wij hoorden het van Bœckh. De hoogere kritiek onderzoekt, behalve de kwestie der echtheid: »utrum liber, quem tractat, primitiva et genuina forma servatus, an non modo labe temporis et transscribentium oscitatione... sed emendatorum... operâ auctus mutilatus, immutatus varie ad nos pervenerit." Met andere woorden de onbevredigende toestand van een tekst kan volgens Boeckh alleen liggen aan den tand des tijds, aan de librarii, aan de emendatores. En de schrijver dan? Waarom kan het onbevredigende ook niet liggen aan den schrijver? Is dit a priori uitgesloten; a priori onmogelijk? Bij al het uitnemende werk door de hoogere kritiek verricht, schijnt zij mij dikwerf stilzwijgend te zijn uitgegaan van een onderstelling welker gegrondheid zij tot dusver verzuimd heeft te bewijzen. Het doel van mijn tegenwoordig betoog is geen ander dan haar tot dit bewijs te nopen, of zoo zij erkennen moet het niet te kunnen leveren, althans niet voor alle gevallen, toe te geven, dat dit haar onvermogen haar een nieuwe verplichting oplegt.

De onderstelling, ik schreef bijna, het axioma der hoogere kritiek, is de standvastigheid van den vorm van het menschelijk denken en gevoelen. Hoogere kritiek is niet anders dan toegepaste logika en schoonheidsgevoel. Noemen wij van een stuk dat zij te beoordeelen heeft, de samenstellende deelen *a*, *b* en *c*. Zoodra het haar dan blijkt, dat, logisch of esthetisch, op *a*, niet *b*, maar *c* moet volgen, is *b* veroordeeld, ten minste bij een auteur wiens verstand en smaak zij voor het overige eerbiedigt. Het vonnis is aanstonds gereed: *b* past niet in dit verband; *b* worde uitgestooten, verplaatst, althans verdacht gemaakt; de Duitschers noemen het, geloof ik, angezweifelt. Voor zulk een vonnis kan natuurlijk meer dan één grond aanwezig zijn. Zoo kan, en de voorbeelden zou ik in deze vergadering niet ver be-

hoeven te zoeken, een geoefende blik ontdekken, dat, laat ik zeggen in een Grieksche tragedie, een bepaald aantal verzen op een verkeerde plaats zijn terecht gekomen, omdat een schrijver een blad heeft overgeslagen dat voor dat aantal juist de noodige ruimte had. Door iets soortgelijks, door bladverwisseling, poogde, om ook buiten deze vergadering een uit velen te noemen, Bernays in 1863 den samenhang te herstellen in het aan Filo toegeschreven werk De incorruptibilitate mundi. In dat en soortgelijke gevallen zou het natuurlijk de kinderachtigheid zelve zijn onze onderstelde *b* tusschen *a* en *c* te laten staan. Maar denken wij nu allen soortgelijke gevallen weg; nemen wij aan, dat tegen het dulden van *b* tusschen *a* en *c* geen reden hoegenaamd bestaat dan uitsluitend het onlogische of onesthetische der volgorde, dan is er toch in waarheid voor de hoogere kritiek geen steen des aanstoots en dus geen grond voor haar vonnis, tenzij het vaststaat, vast als een muur: de logika, de esthetiek van een verstandigen en smaakvollen Helleen was geen andere dan de onze, met andere woorden: zulk een Helleen zal zijne denkbeelden geven in de volgorde die ons verstand en onze smaak natuurlijk vinden. Standvastigheid van het menschelijk denken en gevoelen de eeuwen door is dus het axioma; axioma is de stelling, dat de geestelijke mensch niet verandert in hetgeen wij van te voren geneigd zijn tot zijn wezen te rekenen. Indien wij al zouden kunnen besluiten tegenover een ouden schrijver van een ander ras, het Semietische bij voorbeeld, iets van onzen eisch te laten vallen, a priori iets anders van hem te verwachten dan ons thans natuurlijk voorkomt, het schijnt aan de hoogere kritiek ondenkbaar, dat een toegevendheid van dien aard ooit te pas zou kunnen of mogen komen ten aanzien van de beste vertegenwoordigers der Helleensche literatuur. Toegevendheid ten aanzien van klassieke auteurs, ten aanzien van meesters en voorgangers in al wat schoon is en welluidt, waar denkt gij aan? Laten wij veeleer aan hunne voeten nederzitten; om daarna uit de verte hun spoor te kunnen volgen.

Maar ik denk niet aan toegevendheid; ik denk aan geheel iets anders. Ik wil niet ten gerichte zitten over de Ouden,

over hun manier van denken en voelen. Hun logika, hun esthetiek, hun middelen om den grooten indruk te maken dien zij hebben teweeggebracht, het zou kinderachtig zijn ze te bedillen. Maar hoog tijd wordt het, in mijn oog, die middelen te beschrijven. Ik wil de hoogere kritiek gevraagd hebben of, naast de dubbele taak haar reeds door Boeckh toegekend, niet als derde taak op haar rust de wijsgeerige beschrijving van de logika en de esthetiek der Ouden, van de wijze waarop de Ouden blijkens hunne compositie hebben gedacht en gevoeld. Heeft de hoogere kritiek niet althans voor de vervulling dezer taak de voornaamste bouwstoffen te leveren?

De wijsgeerige beschrijving zal natuurlijk beginnen met al de verschijnselen die hier in aanmerking komen te verzamelen, maar het daarbij niet laten. Zij zal die verschijnselen al dadelijk in twee soorten kunnen verdeelen. Als zij een volgorde aantreft, indruisende tegen wat ons heden de natuurlijke volgorde schijnt, behoeft zij dit niet aanstonds op rekening te stellen van de geheel eigenaardige logika of esthetiek der Ouden. Het Quandoque dormitat is van ouds zelfs van den bonus Homerus mogelijk geacht. Afgescheiden van dit menschelijke dat den nauwkeurigsten schrijver kan overkomen, zijn er twee mogelijkheden. De beste schrijvers der Grieksche Oudheid kunnen ons door hunne letterkundige compositie verwonderen, zonder dat het ons het recht geeft tot eenig besluit. Het blijft immers mogelijk, dat zij in de eischen ten aanzien van een goede compositie met ons volkomen eenstemmig waren, maar alleen hierin van ons verschilden, dat zij aan deze eischen niet hetzelfde gewicht hechten als wij. Zij kunnen de fout in hunne compositie zelf hebben ingezien, maar het niet de moeite waard hebben geoordeeld haar te verbeteren. Dit is meer dan een onderstelling. Er is een leerzame plaats in de Leges van Plato, in het zesde boek tegen het einde. Daar laat Plato pagina 778*b* den Atheenschen vreemdeling die wel Plato zelf zal zijn, bevestigen, dat, wanneer men spreekt van en wetten geeft voor de inrichting van een nieuw te bouwen stad, men allereerst zorg moet dragen het noodige vast te stellen aangaande de tempels en de

stadsmuren: *καὶ ξυμπάσης γε, ὥς ἔπος εἰπεῖν, ἔοικε τῆς οἰκοδομικῆς πέρι τὴν γε δὴ νέαν καὶ ἀοίκητον ἐν τῷ πρόσθεν πόλιν ἐπιμελητέον εἶναι, τίνα τρόπον ἕκαστα ἕξει τούτων περί τε ἱερὰ καὶ τείχη.* Dus in de wetgeving ten behoeve van een nieuwe stad het allereerst spreken over tempels en muren. Evenwel, in het voorafgaande is Plato reeds geruimen tijd bezig met een wetgeving *πέρι τὴν νέαν πόλιν* en daarin heeft hij gehandeld over... niet tempels en muren, maar huwelijkszaken. Vreemde compositie! In een wetgeving eerst handelen over het huwelijk en zooveel meer, om daarna plotseling stil te staan en te zeggen: het komt mij voor, dat in de allereerste plaats over de tempels moet worden gesproken. Zou Plato zelf van dit vreemde niets hebben bespeurd? Als wij doorlezen, blijkt het, dat Plato het wel degelijk opmerkt. Hij geeft toe, dat het vreemd is. Maar, zegt hij met andere woorden; nu het er eens toeligt zal ik het maar zoo laten: *γάμων δ'ἦν ἔμπροσθεν ταῦτα, ὦ Κλεινία· νῦν δ'ἐπείπερ λόγῳ γίγνεται, καὶ μαλ' ἐγχωρεῖ ταύτῃ γίγνεσθαι τἀνῦν, ἔργῳ μὴν ὅταν γ'ίγνηται, ταῦτ' ἔμπροσθεν τῶν γάμων, ἐὰν θεός ἐθέλῃ, ποιήσαντες ἐκεῖνα ἤδη τότε ἐπὶ πᾶσι τοῖς τοιούτοις ἀποτελοῦμεν.* Is het niet kenmerkend? Wanneer datzelfde in onzen tijd iemand die weet wat stellen is, overkomt, zal hij, vooral in een wetgeving, zich de moeite getroosten de ordonnantieën van zijn stuk om te werken, om, het koste wat het wil, de eerste plaats toe te kennen aan wat hij zelf beweert, dat aan al het overige moet voorafgaan. Ik vergeet niet, dat Plato een dialoog schreef, wat grootere vrijheid toeliet, maar het zijn toch altijd Leges, en deze dialoog werd in elk geval op schrift gebracht. Het blijkt dus, dat zelfs Plato een achteloosheid in de compositie die wij ons niet zouden vergeven, zich lang zoo zwaar niet aantrok.

Maar leg ik op eén voorbeeld ook te veel nadruk? Hier is een tweede, dat voor tien en voor honderd kan staan. Is er wel genoeg aandacht geschonken aan den vrede dien de Oudheid over het algemeen heeft gehad met de compositie der Ilias? De scherpzinnigste en smaakvolste geesten

uit den bloeitijd van Hellas hebben zich, zooveel wij weten, nooit gestoord aan den samenhang of liever aan het gebrek aan samenhang dat ons thans zooveel hoofdbrekens kost. Hebben zij Homerus in zooveel dichterlijker stemming gelezen dan wij? Hebben zij onze misschien nuchtere akribeia niet gekend en zich op een behoorlijken afstand weten te plaatsen, wel overtuigd, dat de waardeering van een kunstwerk daarvan afhankelijk kan zijn? Hebben zij, om een gemeenzame uitdrukking te bezigen, niet met den neus op Homerus gelegen? Lieve hemel, zij hebben het dikwerf gedaan op een wijze waarvan wij de smakeloosheid niet gaarne voor onze rekening zouden nemen. Als in de 35 Problemata Homerica van Aristoteles, geexcerpeerd door Porfyrius en uit hem weder geexcerpeerd in de Scholia van een der Venetiaansche codices van de Ilias, door Aristoteles of door een ander gevraagd wordt: Waarom de Ilias 100 steden noemt op Creta en de Odyssee 90; waarom Helena eerst in het tiende jaar van den oorlog naar hare broeders vraagt; waarom Paris na zijn nederlaag in liefde ontvlamt; waarom bij Diomedes de lansen met de punt in den grond steken; waarom de allesziende Helios door een bode moet vernemen wat met zijn runderen is geschied, zal niemand beweren, dat deze vragen blijk geven van een bijzonder dichterlijk lezen. Daarvan getuigt evenmin de kritiek die wij Aristoteles zien oefenen in zijn Poëtica (c. 25) of in zijn De Elenchis Sophistarum (c. 4). De boekhoudersnauwkeurigheid die, volgens sommigen, ons verhinderen zal het soeverein recht van de licentia poëtica ten volle te erkennen, heeft aan de kritiek der Ouden ten aanzien van een tal van bijzonderheden waarlijk niet ontbroken! Daaraan kan het dus niet liggen, dat zij de bezwaren tegen de samenstelling van de Ilias zeer zelden hebben opgemerkt, en nooit hebben opgemerkt in onzen geest. Want dat verschijnsel staat vast zoover wij de kritiek der Ouden kennen. Neemt een geval als Ilias XI, 609 vlg. *νυν ὀΐω περὶ γούνατ' ἐμὰ στήσεσθαι Ἀχαιοὺς / λισσομένους*, Achilles dus het gezantschap der Achëers verwachtende, ofschoon hij het eerst den vorigen avond smadelijk had afgewezen

(einde van Boek IX, zie vooral vs. 676 vlgg.); of neemt een geval.. maar waartoe voorbeelden aangehaald? Ook wat ons in de oogen springt hebben de Ouden in den regel niet bespeurd. Als Aristarchus het wel bespeurt, redt hij Homerus of zichzelf met een athetese of met andere huismiddelen. Wat meer zegt: wij kunnen ons een kritiek van de compositie der Ilias, gelijk wij haar thans oefenen, bij de Ouden zelfs niet voorstellen. De bezwaren die Plato in zijn Politeia tegen Homerus heeft geopperd zijn zeker talrijk en ernstig genoeg, maar wij zouden bijna schrikken als onder die bezwaren er één voorkwam, gelijk aan het bezwaar dat de geleerde wereld aan een onzer heeft overgelaten te maken toen hij zich verwonderde over het afscheid van Hector, reeds in het zesde Boek, een afscheid dat voor ons in aandoenlijkheid zou winnen als het later plaats had, en door geen wederoptreden van den held gevolgd werd.

Uit de opmerking van Aristoteles in zijn Poëtica c. 24, dat een modelepos korter moet zijn dan de bestaande epische gedichten, heeft Jebb willen afleiden, dat den wijsgeer het denkbeeld van een oorspronkelijk kortere Ilias voor den geest kan hebben gestaan. Maar wat achtte Aristoteles de normale lengte van een epos te zijn? Zijne woorden laten ongelukkig twee berekeningen toe, waarvan de eene voor het modelepos een aantal versregels geeft dat door het aantal der versregels bij Homerus niet belangrijk wordt overtroffen.

Maar welaan! laten wij de geheele Homerische kwestie ter zijde stellen; het goed recht onzer kritiek prijsgeven; aannemen, dat Plato en Aristoteles Homerus veel verstandiger hebben gelezen dan wij; met Jonathan Swift op het toovereiland Gloubdoubdrib Homerus in eigen persoon doen verschijnen, om aan Gulliver zijn verbazing te kennen te geven, dat barbaren hem nog altijd lezen en zijne fijnheden meenen te verstaan, het doet niets af tot dit zoo hoogst belangrijk verschijnsel: de schrandere koppen der Oudheid hebben zich geen oogenblik vermoeid met hetgeen onze eeuw zooveel hoofdbrekens heeft gekost. Hetgeen men de

homerische kwestie noemen mag, is geheel en al een product van den nieuweren tijd. Zeg nu alweder, dat de Ouden het zonderlinge in de compositie der Ilias wel hebben gezien, maar het niet de moeite waard hebben gevonden er bij stil te staan, men kan niets liever wenschen dan dat de gevallen zich vermenigvuldigen, waarvan het zoo even aangehaalde uit de Leges een voorbeeld was. Het zou een vergrijp zijn aan de solidariteit van ons geslacht indien wij, verplicht een kloof aan te nemen tusschen onze geestelijke voorouders en ons, die kloof ook maar een duimbreed wijder maakten dan volstrekt noodig is.

Maar na alles te hebben erkend of zelfs verzonnen waardoor het verschil tusschen de logica of de esthetiek der Ouden en de onze tot iets schijnbaars kan worden herleid, blijft er een klein of groot, maar in elk geval onherleidbaar verschil in denken en gevoelen over, een verschil dat in de letterkundige compositie aan het licht komt, en noch door gedienstige uitlegging vergoelijkt, noch door hardhandig uitwerpen weggenomen mag worden; een verschil dat men eenvoudig heeft te erkennen, om er uit af te leiden, niet dat de letterkundige compositie der Ouden beter of minder is dan de onze, maar eenvoudig dat zij anders is.

Inmiddels, M. H. wacht gij nog op de hoofdzaak. Bestaat het verschijnsel waarvan ik de beschrijving vraag? Moet de Grieksche compositie ons uit een logisch gelijk uit een esthetisch oogpunt meer dan eens bevreemden? Het logische bevreemdende is uitteraard hier voor geen aanwijzing vatbaar. Wij kunnen de teksten niet voor ons nemen en aan een logische analyse onderwerpen. Reeds de tijd verbiedt het, want de bewijskracht der voorbeelden zou voor een deel afhangen van hun aantal. Met het bevreemdende der compositie uit een esthetisch oogpunt is het gelukkig anders gelegen. Hier is geen fijne ontleding noodig. Esthetisch laat een compositie zich reeds kenschetsen, ook wanneer daarbij enkel op de groote lijnen wordt gelet. Ook acht ik het veiliger de logische waardeering der teksten over te laten aan de mannen van het vak. Ik zal mij reeds gelukkig achten, wanneer ik u mijn stelling waarschijnlijk

kan maken, dat Grieksche compositie een esthetiek toont te huldigen, dikwerf zeker met onze esthetische grondbeginselen, de beginselen der negentiende eeuw, in d gelukkigste overeenstemming, maar ook niet zelden daarmede in openbaren strijd.

Vergunt mij eenige grepen, en uw aandacht alleen te vragen voor wat ik meen dat reeds op het eerste hooren een zekeren graad van evidentie kan hebben.

Om niet te wijdloopig te worden, bepaal ik mij tot vijf voorbeelden. Zij zullen ons achtereenvolgens in aanraking brengen met vijf hoofdstukken uit de esthetiek. Het eerste heeft betrekking op de ordonnantie of groepeering; het tweede op de vergelijking; het derde op de symboliek; het vierde op het tooneelmatige en het vijfde op de climax.

In zijn Arkadica, Boek VIII, hoofdstuk 45, brengt Pausanias ons voor de oostzijde van den tempel te Tegea, aan Athena Alea gewijd. Hij begint met ons opmerkzaam te maken op de roemrijke daden door Tegeaten verricht. Onder die daden is de jacht van Atalante op den Kalydoonschen ever, en deze schoone mythe, zeker Arkadisch eer hij Beötisch werd, is het onderwerp van het relief dat op het oostelijk gevelveld van den genoemden tempel is behandeld. Die tempel waarvan nog een paar bouwvallen over zijn, was geenszins een onaanzienlijk heiligdom. Pausanias die hem in zijn geheel mocht aanschouwen, verzekert, dat hij in omvang en heerlijkheid alle tempels in den Peloponnesus overtrof. Geen mindere dan Skopas, een kunstenaar uit de Attische school, had als architekt deelgenomen aan den bouw; de sculptuur van de beide gevelvelden, hij had haar ontworpen en uitgevoerd. Dichterlijker plastische stof kon een groot kunstenaar nauwlijks worden toevertrouwd. Welke figuur uit dezen mythe zal Skopas nu in het midden plaatsen van zijn gevelveld? Atalante zelve, gelijk bijvoorbeeld Ovidius haar teekent, waarschijnlijk naar Grieksche beelden die hij van Atalante had gezien:

„Rasilis huic summam mordebat fibula vestem;
Crinis erat simplex, nodum collectus in unum:

Ex humero pendens resonabat eburnea laevo
Telorum custos; arcum quoque laeva tenebat.
Talis erat cultus; facies, quam dicere vere
Virgineam in puero, puerilem in virgine possis."

Neen; Atalante staat niet in het midden; noch zij noch die Meleager dien de Grieksche kunst zoo dikwerf heeft verheerlijkt, noch Telamon of Peleus, maar de ever. Gedachtig aan het negende boek van de Ilias:

... οὔ μέν γὰρ κ' ἐδάμη παύροισι βροτοῖσιν·
τόσσος ἔην, πολλοὺς δὲ πυρῆς ἐπέβησ' ἀλεγεινῆς;

gedachtig aan Ovidius die de tanden van den ever bij die van een olifant vergelijkt, mogen wij ons de afmetingen van het dier zoo groot, zoo indrukwekkend voorstellen als wij willen. Wie verwacht van te voren, dat een kunstenaar als Skopas den ever kiest als hoofdfiguur; den ever, niet geveld, maar staande, staande naast Atalante, in het midden, en dat niet van een schilderij, maar van een gebeeldhouwden groep, die niet afgesloten werd door een horizontale bovenlijst. Men kan zeker beweren, dat hij een traditie volgde. De vraag blijft dan altijd, waarom hij zich zoo volgzaam betoonde. Als men nu wilde vermoeden, dat Pausanias verkeerd heeft gezien, dat er verwarring in den tekst is gekomen, is immers het eenige dat aan zulke vermoedens eenige waarschijnlijkheid kan bijzetten de tot axioma verheven onderstelling, dat ook Skopas' esthetiek, evenzeer als die van onzen eigen tijd, het vermeden zal hebben in een belangwekkenden groep van heroën, in een driehoekig gevelveld, de aandacht als in een middelpunt te vereenigen op een hideus dier.

Ik kom in de tweede plaats tot de zoowel logische als esthetische wet die ons heden ten dage toeschijnt alle vergelijkingen te beheerschen: de wet van het tertium comparationis.

Bij Homerus is in zeer vele gevallen de vergelijking juist

wat zij naar onze tegenwoordige behoeften moet wezen. Menelaüs ontmoet Paris met de gezindheid waarmee de hongerige leeuw zijn prooi ontmoet. Ulysses' woorden dalen rustig en regelmatig neder als sneeuwvlokken. Grieksche soldaten blijven ontmoedigd staan als jonge honden. Diomedes vermenigvuldigt zich in de vlakte als een stroom die buiten zijn oevers treedt. Het krijgsgeschreeuw van de Trojanen en hunne bondgenooten, in wier kamp alle talen door elkander worden vernomen, herinnert den dichter het blaten van duizende schapen. Over de naast elkander liggende schepen loopt Ajax zoo vlug als een bekwaam paardrijder, die, van het eene paard van zijn vierspan, op het andere springt. In al deze vergelijkingen, gelijk in vele anderen bij Homerus, ligt het derde voor de hand. Men kan ze meer of minder edel noemen, zij zijn van het gewone slag. Zij toonen een opvatting van verband en overeenstemming tusschen de dingen die van de onze niet verschilt.

Maar op het tertium schijnt het nauwlijks meer aan te komen in de talrijke vergelijkingen waarvan juist dat gedeelte dat met het derde niets te maken heeft, het meest wordt uitgewerkt. Bloed uit een wond kleurt de dij van Menelaüs als purper een ivoren gebit. Het komt ons voldoende voor. Maar Homerus is nog niet gereed. Dat ivoren gebit wordt gekleurd door een vrouw, en wel door een vrouw uit Meönië of uit Karië. Vele ruiters zouden het gebit wel willen aankoopen, maar de vrouw bewaart het in haar kamer voor een vorst; het zal zijn glorie en het sieraad van zijn renpaard wezen.

De Grieken naderen tot den strijd; de verschillende troepen volgen elkander op gelijk de golven aan het strand. Is Homerus tevreden? De golven beginnen met zich te verheffen in de hooge zee; zij loeien sterk terwijl zij breken tegen de kust, uiteén vliegen tegen de rotsen en schuim opwerpen. Even te voren had Homerus die troepen zwijgend laten oprukken alsof zij geen stem in hun borst hadden. Homerus beoordeelt dus overeenkomst anders dan wij; het is voor hem genoeg, dat de troepen op elkander volgden gelijk de golven dat doen. De Ilias heeft eene

vergelijking tweemaal gebruikt: het is die van een aan den krijg hergeven held met een paard dat, den stal moede, vroolijk naar buiten draaft. De eerste reis wordt zij gebezigd van Paris, de tweede van Hector. Paris heeft zich veel te lang bij Helena opgehouden; hij besluit eindelijk zich weder bij de krijgers te voegen. Zoo breekt een paard, dat te lang in den stal heeft gestaan en zich te overvloedig heeft gevoed, zijn banden en stampvoet in de vlakte. Dit alles is treffend ten aanzien van een Hektor; maar ten aanzien van een Paris! Men bewere, dat de vergelijking door een interpolator uit het vijftiende boek in het zesde is overgenomen, het verandert niets aan mijn betoog. De herhaling van een vergelijking die naar ons gevoel slechts voor eén kan passen en die wij in geen geval aan een Paris gunnen, heeft, bij mijn weten, het Helleensche volk in zijn Ilias nooit gewraakt. Het bewonderde eenvoudig het schoone tafereel. De Griek hoort gaarne vertellen hoe een geweldige stroom een ruwen steen tegen de rots aanslingert, het bosch doet weergalmen en daarna zonder stoornis weder voortrolt, totdat de steen de vlakte weder heeft bereikt, al moet dit alles te kennen geven, dat Hektor dreigt zonder moeite de tenten en de schepen te bereiken. Elders verplaatst de dichter ons in den herfst; de aarde is overladen met regen; Zeus stort de geweldige wateren uit; hij woedt in zijn toorn tegen de geweldenaars die onrechtvaardige vonnissen vellen zonder zich te storen aan de Goden. De gezwollen vloeden loopen over, zij sleuren de heuvelen mede; van de toppen der bergen stroomen zij onder groot geloei in de donkere zee en de werken der menschen worden vernietigd. Waarop schijnt dit alles ons niet te moeten voorbereiden? Er volgt: Zoo brullen de Trojaansche paarden die Hektor wegvoeren als Patrokles hem aan wil vallen.

Om den indruk te schetsen dien Priamus te weeg brengt als hij de tent van Achilles binnentreedt in de hoop het lijk van Hektor los te koopen, zegt de dichter: Wanneer iemand een moord heeft begaan in zijn vaderland en hij in het huis van een rijk man binnentreedt, maakt de schrik

zich van allen meester; zoo verstomt Achilles op het binnentreden van Priamus. — Maar genoeg! Hier is een alternatief, en aan dat alternatief is, dunkt mij, niet te ontkomen: òf wel, wij moeten over Homerus den meester spelen, òf wij moeten erkennen, dat van hem te eischen een streng parallelisme, een duidelijk aanwijsbaar derde der vergelijking miskenning is van een eigenaardigheid der Grieksche esthetiek.

Het derde punt betrot de Grieksche symboliek.

Deze naam werd alleen kortheidshalve gekozen. Vergunt mij zijn beteekenis op te helderen. Ik onderstel, dat een Nederlandsch dichter onze jeugdige koningin bezingt en naar deze aanleiding zich verdiept in de allereerste levensjaren van Prins Willem den Derde. Zulk een reminiscentie zal dan symboliesch kunnen worden opgevat. Zij stelt de jeugd van de beide vorstelijke kinderen met elkander in betrekking, hetzij om een overeenstemming, hetzij om een contrast te doen uitkomen; de wijze van dit te doen zou men het recht hebben de symboliek van den Nederlandschen dichter te noemen. Als men mij veroorlooft het woord hier in dien zin te bezigen, behoeft niet meer gezegd te worden waar ik thans heen wil. Pindarus heeft in zijn veertigtal oden voortdurend gedaan wat ik van den Nederlandschen dichter onderstelde. Hij wijdt zijn lied aan de overwinning van een tijdgenoot in een der vier nationale spelen en vertelt daarbij van een oud verleden dat voor hem tot de geschiedenis kan hebben behoord. Zijn manier van het eigenlijk onderwerp in verband te brengen met de sage, is zijn symboliek, en de vraag derhalve: beantwoordt zij aan de onze?

Zal het meest afdoende hier niet gelegen zijn in het met vluggen tred doorloopen van een der Oden, de eerste Olympische bij voorbeeld; zeker een der minst duisteren. Ik bedoel de ode op Hiëron van Syrakuse, overwinnaar met het renpaard. Zie hier de korte inhoud.

Ἄριστον μὲν ὕδωρ! Men twist niet over de uitnemendheid van het water, over den glans van het goud, over de heerlijkheid der zon, evenmin over den voorrang van Olympia onder de wedspelen van Hellas. Dáar ont-

gloeit de geest der zangers die om Hiëron zijn verzameld. — Hij regeert het land van Sicilië in gerechtigheid, plukt de bloem van elke deugd en mint de dichtkunst. Wien Olympia, wien Ferenikos, het zegevierend renpaard van Hiëron, heeft betooverd, grijpe naar het Dorisch snarenspel. — Hiëron omstraalt de roem in het nieuwe vaderland van Pelops; de wondere waarheid van wiens jonge jaren de sage niet mag vervalschen. — Wij, menschen, mogen toch spreken van de Goden als wij het Godewaardige van hen melden. Wat is u geschied, o Tantalide? — Even als Ganymedes zijt gij ten hemel gevoerd. Toen uw moeder u niet weer zag komen, heeft men in haar gemoed achterdocht gewekt; het moordstaal zou u in stukken hebben gesneden en die stukken hebben toebereid voor den disch. — Ik wend er mij van af. Als ooit de Olymp een sterveling heeft geëerd dan was het Tantalus, maar zijn geluk is hem te machtig geweest; hij is overmoedig geworden. En thans boet hij in de onderwereld, want vruchteloos verbergt men voor God zijn misdaad; daarom hebben de Goden Tantalus'zoon, Pelops, naar de aarde teruggezonden. — Toen hij als jongeling opgroeide, verlangde hij deel te nemen aan den wedstrijd om Hippodameia. In Olympia gekomen roept hij Poseidons hulp in. — Zij is hem verleend. Hij heeft in den wedstrijd overwonnen, Hippodameia tot de zijne gemaakt; Hippodameia, die hem zes zonen heeft geschonken, zes leidslieden der volken. Thans rust hij als Heros te Olympia, het veelbezochte. Heerlijke doodenoffers worden hem gebracht en de roem van Pelops' baan, waar snelheid der voeten en rijpheid der kracht om den prijs dingen, verspreidt allerwege zijn stralen. — o Ongelijkbaar sieraad van den overwinnaar! Mij past het enkel den prijs te bezingen dien Hiëron wegdraagt. Nooit zal ik het doen ter eere van een krachtiger vorst. Maar God die u beschermt, zal u een nieuwe zegepraal schenken en inmiddels voedt de Muze in mij de kracht van een nieuw gezang. — Ongelijk is de grootheid onder de menschen; op aller toppunt staan de vorsten, hooger verheft zich niet mijn oog. Wandel nog lang op

deze toppen, o koning, en zij het mij verleend telkens de overwinnaars te naderen, daar mijn dichtgeest als een fakkel alle Hellenen voorgaat.

Ofschoon deze zeer korte samenvatting het bepaalde der uitdrukkingen eer verhoogen dan verminderen moest, staat nu de lyrische uitstorting van de eerste Olympische Ode weer eenigszins voor ons in al het vage van haar muziek. Stemmingen wekt zij en gewaarwordingen, geen denkbeelden; streelend betooveren is haar macht. Zij richt zich beurtelings, zij richt zich tegelijk tot het zinnelijke in ons wezen en tot ons verstand. Nu deelt zij het afgetrokken persoonlijk leven mede, dan zet zij het konkrete, en zelfs het gewone, in iets bovenzinnelijks om. Het wisselen der gemoedsstemmingen, de volgorde der gedachten wordt dikwijls meer aangeduid dan uitgedrukt. Van het bijzondere verheft de dichter zich tot de gedachte, gaat van haar over naar de sage; elders staat de gedachte op den voorgrond, het bijzondere wordt niet eens vermeld tot het eensklaps blijkt de algemeene gedachte te hebben ingegeven. Bij deze lyriek is die van Goethe of Lamartine analytisch als dor proza. Deze lyriek is onnavolgbaar, maar, eerlijk gesproken: zou iemand in onzen tijd haar willen navolgen? Zouden wij ons, zelfs in de hoogste dichterlijke vervoering, deze soort van vaagheid, zoo ijlgeweven toespelingen, bijna een *γλωσσαῖς λαλεῖν*, laten welgevallen? En denken wij in ons hart niet met Paulus: *μείζων δὲ ὁ προφητεύων*? Maar de gedachte aan het betere of slechtere laat ik daar. Wie zou Pindarus willen missen? Wie kan, wie wil hem tot model kiezen? De bekende uitspraak van Horatius heeft opgehouden waar te zijn.

De volgorde der punten die ik op mij nam met u te behandelen, voert mij voor het Grieksch tooneel. Ik nader het natuurlijk met grooten schroom. Al wat de hoogere kritiek bij monde van Boeckh in het reeds aangehaalde werk *Graecae tragoediae principum Æschyli, Sophoclis, Euripidis, num ea, quae supersunt, et genuina omnia sint, et forma primitiva servata, an eorum familiis aliquid debeat ex iis tribui*; al wat verder de hoogere kritiek bij monde van

hen die Boeckh's voetspoor hebben gedrukt, ons omtrent den toestand van de attische tragedie, en vooral omtrent de wording van dien toestand hebben geleerd, verbiedt ons ten eenenmale die tragedie, zooals zij daar ligt, als een betrouw- en aanwendbare proeve van Grieksche compositie aan te merken. Ik laat haar rusten, maar veroorloof mij toch deze éene opmerking. Voor zoover men den staat van meer dan één Grieksch treurspel heeft pogen te verklaren, is niet zelden de toevlucht genomen tot de zeker hoogst waarschijnlijke onderstelling, dat wij den tekst lezen in een theaterexemplaar en de praktische eischen van het tooneel allerlei meer of minder belangrijke wijzigingen van den oorspronkelijken tekst onvermijdelijk hebben gemaakt. Zoo natuurlijk die onderstelling is, zoo weinig is zij geschikt de moeilijkheid die ons thans in het algemeen bezighoudt op te lossen. Die moeilijkheid wordt enkel verplaatst. Wanneer in een treurspel de compositie ons bevreemdt en wij dan vernemen, dat die compositie sterk onder den invloed staat van hetgeen latere bewerkers, die hun publiek kenden, geacht hebben den eisch van het tooneelmatige te zijn, dan is er natuurlijk geen enkel besluit meer te trekken ten aanzien van den dichter, maar ongetwijfeld wèl ten aanzien van den smaak der Atheensche schouwburgbezoekers, zoodra wij namelijk de vraag stellen of die wijzigingen ook in ons oog het stuk dan werkelijk een hoogere levensvatbaarheid voor l (tooneel hebben geschonken gelijk men beweert, dat zij het voor de bloem van de Atheensche burgerij hebben gedaan.

Maar nog eens: ik laat de Attische tragedie rusten. Voor het oordeel over hare samenstelling zouden wij weder in tallooze bijzonderheden moeten afdalen, waartoe hier natuurlijk de gelegenheid ontbreekt. Ik kan daarom evenwel het Attisch tooneel nog niet verlaten. Er is een ander onderzoek dat mij toeschijnt noch buiten de ons hier gestelde grenzen, noch buiten de esthetiek te zijn gelegen. Het betreft de eenheid of althans de harmonie van stemming waarin wij door het tooneelspel wenschen te worden verplaatst.

Dat Attisch satyrspel, die tetralogie waarvan het laatste vierendeel door een satyrspel werd ingenomen, het vervult ons toch altijd weder met de grootste verbazing. Tweeërlei geschiedkundige verklaring is in het afgetrokkene mogelijk. Maar geen van deze beide verklaringen is in staat onze verbazing te doen afnemen. Men zal op die vaak zoo diep ontroerende tragediën die potsierlijke travestie, die bokkemaskers en bokkedansen hebben doen volgen, òf omdat een met het historisch ontstaan der Attische tragedie gegeven overlevering van zelf hiertoe leidde, zoodat tragedie en satyrspel geacht moeten worden meer of min samen te zijn opgegroeid en de verbinding van die twee, gelijk dat pleegt te gaan, van zelf scheen te spreken; òf wel: de Attische tragedie heeft eerst geheel op zich zelf bestaan; korteren of langeren tijd zijn de drie treurspelen ten tooneele gebracht zonder eenige klucht tot slot; en het satyrspel zal dan eerst later met de treurspelen zijn vereenigd. Immers, toen het volk naar de oude Dionysospoetsen en snakerijen begon terug te verlangen, zal het aan al die ernstige en bloedige en telkens weder aan dezelfde vreeselijke mythen ontleende tragediën, die men zeker heel mooi maar ten slotte toch eenigszins zwaar op de hand vond, dat *οὐδέν πρὸς τὸν Διόνυσον* verwijtend hebben toegeroepen dat misschien naar deze aanleiding is ontstaan en dan beteekenen zou: het kon wel vroolijker! ça manque de gaieté. Welke van deze twee verklaringen men ook tot de zijne make, geene van beide brengt ons veel verder. Het satyrspel was een traditie, zegt men. Alsof er zooveel eerbied voor de traditie leefde in den tijdgenoot van Euripides, en deze is juist de eenige dichter van wien een satyrspel ons bewaard bleef. Indien noch hij noch zijne tijdgenooten met de traditie hebben gebroken, zal men hieruit wel mogen afleiden, dat die traditie nog altijd in den smaak viel. Wanneer daarentegen het satyrspel op een gegeven tijd, opzettelijk, aan de drie tragediën is toegevoegd, wordt het vraagstuk nog ingewikkelder. Hoe kon een dichter die zichzelf eerbiedigde aan de theatrocratie, om Plato's teekenachtige uitdrukking over te nemen, aan de vulgaire menigte de concessie doen

van zulk een satyrspel als aanhangsel? De Kyklops geeft er ons een proef van. Het satyrspel staat geenszins op eén lijn met de humoristische partijen bij Shakespeare. Het is niet eenvoudig een restauratie van de oude, landelijke verlustigingen der Dionysosfeesten. Het staat evenmin gelijk met de Comedie, ik bedoel natuurlijk de oude, waaraan altijd een bepaalde en politieke beteekenis ten grondslag ligt, die aan de naïeveteit van het satyrspel uitteraard ontbreekt. Uit hoofde van die naïeveteit is het satyrspel evenmin een parodie, die immers evenzeer een polemisch karakter draagt. Het satyrspel was eenvoudig boert; om de satyrs, om Silenus was het te doen, en de heroën of in het algemeen de personen der sagen die men ten tooneele bracht, bleven in hun wezen wat zij reeds waren in epos of tragedie; zij ondergingen slechts de wijzigingen die hun nieuwe, hun burleske omgeving noodig maakte. Het satyrspel was het treurspel, maar getransponeerd naar het diapason dat de satyrs aangaven. Het was het epos, maar doorvlochten met een schertsen dat door de satyrs werd uitgelokt en hun aangenaam kon zijn. Niet het publiek, zij, de satyrs, gaven den toon aan, en de voorstelling van deze zonderlinge wezens, met hun vellen van bokken, reeën of panthers om het naakte lichaam, met hun hoog opstaand haar, met hun fallusdansen, hun huppelen en springen, hun brutale aardigheden, hun afwezigheid van elk zedelijk gevoel, — in den Kyklops zijn Silenus en zijne zonen ten volle bereid elkander te verraden, — schijnt mij toe geenszins een immers onmogelijke concessie te zijn geweest, maar wel ter dege een bevrediging van 's dichters eigen behoefte; een uitdrukking, gegeven aan de nieuwe wijze waarop zijn genie de wereld nu ook eens wilde zien, nadat zijn treurspel hem en zijn publiek in zooveel schokkende angst, in zooveel verteederend medelijden had geworpen.

Bij deze opvatting van het satyrspel valt het allerminst te loochenen, dat het de harmonie der stemming verbrak gelijk wij, als toeschouwers en toehoorders, thans die harmonie begeeren. Wij weten, dat een satyrspel de voorstelling besloot; wij lezen den Kyklops, — want de Alkestis

die in mijne oogen een geheel ander karakter draagt, durf ik onder deze dichtsoort niet brengen, — maar wat er ook van animus antiquus in ons moge zijn, het brengt ons niet verder dan tot de erkenning, nu reeds drie of viermaal herhaald: hier is een andere esthetiek dan de onze, hier een andere volgorde van indrukken aangenaam.

Ik kom nu tot het laatste punt, tot de klimax. Onder de wetten onzer tegenwoordige esthetiek is er nauwelijks eéne tegen welke meer gezondigd wordt door hen die aan het artistieke in een compositie geen behoefte hebben. Gelijk alwat wij een esthetische wet durven noemen, is ook de wet van de klimax op zielkunde gegrond. Zij is geen willekeurige kunstregel, geen kunstgreep, maar een uitvloeisel van de inrichting van lichaam en geest. Die inrichting verhindert ons aan de voorwerpen waarmede wij op een gegeven tijd ons bezighouden, eén voor eén zooveel aandacht te wijden als zij elk op zichzelf zouden verdienen en als voor hun volle waardeering noodig is. Wij vinden hier een merkwaardige overeenkomst met een bekend verschijnsel in de optiek, en dat ook in de schilderkunst wederkeert. Wij beoordeelen licht en donker nooit in zichzelf, altijd in betrekking met gegeven omstandigheden. Terwijl men theoretisch misschien moeilijk kan verklaren waarom wij, onafhankelijk van de maat waarin voorwerpen verlicht zijn, toch de kleur van elk voorwerp kunnen onderscheiden, kost het ons in de praktijk niet de minste moeite, de kleuren der voorwerpen onder de meest verschillende omstandigheden met juistheid te bepalen. Wit papier bij het volle maanlicht gezien is op zichzelf donkerder dan zwarte zijde overdag; toch blijven wij papier wit en die zijde zwart noemen. Ieder schilder geeft een wit voorwerp dat in de schaduw staat, een muur of iets dergelijks, met grijze verf terug, en op een goed schilderij zal dit grijs den indruk maken van volkomen wit. Algemeen gesproken: in een zekere omgeving of in een schilderij is het helderste wit dat wij waarnemen, al is het ook op zichzelf volstrekt niet zoo helder, de maatstaf voor de beoordeeling van de donkerder kleuren daarom heen, op grond van de wet, dat in omgeving of

schilderij de lichtsterkte van alle kleuren altijd in *gelijke* mate afneemt. Van dezelfde strekking is de opmerking, dat schilders de natuurlijke contrasten overdrijven, als ze grootere verschillen van licht en diepte van kleur willen teruggeven dan zij op zichzelf zouden kunnen bereiken met de verven die hun ten dienste staan.

Iets soortgelijks meen ik in de optiek van den geest te ontdekken. Aan het voorwerp dat altoos in betrekkelijken zin het witste is, beantwoordt de zaak die in een geschrift of in een rede altoos in betrekkelijken zin de allerbelangwekkendste is. Om dus tot het reeds hierboven beschreven schema der compositie of der volgorde terug te keeren: als in *a*, *b* en *c* om de een of andere reden van *a* te voorzien is, dat het krachtiger dan *b* en *c*, onze aandacht zal boeien, vergunt onze esthetiek ons zeker niet *a* vooraan te plaatsen, omdat wij weten dat *b* en *c*, op zichzelf, zonder *a*, wellicht in hooge mate onze opmerkzaamheden waardig, na de behandeling van *a* niet meer tot hun recht kunnen komen. Hebben de Ouden aan de climax in dezen zin eenige waarde gehecht? Ik geloof, dat zij er evenmin aan hebben gedacht als aan het perspectief in de schilderkunst. Ik kan mij niet herinneren, dat Aristoteles in zijn Rhetorika er ooit van heeft gesproken. Longinus, Cicero, Quinctilianus kennen de rhetorische figuur of de Gradatio, maar zij zoeken die Gradatio in de opeenvolging der woorden en in deze alleen; niet in de volgorde der gedachten, der gebeurtenissen die zij mededeelen, zelfs niet in de gemoedsaandoeningen die zij willen opwekken. Ik hoop dat gij u ook hier met een enkel voorbeeld wilt tevreden stellen. Het zal ontleend zijn aan hem die in zoovele opzichten toovenaar is geweest met den stijl, aan Plato, en wel aan dien Fedo, waarvan zoo menige bladzijde zich niet laat lezen zonder groote aandoening.

Den gang van den Dialoog behoef ik u niet te herinneren, maar vergunt mij daaruit aan te stippen wat voor mijn betoog onmisbaar is. Het geheel bestaat, niet waar, uit drie stukken: een verhaal, een discussie en een mythe. Het verhaal is de levendige en gevoelige schildering van den

laatsten dag en het sterven van Socrates. De schildering kenmerkt zich door een onvergankelijk schoon, immers door innerlijke waarheid. Het is de schildering van een dood die, — en vooral hierop komt het thans bij mij aan, — beter dan eenig argument het geloof aan de onsterfelijkheid kan staven zoo men oordeelt dat dit gestaafd moet worden. Reeds van den dood van Sokrates zou men kunnen zeggen wat Athanasius van den dood der Kristenen zeide: Als ik een kind opgeruimd zie spelen bij den muil van den leeuw, weet ik wel dat de leeuw dood is. Sokrates laat vrouw en kinderen van zich gaan en lokt nu Simmias en Cebes uit tot een discussie, die tot zonsondergang zal duren, tot het oogenblik waarop hij den gifbeker zal drinken. Zoo komen wij tot het tweede deel.

De zwanenzang van den wijsgeer is een discussie. Zij loopt vooreerst over de vraag of een wijsgeer de hand aan zichzelf mag slaan. De vraag wordt om verschillende redenen ontkennend beantwoord. Het is hierbij, dat het denkbeeld wordt uitgesproken, later door Spinoza zoo nadrukkelijk verworpen: het ware leven is een bestendige *meditatio mortis*.

De tweede vraag geldt natuurlijk den grond die den wijsgeer de blijde zekerheid geeft van een voortleven. Naar aanleiding hiervan worden eenige argumenten ontwikkeld: het voorbestaan der ziel, haar karakter als een niet samengesteld wezen, als een wezen dat dus niet ontbonden kan worden, dat onstoffelijk en vrij is. Er worden evenzeer argumenten ontleend aan het zelfstandig bestaan der Ideeën; wij worden de Pythagoreische denkbeelden binnengeleid; alles ontstaat uit zijn contrarie; de metempsycose wordt niet vergeten; op de omstandigheid, dat de ziel zooveel kennis bezit die zij niet aan de zinnelijke waarneming dankweet, wordt de nadruk gelegd; maar bovenal op de onloochenbare verwantschap der ziel, niet met het voorbijgaande, maar met de intelligibele essentiën die onvergankelijk en eeuwig zijn.

Niettemin wordt een scherpe grenslijn getrokken tusschen de ziel van den rechtvaardige en den onrechtvaardige; de

eerste gaat het gelukzalig leven der Goden terstond binnen, de ander wordt onderworpen aan beproevingen, voor welker beschrijving de Grieksche mythologie hare diensten moet bewijzen.

Maar is de ziel niet als een harmonie die verdwijnt met het speeltuig dat haar heeft voortgebracht? Zonderlinge vergelijking, zegt Sokrates. Een harmonie die eerder dan het speeltuig zal hebben bestaan; een harmonie die over het speeltuig bevel zal voeren!

Het is waar: met het voorbestaan der ziel is haar *eeuwig* voortbestaan nog niet bewezen, doch dat eeuwige wordt door Sokrates afgeleid uit de eeuwigheid der essentiën waaraan de ziel deel heeft.

Wij naderen hier het derde deel. De discussie houdt op en de mythe begint. De mythe teekent het zoo verschillend lot hiernamaals der goeden en der boozen, en daarop wordt de Fedo ten einde gebracht met eenige roerende bijzonderheden omtrent de laatste oogenblikken van Sokrates, van dien wijsten en rechtvaardigsten onder de menschen, dien zijne vrienden niet verlaten vóor zij hem de oogen hebben toegedrukt.

Met inbegrip van deze laatste bijzonderheden beslaat het verhaal van Sokrates' dood slechts ongeveer een zevende gedeelte van den geheelen dialoog. Al het overige wordt ingenomen door discussie en mythe, maar zóo, dat de plaats, aan den mythe toegekend buiten alle evenredigheid staat tot de afmetingen, ingeruimd voor de discussie. De Fedo mag dus met volle recht genoemd worden een betoog voor de onsterfelijkheid der ziel, besloten door een mythe en *dit* geheel geëncadreerd door het verhaal van Sokrates' laatste uren en van zijn verscheiden.

Over deze compositie zou weinig te zeggen vallen indien wat wij wel het kader hebben moeten noemen, geschikt was kader te zijn; met andere woorden: indien het historische deel van den Fedo niet in zakelijk verband stond met het wijsgeerig deel. Maar wij weten het: dit is wel het geval. Het historische, namelijk al wat omtrent het

verscheiden van den wijsgeer wordt gemeld, staaft hetzelfde als wat de bewijsvoering moet staven. Wat nood, zal men zeggen, gij hebt dan twee bewijsvoeringen voor één: de eerste, gegeven door de houding van Sokrates; de tweede door zijn dialektiek! Maar wie geeft niet toe, dat de eerste veel dieper indruk maakt en moet maken dan de tweede en wij zelfs door de eerste, door den aanblik van dien man, oud geworden maar niet verzwakt in zijn edel spiritualisme, wel eenigszins bedorven worden voor het geduldig aanhooren van al die redeneeringen; redeneeringen, waarvan ons nu de lust ontnomen is om zorgvuldig na te gaan of zij misschien beter naam verdienen dan den naam van tamelijk povere redenatieën. Het is derhalve duidelijk, dat Plato niet van de klimax de opvatting heeft gehad, die een kunstenaar van zijn ongemeenen rang thans zou willen huldigen. Immers, al kan men zich beroepen op de omstandigheid, dat de redeneeringen in den Fedo voor Plato zelf een waarde hadden die wij er thans niet meer aan toekennen: is het aan te nemen, dat zij in het oog van Plato hooger waarde, grooter bewijskracht hebben gehad dan de schildering van Sokrates' verheven afsterven? En zoodra deze schildering ook door hem als het allertreffendste werd erkend, is de klimax, gelijk wij haar verstaan, natuurlijk verbroken.

Aan het einde dezer opmerkingen worde nog eens uitgesproken, dat mijn kritiek geen afkeuring, dat zij alleen kenschetsing heeft bedoeld en daarnevens, als praktische uitkomst, de toepassing van dezen regel wenscht: de hoogere kritiek zette haren onmisbaren arbeid voort, maar bewijze voortaan in elk bijzonder geval haar recht, om als axioma te stellen, dat wij bij de beste schrijvers der Grieksche Oudheid, ten aanzien van esthetiek en dan ook van logika, altijd de grondbeginselen mogen verwachten, die ons heden ten dage de evidentie zelve schijnen. Het axiomatisch karakter dat men praktisch aan deze stelling heeft toegekend, is het eenig doelwit geweest van geheel deze overweging. Ik zeg niet van geheel dit betoog, want om deze

overweging tot den rang van een betoog te verheffen, moet sterk beroep worden gedaan op uw welwillende aanvulling van mijne argumenten die wegens tijdsgebrek meer den vorm van voorbeelden moesten aannemen, maar dan ook in dezen kring gelukkig niets hebben te duchten van dat leider zoo ware: *οὐ τι ἕτοιμον μεταπεῖσαι τοὺς πολλοὺς ἐναντία ὧν δοξάζουσιν.*

PLOCKHOY'S SOCIALE PLANNEN

BIJDRAGE VAN

H. P. G. QUACK.

Zij die zich bezig houden met de studie van het ontstaan en de ontwikkeling der verschillende vormen onzer economische samenleving, ten einde op die wijze te komen tot een eenigzins wetenschappelijk begrip der evolutie van de maatschappij, zien met zekeren voorkeur uit naar inrichtingen en plannen van collectief huishouden en bedrijf, die in de laatste drie eeuwen in Europa opduiken. Want zulke al of niet uitgewerkte ontwerpen van gemeenschap van levenswijze en arbeid zijn toch eigenlijk de vóórloopers van wat in onze eeuw een Robert Owen of een Charles Fourier meer kunstig samenvoegden of bedachten, en als bereikbaar socialisme voordroegen aan tijdgenooten, die bewust of onbewust enkele hunner ideëen aannamen.

Robert Owen erkende ten volle, dat zijn plan niet als uit de lucht was komen vallen. Herhaaldelijk wees hij er op, dat op het einde der zeventiende eeuw in Engeland reeds een dergelijk ontwerp was geöpperd als hetgeen zijn brein vervulde. In het jaar 1696 toch had de kwaker John Bellers in Londen zijn voorstellen laten drukken, tot het oprichten van een College van Arbeid van alle nuttige bedrijven en huishouding, met winst voor de rijken, vol-op leven voor de armen en een goede opvoeding voor de jeugd. Het werd door Owen herdrukt en wekte in alle kringen, die zich met dergelijke studiën bezig hielden, een zeer verklaarbaar opzien. Karl Marx prees het als een wonder in de geschiedenis der Economie.

Dikwijls nu is het mij vóórgekomen, dat ook ons land in de zeventiende eeuw dergelijke inrichtingen of plannen als van Bellers moet hebben gezien. De republiek der zeventiende-eeuwsche Vereenigde Nederlanden bergde in haar schoot al wat in daad en in godsvrucht, in wetenschap en in kunst, uitnemend werd geroemd. Op elk gebied van den menschelijken geest leverden toen de zeven Provinciën proef- en meesterstukken. Wanneer gij, Mijne Heeren, uw hoorders met een gevoel van blijde bewondering wilt doortintelen, dan verhaalt gij, van wat reeds hier te lande, op het terrein waar gij meesters zijt, in de zeventiende eeuw door wijsgeeren, letterkundigen, theologen, juristen, staatslieden en mannen der kunst was begrepen. Zou het op het veld, dat ik met schroom bewandel, anders wezen? Zouden op dat sociaal gebied geen sporen zijn te vinden van wat in onze tijden is gezien en hier en dáár werd verwerkelijkt? In onze vrije republiek, wáár in de zeventiende eeuw alles in gisting was, wáár allerlei elementen bruisten en kookten, moeten zeer zeker kiemen van collectieve ideeën aanwezig zijn geweest. Wij hebben misschien tot nu toe slechts geen oogen gehad om ze te zien. Mits wij goed ons orienteeren en scherp uitkijken, zullen wij onder de wateren der vergetelheid, die ze hebben bedolven, hier en dáár nog lijnen en omtrekken vinden van eenig plan van samenwoning en samenwerking: steenen die vèr zijn weggesmeten, doch in onze tijden weder dienst doen als bouwstof van min of meer fantastische constructies.

Vergunt mij heden op twee dergelijke plannen van een Zeeuw uit de zeventiende eeuw u opmerkzaam te maken. Hij heet Pieter Corneliszoon Plockhoy en stamt uit Zieriksee. In het jaar 1659 ontwerpt hij in Londen, in het Engeland der Puriteinen, zijn huishoudelijk genootschap, en in het jaar 1662 biedt hij aan Amsterdam zijn onderling colonisatie-plan aan. Hij komt dus nog ongeveer 35 jaren vroeger dan Bellers met zijn collectieve denkbeelden voór den dag. Ik durf mij vleien met uw belangstelling, wanneer ik op zijn ontwerpen uw aandacht vestig.

I.

Vooraf echter moet ik, al schijnt de tocht wat lang, U op een zijpad en omweg voeren.

Wanneer men toch in onze Republiek der Vereenigde Nederlanden dergelijke sociale plannen naspoort, dan dient men altijd eerst zich te vergewissen, of niet bij kerk of godsdienstige gezindheid dergelijke gemeenschappelijke levensvormen soms verwezentlijkt waren. Wij sluiten hier de Roomsch Katholieke kerk buiten, die in haar kloosters gedurende alle eeuwen voorbeelden gaf, hoe een collectieve levenswijze op den grondslag der Christelijke belijdenis mogelijk was. Die kloosters stonden in het Holland der zeventiende eeuw afzonderlijk en afgesloten ter zijde. Maar ook bij de aanhangers van Protestansche, van de staatskerk afwijkende, opvattingen waren zeker gemeenschapsvormen — zij het ook vaag of schemerachtig — inderdaad reeds verwerkelijkt. In de afgesloten levenskringen van zulke secten moeten wij voor ons onderzoek dus binnen willen treden.

Het ligt toch vóór de hand, dat men dáár nauwe aaneénsluiting vindt. Gelijkgezinden in godsdienstig inzicht, afgescheidenen der heerschende kerk, voortdurend opgejaagd en verontrust, sloten zich vanzelf innig aan elkander. Uit de hulp met raad en daad, die zij onderling elkander boden, ontstond onwillekeurig de neiging van tot een vaste groep zich te vormen. En in zulke groepen voer nu bijna altijd een mystieke geest, hetzij de vervolging dien kweekte of slechts versterkte. Zij, die aldus verbonden zich gevoelden, waren reeds dadelijk bereid, de liefdes-geboden van Christus en zijn Apostelen, die de officieele kerk in geestelijken zin opvatte, naar de letter te volgen. Zij spraken het luide uit, dat de eerste Christengemeente te Jerusalem, met haar goederen-gemeenschap, voorbeeld en type der geheele maatschappij moest zijn [1]). Voorts droomden zij dan veelal

[1]) Handelingen II: 44, 45 en IV: 32.

van een spoedig te verwezenlijken duizendjarig rijk van liefde, waarin de broederschap volledig zou worden toegepast, en er voor altijd rust en vrede zou wezen.

De aanéénsluiting van leven, die men onder de leden van zulke groepeeringen vindt, rust nu echter geheel en al op godsdienstigen bodem. De warmte der geloofsééнheid doordringt alles. De religieuse samenhang houdt het geheel te samen. Uit den religieusen sappigen stam zetten zich gemeenschapsvormen af, die wellicht buiten den secte-band zich zouden kunnen ontwikkelen: — wie weet 't? — doch die thans slechts leven in de moederlijke omhelzing der religie, en zich koesteren in de broeikashitte, die van de mystieke brandpunten der secten uitgaat.

In de zeventiende eeuw hebben nu van zulke religieuse groepen de Wederdoopers, tot wie wij in de zestiende eeuw zouden gegaan zijn, wanneer wij sterk afwijkende denkbeelden ook op maatschappelijk terrein zouden wenschen te vinden, hun gewicht verloren. Het vuur, dat hun gemoed verteerde, was in ons land uitgegloeid.

Voor ons doel kunnen wij in den bloeitijd onzer Republiek ons slechts wenden, bij voorbeeld tot de Familisten, tot de Collegianten en tot de Labadisten.

Erkennen wij het dadelijk, dat de Familisten zeer weinig voor onze nasporing geven. Gij kent Hendrik Niklaes en zijn Huis der Liefde, welks aanhangers later in Engeland, onder koning Jacobus I, als Familisten bekend waren [1]). De Engelsche koning, volgens zijn eigen meening een theoloog van beteekenis, duidde ze aan als »infamis Anabaptistarum secta, quae *familia Amoris* vocatur". Intusschen een anabaptist was Hendrik Niclaes niet. Toen

---

[1]) Zie over Hendrik Niklaes — wiens geschrifteü o. a. te Leiden in de Universiteits-bibliotheek en in de bibliotheek der Maatschappij van Ned. Letterkunde en te Amsterdam in de Doopsgezinde Bibliotheek (zie Catalogus I bl. 195 en 196) bewaard worden — vooral de twee artikelen van dr. F. Nippold in het »Zeitschrift für historische Theologie, herausgegeben von dr. C. W. Niedner", Gotha. Jahrgang 1862. Vergelijk daarbij een stukje van J H. Hessels in de „Notes and Queries" 1870, getiteld „Henrick Niclaes: the family of Love".

hij in 1540 — op 38-jarigen leeftijd — in Amsterdam der roeping zich bewust werd, om als profeet op te treden, en hij naar Emden trok, waar hij ongeveer twintig jaren rustig bleef, had zijn profetie geen andere strekking dan om een mystieke kerk op te bouwen, onzichtbaar voor de wereld, maar zichtbaar voor God en zijn Engelen. Zij, die zijn discipelen wilden worden, leefden en dienden in een geestelijk huis der Liefde. In de dienst van dat huis der Liefde bekleedde men allerlei rangen. Allen waren verbonden in een vaste organisatie: een hierarchie van priesters des Heeren. In die organisatie klom men trapsgewijze op, liefst op den weg van lijdzaamheid en van volledige gehoorzaamheid. Op den hoogsten trap had men deel aan de openbaringen Gods. De kerk — die Hendrik Niklaes zóó stichtte — werd dus geheel in geestelijken zin opgetrokken. Het gebouw was niet materieel. Samenwoning in een uiterlijk huis werd niet bedoeld. Wèl had het mystieke Huis der Liefde vaste regelen: zij hadden bijv. betrekking tot de voorschriften, hoe men jongeren opnam. Die jongeren moesten eerst in biecht hun levenswandel openbaren, en dan de gelofte afleggen, dat zij zich in den dienst der liefde wilden laten inlijven. De ware goddelijke echt, die allen met het Woord des levens moesten aangaan, werd hun vóórgehouden en ten doel gesteld. Zij stonden, bij de eerste aflegging der gelofte, dan op den laagsten trap der hierarchie en konden nu steeds hooger klimmen. De verdere regelen hadden voorts betrekking tot de opvoeding der kinderen, die aan ernstige vaste tucht waren onderworpen en op hun dertiende jaar in den dienst der Liefde konden worden opgenomen. Streng werd de hand gehouden aan het geven der tienden van alle inkomsten en vermogens. Ieder huisgezin moest zijn bijdrage leveren aan de tiende-mannen. De priesters op eenigzins hoogeren trap mochten geen eigen vermogen hebben, en leefden van die tienden. Over erfopvolging en erfstellingen waren eigenaardige voorschriften bij hen. De ondersteuning der armen was nauwkeurig ingericht. Onder elkander hadden zij een door alle leden geëerbiedigde rechtsspraak. — Deze secte, die vooral in Engeland zekere kracht

ontwikkelde, heeft bij ons slechts tot in het begin der zeventiende eeuw bestaan, en wel vooral te Amsterdam, te Rotterdam, te Dordrecht en te Kampen. Te Dordrecht behoorde daartoe de conrector Cornelis Cornelissen. In 1614 wordt voor 't laatst bij ons officieel van hen gewag gemaakt. Doch hun denkbeelden van aansluiting en organisatie zijn zeker als stuifmeel door den wind verspreid en hebben hier en dáár als zaadkorrels een ontvankelijken bodem bevrucht. Het begrip zelf van het Huis der Liefde — gemeenschappelijk ideëel gebouw van tintelend witten glans, oprijzend langs fijne zuilen van lichtstralen — is als bekooring, toevluchtsoord en wijkplaats uit een naijverige krakeelende wereld van hebzucht en zelfzucht, in menig brein blijven hangen.

Direct geven ook de Collegianten niet veel voor ons doel. Toen, door den stoot der Remonstransche gebroeders van der Kodde, in den omtrek van Leiden, in 1619 de beweging der Collegianten ontstond, was zij niet veel anders dan een protest tegen het gezag van predikanten in een gemeente [1]). Elk lid had, naar hun inzicht, recht in de vergadering der gemeente zijn oordeel en overtuiging uit te spreken of te profeteeren. Volkomen gelijkheid en vrijheid voor alle gemeenteleden was de leus. Zij wilden algemeene verdraagzaamheid en vrijheid om te spreken. Doch ook de begrippen van broederlijke eensgezindheid en van Christelijke liefde werden nu allengs bij hen vrij wat sterker op den vóórgrond gezet, dan bij de overige Protestanten op het grondgebied der Republiek. Voor hun wekelijksche samenkomsten (collegiën), meestal iederen Woensdag in de plaatsen waar zij zich ophielden gehouden, hadden zij noodig eenigzins grootere huizen of gebouwen. Bekend is hun »groot huis" te Rijnsburg, met dertig kamers,

---

[1]) Men zie over de Collegianten J. G. de Hoop Scheffer: „Toespraak bij het 200-jarig bestaan van het weeshuis „de Oranje-Appel, 17 Aug. 1875" (niet in den handel), pag. 9 en volgende: ook H. C. Rogge in de Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland in tafereelen onder redactie van B. ter Haar en W. Moll. Deel II. 1869 pag. 393 en volg.

waar zij jaarlijks hun bezoek brachten, den dompeldoop bedienden en het avondmaal hielden. De machtige Amsterdamsche burgemeester Coenraad van Beuningen vertoefde dikwijls dáár bij hen. Spinoza werd door hen beschermd. Zij hadden vertakkingen te Leiden, te Rotterdam, te Zaandam, te Groningen en vooral te Amsterdam, waar hun college in 1646 gesticht werd onder anderen door Adam Boreel. Zij hadden aldaar vooral voeling met de Doopsgezinden. Men weet, dat zij in 1675 het huis de Oranje-Appel, toen op de Keizersgracht bij de Wolvenstraat, huurden voor hun samenkomsten, en een deel van het huis bestemden om er weezen te verpleegen en op te voeden: welk gesticht in onze eeuw het Doopsgezinde weeshuis werd. De vereischte gelden om dit en aangrenzende huizen te koopen, tot een bedrag van *f* 100.000, werden vijf jaren later mildelijk door de collegianten geofferd. Het huis besloeg een groote oppervlakte en bood ruimte voor allerlei inrichting. Zij vestigden later in de 18e eeuw nog een inrichting tot huisvesting van behoeftige oude vrouwen ('t Rozenhofje te Amsterdam) en legden een fonds aan »Collegianten-cas" genoemd, samengebracht uit de collecten te Rijnsburg en uit vrijwillige giften tot ondersteuning van noodlijdenden, vooral van vroeger in den Oranje-Appel verpleegden, die in behoeftige omstandigheden verkeerden. Ook van hen gingen begrippen uit van eenigzins meer collectieve levensopvatting, vaag, onbestemd, doch niettemin voelbaar. Het waren schijnbaar ijle doch overigens taaie draden, die aan takken en twijgen zich bleven hechten, en bindgaren konden worden voor vogelnesten der gemeenschap.

Doch meer dan bij Familisten en Collegianten wordt onze aandacht bij de Labadisten[1]) bepaald.

De groep van lieden, die, van 1675 tot in de eerste jaren der 18e eeuw, in de gemeenschap van een huisgezin

---

[1]) Men zie over hen de „Eucleria" van Anna Maria van Schuurman. Voorts vergelijke men H. van Berkum „de Labadie en de Labadisten" twee deelen 1851, en dr. G. J. J. Schotel „Anna Maria van Schurman" 1853.

op het Waltha-slot leefde, wekt nog steeds op ongemeene wijze veler belangstelling.

Reist men in Friesland en gaat men in de richting van Bolsward, dan ziet men ter zijde van den grooten weg een klein vlak dorpje Wieuwerd geheeten: thans een onbeduidende plaats, waar men een grafkelder laat zien, waarin de lijken opdroogen en niet vergaan. Die grafkelder behoorde vroeger aan een oud kasteel, dat, omgeven door grachten en hooggaand geboomte, aldaar in de zeventiende eeuw statig oprees. Het was 't Waltha-slot. Het dagteekende van zeer ouden tijd. Het geslacht der Waltha's, dat uit de 12e eeuw stamde, had het van de stichting af in eigendom bezeten. Pieter van Waltha, het laatste mannelijk oir van het geslacht, had het slot in de zeventiende eeuw in erfenis nagelaten aan de kinderen zijner eenige dochter, die met Cornelis Aersens heer van Sommelsdijk was gehuwd. De heer van Sommelsdijk, de rijkste ingezetene van Holland, stierf in 1662, en het kasteel Waltha — met de vruchtbare weidevelden en landerijen die er bij behoorden — werd door de acht kinderen in onverdeeld eigendom gehouden. De oudste zoon trouwens woonde in Suriname als gouverneur der West-Indische kolonie.

Nu geviel het, dat drie der dochters van Cornelis Aersens, de freules Anna, Maria en Lucia van Sommelsdijk zich aangesloten hadden aan de gemeente der Labadisten. Zij gingen in 1675 een overeenkomst aan met hun broeder en hun zwagers, waarbij het slot haar als erfdeel werd afgestaan, en zij riepen nu binnen de muren van dat slot de zwervende en vervolgde gemeente der Labadisten.

Het kleine kuddeken, dat, onder leiding van Jean de Labadie, den van Fransche edellieden uit de Gironde afstammenden mystieken predikant, zich van de officieele kerk in ons land had afgescheiden, had reeds allerlei lotgevallen ondervonden. Verdreven uit Middelburg en Veere had de Labadie in 1669 begrepen in Amsterdam zijn denkbeeld te verwerkelijken, om de eerste Christengemeente weder in haar oude vormen en wezen te herstellen. Hij had dáár een huiskerk, vereeniging van huis en kerk, gesticht en in

een betrekkelijk groote woning een kleinen kring om zich heen geschaard, waartoe ook Anna Maria van Schuurman zich voegde. Doch de eenigzins kloosterachtige inrichting gaf in Amsterdam aanstoot. Labadie week met zijn volgelingen, waartoe nu ook de freules van Sommelsdijk, Louise Huyghens uit Rijnsburg, Emilie van den Haer en jufvrouw Martini uit den Haag behoorden, naar Herford bij Minden, waar de met Anna Maria van Schuurman bevriende dochter van den Winterkoning — die er abdis was — hen riep. Te Herford had de Labadie consequent de regelen der eerste Christengemeente toegepast. Hij had de goederen-gemeenschap ingevoerd. Hij had zelfs het leerstuk der geestelijke huwelijken aangedurfd. Doch al die nieuwigheden waren oorzaak, dat de nieuwe gemeente geen kalm verblijf genoot. Weder moesten de Labadisten vluchten. Zij streken neder te Altona in 't Holsteinsche, onder het gebied van den koning van Denemarken. Dáár bleven zij drie jaren. Zij hadden er 't ongeluk hun hoofd, Jean de Labadie, te verliezen: hij stierf er 64 jaren oud en werd als leider der gemeente opgevolgd door Pierre Yvon. De gemeenteleden — meestal uit de Republiek der Vereenigde Nederlanden — bleven goed bij elkander: zij telden 162 personen. Zij waren klein in aantal, maar vol moed. Zoo even, in 1673, had Anna Maria van Schuurman haar boek »Eucleria" of de keus van het beste deel geschreven, dat het boek bij uitnemendheid der secte zou worden. Doch ook Altona was voor hen weder geen rustige wijkplaats. Er dreigde een oorlog tusschen Zweden en Denemarken. Werwaards nu te gaan? Toen schaften de freules van Sommelsdijk raad. Zij waren mede-eigenaressen van het Waltha-slot in Friesland en boden, zoo als wij gezegd hebben, aan de gemeente dat kasteel als veilige haven aan.

In het jaar 1675 kwamen zij er allen. Het slot werd hun aller gemeenschappelijk eigendom. De ruime zalen konden zij betrekken. Onder het lommer der boomen konden zij uitrusten.

En dadelijk gingen zij — door de Staten van Friesland beschermd tegen de onverdraagzaamheid der gereformeerde

predikanten — hun organisatie op het kasteel inrichten. Gedurende een twaaftal jaren vormden zij er een bloeiend huisgezin. Anna Maria van Schuurman bleef bij hen, en werd bij haar dood in 1679 te Wieuwerd begraven. Voorts treffen wij, naast de reeds opgenoemde zusters, freule von Morian uit Kleef, die later de echtgenoote zou worden van den bekenden Pruissischen minister von Dankelman, en dan enkele predikanten die hun standplaats verlieten, bijv. Colerus predikant van Nijega, Copper predikant te Duisburg, Buchfelder predikant in Emden, Peter Dittelbach predikant in Neudorp (Oost-Friesland). Hun geloofs-overtuiging, die vooral daarin bestond, dat zij anders dan hun tijdgenooten dachten over het wezen der kerk, konden zij voortaan ongestoord onder elkander belijden. Die kerk van Christus was, naar hun inzicht, het heilige algemeene *verbond*, dat saamgesteld was uit alle uitverkoornen, die er van den aanvang der wereld geweest zijn en tot het einde der wereld zullen zijn. Namen deden hier niets af. De leden der kerk waren overal, waar God zijn kinderen had, in het Oosten, in het Westen, in 't Zuiden en in 't Noorden, hetzij zij Grieken, Moscovieten of Latijnen, Gereformeerden en Protestanten, Bisschoppelijken, Presbyterianen, Independenten of anders genoemd werden. Die kerk van Christus had op aarde twee groote tijdperken: dat van lijden en dat van zegepraal, het duizendjarig rijk. Door gevoel van schuld en zonden-berouw (»mortificatie") werd men lid der kerk. De doop moest liever niet aan jonge kinderen worden toegediend, die geen besef van die handeling hadden. In die kerk leefde en wandelde men in den geest der vrijheid. De wet was vervallen. Ook het houden van den Sabbath was afgeschaft. De Labadisten metselden, timmerden en deden allerlei werk op den Zondag.

Trouwens het gansche huisselijke leven op het Walthaslot was zeer eigenaardig. Het eerste, wat natuurlijk trof, was de volledige goed geleide en flink geörganiseerde gemeenschap en eenheid. De leeraren (herders) bestuurden alles. Gehoorzaamheid aan die herders was de eerste plicht der huisgenooten. Men moest zich met vol vertrouwen aan

de leiding der leeraren overgeven, zelfs hen gehoorzamen tegen betere overtuiging in. Het was een spreekwoord bij de Labadisten: »het hoofd moet af". De herders gaven aan elk der leden zijn taak en zijn bezigheid: stelden sommigen aan over de kleeding, anderen over de spijs, anderen over de kranken. In alles, tot zelfs in de nietigste kleinigheid, was orde en regel. Ieder afzonderlijk huisgezin had zijn kamer, kleiner of grooter. De groote zalen van het kasteel werden in kleine cellen verdeeld, straks werden er onderscheidene nieuwe gebouwen tusschen het slot en de grachten gesticht. Alle kamers waren altijd open voor de herders. Individueel eigendom had men niet meer, zoodra men aan de gemeente was verbonden. Alle kleeding, huisraad en geld, werd door de herders in ontvangst genomen. Had men vaste bezittingen, dan werden die te gelde gemaakt en de opbrengst aan de herders gegeven. Deze zorgden nu voor huisvesting, zeer eenvoudige kleeding en even sobere spijzen. De maaltijden werden gezamentlijk gehouden, aan broeders- en zusters-tafels. De leeraren hielden daarbij een korte tafelrede. Voorts werd een lied gezongen. Aan den disch werd echter bijna niet gesproken. Er waren bij het aanzitten zekere vaste regelen, betreffende goede manieren, in acht te nemen.

Geheel dat huishouden en die levens-gemeenschap werd nu onderhouden en bekostigd allereerst uit hetgeen al de leden, vooral de rijkeren, in de gemeenschappelijke kas hadden gestort: — en er waren broeders en zusters die werkelijk groote sommen in de gemeenschap brachten — maar ten anderen uit den dagelijkschen arbeid zelven der leden. De Labadisten toch verkondigden het luide, dat men moest arbeiden om het dagelijksch brood waard te wezen. En zij werkten hard. De meesten hielden zich bezig met den landbouw, waartoe de landerijen, die tot het Waltha-huis behoorden, aanleiding gaven. Aan dien landbouw verbonden zij veeteelt en verzorging der weiden. Voorts beoefenden zij allerlei handwerken en ambachten. Zij hadden een bakkerij, een brouwerij, een smederij, een eigen korenmolen, een drukkerij. Zij maakten zeemleder en

zeep. Men vond onder hen metselaars, timmerlieden, schoenmakers, kleedermakers en boekbinders. Zij hadden weefgetouwen voor linnen stoffen. Zij bewerkten de wol. Vermaard is zelfs geworden de Labadisten-wol, die, minder getweernd dan gewoonlijk en krimpvrij, langen tijd zeer gezocht was. Men had een eigen wolkammerij. Men zag de vrouwen spinnen, breien en allerlei handwerk doen, en die arbeid werd met goede winst afgezet. Al het werk echter, dat aan weelde en kunst was gewijd, werd ten scherpste verbannen. Geen kant- of tapijtwerk mocht worden gedaan. Geen gouden- of zilveren-drijfwerk mocht worden toegelaten. Anna Maria van Schuurman moest haar penseel, haar graveerstift, haar borduurnaald — ach, hoe jammer! — laten rusten, toen zij tot de volle gemeenschap der Labadisten was overgegaan. Daarentegen hield men zich bezig met het bereiden van artsenijen. De voortreffelijke Hendrik van Deventer, een der baanbrekers van de leer der verloskunde, was van den aanvang bij hen op het Waltha-slot. Hij was belast met de zorg der zieken. Hij had een eigen chemisch laboratorium, en vervaardigde o. a. een soort van pijnstillende pillen, waarvan de opium een voornaam bestanddeel schijnt geweest te zijn. Deze pillen werden door het gansche land verzonden en brachten winst op voor de gemeente.

Aldus was op Waltha-slot alles bezig als in een bijenkorf. De vaste arbeid, het werk der handen, hield allen mede te samen. Die arbeid deed te sterker de noodzakelijkheid der tucht erkennen. Een ieder begreep nu door ervaring, dat, gelijk in het materieel werk, ook in geestelijk opzicht zekere voorbereiding en oefening noodig was. Men moest een zekeren proeftijd doorloopen, vóórdat men in waarheid broeder werd. De zelfverloochening, de mortificatie, was de spil van dien voorbereidingstijd. De hoogmoed moest worden gedood door het afleggen van elken onnoodigen opschik van kleeding, die aan wereldschen eer of rang deed denken, voorts door arbeid op lageren trap, en in 't algemeen door stipte gehoorzaamheid. Hier zag men een voormalig predikant, in de kiel van een boer, aan de waschtobbe staan: dáár een jongeling van goeden

huize steenen dragen, elders een aanzienlijk jonkman schapen hoeden. Eerst, als men op lager trap 't werk met liefde had gedaan, werd men tot arbeid van hooger allooi toegelaten. Allen echter moesten het gevoel hebben, dat zij werkende en dienende leden van »'t geheel" waren. Ten einde het gemeenschaps-gevoel nu te versterken werd een instelling ingevoerd, die later door de Saint-Simonisten is overgenomen. Het was de openbare biecht. Ieder was verplicht vóór de volle vergadering al zijn booze gedachten, woorden en werken te belijden. Daarna deelde ieder der aanwezigen zijn opmerkingen openlijk mede over het leven van hem, die daar het geheimste van zijn wezen openlegde, en alles werd besloten met vermaning, bestraffing, oplegging van boete of met bemoediging en troost.

Het doel van al dat streven en zich inspannen was geheele overgave aan en rust in God. Gevoelde de gemeente op Waltha-huis die vrede, dan weêrklonken de liederen, ruischte het koorgezang door de gewelven van het slot, gaven allen in heilige blijdschap toe aan mystieke verheffingen, werd als bij uitzondering het avondmaal genoten.

Zóó leefden zij stil en vredig: een oase in hun woelige tijd. Telkens ontvingen zij bezoeken. In het jaar 1677 kwam hen aldaar opzoeken de leider der kwakers, William Penn, met zijn reisgenooten, Fox, Barclay en Keith. Te Amsterdam had hij reeds vroeger de Labadie gesproken, nu wilde hij nog nader zich met hen over de leer verstaan. — Voor de Labadisten was dit de groote zaak, of zij een oase in de woestijn der wereld zouden blijven, dan wel, als een vruchtbare akker, model en voorbeeld voor de geheele bebouwbare wereld zouden worden. Natuurlijk zochten zij het laatste. Zij wilden dus kolonies vormen. Daar de broeder der freules van Sommelsdijk gouverneur-generaal van Suriname was, en dit bleef tot op zijn geweldigen dood in 1688, zonden zij een kleine groep uit hun midden naar Suriname en legden er de plantage »la Providence" aan. Doch deze onderneming vlotte niet. Toen beproefden zij in het Noord-Amerikaansch Nieuw Nederland — dat inmiddels reeds in handen der Engelschen was gekomen — een volk-

planting te stichten. Peter Schluter of Sluiter (een vroegere proponent) afkomstig uit Haarlem en Jasper Danckaerts uit Vlissingen, beoefenaar der wiskunde en vertaler der Psalmen, stonden aan het hoofd dezer zending [1]). Zij vestigden een Labadistische kolonie op Bohemia Manor in Pennsylvanië. Doch ook hier gelukte hun werk niet. Die volkplantingen verslonden veel geld. Het ergste echter was, dat men nergens iets zag dat op navolging zweemde. Er was een kleine bijgemeente te Amsterdam, onder leiding van Bardowitz: doch dit was alles. Zelfs meldden zich geen nieuwe proselieten van aanzien of vermogen aan. Daarbij was de goederen-gemeenschap toch eigenlijk slechts gedeeltelijk en tijdelijk. De vaste bezittingen der rijken vervielen, na hun of haar dood, weder aan de familie, en geen beschikking kon de wetten des lands in dezen krachteloos maken. Het stond dus reeds spoedig vast, dat het verblijf op Waltha-huis den Labadisten niet langer verzekerd was, dan gedurende het leven der freules van Sommelsdijk.

Voor een goed deel teerde men op den rijkdom dezer jonkvrouwen.

Zóó kwam het, dat allengs een donkere wolk van bekommering over het slot heentrok. Men rekent dat de hoogste bloei der huisgemeente afneemt na 1680. Toen trad een periode van stilstand in. Het was Hendrik van Deventer, die op een wijziging der organisatie aandrong en wel in 1688. Ter wille zijner kinderen zeide hij bezwaren te hebben tegen de gemeenschap van goederen. Hij deed dus het voorstel daarmede te breken. Yvon, ziende dat anders het huisgezin geheel uit elkander zou gaan, gaf toe. Trouwens het was maar een gedeeltelijk opgeven van het beginsel. De gemeenschap van spijs en goederen werd wel verlaten, maar aan ieder werd de vrijheid gegund op Waltha-slot te blijven. Ieder kon zijn kamertje of cel behouden. Men verdeelde nu de gemeenschappelijke schat en voorraad; maar

---

[1]) Zie over Jasper Danckaerts de aanteekeningen van F. Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen.

niet gelijkelijk; neen, elk kreeg terug, wat hij bij zijn komst had ingebracht, met korting van een vierde deel. De rijke broeders en zusters dachten aan geen verhuizing. Zij, die door hun arbeid in hun onderhoud konden voorzien, bleven ook. Slechts de arme huisgezinnen trokken weg. Toch gaf de opheffing der goederen-gemeenschap een groote schok aan de huisgemeente. Velen verlieten nu allengs den kring der Labadisten. De één na den ander. Ook de dood nam velen weg. Yvon stierf in 1707. Na zijn overlijden verviel de vroeger zóó strenge tucht. Toen naderde het einde.

Wel schijnen de Labadisten — waarschijnlijk omdat een der freules van Sommelsdijk tot zoolang leefde — nog tot 1725 op het Waltha-slot te hebben gewoond.

Omstreeks 1732 vestigde hun laatste voorganger zich te Leeuwarden. De eigenlijke gemeente was toen ondergegaan.

Toch zou de herinnering aan die stille, brave, werkzame lieden, wier leven voorbeeldig was, en die in gemeenschap naar heiligheid streefden, lang bewaard blijven. Langer dan het Waltha-huis. Want, na den dood der ongetrouwde freules van Sommelsdijk, kwam het slot in handen van graaf Maurits van Nassau, wiens moeder ook eene Sommelsdijk, zuster der anderen, was geweest. Hij verkocht het kasteel aan den baron van Aylva. Deze wilde het laten opknappen, doch stierf reeds in 1733. Zijn erfgenamen hadden geen hart voor de herinnering, waren bang dat het herstellen en gedeeltelijk verbouwen te kostbaar zou zijn; zij lieten dus het slot afbreken, het hooge geboomte omhakken en het hout verkoopen.

Niets bleef van de Huizinge over.

Doch de gedachte der gemeenschap, binnen die muren en onder die boomen gekweekt, was onverdelgbaar.

Die gedach'e had dáár zich kunnen ontvouwen, was dáár een oogenblik, onder allerlei zeer gunstige omstandigheden, werkelijkheid geworden. Het was, wel is waar, de gemeenschap eener religieuse secte geweest. Doch de mogelijkheid van zulk een leven — een tijdlang, onder zekere voorwaarden — was dan toch bewezen.

De vraag kon nu slechts oprijzen, of niet een Nederlander der zeventiende eeuw — terwijl hij zich bewust was, dat hier en dáár in de kringen der religieuse secten gemeenschaps-vormen soms verwerkelijkt werden — wellicht op het denkbeeld zoude kunnen komen, de gedachte der gemeenschap los te wikkelen uit den religieuse moederschoot, los te rukken uit de innigheid van het secte-verband, om haar een eigen zelfstandig leven te verzekeren, of ten minste in een of ander plan dit voor haar te eischen.

III.

Wij komen langs dezen omweg tot Plockhoy en zijn plannen.

Vele jaren moeten wij thans terug. Wij verplaatsen ons in de jaren 1658 en 1659 en wel in Engeland. Het waren de dagen der kentering van de macht der Puriteinen, bij den dood van Cromwell in September 1658. Er was op dat tijdstip in Londen een sterke dwarreling van religieuse en politieke partijschappen, wier woordvoerders in 't onzekere waren, welken koers de gebeurtenissen zouden nemen, welke richting de bovendrijvende zou zijn. Wel hadden de drijvers der uiterste fanatieke partijen een vóórgevoel, dat hun invloed niet meer van langer duur zou wezen, maar juist daarom werden zij niet moede, zich tot de naar hun inzicht reeds half verdoolde menigte te wenden. Met vuur hieven zij de oorspronkelijke gestalte van het eerste Christendom weder in de hoogte. Nog altijd droomden niet weinigen van een rijk der Heiligen op aarde. Ook de Kwakers waren nog niet afkeerig van stoute revolutionaire daden en volgden den zeloot Nayler [1]). Londen verkeerde in gisting.

In die dagen dwaalde nu in Londen rond een Zeeuw, zekere Pieter Corneliszoon uit Zieriksee, Plockhoy, zoo als hij zich in zijn vaderland noemde.

---

[1]) Men vergelijke Hermann Weingarten: „Die Revolutionskirchen Engelands" 1868, pag. 263 en volgende.

Wij weten van zijn persoon niets af [1]). Waarschijnlijk behoorde hij tot de Doopsgezinden. Wij kunnen slechts gissen, dat hij geërgerd was door de heerschzucht der predikanten van de staatskerk in zijn eigen land, daar hij de Christelijke kerk zich slechts kon denken als een algemeene universeele groote vereeniging van broeders onder één hoofd, d. i. Christus. Hij was — zoo als hij zelf zegt — vol bekommernis geweest over de splitsing en verdeeling der

---

[1]) F. Nagtglas in zijn Levensberichten van Zeeuwen, 1891, weet ook bijna niets van hem te vermelden. Hij teekent slechts aan, dat de naam van Plockhoy in Zieriksee en omstreken meer werd gevonden. Zoo werd te Noordgouwe den 15den Juli 1685 gedoopt Cornelis, zoon van Plockhoy en Janneke Arends-dochter Molhuyzen. De naam Plockhoy komt tegenwoordig nog dikwijls voor (zie bijv. de Utrechtsche courant 13 April 1892).

De hoogleeraar de Hoop Scheffer, wien ik raadpleegde over het kerkelijk genootschap waartoe Pieter Corneliszoon Plockhoy behoorde, schreef mij dienaangaande den volgenden aardigen brief: „Indien gij plan hebt uw vriend Plockhoy tot een Doopsgezinden te maken, doe het gerust! Het bleek mij uit officieele stukken, dat zijn geslacht inderdaad tot die gezindte behoort. Jaquemijntje Pieters weduwe N. N. Plokhoy werd lid in onze gemeente alhier 5 November 1662, komende met attestatie van Middelburg; haar zoon Cornelis P. onderging alhier den doop op belijdenis 23 Februari 1670. Een van haar mans-verwanten onderging hier dezelfde plechtigheid 17 September 1679 en zijne zuster Marieken 24 November 1680; hij huwde met Aagtje van Leeuwen en beleefde de toetreding tot de gemeente van twee zijner dochters, Aagtje en Sara, op 5 Februari 1708. Nog leven er twee susters van dien naam te Dordrecht: ééne gehuwd met een koopvaardij kapitein, de andere met den heer Gips, verwant met de in de muzikale wereld welbekende zangeres W. Gips. Natuurlijk is deze tak sedert het te-nietgaan van de Doopsgezinde gemeente aldaar bij de Hervormden overgeënt. — Met de *grata negligentia* der 17de eeuw wordt in de ledenmaten-boeken de naam nu eens Pluckhoy, dan wêer Plockhoy, en soms Ploquoy of Pluquoy geschreven. Het laatste doet mij denken aan een afkomst uit een der 25 dorpen van Bretagne, wier namen allen met *Plou* of *Plo* aanvangen. Maar misschien is de naam echt- en plat- Nederlandsch, en herinnert ons die de misiukte Spaansch krijgslist te Lochem in 1590, door Staring bezongen:

Breedgelâan
Kwam door de kloof des bergs een hooivracht aan.
Nog een! nog een! „Hooi, hooi", roept onze gast,
„Hier dient op 't voordeel van de koe gepast:
„Het plukken is een recht, dat bij de poort
„In oorlogstijden als in vrêe behoort!"

Christenheid in zoovele secten, en peinzende, hoe hij zou kunnen medehelpen om die scheidsmuren te doen vallen, had hij gedacht aan den sterken arm van Cromwell, den Lord Protector. Daarom had hij besloten voor een wijl zijn familie te verlaten en was hij naar Londen getogen.

Bij Cromwell was hij verschillende keeren toegelaten en door hem aangehoord. Toen had hij achtereenvolgens twee brieven tot hem gericht.

De eerste brief is van 24 Juni 1658. De inhoud daarvan is een dringende bede tot Cromwell, om toch te verhinderen, dat zij, die nu door zijn toedoen verlost zijn van den Antichrist, niet weder vallen in handen van kleine Antichristen. Die kleine Antichristen zijn de verschillende, anderen uitsluitende, secten en hun leeraars. Het rijk van Christus beteekent iets breeds, iets universeels. God en Christus alleen zijn meesters van het geweten. De overheid moet verhinderen, dat iemand, wie dan ook, over de gewetens van anderen zou willen regeeren. Gelijkheid voor allen moet er zijn in zaken van religie. De overheid mag haar gezag niet leenen aan secten, die nevens de Heilige Schrift, vormen en formulieren hebben bedacht voor belijdenissen des geloofs, waarin zij nu de menschen willen vastkluisteren. Neen: er is één kerk voor allen: in die kerk kan verschil van inzicht worden toegelaten, maar broederschap en éénheid omvatten het geheel. Voor die algemeene Christelijke kerk moet de Lord Protector zorgen. Hij moest weten uit te werken, dat er in iedere stad, in elk graafschap, een algemeene Christelijke vergaderplaats, een groote hal zou worden gebouwd, waarin, als de vergadering werd gehouden, voor allen de Heilige Schrift werd gelezen, na welke voorlezing er dan voor ieder die wilde gelegenheid moest wezen, om kortelijk zijn overtuiging over het voorgelezene te uiten. Men zou de zitplaatsen in zulk een hal amfitheaters-gewijze en traps-gewijze rijzend moeten inrichten. Vrijheid van spreken moest aan ieder zijn gewaarborgd. Alle secten zouden zich dan gewennen in één tempel te komen. Er zou weder éénheid zijn. Het licht zou vanzelf te midden der duisternis zich openbaren.

Verdraagzame liefde zou weder gewoonte kunnen worden. Gewetensvrijheid zou regel wezen. — Deze eerste brief werd kort daarna gevolgd door een tweeden. Het thema van een algemeene Christelijke kerk werd hier nader uitééngezet. De consequente gevolgtrekking moest wezen: scheiding van Staat en Kerk. Het is waar, de overheid moest zorgen, dat in de groote hal, als zij ééns was tot stand gekomen, alles met orde zou geschieden: ook kon men aannemen, dat zij die aldaar de Heilige Schrift geregeld vóórlazen een zekere geldelijke belooning ontvingen: maar de Lord Protector moest niet meer gedoogen, dat leeraren en voorgangers der kerk als zoodanig van staatswege werden bezoldigd. De secten konden als zij wilden hun eigen leeraars onderhouden. Maar tienden te geven aan die leeraars moest verboden zijn. Snijd dien kabel der hoop voor de leeraars af, zoo roept hij uit, dan is de macht der secten gebroken. De algemeene Kerk zal dan kunnen oprijzen. Het rijk van Christus zal zich dan uitbreiden, veel verder dan Engeland; in Holland, in Denemarken, in Zweden, in Frankrijk. Aan namen van menschen, als van Luther en Calvijn, zal geen eer meer worden bewezen. Religie en staatkunde zullen niet meer vermengd zijn.

Aldus ijverde Pieter Corneliszoon uit Zieriksee. Doch zie, daar trof Engeland de zware slag. Cromwell stierf 3 September 1658.

Onze Zeeuw zou echter de moed nog niet opgeven. Er was misschien gebruik te maken van de stemming van het Parlement, dat 27 Januari 1659 bijéénkwam. Spoedig liet hij dus zijn twee brieven aan Cromwell drukken, en voegde daaraan toe een korten derden brief gericht aan dat Parlement. In dien brief herhaalde hij slechts beknopt wat hij aan Cromwell had gevraagd. Nogmaals wees hij op het universeele karakter van het Christendom. De overheid mocht geen secten steunen: zij moest slechts zorgen, dat de Waarheid, als de Zon, zich zelve kon manifesteeren, ook in de scholen en universiteiten. Een magistraat moest altijd onbewegelijk in het midden staan, »moderateur" tusschen alle secten. — Gezamenlijk gaf hij die drie brieven uit als een

vlugschrift onder den titel van: »The way to the Peace and Settlement of these Nations. 1659" [1]).

Doch onze schrijver zag weldra in, dat zijn pamflet weinig kans van succès zou hebben. Het parlement, dat een oogenblik Richard Cromwell als opvolger van zijn vader eerbiedigde, dacht aan andere zaken dan aan scheiding van Staat en Kerk. Het leger was weldra de meester van alles. De restauratie was reeds in 't verschiet.

Toch bleef hij in Londen toeven.

De droom der broederschap liet hem niet los. Hij mijmerde echter niet meer over de ergerlijke splitsing van het Godsrijk in secten: neen, zijn gedachten hielden zich allengs bezig met de bedrijvige materieele maatschappij, en met de rampen, die hier door de afscheiding van rijken en armen waren op te merken. Zou er geen weg wezen om die kloof te dempen en de armen gelukkig te maken? Zou ook hier niet een plan tot verbetering der samenleving te vinden zijn?

Hij zette zich aan het werk. En ziet, nog in datzelfde jaar 1659 gaf hij een plan uit, dat, naar ons inzien, in de sociale combinatiën juist daarom zoo merkwaardig is, omdat het zich losmaakt van godsdienstige invloeden van een of andere secte.

Het is een sociaal leeke-plan: buiten eenig secte-verband.

Hij gaf het uit onder den titel van: »A way propoun-

---

[1]) De volle titel is: »The way to the Peace and Settlement of these Nations, fully discovered in two letters, delivered to his late Highnesse the Lord Protector, and one to the present Parliament, wherein, the liberty of speaking (which every one desires for him self) is opposed against Antichrist, for the procuring of his downfall, who will not grant the same to others; and now published to awaken the publick spirits in England, and to raise up an universal Magistrate in Christendome, that can suffer all sorts of people (of what religion soever they are) in any one countrey, as God (the great Magistrate) suffers the same in all countreys of the world. Matth. 5 : 15. *Men do not light a candle, and put it under a bushel, but on a candlestick, and it giveth light unto all that are in the house.* By Peter Cornelius van Zurick-Zee, a lover of truth and peace. Printed in the year 1659." Een exemplaar van het pamflet, afkomstig uit de collectie van J. Meulman te Amsterdam, is thans te vinden in de Universiteits-bibliotheek te Gent.

ded to make the poor in these and other Nations happy, by bringing together a fit suitable and well qualified people unto one Hous-hold government or little Commonwealth".

Wegens de belangrijkheid van dit plan moet ik de vrijheid verzoeken het uitvoerig te ontleden. Voor velen uwer zal, bij het aanhooren, het woord coöperatie, in den zin zoo als Robert Owen het verstond, vanzelf op de lippen komen.

Het doel van het plan is de armen gelukkig te maken. Er mag geen onderdrukking of exploitatie van anderen meer zijn. De samenleving moet wederom rusten op rechtvaardigheid, op liefde en op broederlijke vereeniging. Zij mag geen juk meer kennen. Zij moet bevrijd worden van alle nietsdoende en kwaaddoende personen, maar bovenal van al dezulken, die hun brein hebben gespitst en werkelijk het middel hebben gevonden, om van den arbeid van anderen te leven (»to live from the labour of others").

Daartoe stelt het plan voor het vormen van groepen van collectief huishouden en bedrijf: combinatiën van arbeidende menschen, die tot een gemeenschappelijke levenswijze willen overgaan: m. a. w. van genootschappen.

Twee beginselen zijn daarvoor toe te passen.

Vooreerst het denkbeeld der gelijkheid. Men moet alle grootschheid en zucht naar voorrang laten vervallen, en het voorbeeld volgen van Christus, die niet kwam om gediend te worden, maar om te dienen, en die, op de vraag der discipelen, wie na Zijn dood de meeste zou wezen, antwoordde, indien iemand onder u de meeste wil wezen, laat hij de dienaar van u allen zijn. Noodig is derhalve een ijverig toezien, om den arbeid voor allen gelijk te maken, en dus voor de armen dien te verlichten. Vooral moet men zich wachten voor wat geestelijken zoo dikwijls in den mond hebben, ten einde de menschen des te beter aan zich dienstbaar te maken. Zij zeggen voor de ziel alléén zorg te dragen. Alsof zij de ziel kunnen beminnen, die zij niet zien, en tegelijkertijd geen het minste medelijden

hebben met het lichaam, dat zij wèl zien! Neen, zoowel voor lichaam als ziel van een ieder moet men mêedoogend zijn, vestigende zulk een orde in het genootschap, dat allen, die tot nu toe ternauwernood brood hebben, geleid worden tot voldoening en bevrediging van hun nooddruft. Wordt de ongelijkheid verbannen, dan zullen de ondeugden, die uit het onderscheid tusschen rijkdom en armoede voortkomen, verdwijnen. Jaloerschheid, overdaad, leugen en bedrog zullen buitengesloten worden van hen die gelijkheid handhaven (»who maintain equality").

Maar ten anderen is noodig het in praktijk brengen van het beginsel der associatie. Niemand staat op zich zelven alléén (»neither doth any one stand simply by himself alone"). Dit wordt aangedrongen met bijna dezelfde woorden, als die in 't begin onzer eeuw Charles Fourier gebruikte. Ziehier zijn betoog. Wanneer honderd families afzonderlijk wonen, dan zijn er ten minste honderd vrouwen noodig voor het huisselijk werk. Voegt men zich nu bijéén en willen die honderd gezinnen samenwonen, dan kan het huisselijk werk volkomen goed door vijf-en-twintig vrouwen worden gedaan, en kunnen de andere vijf-en-zeventig vrouwen, als zij bekwaam zijn voor eenig werk, arbeiden voor de gemeenschap. Bij de honderd afzonderlijk levende gezinnen worden iederen dag honderd vuren aangelegd om het middagmaal te bereiden: zijn echter deze honderd gezinnen bijéengebracht, dan zullen vier of vijf groote vuren of ovens voldoende zijn. Uitgangspunt der associatie is dus de besparing. Maar dit is slechts de negatieve kant. Het positieve gevolg der samenwerking is volledige ontwikkeling van arbeid of kennis en dus grooter resultaat van het werk. Terwijl in de gewone wereld — zoo spreekt hij — een ieder zijn bekwaamheid en kunstvaardigheid tot zijn eigen voordeel voor den ander verheelt, zoo brengt in ons genootschap een iegelijk zijn geoefendheid en handigheid in de gemeenschap, en deelt hij zijn kennis mede ten beste van den bloei van 't algemeen, »zijnde dit de éénigste weg om uit te vinden de hoogte, diepte, lengte en breedte van alle zaken ter wereld".

Om nu den stoot te geven aan de stichting van zulk een genootschap, zal het noodig zijn — ook dit heeft Fourier met gelijksoortige woorden uitgesproken — dat eenige vermogende lieden door het verstrekken van kapitaal den grondslag leggen, welk fonds gebezigd zal worden om een stuk land te koopen, waarop dan de vestiging van het genootschap kan worden beproefd.

Heeft men namelijk dien grond verkregen, dan zal men vier soorten van lieden uitnoodigen, om tot het gemeenschappelijk huishouden zich te verbinden; te weten: zij die met landbouw en veeteelt zich ophouden, kooplieden en ambachtslieden, zeevaarders en visschers, en eindelijk meesters in kunsten en wetenschappen. Ambachtslieden zullen wel 't eerst komen, geletterden en wetenschappelijk gevormde lieden 't laatst. Ook zullen in 't begin ongehuwde personen wel de meerderheid vormen.

Voor het samenwonen en samenwerken van al deze lieden, voor hun aller vereeniging tot een arbeidende groep worden nu verschillende regelen gesteld.

Allereerst trekken daaruit de voorschriften voor arbeid en eigendom der aldus te samengekomenen onze aandacht.

De arbeidstijd wordt voor alle leden gesteld op zes uren daags, uitgenomen den Sabbath. Zij echter, die loondienaars van het genootschap zijn, moeten twaalf uren op die werkdagen arbeiden tot tijd en wijle zij zelven leden van het genootschap worden. Ieder mag werken in dat bedrijf of in dien arbeid die hem voegt. Het zal niet geheel verboden zijn zaken te vervaardigen, die in 't oog van het genootschap overtollig zijn, zoolang de wereld daaraan blijft hechten. In alle handwerken zal men trachten de beste meesters van 't werk te verkrijgen, die even als alle anderen zes uren daags zullen moeten arbeiden, en de anderen moeten leiden. Allen zijn gebonden te werken. Een uitzondering kan alleen gemaakt worden voor die rijke lieden, die, al behooren zij niet tot het genootschap, verlangst mochten hebben in het genootschap te wonen tegen betaling van huisvesting, spijs en kleederen. Gaan dezen dan uit zich zelven voor de gemeenschap aan het werk, dan zijn zij een voorbeeld voor

alle rijke tijdverliezers (»time-loosers") in deze wereld. — Zij die tot het genootschap gaan behooren zullen niet verplicht zijn hun goederen gemeen te maken. Goederengemeenschap is er dus niet: een ieder mag zijn eigendom behouden. Toch is het een uitnemend iets, wanneer iemand uit vrijen wil geld stort in het fonds of kapitaal van het genootschap. Zij die landen of gronden inbrengen voor den gezamentlijken arbeid zullen in de eerste plaats zekerheid bekomen tot behoud van hun eigendomsrecht. Zij staan alleen renteloos het vruchtgebruik af en gedoogen dat het land door de gemeenschap wordt bebouwd. Tenzij zij anders bepalen, en zij het land na hun dood aan het genootschap vermaken, moeten de kinderen of vrienden (verwanten) dat land erven. — Ieder deelt nu in de winst die aan de gemeenschap toekomt. Indien er geen profijten zijn geweest zal men niets genieten, opdat het welverstaan worde, dat zij, die tot het genootschap komen, zulks niet doen ter wille der winst alleen. Winst echter zal zeker in het genootschap te behalen zijn, want het eigenlijke levens-onderhoud in zulk een genootschap is goedkooper dan het leven in de tegenwoordige wereld. De levenswijze is eenvoudig en sober; opschik van kleederen is ten éénemale verboden: de huur der woning kan laag worden gesteld: de levens-benoodigheden komen minder in prijs te staan, omdat het genootschap den voorraad in 't groot inkoopt. Daarbij heeft het genootschap zijn eigen slachtvee, zijn eigen groenten en vruchten, vangt het zelf zijn visschen en bereidt het zijn eigen drank.

Ten einde nu het genootschap goed op te stellen en te doen werken, zal men noodig hebben *twee groote Huizen*, het ééne in of nabij de stad, zijnde voornamenlijk ingericht voor kooplieden en winkeliers, het andere op het land nabij een rivier geschikt voor de landlieden, de zee- en bootslieden, de ambachtslieden en de geletterden. — Het Huis in stad zal zóó groot wezen dat twintig of dertig huisgezinnen daarin zullen kunnen wonen. Het zal magazijnen moeten bezitten en verschillende winkels voor koopmanschappen — als lakens, wollen en linnengoederen, saaistoffen, kleederen, schoenen en allerlei nuttige zaken. Die

zaken, vervaardigd door de handwerkslieden van het genootschap, zullen tot een billijken en goedkoopen prijs aan het publiek kunnen verkocht worden, goedkooper dan elders, daar, door het eenvoudig leven der leden van het genootschap, de productie-kosten — zoo als wij reeds zeiden — van zelf laag zijn De winsten op de goederen zullen der gemeenschap toevallen. Het huis in stad is dus vooral een kantoor en bazaar. Handel en nijverheid is in dat huis hoofdzaak. Met zorg zal men toezien, dat de jongelieden, die voor kooplieden worden bestemd, juist die handelstakken later bedienen, waarvoor zij aanleg hebben. Doch in datzelfde huis wonen ook de geneeskundigen, heelmeesters en apothekers die in de stad moeten zijn. Deze laatsten kunnen zoowel in als buiten het genootschap hun diensten praesteeren en aldus tot de winsten bijdragen, al moeten zij zich voornemen de armen altijd om-niet te bedienen. Ook moeten in het huis in stad altijd enkele personen wezen, om kleederen en andere zaken dadelijk gereed te maken, en om diensten dadelijk te bewijzen. — Het Huis op het land zal men bouwen dicht bij een rivier, opdat er gelegenheid zij veel goederen te water derwaards te brengen. Het best ware het, dat huis te omgeven met een gracht en te voorzien van een ophaalbrug, opdat men zeker zou zijn voor dieven en roovers. Het water der rivier biedt dan gelegenheid tot vischvangst. Naast het huis moet een hof en tuin zijn gelegen, en verder strekken zich velden en akkers uit. Op landbouw en veeteelt komt 't hier vooral aan. Want handel en nijverheid heeft tot grondslag en uitgangspunt landbouw en veeteelt. Voor den koophandel hebben de leden van het genootschap noodig veel lakens, wollen en saaie goederen, linnens, enz. Maar om die goederen te verkrijgen heeft men van noode vlas en schapen. Er moeten er dus zijn die verstand daarvan hebben: voorts in 't algemeen zij die landerijen kunnen vruchtbaar maken, tuinlieden en hoveniers, die alle soorten van boomen, wijngaarden, wortelen, kruiden en bloemen kunnen kweeken. Zij behooren in 't huis op het land. Voorts moeten er gevonden worden metselaars, timmerlieden, smids en ook scheepsbouwers die booten kunnen

vervaardigen en schepen die naar Holland, Vlaanderen, Frankrijk en andere landen en gewesten kunnen zeilen, bemand met het eigen volk uit het genootschap. Als zulk een schip een slechte reis maakt, zal niemand den zeevaarder daarvan een verwijt maken. De gezinnen der scheepslieden zullen, terwijl de mannen op zee zijn, door het genootschap van al het noodige worden voorzien. — Eindelijk treft men in het huis op het land allerlei beoefenaars van kunsten en wetenschappen, wiskunstenaars, meesters in de zeevaartkunde: ten slotte de onderwijzers en hun leerlingen.

De twee Huizen zullen aldus worden ingericht en gebouwd, dat de gezinnen aldaar, behalve hun particuliere vertrekken, gemeenschappelijke kamers of zalen vinden. Terwijl voor ieder man en vrouw een kamer en kabinet (»closet") wordt voorbehouden, zullen er zijn: een groote hal om alle zaken die men vervaardigd heeft ordelijk opteslaan, een keuken waar al het eten wordt bereid, een goede kelder om voedsel en drank te bewaren, een zaal waar men te samen spijst, een kamer voor de kinderen, een ruim vertrek voor de scholieren, een kamer voor de zieken, een kamer voor de doctoren en chirurgijns en voor de bereiding en bewaring van artsenijen en medicijnen, een zaal voor boekerij, berging van kaarten en instrumenten rakende de vrije kunsten en wetenschappen, en eindelijk een ruimte voor de vreemdelingen, die voornemens zijn eenigen tijd in het genootschap te verblijven, die òf werk daarvoor willen doen òf voor huisvesting en kost betalen. — Beide Huizen zullen om het halve of geheele jaar hun rekening opmaken. Wat dan aldaar zal gevonden worden boven hetgeen noodzakelijk is voor onderhoud en exploitatie zal uitgedeeld worden tusschen alle mannen, vrouwen, jongelingen en jongedochters, zoodat ieder de bevoegdheid zal hebben, om iets aan de armen te geven of zijn vrienden te onthalen, die hem komen bezoeken.

Wat de huisorde en levenswijze in deze Huizen betreft, zoo zijn er nog eenige weinige voorschriften gesteld, waaraan men zich houden moet. De hoofdgedachte is echter, dat er te midden der gebondenheid vrijheid is. In dit huis — zoo heet het — zal een ieder zijn eigen werk rustig

kunnen doen. Die vrijheid binnen den kring der gemeenschap wordt bij alles in acht genomen. Bijv. bij de kleeding. Het is waar, alle opschik moet vermeden worden: maar zoo iemand stof of laken begeert van fijner soort dan dat der anderen, dan mag hij er van zijn eigen geld zooveel aan toedoen. Geen eenvormig kloosterlijk leven wordt vereischt. Slechts moet het denkbeeld der gemeenschap telkens helder uitkomen. Eigenaardig is de vorm van den maaltijd. De geheele broeder- en zusterschap zit dan bijéén: vrouwen en mannen, jongelingen en meisjes elkander ontmoetende: zittende aan den disch in de orde van Jozef's broeders: de vrouwen recht tegenover de mannen, de zonen naast den vader en de dochters naast haar moeder: terwijl het jonge volkje bij beurten de tafel bedient. Ceremoniën en plichtplegingen behoeven de aanzittenden tegenover elkander niet in acht te nemen, daar een elk verzekerd is van ieders welwillendheid en hartelijkheid.

In de keuze van een vrouw om te huwen wordt ook alle vrijheid gelaten. De man behoeft zijn vrouw niet uit het genootschap te nemen. Zoo hij een deugdzame echtgenoote vindt buiten dien kring, kan hij of met haar gaan wonen, of haar in het genootschap brengen.

Bij de kinderen zal in onderwijs en opvoeding het denkbeeld der gemeenschap steeds worden wakker gehouden. Allen zullen gelijkelijk worden onderwezen. Allen — hetzij de ouders rijk of arm zijn — zullen een handwerk moeten aanleeren, en wel liefst één geschikt handwerk, dat voor gebrek hen kan behoeden, niet twee of drie verschillende handwerken. Dit geldt vooral voor de kinderen der armen: bij dezen wordt er in 't bijzonder op gelet, dat zij niet gedrild worden tot slaafschen arbeid. Ook de kinderen van rijke lieden, die niet tot het genootschap behooren, en toch de scholen van het genootschap bijwonen, zullen verplicht zijn drie uren daags zich in een handwerk te oefenen, opdat ook zij, wanneer later in het leven ongeluk hen trof, in hun levensonderhoud konden voorzien. Ook de meisjes zullen, behalve de zorg van het huishouden en het omgaan met en verplegen van kinderen, eenig nering-werk leeren, opdat ook

zij later, als zij het genootschap verlaten of gaan trouwen, in staat zijn haar kost te verdienen.

De kinderen zullen niet onderwezen worden in eenige menschelijke vormen van religie, maar in de schriften der Heiligen. Voorts in natuurwetenschappen, kunsten en talen. Men zal nauwkeurig opletten, dat hun verstand niet wordt bedorven, vóórdat zij nog het gebruik der rede hebben. Zij behooren in geestelijke zaken niemand te gelooven, dan die den geest van God hebben en wonderen doen als de Profeten en Apostelen: want ons geloof — zoo zegt onze schrijver — behoort niet aftehangen van woorden van menschen, maar van de macht of wondervolle werken van God. Zóódoende zullen er geen kiemen van secten, facties en scheuringen in hun harten gelegd worden.

Er zal in het genootschap geen gebondenheid aan geloofsformulieren zijn. Alle dingen, waarin het koninkrijk Gods niet bestaat, zullen (wanneer zij niet tegen de Schrift of de rede indruischen) vrij gelaten worden, zooals de uiterlijke vorm van den doop, het avondmaal en soortgelijke handelingen, omdat in het nalaten van deze dingen meer gevaar is dan in het volbrengen daarvan.

Er zal — let op deze aanhaling uit het eerste geschrift, de brieven aan Cromwell — gebouwd worden een groote vergaderplaats, een hal, in den vorm van een amfitheater met trapsgewijze oprijzende zitplaatsen, niet enkel ten dienste van het genootschap, maar voor alle verstandige menschen in 't algemeen. In die zaal zal de Heilige Schrift voorgelezen worden, terwijl dan daarna ieder de vrijheid zal hebben zijn overtuiging kortelijk te ontwikkelen. Aldus zal verschil van gevoelen worden geëerbiedigd: want er zal daar zijn vrijheid van spreken. Het genootschap zal in dit opzicht steeds er naar streven, om het goede volk uit alle secten te brengen tot een verbond en éénheid, om te samen een sterke wacht te zijn tegen zonde en verkeerdheid.

Het bestuur van het genootschap zal in handen zijn van een gouverneur, die omstreeks 40 jaren oud moet wezen. Hij zal door de leden moeten worden gekozen. Naast hem worden (ook door de leden) drie mannen benoemd, die te

samen het beheer en de bewaring der gelden van het genootschap zullen hebben. Al die waardigheids-bekleeders zullen telken jare moeten aftreden. Het genootschap zal echter de bevoegdheid hebben hen weder in hun betrekking te herkiezen. Onder hen zullen dan opzichters of opzieners (mannen en vrouwen) over de verschillende takken of afdeelingen der gemeenschap worden verkozen. Bij hen of haar zal beurtsgewijze afwisseling worden in acht genomen, in dien zin, dat steeds aan den ouderdom zekere voorrang wordt gegeven, en dat steeds gezorgd wordt, dat ouderen in dienst de nieuw aantredenden kunnen onderwijzen. — Het is wèl te verstaan, dat dit aldus bestuurde genootschap willig de wetten en overheid van het land, waar het gevestigd is, gehoorzaamt. Het zal de belastingen betalen, en de landsregeering met liefde onderdanig zijn in alle zaken welke niet strijden tegen de geboden Gods.

Er volgen nu nog enkele regelen, hoe te handelen zal zijn, als enkele leden soms het genootschap zouden willen verlaten. — Op den vóórgrond staat hier, dat ieder die den kring vaarwel wil zeggen niet alleen terug zal ontvangen hetgeen hij ingebracht heeft, maar deelen zal in de winst (indien die er was) tot op het tijdstip van zijn vertrek. Hij zal echter gehouden wezen bij tijds zijn voornemen van vertrek aan het genootschap bekend te maken, opdat het bestuur zorg kan dragen, dat het door hem gestorte hem kan worden uitgekeerd. Een som van twaalf honderd gulden (100 L. S.) zal, *casu quo*, dadelijk worden gerestitueerd; bij grooter sommen zal het genootschap de vrijheid zich voorbehouden, om na uitstel van een jaar tijds de betaling te effectueeren, mits echter het vierde deel der schuld dadelijk kwijtende. — Zoo een jonkman of meisje het genootschap verlaat om te huwen, zal hij of zij evenzoo het deel der verkregen winst (dat tijdens hun leven is gemaakt) ontvangen: is er geen winst in dien tijd gemaakt, dan zal het aan het genootschap staan hun iets te geven. — Mocht het ongeluk zich voordoen, dat het genootschap te eeniger tijd verdreven werd, dan zal, nadat alle schuldeischers zijn uitbetaald, het land en het geld 't welk vrijwillig is gegeven

tot opbouwing van 't genootschap aan de arme leden komen, die niets tot de gemeenschap hebben ingebracht, tenzij er arme verwanten zijn van hen, die uit liefde kapitaal aan het genootschap hebben gegeven: deze zullen dan met de anderen gelijk-op deelen.

Deze nu zijn de voornaamste regelen.

Bij zulk een organisatie zal, naar het oordeel van den ontwerper, het genootschap een schoonen en vredigen aanblik aanbieden. Ieder der leden is opgenomen in een rustig, zelfwerkend, en in evenwicht zich bevindend geheel. Allen werken voor allen. Ieder vindt bevrediging voor zijn behoeften. Hier zal, met het oog op de kinderen die telkens geboren worden, niet meer de verzuchting worden geslaakt, dat men liever nooit gehuwd, ja nooit geboren was geweest! De exploitatie van de werklieden door de patroons zal te niet zijn gedaan. In de gewone wereld onderdrukken de ondernemers de arbeiders, en beknellen ze met zwaar werk en luttel loon: terwijl in dezen kring het voordeel der ondernemers overvloeien en afdruppelen zal ter beweldadiging en verfrissching der werklieden. Een gevoel van kalmte zal de vereeniging doordringen. Men zal zonder zorgen of bekommernis leven. Verlies zal door allen gezamentlijk gedragen worden. Veilig zal men de zwervers en schipbreukelingen op 's werelds levenszee kunnen aanraden zich naar het genootschap te wenden. Dáár zullen zij weder goeden moed vinden, weder het hoofd kunnen opheffen. Eerlijke ambachtslieden en winkeliers, die den strijd van het harde leven of de worsteling tegen drukkenden last niet kunnen uithouden, mogen zich keeren tot deze wijkplaats. Brave lieden, door ziekte en door gebrek aan werk tot armoede vervallen, kunnen hier tot rust worden gebracht. Want hier bewegen zij zich en worden zij gedragen in een vaste organisatie. Ieder die werkt heeft nu de zekerheid, dat hij tot afnemer van zijn product heeft het geheele genootschap. Is de arbeider ziek: welnu de anderen werken voor hem. Hij behoeft geen angst te hebben voor den ouden dag, en is ontheven van het beknellende gevoel, dat hij, na 20- of 30-jarigen bloedigen (»almost intolerable") arbeid, soms

geen uitzicht heeft op eenige vaste uitkeering. Alle uitersten zijn in dit genootschap vermeden. Men wordt niet arm, maar ook niet weelderig rijk. Begeerte om schatten te vergaderen, dobbering tusschen hoop om winst te behalen of vrees om verlies te lijden, is hier van-zelf iets vreemds. Daarentegen is men verzekerd, dat de kinderen, die men nalaat, ook hier een rustig werkzaam en onbezorgd leven kunnen genieten. Avonturen en groot risico voor vermogen of inkomsten beloopt men niet. Doch er is gemoedsrust. De ziel kan tot vrede komen.

Dit evenwicht van het leven zal ook ten goede blijken aan de vrouw, die nu, als zij jong een huwelijk zou willen aangaan, of als weduwe op zich zelve moet staan, te veel afhangt van uiterlijke omstandigheden, van rijkdom dezer wereld, van toeval of fortuin. Eerst in zulk een genootschap kan zij vastheid of stevigheid van leven vinden.

Gelieft echter op te letten — zoo zegt onze ontwerper — dat dit genootschap, waar ieder door zijn werk een onbezorgd leven kan verkrijgen, niet vergeleken mag worden bij een hospitaal, oude-mannen-en-vrouwen-huis, waar de lieden, reeds bejaard, komen met hun twisten, hun tegenstrijdigheden, hun diep gewortelde kwalen, terwijl hun lichaam door hard werken verlamd of verstijfd, en hun geest door slechte manieren verdorven is: meestal kwijnen die lieden weg in hun vergroeiden aard, of zinken in zóó bodemlooze onwetendheid, dat geen straal der rede ze weder kan verlichten.

Zij nu, die tot het genootschap wilden toetreden, gelieven te bedenken — aldus eindigt onze schrijver — dat alléén dezulken als leden zullen worden aangenomen, die brave, verstandige en onpartijdige lieden zijn: alle anderen beginnen met voor loon in het genootschap te werken en kunnen nog eerst hun eigen huizen bewonen, totdat zij geoefend zijn om in de volle vereeniging te treden.

Ten slotte gaf de schrijver te kennen, dat het in zijn bedoeling lag, allereerst een zoodanig genootschap in Londen, voorts in Bristol en daarna in Ierland te vestigen, waar men veel land voor weinig geld kon verkrijgen, en veel

hout om huizen en schepen te bouwen en andere benoodigdheden te vervaardigen.

Aan dat plan, toen het in 1659 in druk verscheen, was toegevoegd een eveneens in het Engelsch gedrukte uitnoodiging om tot het aldus beschreven genootschap toe te treden: een opstel, »aantoonende de uitnemendheid der Christelijke liefde en de dwaasheid van hen, die niet overwegen tot welk einde de Heer van Hemel en aarde hen heeft geschapen", met het motto uit Mattheus 12 vers 50: »Want zoo wie de wil mijns Vaders doet, die in de Hemelen is, die is mijn broeder en zuster en moeder." — Het was een doorloopend betoog, dat alleen zulk eene vereeniging van menschen iets beteekende, wanneer God zelf hen samenvoegde. En zulk eene vereeniging, zulk eene maatschappij was mogelijk in dit door Pieter Corneliszoon van Zierikzee voorgesteld genootschap. Door een aldus ingerichte samenleving zou de aardsche begeerte naar rijkdom of ijdele eer kunnen worden ingetoomd. Eenvoud des levens zou kunnen worden in acht genomen. Waarachtige gelijkheid zou kunnen worden gevestigd. Al de kinderachtige oplettendheid op uiterlijke vormen zou kunnen worden nagelaten Zulk een vreedzame maatschappij was vroeger in de eerste tijden van het Christendom een levende werkelijkheid geweest, maar de Antichrist had dat schoone samenzijn weten te verstoren. Sinds had de Roomsch Catholieke kerk misbruik op misbruik ingevoerd: instellingen als van luie monnikken hadden bederf doen insluipen: totdat de Reformatie weder de aloude waarheid had hersteld. Nu echter moet steeds gewaakt worden, om blijvend de macht van den vijand der menschen, den Satan, te breken. Wij moeten niet in naam, maar in de daad Christenen zijn. Daarom moest men zich vereenigen als ware broeders, en dus toetreden tot het plan.

Alles werd dan besloten door een korten brief, waarin de lieden aangespoord werden hun geld te geven, ten einde een fonds te vestigen, dat aan alles den eersten stoot kon geven. Het behoefde slechts de brug te zijn: want het genootschap — zoo werd uitdrukkelijk verzekerd — kon

later door zijn eigen kracht bestaan, zoo als geloofwaardige personen getuigden, die mededeelden, dat vele honderde personen in Zevenbergen, in Hongarije en in het land van den Paltzgraaf, van een klein begin uitgaande niet alleen een zeer behagelijk leven onder elkander leidden, maar nog middelen hadden verworven, om veel goed aan anderen (niet behoorende tot hun genootschap) te doen.

Ziedaar nu het sociale plan van Pieter Corneliszoon Plockhoy van Zieriksee van het jaar 1659 [1]).

Het is waarlijk knap bedacht. John Bellers, die zijn eigen plan in 1696 uitgaf, heeft in knop hier in dit tractaatje alles kunnen vinden, waardoor hij in de geschiedenis der maatschappelijke ontwikkelings-vormen zóó beroemd is geworden. Trouwens de Engelsche taal kan het hem gemakkelijk gemaakt hebben het plan te lezen. In Engeland is het geschrift niet geheel onopgemerkt of onopgelet voorbijgegaan. Ten minste in het drie-deelige bekende kwarto-werk van Sir Frederic Morton Eden »the State of the Poor", dat in Londen in 1797 uitkwam, vindt men in de 18e Bijlage (een catalogus van geschriften over het armwezen) onder n⁰. 42 den titel van ons pamflet overgeschreven. Thans rust een éénig exemplaar in het Britsch Museum.

Van den inhoud van het geschrift zou men echter in Engeland niets meer hooren.

---

[1]) De volledige titel van het pamflet, zooals het in het *Britsch Museum* berust, is als volgt: „A way propounded to make the poor in these and other Nations happy. By bringing together a fit suitable and well qualified people unto one Hous-hold gouvernment, or little Common-wealth, wherein every one may keep his propriety, and be employed in some work or other, as he shall be fit, without being oppressed. Being the way not only to rid those and other Nations from idle, evil and disorderly persons, but also from all such that have sought and found out many inventions to live upon the labour of others. Whereunto is also annexed an invitation to this society or little Common-wealth. Psalm: *Blessed is he that considereth the poor, the Lord will deliver him in time of trouble; the Lord shall preserve him, and keep him alive, and he shall be blessed upon the Earth.* By Peter Cornelius van Zurikzee. London 1659. Printed for P. C. at the sign of the Black-spread-Eagle at the West-End of Pauls' Church-Yard."

Al die fraaie aansporingen, verlokselen en voorspiegelingen — al dat zoete gefluit — van onzen Zeeuw hadden op de tijdgenooten van den weelderigen Karel II, die nu in 1660 koning werd, al even weinig vat, als op ons geslacht de zinsneden van een sierlijk bewerkt prospectus. Sceptisch schouder-ophalend werd alles in Engeland gelezen, als het al gelezen werd. Arme Plockhoy!

III.

Maar hoe stond het in Holland met dergelijke ideeën?

Werkelijk duikt in 1662, drie jaren na het verschijnen van het pamflet in Londen, de naam van Plockhoy in Amsterdam op, en wel in verband met een colonisatie-plan.

Het schijnt hem gegaan te zijn als zoovele socialisten onzer dagen. Als de oude wereld niets van zijn plan wilde weten, zou hij 't in de nieuwe wereld beproeven. »Westward-Ho!".

Wij moeten ons voorstellen, wat in 1662 daartoe aanleiding gaf. Het feit zelf heeft betrekking tot de Hollandsche volks-planting in Noord Amerika, Nieuw-Nederland, waarvan Nieuw Amsterdam de hoofdplaats was.

Sedert het plakkaat der Staten-Generaal van 27 Maart 1614 — waarbij aan de ontdekkers van een nieuwe landstreek voor vier reizen de uitsluitende vaart derwaards verzekerd werd — hadden eenige reeders uit Amsterdam en Hoorn 11 October 1614 octrooi gekregen, om uiterlijk tot 1 Januari 1618 op landen te varen aan de kust van Noord-Amerika, voortaan Nieuw-Nederland genoemd. De door hen op het eiland Manhattan en hooger op aan de oevers der Hudson-rivier opgerichte pakhuizen werden in 1621 door de West-Indische Compagnie overgenomen, die het bestuur van Nieuw-Nederland aan de Amsterdamsche Kamer toevertrouwde. Deze liet er forten bouwen, zond er ambtenaren, en legde zich bijna uitsluitend toe op den handel in pelterijen. Uitbreiding van landbouw was echter voor de kolonie een onafwijsbare behoefte. Daarom werd in 1629

een Charter uitgevaardigd, waarbij bepaald werd, dat ieder aandeelhouder der Compagnie die een kolonie van 50 personen zou stichten, patroon of heer zou worden over het door hem bezette land. Zóó ontstonden de patronen, als wier beste vertegenwoordiger van Renselaer kan worden genoemd, die de streek in Albany wist te verwerven. Doch twisten over den handel, dien de kolonisten wilden drijven: verkeerde maatregelen der gouverneurs: monopolie-geest der Compagnie zelve, maakten dat de kolonie geen vaart kreeg. Eerst sinds 1652 ging het beter. De Compagnie liet meer vrijheid toe. De gouverneur Petrus Stuyvesant, een vastberaden, energiek, autoritair man, scheen een goed bewindvoerder. Er kwam wat bloei: er verrezen dorpen. De hoofdzaak was nu om nieuwe kolonisten te krijgen. De kamer van Amsterdam was dan ook druk in de weêr, om landverhuizing derwaards te bevorderen; vooral ook, omdat sinds het jaar 1660, toen Karel II den troon zijner vaderen weder verwierf, de naijver van Engeland de republiek der Vereenigde Provinciën dáár in Noord-Amerika feller begon te bedreigen.

Alle zeilen werden dus bijgezet.

Hoe dan ook: — er moesten lieden derwaarts!

Een ieder die er voor in kon staan, een flink aantal gezellen naar Nieuw-Nederland te doen vertrekken, was aan de Kamer van Amsterdam, d. i. aan de Burgemeesters van Amsterdam, welkom.

Van die gelegenheid dacht onze Plockhoy voordeel te trekken. Hij zou, voor zulk een kolonisatie, van het collectieve idee pogen gebruik te maken. Hij kon dit des te gereeder voorstellen, omdat de Engelsche emigranten, die in Noord-Amerika kwamen, en die hoofdzakelijk tot de klasse der yeomanry behoorden, zich ook ten deele organiseerden met gemeenschappelijk eigendom van den grond ([1]). Zijn Engelsche herinneringen hielpen hem. Hij begon dus onder-

---

[1]) Zie Sir Henry Sumner Maine, Village Communities in the East and West, 1872, p. 201.

handelingen daarover met de Burgemeesters van Amsterdam. Het resultaat van zijn besprekingen was, dat hij, Plockhoy, met goedvinden en onder uitdrukkelijke bekrachtiging van Heeren Burgemeesters en Regeerders van Amsterdam, in 1662 een brochure deed verschijnen (bij Otto Barentz Smient), welke brochure als een soort van prospectus kan worden beschouwd Zij behelsde een »Kort en klaer ontwerp, dienende tot een onderling accoort, om den arbeid, onrust en moeijelijkheit van alderleij handwercxluijden te verlichten, door een onderlinge compagnie of volkplanting aan de Zuijt-rivier in Nieu-Nederland opterechten: bestaende in landbouwers, zeevarende personen, alderhande noodige ambachtsluijden en meesters van goede konsten en wetenschappen" [1]).

Burgemeesters van Amsterdam hadden den 9den Juni 1662 daarvoor met hem aangegaan de volgende overeenkomst: dat hij, Pieter Corneliszoon Plockhoy, aannam aan hen voor te stellen vier en twintig mannen, met hem uitmakende een societeit van 25 personen, die zich zouden verbinden om met hun vrouwen en kinderen per eerste scheepsgelegenheid naar de kolonie Nieuw-Nederland te vertrekken; — dat deze societeit van 25 manspersonen het recht zou hebben, zoowel voor de gemeenschap, als voor elk lid in 't bijzonder, in het Swanendal zooveel land uit te kiezen als zij konden bebouwen; welken grond, zoo verdeelden als onverdeelden, de kolonisten in vollen eigendom zouden bezitten; — dat deze societeit zich verder naar eigen regelen zou mogen inrichten, behoudens ieders beroep op de overheid: — dat aan de societeit en haar leden vrijdom van tienden en van allerlei belastingen voor den tijd van twintig jaren zou worden gegeven: — dat aan ieder der 25 manspersonen bij vorm van leening honderd guldens zouden worden aangeteld, waaruit zij hun uitrusting en hun eigen transportkosten zouden kunnen betalen, wordende de vrouwen en kinderen

---

[1]) De schrijver noemt zich thans voluit op den titel »Pieter Cornelisz Plockhoy van Zierik-zee". Het pamflet is te vinden op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage en op de Universiteits-bibliotheek te Gent.

op kosten der stad Amsterdam overgevoerd: — de kolonisten zouden zich echter verbinden, de één voor den ander instaande, om deze 2500 gulden aan de stad Amsterdam terug te geven.

Krachtens deze overeenkomst met de stad Amsterdam, waarbij hem volledige vrijheid van regeling en inrichting zijner kolonie was toegestaan, riep nu Plockhoy in zijn brochure gezellen op, die met hem naar de Zuidrivier, d. i. de Delaware, zouden willen vertrekken. Uitdrukkelijk vermeldde hij dat 't cijfer van 25 maar een voorbeeld was. Er konden zich meer of minder aanmelden. Voor honderd personen hoopte hij dat de achtbare heeren Burgemeesters 4000 rijksdaalders zouden voorschieten.

De vorm der regeling, die Plockhoy voor zijn kolonie op het oog had, was in hoofdzaak die der gemeenschap. Het was een plan van collectieve samenwerking en van onderlingen bijstand: doch zóó, dat een ieder naast zijn aandeel in de gemeenschap (den gemeenen akker, de gemeene weide) zijn goed en woning afzonderlijk kon hebben.

Wat hij nu gaat voordragen zijn de eenigzins gewijzigde lijnen van het plan van het jaar 1659. Bij het hooren voorlezen van het overzicht van het Hollandsche »onderling accoort" zult Gij al de bepalingen van het vroegere Engelsche ontwerp u weder voor uw geest laten gaan. De afwijkingen zijn gemotiveerd, doordat het dit keer een kolonisatie in Amerika, geen vestiging in een Europeesch gewest, geldt. Sterker zoo mogelijk dan vroeger in hier volkomen afwezigheid van secte invloed. In dat opzicht verschilt dit project van kolonisatie geheel en al van de eenige jaren later beproefde vestiging der Labadisten op Bohemia Manor in Pennsylvanië.

Plockhoy leidde nu zijn nieuw plan op de volgende wijze in: »Aangezien de menschen, met hun particuliere huisgezinnen, naar eenige onbewoonde landen trekkende, veeltijds — *omdat zij op zich zelven alléén staan* — door onvermogen, ziekte, sterfte of andersints weinig succès of opgang kunnen bekomen: zoo hebben wij — als liefhebbers van 't gemeen (de gemeenschap) — om ons eigen en ons naas-

tens welvaren te bevorderen, ons voorgenomen, een onderlinge Compagnie of Societeit aan de Zuid-rivier in Nieuw-Nederland op te rechten: bestaande in een vredig, éénstemmig en uitgezocht volk, mannen, die elkander in landbouw, visscherij, ambachten en anders assisteren en dus een gewenscht einde — voor vele arme bedroefde huisgezinnen die hier in groote bekommernis leven — hopen te bekomen."

Voor dit doel noodigde hij lieden uit, om met hem een onderling Accoord aan te gaan, en wel landbouwers, zeevarende personen, ambachtslieden en meesters van goede kunsten en wetenschappen.

Allen zouden in vrijwillige éénparigheid moeten willen arbeiden als onder ééne familie. Zij zouden alle dagen — uitgezonderd den Sabbath — zes uren voor de gemeenschap moeten werken. De overige uren zouden zij voor hun eigen profijt kunnen arbeiden, waartoe allen, boven en behalve hun rechten op de algemeene plantage, ieder een stuk land voor zich zelven tot een particuliere plantage zouden verkrijgen. Zeevaarders en anderen, die hun werk op geen gezetten tijd zouden kunnen volbrengen, zouden in plaats van een particuliere plantage eenig ander profijt van de societeit genieten.

De profijten (winsten), uit het gemeenschappelijk werk voortvloeiende, zouden aan allen gelijkelijk uitgedeeld worden, niet naar het getal gezinnen, maar naar het aantal personen. — Niemand zou van uit Amsterdam of het moederland koopwaren mogen medenemen, om eenigen particulieren handel te drijven. Alleen zou een ieder in zulke waren of goederen mogen handel drijven, die hij in zijn vrijen tijd (boven de dagelijksche zes uren) had vervaardigd of verkregen. Wilde hij die waren aan de societeit toevertrouwen, opdat deze daarmede zou handel drijven, dan zou hij een redelijken winst of de helft van het profijt benevens zijn kapitaal-inleg genieten. — Voor alle handwerken en verderen arbeid zou men de bekwaamste werklieden tot meesters en voorgangers uitkiezen, die even als alle andere leden der societeit zes uren daags voor de gemeenschap zouden werken, te boek stellende al wat zij voor de societeit uitgeven en ontvangen.

De naam van knecht of dienstmaagd mocht onder hen geen plaats vinden, daar een ieder hoofd voor hoofd zijn gedeelte van het profijt verwachtte. Doch zoo eenig aan de societeit vreemde persoon voor een daghuur of op andere wijze bij iemand van de societeit wilde werken, dan zou hij ook zes uren daags voor de gemeenschap, en den overigen tijd voor zijn meester arbeiden.

De kinderen of minderjarige personen zouden een halven dag werken en een halven dag ter schole gaan, uitgenomen op den Sabbath. Zij zouden een bekwaam handwerk leeren, en in lezen, schrijven, cijferen en andere wetenschappen (naar hun ouderdom en vermogen) onderwezen worden. Men zou ze in de scholen der gemeenschap geen menschelijke formulieren van religie, maar alleen, nevens de Heilige Schrift, natuurwetenschappen en talen leeren, opdat men hun verstand niet bedierf, door hun particuliere opiniën in te scherpen, eer ze nog hun rede konden gebruiken. Er zou dus geen grondslag van secterij of partijschap in hun harten gelegd worden. Wilde iemand echter zijn kinderen in eenige particuliere scholen of door particuliere personen op zijn eigen kosten laten onderwijzen, daarin was en bleef elk persoon volgens de vrijheid van zijn conscientie onverlet.

In zaken toch van religie zou ieder volle vrijheid van conscientie behouden. Tot welk einde — om niemand aanstoot door menschelijke formuiieren te geven — in een algemeene vergaderplaats op elken Sabbathdag of Zondag en hoogtijd alleen de Heilige Schriftuur (die alle Christenen voor waarachtig erkennen) zou worden gelezen en voorts psalmen en lofzangen zouden worden gezongen. Nam het getal der leden met den tijd toe, dan mocht elke groep, die van één gezindheid was, haar eigen particuliere vergaderplaats hebben, en haar eigen leeraars onderhouden.

Men ziet, dit is de laatste vervorming van het plan van de algemeene groote hal, aan Cromwell in 1658 't eerst vóórgelegd.

Indien iemand — zoo gaat het »Accoord" voort — om des gewetens wille geen oorlogswapenen durfde te gebruiken, zou hij, om van tocht en wacht vrij te zijn, een hoofdgeld

van September 1662 zich te Amsterdam aanmelden in de Brouwerstraat in den Boomgaert van Nieuw-Nederland, 's morgens tusschen 8 en 9 uur, of op den Zeedijk in de Vergulde Boot 's avonds tusschen 6 en 7 uur.

Om de lieden aan te zetten had Plockhoy aan zijn brochure toegevoegd een klinkdicht, vervaardigd door den bekenden rijmelaar Karel Verloove, en eenige »Prickelvaerzen" gedicht door Jacob Steendam, den dichter van Nieuw-Nederland, die in 1673 als ziekentrooster en binnenvader in het Weeshuis te Batavia is overleden.

IV.

Wij moeten nu ten slotte nagaan, of er ook iets bekend is over het lot der door Plockhoy in 1662 naar Amerika ondernomen kolonisatie, en of er bij ons te landen resultaten of gevolgen ergens zijn te vinden van zijn sociaal plan van 1659.

Ter beantwoording der eerste vraag hebben wij ons te wenden tot Amerikaansche berichtgevers. Werkelijk laten deze ons niet geheel in den steek[1]). Wij vinden vermeld, dat de kolonie inderdaad Nieuw-Nederland heeft bereikt en dáár een poos geleefd heeft onder leiding van Plockhoy. De Amerikaansche berichtgevers vertellen, dat al de vijf en twintig kolonisten tot de Doopsgezinde gemeente behoorden. Voor het doel echter dat Amsterdam had beoogd, om door landverhuizing de Hollandsche kolonie te versterken, was het reeds te laat. De tweede Engelsche oorlog brak uit. Karel II gaf in 1664 Nieuw-Nederland aan zijn broeder, den hertog van York: Nieuw-Amsterdam werd New-York. Toen Sir Robert Carr

---

[1]) Zie het voortreffelijk opstel van Samuel W. Pennypacker „the Settlement of Germantown, and the causes which led to it", in „the Pennsylvania Magazine of History and Biography" Volume IV n. 1. Philadelphia 1880, pag. 34 en 35. Vergelijk voorts Daniel K. Cassel „Geschichte der Mennoniten: mehr speciell ihre Ansiedlung und Ausbreitung in Amerika". Philadelphia 1890, pag. 59 en 60. Zie ook „Bibliographical and Historical Essay on the dutch books and pamphlets relating to New-Netherland by G. M Asher. Amsterdam, Frederik Muller, 1868, pag. 207.

zich ten behoeve der Engelschen in bezit stelde van de Delaware, zond hij in 1664 een gewapende boot naar de streek, waar Plockhoy's kolonie was gevestigd. De bemanning dezer boot plunderde en vernietigde de kolonie, liet geen spijker dáár vastzitten en verstrooide al de gezellen.

Wat er van die lieden is geworden is niet bekend. Slechts één bericht is ons overgeleverd en wel over Plockhoy zelven. Dertig jaren later toch — men schreef 1694 — kwam er in Pennsylvanië, in het dorp Germantown, gesticht en bewoond door Doopsgezinden uit Crefeld's omstreken en uit Holland, een oude blinde man met zijn vrouw. Zijn ellende wekte het teedere medelijden op der Doopsgezinden aldaar. Zij gaven hem het burgerrecht vrij van alle lasten. Aan het einde der dorpstraat wezen zij hem een stuk gronds van twaalf roeden (rods) lengte en één roede breedte toe, waar hij zich een klein huis kon bouwen, omringd door een tuin, welk woning en grond de zijne zou wezen zoolang hij en zijn vrouw zou leven. Vóór het front van het strookje land plantten zij een boom. Twee der leden der gemeente, Jan Doeden en Willem Rettinghuizen, werden gemachtigd, om alles voor den armen zwerver in orde te maken en zijn huisje te doen bouwen. De naam van dien blinden man was Pieter Corneliszoon Plockhoy.

Hollanders in Noord-Amerika lieten dus nog een koesterenden straal vallen op het leven van onze nu blinden plannenmaker, terwijl hij den rand van het graf reeds naderde.

De doopsgezinde broederen gaven hem een rustplaats om kalm te sterven.

In Holland zelf scheen zijn naam geheel vergeten. Een jaar of acht voordat hij zelf te Germantown aanlandde, had er zelfs in Amsterdam een wonderlijk geval plaats met zijn oorspronkelijk plan van 1659: »A way propounded to make the poor in these and other Nations happy etc". Geheel dat plan werd namelijk toen door een Amsterdammer dood bedaard gestolen, en als eigen werk door dat brave heerschap uitgegeven. Wie wist er nog, dat ergens in Amerika een Plockhoy leefde en van plaats tot plaats rondtrok!

In het jaar 1688 verscheen er nu in Amsterdam, bij

Cornelis Blankaart, boekverkooper in de Warmoesstraat, een klein geschrift op naam van Abraham van Akkeren onder dezen titel: »Stichting tot een nodige societeijt of broederlijke samenwoning, welke den Bijbel voor Gods woord, en hares geloofsregel houden, bestaande door menschen van geleerdheijd en wetenschappen, neering en werklien, ja vissers, boeren en andere: oprechtende, voor die in vrije gerustheijd met broederlijke liefde haar koophandel of ambachtswerk willen doen, om sooveel sonden niet meer te begaan, als men in de gemeene ruijmte doet."

Dit boekje was versierd met een titelplaat, en werd begeleid door allerlei lofdichten op plan en auteur door Johannes Harmani van Rosendal. De zoogenaamde schrijver, Abraham van Akkeren, bood nederig zijn tractaatje aan het publiek, en noodigde de lieden, die met het plan zich konden vereenigen, uit, gelden daarvoor te storten.

Dit boekje is van het begin tot het eind een vertaling van het Engelsche geschrift van Plockhoy.

Doch een slechte vertaling. Om het overzicht gemakkelijker te maken deelt van Akkeren het geschrift in als bestond het uit artikelen. De aanéengeregen inhoud van Plockhoy's pamflet wordt alzoo afgedeeld in 72 voorstellen of voorwaarden van het Genootschap. Die afscheiding in artikelen gaat echter soms zóó dom mogelijk Soms wordt door van Akkeren een zin middendoor gekapt, afgebroken, en de andere helft in een nieuw artikel geplakt. De woorden-keus, voorzoover het de overzetting uit het Engelsch betreft, is daarbij niet altijd bijster gelukkig. Van tijd tot tijd wordt — om nu niet te gewagen van bepaalde vertaalfouten — de inhoud der gedachte van Plockhoy wonderlijk dooréén gehaspeld. De vertaler is blijkbaar geen evenknie van onzen in 't Engelsch zich uitdrukkenden Zeeuw. Bleef het echter nog maar bij die fouten van stijl en vorm! Maar van Akkeren is ook aan het verbeteren gegaan van het oorspronkelijk ontwerp, en heeft, onder dat verbeteren, juist het meest karakteristieke van Plockhoy weten te verwateren Wij hebben hier niet op 't oog, dat hij den normalen arbeidstijd der leden van het genootschap, dien Plock-

hoy op zes uren had gesteld, nu opvoert tot tien uren (zie voorstel 4): dat hij voorts (zie voorstel 24) de bewoners van de twee huizen — die in de stad en op 't land — »ter verluchtiging van zinnen en gemoederen" van tijd tot tijd van het ééne huis naar het andere laat trekken: wij zouden zelfs geen bezwaar hebben tegen zijn denkbeeld (zie voorstel 72) om de inkomsten van het genootschap aldus in te richten, dat de helft van wat ieder wint voor hem zelven, de andere helft voor het genootschap zou zijn: — neen, wij hebben grieven tegen een wijziging, die het gansche plan treft.

Wat wij toch vooral bij Plockhoy waardeerden was dit, dat hij zijn ontwerp volkomen los had gemaakt van de religieuse secte-atmosfeer, waarin gedurende de zeventiende eeuw dergelijke plannen van collectief huishouden en bedrijf ademden. En nu doet van Akkeren zijn best, om die sectestemming er weder in te brengen. Het genootschap wordt al dadelijk een broederschap. De leden *moeten* den Bijbel voor Gods woord en hun geloofsregel houden. In de voorrede of opdracht knoopt van Akkeren het plan vast aan inzichten van »dien eerwaardigen dominé Sluyter zaliger", ons bekend uit sommige liederen van den Gezangbundel der Hervormde Gemeente. Uitdrukkelijk zegt hij in die opdracht, dat men door zijn broederschap een Huijs gaat bouwen tot welstand van ziel en lichaam, een Huijs dat in alle opzichten het »Huijs der Liefde" kan genoemd worden, met waarschijnlijke zinspeling op wat de secte van Hendrik Niclaes ééns had bedoeld. En eindelijk voegt hij in het oorspronkelijke stuk, dat hij aldus in artikelen heeft afgedeeld, zes geheel nieuwe artikelen, — de artikelen 66, 67, 68, 69, 71 en 72 — die aan 't geheel een veel meer religieuse tint geven, en het genootschap doen naderen tot wat bijv., terzelfder tijd toen van Akkeren schreef, de Labadisten verwerkelijkten. Hij schrapt dat wat Plockhoy geschreven had over een onderscheid tusschen zijn genootschap en de hospitalen of oudemannen-en-vrouwen-huizen, en vervangt die zinsneden door de volgende opmerkingen: »Onze societeijt gaat verre te boven alle soorten van kloosteren" enz. »Onze Fraterniteit

gaat te boven alle genaamde geestelijke kollegiën, daar luiheid plaats heeft enz". »De vredelievende societeijt zijn geen vijanden van eenige te-samenwooning van broederschappen, als Bernsen [1]), Labadisten, Bhohemisten, 't sij wat er meer moge sijn, als Engelse en andere natiën enz." »Het bevorderen der geestelijke en heijlige oeffeningen is bij onze Broederschap het voornaamste, om den Heer te vinden inwendig, de ware Rijkdom Godes in Christo enz."

En die draai, die wending, welke het plan aldus krijgt, wordt nu voltooid in art. 71, waar een uitspraak van den collegiant A. D. Boreel in het plan wordt opgenomen. »De raad was goed — zoo heet het — van A. D. Boreel. Die wenschte den mensch wel te doen lezen de geheiligde wetten der Schriftuur: met hart en ziel natedoen, met een volkomen onderwerping: daartoe de vurige gebeden, door des Heeren genade buiten eigen wil, hem tot hulpe komt enz. enz."

Kortom: het sociale plan van Plockhoy heeft nu weder den alouden godsdienstigen bijsmaak gekregen.

Hoe neutraal de bouw van onzen Zeeuw ook was, van Akkeren heeft er de verfkwast der secte over laten gaan.

Wij herhalen de verzuchting: arme Plockhoy!

Want is het altijd hard bestolen te worden; dubbel grievend is het, wanneer de dief, als een soort van Tartuffe, zich nog het voorkomen geeft van meer aan vormen van godsdienst te hechten dan de bestolene.

Voor de zaak, die Plockhoy voorstond, het behartigen van het idee van een collectief huishouden en bedrijf, was het echter in het Holland der zeventiende eeuw tamelijk onverschillig wat van Akkeren deed.

Noch om 't leeke-plan, het genootschap van 1659, noch om de societeit of broederlijke samenwoning van 1688, bekommerde zich toen in ons land een fragment eener publieke opinie.

---

[1]) Wie die Bernsen zijn heb ik bij geen mogelijkheid kunnen vinden.

Onbewust voelde ons volk dat een nieuwe Maatschappelijke orde van zaken niet gemaakt maar geboren wordt.

De ontwerpen bleven geïsoleerde, onhistorische, vreemde verschijnselen: utopieën.

Plockhoy had brandende kolen aan de menschheid denken aan te bieden: zijn tijdgenooten lieten ze verdooven: alléén van Akkeren nam ter sluiks het vuur aan, doch liet 't wat rooken! Dat was al.

INHOUD

VAN

DEEL IX. — STUK 1.

	bladz.
Gewone vergadering, gehouden 14 Maart 1892	1.
Bericht omtrent den wedstrijd in latijnsche poezij 1892	4.
L. DE HARTOG. Over de grondwet van Japan	11.
Gewone vergadering, gehouden 11 April 1892	51.
A. PIERSON. Over grieksche compositie	54.
H. P. G. QUACK. Plockhoy's Sociale plannen	81.

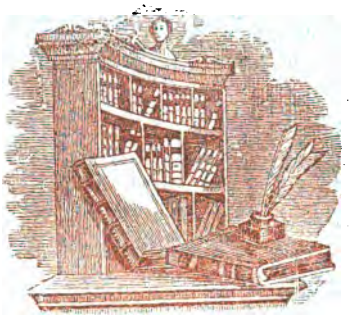

STOOMDRUKKERIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

IX. 169

HARVARD COLLEGE
JAN 30 1893
LIBRARY.

(III. IX. 2.)

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

Negende Deel. — Tweede Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1892.

IX. 169

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den MEI 1892.

Tegenwoordig de heeren KERN, voorzitter, G. DE VRIES, FRUIN, BEETS, SIX, NABER, HOEKSTRA, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, QUACK, ASSER, PLEIJTE, MATTHES, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, MOLTZER, LOMAN, S. MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, P. L. MULLER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON en BOOT, secretaris.

Na opening der vergadering wordt gelezen een brief van Z Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken van 26 April ll., waarbij wordt kennis gegeven, dat de benoemingen van de Heeren H. Kern tot voorzitter, S. A. Naber tot ondervoorzitter, H. J. Polak te Rotterdam, J. A. Sillem te Amsterdam, A. Kluyver te Leiden, P. J. Blok te Groningen, N. P. van den Berg te Amsterdam en J. J. M. de Groot te Leiden tot gewone Leden, P. Fredericq te Gent tot buitenlandsch lid en G. W. W. C. Baron van Höevell te Amboina tot Correspondent der afdeeling door H. M. de Koningin-Weduwe Regentes bij Kabinetsschrijven van 21 April jl. zijn bekrachtigd.

De zes nieuwe leden worden daarna door den Secretaris binnen geleid en door den Voorzitter verwelkomd.

Daarna wordt het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd.

De heer Quack verkrijgt vervolgens het woord en spreekt over plannen van collectief huishouden en bedrijf uit onze Republiek der zestiende eeuw.

Na vermeld te hebben wat door godsdienstige secten als de Familisten, de Collegianten en vooral de Labadisten in die richting gedaan is, komt hij tot de sociale plannen van Pieter Corneliszoon Plockhoy van Zierikzee, die in 1659 te Londen een huishoudelijk genootschap trachtte te stichten en in 1662 aan de Amsterdamsche regeering zijn onderling colonisatieplan aanbood. De Spreker deelt den inhoud mede der brieven door Plockhoy aan Cromwel en aan het Parlement gericht en van een door hem in het Engelsch uitgegeven plan om de armen gelukkig te maken. Toen hij in Engeland niet geslaagd was, zocht hij te Amsterdam deelneming voor zijn plan in Nieuw-Nederland, en gaf daarvoor een soort van prospectus uit.

Het Engelsch geschrift is in 1688 door Abraham van Akkeren vertaald, en als iets van eigen vinding uitgegeven, maar vol fouten en met een godsdienstige tint gekleurd.

De heer Acquoy wijst den spreker er op dat lang voor de reformatie dergelijke socialistische leerstellingen in kloosters zijn gekweekt en in praktijk gebracht.

De heer Quack biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen en Mededeelingen

---

Vervolgens handelde de heer Houtsma over de Seldjuken in Klein Azië, over wie door Deguignes in zijne Histoire des Huns Boek XI nog het volledigst geschreven is; maar zijne berichten kunnen nu uit later ontdekte vooral Oostersche bronnen aangevuld worden, zooals uit eene onlangs door den Spreker uitgegeven Turksche kroniek en uit een Perzisch handschrift, die echter te wenschen overlaten, zooals hij met voorbeelden aantoonde.

Voorts besprak hij de verhouding der Seldjuken en hunne beschaving tegenover de Christelijke Byzantijnsche, wees op het verkeer tusschen het Byzantijnsche hof en het Turksche, en op de veelvuldige huwelijken der Sultans met Christenprinsessen, zonder dat daarom de Turken Christelijke sympathieën toonden. Veeleer was ook in de dertiende eeuw onzer jaartelling de invloed van Perzische denkbeelden nog toenemend, in den tijd die men als den bloeitijd van de Seldjuken kan aanmerken, zoowel in politiek opzicht, als in rijkdom en in bevordering van kunsten en wetenschappen. Ofschoon nu die beschaving reeds spoedig door de Tataren is vernietigd, vond Spreker daarin toch een bewijs dat de Turken zoowel den goeden wil als den aanleg hebben om als bemiddelaars tusschen Oostersche en Westersche beschaving eene belangrijke rol te vervullen.

De Spreker staat zijne bijdrage af voor de Versl. en Meded., en beantwoordt twee vragen door den heer de Goeje gedaan, vooreerst of de spreker wel recht heeft de Seldjuken niet als barbaren te beschouwen. Dit moge waar zijn van de vorsten en hunne omgeving, maar mag niet toegepast worden op de horden, die Klein-Azië overstroomd en Turksch gemaakt hebben. De andere vraag betrof het medegedeelde, dat de gesneuvelde vorst aan zijne zes teenen herkend werd. Had het vorstenhuis der Seldjuken dezelfde eigenaardigheid, als eene familie in Jemen, die zich onderscheidde door zes vingers aan elke hand en zes teenen aan elken voet?

De Spreker blijft de barbaarschheid der Seldjuken ontkennen, maar wil die toegeven voor de Turkmenen, in den zelfden zin als de Arabieren ten tijde van Mohammed voor het meerendeel ruw en onbeschaafd waren, maar in den Islam een krachtig beschavings-element vonden. Op de tweede vraag antwoordt hij, dat zijne bronnen alleen van zes teenen spreken, niet van zes vingers. Aan eene opmerking van den heer Kern dat Turkmenen, Jakuten en andere stammen in tegenstelling met Mongolen wel beschaafd konden heeten, voegt de heer Houtsma toe, dat die volken alleen onbeschaafd en ruw waren in vergelijking met de Byzantijnen,

die hoe ontaard ook toch eene lange beschavings-periode hadden doorgeloopen.

Op verzoek van den heer Asser wordt eene door hem aangekondigde bijdrage voor de volgende vergadering bestemd.

Door den heer Boot wordt eene latijnsche bijdrage over Leonardus Malaspina en zijne verdiensten voor de kritiek der brieven van Cicero aan Atticus aangeboden voor de Verslagen en Meded. Zij zal aan de Commissie van redactie verzonden worden.

Bij de rondvraag merkt de heer Naber op, dat eene door den heer A. Pierson in October ll. gestelde vraag nog niet is opgelost, en stelt voor daartoe over te gaan in eene buitengewone vergadering in Juni.

De Voorzitter vraagt den heer Pierson, of hij dat verlangt, of wel wil wachten tot er eene uitnoodiging tot bijwoning van het Orientalisten-congres zal ontvangen zijn.

Daar de heer Pierson tegen dit laatste geen bezwaar heeft, wordt dien overeenkomstig besloten.

Nadat door den heer de Goeje de tweede aflevering van Wilken's handleiding voor de vergelijkende volkenkunde van Nederlands Indië voor de boekerij is aangeboden, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

OVER DE GESCHIEDENIS DER SELDJUKEN VAN KLEIN-AZIË.

BIJDRAGE VAN

M. Th. HOUTSMA.

Met onze kennis van de geschiedenis der Seldjuken van Klein-Azië is het nog slecht gesteld. Het beste werk daarover is nog altijd de *Histoire générale des Huns* van Deguignes, die in het 11de boek daarvan deze geschiedenis behandelt en wat daaromtrent in Byzantijnsche kronieken is opgeteekend getrouw en oordeelkundig heeft verwerkt met gebruikmaking van die gegevens in Oostersche boekwerken, welke hem door vertalingen toegankelijk waren. Hoe merkwaardig dit werk echter moge zijn, het ware eene miskenning van het vele, dat op Oostersch gebied sedert de uitgave er van gedaan is, indien wij het nog heden aanmerkten als eene getrouwe afspiegeling van hetgeen wij thans omtrent de Seldjuken van Klein-Azië weten, of althans kunnen weten. De periode der eerste Kruistochten heeft, vooral in Frankrijk, maar ook elders veler belangstelling getrokken en de vruchten daarvan kan men in tal van verbeterde, of vroeger ten eenen male onbekende oorspronkelijke teksten, alsmede in vele belangrijke monographieën zonder moeite ontdekken. Armenische en Georgische geschiedschrijvers lichten ons in omtrent vreedzame of vijandelijke verwikkelingen met de Seldjuken, waarvan wij het bestaan te voren niet vermoedden. Arabische, Perzische en Turksche kronieken werpen ter loops hier en daar een welkom en onverwacht

licht op gebeurtenissen, die wij of in het geheel niet, of tot dusver hoogst gebrekkig kenden. De vorderingen der Oostersche Numismatiek stellen ons thans in staat de chronologie vast te stellen, die wij vroeger uit de tegenstrijdige en elkaar weersprekende opgaven niet konden opmaken. Als een verblijdend teeken mag ik hierbij wijzen op het onlangs te Constantinopel verschenen werk van den Turk Ismaël Ghâlib Edhem, die zich reeds vroeger door zijne beschrijving der Osmaansche munten als een degelijk Numismaat had doen kennen. Zijn hier bedoeld werk [1]) is voor den geschiedschrijver van onloochenbare waarde, want als Oosterling van jongs af aan gewoon aan het kleine en ingewikkelde, dikwijls moeilijk te ontraadselen Arabische schrift, ontcijfert hij de legenden der munten met eene zekerheid, die in Europa slechts enkele meesters op dit gebied hebben bereikt.

Niettegenstaande dezen verblijdenden aanwas van historische gegevens ware het een onbegonnen werk om reeds nu Deguignes te willen verbeteren en eene geschiedenis van de opkomst der Turken in Klein-Azië te schrijven. Wat ons daartoe ontbreekt is niet meer noch minder dan de hoofdzaak, namelijk: een oorspronkelijk geschiedwerk naar officieele bronnen bewerkt in een tijd, toen men nog dicht genoeg stond bij de te verhalen gebeurtenissen om het verband ervan en de drijfveeren der handelende personen te kunnen begrijpen. Ieder geschiedvorscher weet hoe spoedig dit verstaan van het verledene ophoudt, ook al hebben wij te doen met een ontwikkeld schrijver, die zich voorneemt ons *sine ira et studio* in te lichten. Niet ieder volk is zóó gelukkig als het Arabische, dat in den bekenden Tabarî een geschiedschrijver gevonden heeft, die niet op losse geruchten, noch volgens zijn eigen oordeel, feilbaar als dat van ons allen, het verhaal der feiten geeft, maar zooals zijne zegslieden hem dit hebben overgeleverd, aan den lezer de zorg

---

[1]) De Fransche titel luidt: *Essai de Numismatique Seldjoukide* par I. Ghalib Edhem. Constantinople 1309 (1892).

latend om naar zijnen smaak en zijne inzichten die voorstelling ervan aan te nemen, welke hem het meest behaagt. Zooveel is zeker: iets dergelijks bestaat voor de Seldjuken niet en heeft, voorzoover wij weten, nimmer bestaan Het hoofdwerk, waarvan ik aanvankelijk alleen kennis droeg door de aanhalingen bij den geleerden Turk Monaddjim-Bâshi en dat zekeren Ibn-Bîbî tot schrijver heeft, scheen bovendien onherroepelijk verloren. En toch had ik de Turksche bewerking ervan, geschreven onder Sultan Morâd II — want het oorspronkelijke werk was in het Perzisch gesteld, — reeds in handen, toen ik zóó dacht. Deze onkunde was evenwel zoo al niet vergefelijk, dan toch verklaarbaar, want in de mij bekende hss. werd òf geen schrijver genoemd, òf daarin kwam een andere naam voor, die zooals mij later bleek, die was van den oorspronkelijken schrijver van een werk over de Seldjuken van Irâk, dat de Turksche bewerker met dat over die van Klein-Azië tot één geheel versmolten had. Eerst ons buitenlandsch medelid de heer Ch. Schefer te Parijs legde den waren staat van zaken bloot op het Oriëntalisten-Congres gehouden te Stockholm in 1889 naar aanleiding van een kostbaar *unicum* in zijn bezit, dat een excerpt bleek te bevatten in het Perzisch van het oorspronkelijk werk van Ibn-Bîbî [1]). De vergelijking met het Turksche werk toont onwederlegbaar aan, dat dit laatste niets is dan eene vrije bewerking van hetzelfde geschrift.

Deze ontdekking, hoe verrassend in één opzicht, was aan den anderen kant eene teleurstelling. Immers daarmede was de bodem ingeslagen aan al onze verwachtingen omtrent hetgeen het werk van Ibn-Bîbî wel behelzen kon; eene vermeerdering van onze kennis was daarvan niet langer te verwachten Voorzeker de Turksche kroniek, die ik op het Oriëntalisten-Congres te Leiden in 1883 gehouden besproken had [2]), was daardoor belangrijk in beteekenis gere-

---

[1]) Vg. *Recueil de textes et de traductions publié par les Professeurs de l'École des langues Orient. vivantes.* Paris 1889 I, 1 suiv.

[2]) Vg. *Actes du sixième congrès international des Orientalistes.* Leide 1885 Sect 1 Sémitique p. 367 suiv.

zen. Het was nu niet langer een anoniem werk, maar eene jongere bewerking van een belangrijk geschrift, welks schrijver en leeftijd wij nauwkeurig kenden. Aanstonds nam ik dan ook het besluit, den tekst ervan door den druk bekend te maken, een besluit dat inmiddels tot een begin van uitvoering gekomen is door de publiceering van het derde deel van mijn *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides.* Dat ik daarmede niet gewacht heb tot ik den geheelen tekst kon bekend maken had zijne goede reden: mijne handschriften waren alle onvolledig en ik koester nog een flauwe hoop, dat de bekendmaking van het eerste deel van het werk tot de ontdekking van een volledig handschrift zal leiden, waarvan nog gebruik zoude kunnen gemaakt worden, alvorens ik het werk afsluit. Tot nadere kenschetsing van deze kroniek verwijs ik naar hetgeen vroeger daaromtrent door mij gezegd is, terwijl ik mij voorgenomen heb daarop later bij het voltooien mijner uitgave uitvoerig terug te komen.

Eene teleurgestelde verwachting leidt er in den regel toe om datgene wat men reeds bezit nog eens nauwkeuriger te bezien en na te gaan, of het inderdaad zóó waardeloos is, als men meende. Door de welwillende vrijgevigheid van den heer Schefer was ik in staat gesteld kennis te nemen van een klein Perzisch handschrift van 46 folia in 8°, dat eveneens de geschiedenis der Seldjuken behandelde. Bepaaldelijk de laatste 30 folia hadden betrekking op de geschiedenis van Klein-Azië; de eerste bladen bevatten een kort overzicht van de Seldjukische heerschers in Irâk en zijn van geen belang hoegenaamd, behalve inzoover de Voorrede ons mededeelt, dat het volgende geschrift door den anoniemen schrijver is samengesteld ten behoeve van een Seldjukischen prins, geheeten Ala-'d-dîn, die blijkens eene aanteekening aan het slot van het hs. overleed in het jaar 765 der Hidjra = 1363 van onze tijdrekening. Bij eene eerste lezing maakt dit boeksken een allerzonderlingsten indruk op hem, die gewoon is aan de met alle bloemen der Poëtika en Rhetorika gesierde geschiedwerken van Perzischen oorsprong.

Men voelt onmiddelijk dat men hier te doen heeft met een Turk, die de taal, waarin hij schrijft niet meester is en wiens korte slecht samenhangende zinnen de bedoeling meer moeten doen raden, dan zij deze werkelijk te kennen geven. Wellicht was de schrijver zoo iets als goeverneur bij den Seldjukischen prins en achtte hij het beneden de roeping van een literarisch ontwikkeld man te schrijven in eene zóó boersche en onbeschaafde taal als het Turksch; want, zooals wij later nog zullen zien, was deze beschouwing der moedertaal nog ten tijde der Seldjuken en zelfs ten tijde der eerste Osmanen de heerschende in geleerde kringen. Aanvankelijk is men echter geneigd dit gebrek ten voordeele van een geschiedwerk uit te leggen, want »Schönredner" zijn niet zelden verdraaiers der historische waarheid, maar bij eene nadere beschouwing van het geschrift blijkt deze gunstige opvatting niet houdbaar, niettegenstaande den schijn van overgroote nauwkeurigheid, die de schrijver heeft weten aan te nemen. Immers hij deelt niet alleen zorgvuldig het jaar mede, waarin de door hem verhaalde gebeurtenissen hebben plaats gehad, maar noemt ook den weekdag en den dag der maand. Ongetwijfeld kan hij deze opgaven niet verzonnen hebben — van eene fictie of phantasie van dien aard bestaat, voorzoover ik weet, geen voorbeeld — maar blijkbaar heeft hij zijne bronnen hoogst onnauwkeurig en slordig nageschreven, want in die chronologische opgaven zijn slag op slag tastbare onjuistheden. Overigens noemt hij nergens zijne zegslieden. Kortom de onbeholpen wijze van uitdrukking is voor een goed deel het gevolg van onkunde en totaal gebrek aan inzicht in de werkelijke toedracht der verhaalde feiten en hun onderling verband.

Men zal voor dit oordeel eenig bewijs vragen en het is niet moeilijk dit te geven. Om echter duidelijk in het oog te doen vallen, welke zonderlinge reconstructie der geschiedenis wij van onzen schrijver hebben te verwachten, zal ik mij veroorloven eerst de historische feiten, waarop ik het oog heb, in het kort, zooals zij hebben plaats gehad te vermelden.

Na de stichting van het Latijnsche keizerrijk te Constantinopel had de gewezen keizer Alexius Angelus zich naar Thessalonika begeven, waar hij evenwel door den markies van Montferrat van alles beroofd was. Sedert had hij nu eens hier en dan dáár rondgezworven; eindelijk kwam hij in den winter van het jaar 1209 naar Adalia of Antalia bij den Seldjukischen Sultan Kaikhosrau I, die eenige jaren te voren (1205) deze stad op den Italiaan Aldobrandini veroverd had en dáár, evenals zijne opvolgers na hem, den winter doorbracht. Van een goede ontvangst kon hij zeker zijn, want in de dagen toen hij nog keizer was, had hij evenzeer den voortvluchtigen Kaikhosrau, die door zijnen broeder Rokn ed-dîn van den troon gestooten was, vriendelijk ontvangen en hem vele weldaden bewezen, ja hem als zijnen zoon aangenomen, zoodat deze zijne dochter Anna, gehuwd met Theodorus Lascaris, met »zuster" aansprak. Kaikhosrau, een echte ridder van dien tijd, had zich bij de Grieken zeer bemind weten te maken, de dochter van een aanzienlijk Patriciër Maurozomes gehuwd en op tornooien bewijzen gegeven van buitengewone lichaamskracht en behendigheid tegenover Frankische ridders, die door hun onbeschoft optreden in Constantinopel toch niet te best gezien waren. De geestelijkheid meende bovendien hem voor het Christendom te hebben gewonnen, want volgens Byzantijnsche schrijvers had hij zich zelfs laten doopen, iets wat ik echter meen te moeten betwijfelen. Kortom Kaikhosrau ontving zijnen voormaligen weldoener met voorkomende beleefdheid en luisterde met verontwaardiging naar het verhaal van Alexius' zwerftochten en geleden ontberingen. Alexius meende eene zoo schoone gelegenheid niet te moeten verzuimen om weer door Turksche hulp in eer en aanzien te komen en beklaagde zich inzonderheid bitter over het gedrag van zijnen schoonzoon Theodorus Lascaris, die met verontachtzaming van zijne rechten zich te Nicea als keizer handhaafde tegenover de nieuwe heerschers in Constantinopel. Het kostte hem weinig moeite den goedhartigen Turk geheel voor zijne zaak te winnen, zoodat deze aanstonds een gezantschap afzond naar Lascaris met den eisch om zijne

heerschappij aan zijnen schoonvader af te staan. Dit verzoek door de noodige bedreiging aangedrongen was Lascaris zeer ongelegen, want daaraan gevolg te geven scheen onmogelijk, het te weigeren stond gelijk met eene oorlogsverklaring aan de Turken, welke hem in zijne uiterst hachelijke positie bijna noodzakelijk noodlottig moest worden. Hij deed dus, wat men in dergelijke omstandigheden gewoonlijk doet; hij hield het Turksche gezantschap bij zich terug en rustte zich inmiddels ten oorlog, in de hoop dat deze nog zoude vermeden kunnen worden. Tegen den aanvang van den volgenden zomer stond hij met een legertje van 2000 man, waaronder een keurcorps van 800 Italiaansche huurlingen op de grenzen van zijn gebied niet ver van Antiochië aan den Meander in afwachting van de dingen die komen zouden en zond hier het Turksche gezantschap met een weigerend antwoord terug. Weldra bleek het, dat het den Sultan ernst was met zijne bedreiging, daar hij met een, volgens Byzantijnsche berichten, tienmaal sterker leger, tegen de Grieken oprukte. Dezen hadden inmiddels een uitstekend slagveld gekozen op een eng terrein, waar het den Turken onmogelijk was partij te trekken van hun grooter aantal en van hunne voortreffelijke boogschutters. Desniettemin nam de slag reeds vrij spoedig een voor de Grieken ongunstig verloop, daar de 800 Italianen in plaats van zich tot het defensieve te bepalen in gesloten slagorde op de Turken aanvielen, die naar hunne bekende taktiek achteruit weken, om als de vijand zich ver genoeg vooruit gewaagd had, dezen eenklaps van alle zijden te omsingelen. Zóó geschiedde ook nu met het gevolg, dat bijna allen den heldendood stierven, waarna de overige Grieken zonder moeite op de vlucht gejaagd werden. Reeds begaven zich de Turken naar de vijandelijke legerplaats en hielden zij zich onledig met het plunderen daarvan, toen geheel onverwacht eene wending intrad. De vluchtende Grieken werden op eens tot staan gebracht door het bericht dat de Sultan gesneuveld was, keerden op het slagveld terug en verjoegen nu zonder moeite den vijand, in wiens rangen thans wanorde en onzekerheid elken tegenstand onmogelijk maakten; ja vele aanzienlijke Turken geraakten gevangen

en de aanvankelijke nederlaag der Grieken veranderde in eene schitterende overwinning. Hoe de Sultan was komen te vallen wordt in Grieksche en Turksche berichten vrij overeenstemmend verhaald. Deze was namelijk aanstonds met de hem eigene onstuimige dapperheid op den vijand ingedrongen om zijnen vorstelijken tegenstander Lascaris te zoeken. Nauwelijks had hij hem dan ook gevonden, of hij deed hem door een geweldigen slag duizelen en van het paard vallen, maar hetzij, zooals Nicephorus [1]) bericht, dat Lascaris op den grond liggende gelegenheid vond om de voorpooten van 's Sultans paard te verwonden en ook dezen te doen vallen om hem daarna te dooden, hetzij zooals Turksche berichten te kennen geven in overeenstemming met Georgius Acropolita, die echter geneigd is aan een wonder te denken, dat een onbekende Frank op niet nader bekende wijze den Sultan doodde, genoeg Kaikhosrau sneuvelde en het bekend worden van diens dood veroorzaakte den reeds vermelden afloop van het gevecht.

Zietdaar het eenvoudig en natuurlijk verloop der feiten, waarop ik uwe aandacht voor eenige oogenblikken wenschte te bepalen. En nu het verhaal van onzen Perzisch schrijvenden Turk, dat ik mij veroorloof hier en daar een weinig te verkorten en te verduidelijken, zonder daarin iets wezenlijks te veranderen. Als dan, zoo verhaalt hij, Kaikhosrau naar Istambul kwam, werd hij door koning Kalojân (d. i. Kalojohannes [2]) met eerbewijzen ontvangen, omdat hij afstamde

---

[1]) Nicephorus Gregoras Hist. ed. Bonn. I, 17—21. — In het voorafgaande verhaal der gebeurtenissen ben ik dezen schrijver en Georgius Acropolita (p. 16 vvg.) gevolgd. De Turksche kroniek weet van de intriges van Alexius niets en schrijft des Sultans oorlogsverklaring toe aan wrok over de hinderpalen, die Lascaris vroeger aan zijn terugkeer naar Conia had in den weg gelegd en over verzuim van Lascaris in het betalen van tribuut, wat ongerijmd is. Vg. *Recueil de textes* etc. III. p. 89 vvg.

[2]) Hetzij men denkt aan den Byzantijnschen keizer van dien naam uit het geslacht der Comnenen, die reeds in 1143 overleed, of wel aan den Bulgaren koning, die inderdaad tijdgenoot was van Kaikhosrau, in beide gevallen is des schrijvers bericht onzinnig.

van eene zuster der vrouw van Kalojân en omdat Dhisibna (een naam die ik niet verklaren kan) zijne tante was van moederszijde. Ja, hij gaf hem geld en soldaten om zijn vroeger bezeten troon te heroveren, waarin hij al spoedig gelukkig was door den onverwachten dood van zijnen broeder Rokn ed-dîn Solaimân op Woensdag 7 Dsu'l-Ka'da van het jaar 600 der Hidjra (= 7 Juli 1204). Korten tijd daarna veroverde Kaikhosrau Antalia en een aantal kasteelen der ongeloovigen, hetgeen aan Arminus [1]), den broeder van Kalojân aanleiding gaf om dezen heftige verwijten te doen wegens den steun door hem aan den Sultan verleend. Ja hij liet het daarbij niet, maar sloeg na gehouden overleg met zijne emirs Kalojân in boeien en trok aanstonds met een leger tegen den Islam te velde. Dit liep echter zeer slecht voor hem af, want als hij met de Turken handgemeen was geworden, vielen in één aanval 17000 ongeloovigen en hij zelf werd door den Sultan met het zwaard in tweeën gekloofd. Daarop nam Kaikhosrau Lâdsîk (Laodicea) en Khunâs (het oude Colosse). De Byzantijnen bevrijdden inmiddels Kalojân uit de gevangenis en herstelden hem op den troon, maar, als daarna het bericht van de geleden nederlaag en van den dood van Arminus bekend werd, begaf men zich naar den Patriarch, die zooveel is als de khalief der ongeloovigen, en klaagde en schold op Kalojân, dien men van dit ongeluk de schuld gaf. De Patriarch wist daarop Kalojân te bewegen onder bedreiging van excommunicatie om een leger tegen den Islam te zenden, ofschoon hij verklaarde door eeden verbonden te zijn om niet in persoon tegen Kaikhosrau te strijden. Een leger, zoeals er nog nooit geweest was, met 400 Frankische en Grieksche ridders onder bevel van Kîr Luca [2]) trok daarop te velde, zoodat de Emirs van Kaikhosrau op het gezicht daarvan,

---

[1]) De naam schijnt onverklaarbaar, daar een persoon zóó geheeten in dezen tijd volmaakt onbekend is.

[2]) *Kîr* is het Grieksche κύριος en *Luca* is wel bedorven uit *Dukas*, naam eener bekende Byzantijnsche familie (Alexius *Dukas* Murzuflus. Joannes *Dukas* Vatatzes).

dezen verzochten vooral in het centrum te blijven en zijn leven niet noodeloos te wagen. Maar de Sultan wilde daarvan niet hooren en de strijd begon en duurde twee etmalen. De schrijver verhaalt daarop een paar episoden uit dien strijd waarin echter geheel onbekende eigennamen voorkomen en die ook zóó abrupt en onduidelijk worden verhaald, dat ik mij ontslagen reken van de moeite ze hier na te vertellen. De bijzonderheid, dat er maar een enkele pijl geworpen werd vermeldt hij echter ook; verder bericht hij dat de Sultan Kîr Luka ter neer wierp, waarop deze gedood werd; kortom volgens hem bevochten de Turken eene schitterende overwinning, vervolgden zij de Grieken een dagreis ver en misten zij eerst op het slagveld teruggekeerd den Sultan. Na lang en vruchteloos zoeken onder de tallooze dooden en gewonden vond men eindelijk een lijk, dat geschoeid was, en toen men het de schoenen had uitgetrokken, zag men dat het 6 teenen aan de voeten had en herkende daaraan den Sultan, die derhalve als martelaar gestorven was op Vrijdag den 23ste Dsu-'l-Hiddja van het jaar 607. Later komt de schrijver er nog eens op terug, dat Kîr Luca wel degelijk gedood was, want zijn zoon Alexis van Sinope bestreed Kaikhosrau's opvolger om zijn vaders dood te wreken, ofschoon, om dit slechts ter loops op te merken, de hier bedoelde Alexius een zoon was van Manuel uit het geslacht der Comnenen en niet van den onderstelden Kîr Luca, noch van Lascaris.

Het is wel overbodig de tallooze ongerijmdheden van dit verhaal in het licht te stellen, niettegenstaande dat daarin toch enkele schilderachtige bijzonderheden voorkomen, die er op wijzen dat wij hier met het kinderlijk pragmatisme te doen hebben van een onrijp talent, dat uit goede gegevens een warwinkel maakt. Immers in het verhaal van Kalojân's onttroning en herstelling op den troon, kan men nog eene herinnering terugvinden aan de gebeurtenissen te Constantinopel met Izaäk en Alexius Angelus, terwijl de vriendschap van Kaikhosrau met den laatste ook niet onopgemerkt is gebleven. Ook in het verhaal van 's Sultans dood liggen nog eenige ware bijzonderheden, bijvoorbeeld, naar het schijnt, dat van de 6 teenen. Wel is het ten eenenmale onjuist,

dat het lijk door de Turken zelf teruggevonden werd, want het slagveld bleef in handen der Byzantijnen en deze leverden eerst later, zooals de door mij uitgegeven Turksche kroniek bericht, het lijk aan de Turken uit, tegelijk met de gemaakte krijgsgevangenen, maar het schijnt, dat de Seldjuken zich inderdaad kenmerkten door bovengenoemde physische abnormaliteit. Althans ook de voortreffelijke Arabische kroniekschrijver Kamâl ed-dîn bericht iets dergelijks van een ander lid dezer familie [1]). Eindelijk is ook de dagteekening van den strijd niet geheel zonder waarde. Het is waar: onjuist is zij; zij veroordeelt zichzelve, want in het jaar 607 viel de 23ste Dsu-'l-Hiddja niet op een Vrijdag en buitendien hebben wij reeds munten van Kaikhosrau's opvolger uit het jaar 606 [2]). Maar nu blijkt juist in dit jaar genoemde datum der maand en weekdag samen te vallen, zoodat wij zonder aarzeling meenen te mogen vaststellen, dat het besproken gevecht plaats gehad heeft op Vrijdag den 18den Juni 1210 van onze jaartelling.

Is er op die wijze uit 's schrijvers mededeelingen nog wel het een en ander te halen, wij mogen niet vergeten, dat wij bij het gekozen voorbeeld het voordeel hadden, dat wij die mededeelingen konden toetsen aan een in bijzonderheden nauwkeurig bekend historisch feit. Maar wat moeten wij daarmede aanvangen, waar het feiten betreft, die of in het geheel niet, of althans gebrekkig van elders bekend zijn? Het veiligst zal zijn daaromtrent eerst nadere berichten in te winnen, indien deze er mochten zijn, waarop nog altijd eenige kans blijft bestaan, zoolang niet alle Oostersche kronieken, die hier in aanmerking kunnen komen, zijn onderzocht. Wel heb ik mij daarmede reeds geruimen tijd bezig gehouden, maar volledig is mijne verzameling excerpten niet, nog ongerekend de mogelijkheid, dat enkele tot dusver geheel onbekende of verloren gewaande geschriften aan den dag

---

[1]) Van Solaiman. Cod. Par. 728 f. 108.

[2]) Evenwel ook andere schrijvers geven het jaar 607 op bijv. al-Ainî Cod. Petrop. III, 632.

kunnen komen. Intusschen zoude ik reeds nu voorbeelden kunnen bijbrengen, waaruit blijkt, dat de besproken kroniek, niettegenstaande hare gebreken, van wezenlijk nut is voor den geschiedschrijver, maar ik wil dit thans niet doen, daar nog een paar vragen van meer algemeen belang onze aandacht verdienen.

II.

De geschiedenis der Seldjuken van Klein-Azië is ongetwijfeld uit meer dan één oogpunt merkwaardig. Voornamelijk echter, omdat door deze invasie van een land, dat sedert eeuwen onder den invloed der Westersche cultuur had gestaan, door een volk, afkomstig uit de steppen van Centraal-Azië eenmaal weder de strijd tusschen Oost en West ontbrandde, waarvan de gevolgen zich nog eeuwen lang hebben doen gevoelen. De geschiedenis der verovering zelve is daarbij het minst belangrijk; veel gewichtiger is de vraag naar het verloop van den strijd tusschen de overblijfselen van het Hellenisme en het Christendom aan de eene zijde en tusschen de Perzisch-Arabische beschaving ter andere zijde. Wel is waar hebben wij niet langer met Perzen en Arabieren te doen, maar met Turkmenen, doch dit doet eigenlijk niet ter zake, want wat waren deze Turkmenen anders dan geïraniseerde Turken [1]), die in hun leidende personen niet meer het Turkendom, maar een eigenaardig type van de Perzisch-Arabische cultuur vertegenwoordigen. Welke houding, zoo vragen wij, namen deze indringers aan tegenover de Byzantijnsche beschaving en hoe handhaafden zij zich in dit hun geheel vreemde milieu niet alleen tegenover de Byzantijnen zelf, maar straks tegen geheel Europa, als de Kruistochten de legers uit het verre Westen naar Klein-Azië voeren. Wij zullen daarbij gelegenheid hebben om de populaire meening, die in de Seldjuken niets dan woeste barbaren ziet, door de feiten zelve te logenstraffen.

---

[1]) Vg. mijne artikels *Seljuks* en *Turks* in de *Encyclopaedia Britannica*.

Vooreerst dan de verhouding tusschen Seldjuken en Byzantijnen. Deze was van den aanvang af deels eene vriendschappelijke, deels eene vijandige. Vijandig, in zoover steeds nieuwe scharen Klein-Azië binnen drongen, die met geweld zich woonplaatsen trachtten te veroveren ten koste der oorspronkelijke bewoners; vriendschappelijk in zoover het Byzantijnsche hof in den regel — want er zijn uitzonderingen — zich op een goeden voet wilde stellen met de Seldjukische heerschers, om door hunne bemiddeling den stroom, die hen dreigde te verzwelgen, binnen zekere grenzen te houden. Het wapen, dat zij daarbij met groote behendigheid hanteerden was niet van staal, maar van goud en miste slechts zelden zijn doel. Van hunnen kant waren echter ook de Seldjuken bereid den Byzantijnschen keizer te ontzien, want evenals hunne familieleden in Irâk, zooals Alp-Arslân en Malikshâh, waren zij vrienden en bevorderaars der beschaving en was het hun niet te doen om de veroverde landen door plundering en zengen te verwoesten, maar om een groot en machtig rijk te stichten. Er was dus ook hun aan gelegen dat hunne landgenooten tot het gezeten leven overgingen en zich met de oude bevolking versmolten, wat alleen mogelijk was, indien men met de Byzantijnen zooveel mogelijk vrede hield. Diensvolgens waren zij steeds bereid, als er bijna dagelijks klachten inkwamen over strooptochten op de grenzen door de Turkmenen in het werk gesteld, om zich te verontschuldigen met de woestheid en ongehoorzaamheid dezer grensbewoners en zich als de vrienden der Grieken voor te doen, bij voorkomende gelegenheid ook door hun gezag tegenover deze roofgierige benden te doen gelden Vandaar een tamelijk druk verkeer tusschen Byzantium en Nicea, later Iconium. Zelfs wederzijdsche bezoeken hadden plaats, waarbij de Grieken zich uitputten in beleefdheden, bijvoorbeeld toen Kilidj Arslân II Constantinopel bezocht, al konden zij niet nalaten hem wegens zijne leelijke gestalte te bespotten [1]). In ongenade gevallen

[1]) Kilidj Arslân hinkte en reed meestal in een wagen. Vg. Nic. Chon. ed. Bonn. p. 160.

grootheden namen in den regel hun toevlucht tot den Sultan, die hen met open armen ontving, vooral als hij zich voorstelde van zijnen gast voordeel te zullen trekken, wel wetende dat hij daardoor eene voortreffelijke kaart in handen had om bij gelegenheid tegen den keizer uit te spelen. Een enkele maal, wanneer bij uitzondering een krachtig keizer de teugels van het bewind voerde, bijvoorbeeld onder de Comnenen Joannes en Manuel kwam het tusschen hen en de Seldjuken tot openlijken strijd, maar dit duurde in den regel niet lang, te minder daar beiden gemeenschappelijke vijanden te bevechten hadden in de Kruisvaarders.

Dat de Kruisvaarders de ergste vijanden waren der Seldjuken behoeft niet herinnerd te worden, al lag het doel, dat zij aanvankelijk voor oogen hadden, niet in Klein-Azië maar in Palestina. Dat zij echter ook voor den Griekschen keizer eer vijanden dan vrienden waren kwam reeds bij den eersten kruistocht aan het licht en bleek steeds meer en meer, totdat door de verovering van Constantinopel en de vestiging van het Latijnsche keizerrijk daaromtrent geen twijfel meer mogelijk was. Men heeft zich in het Westen over deze houding der Grieken verwonderd en geërgerd, maar ten onrechte, want het Byzantijnsche Christendom was van den aanvang af een ander dan het Katholicisme en de belangen van den Griekschen keizer en van de aanvoerders der kruislegers waren te verschillend; beiden konden niet hand in hand gaan, zelfs niet al gold het een strijd tegen de ongeloovigen. Vandaar steeds nauwere aaneensluiting tusschen Byzantijnen en Seldjuken, zoodat wij kort vóór de verovering van Constantinopel Kaikhosrau I door de nauwste banden met den Griekschen keizer verbonden vinden. Van Mohammedaansch fanatisme is bij deze latere Sultans nog minder sprake dan bij de vroegeren. Trouwens zij hadden sinds lang Christelijk bloed in de aderen. Bij de zóó jammerlijk verongelukte Kruislegers, die in 1101 zich een weg door Klein-Azië zochten te banen, bevonden zich vele aanzienlijke vrouwen, die terecht kwamen in de harems van Turksche of Arabische Emirs. Dat lot trof o. a. zekere Isabella, waarschijnlijk de zuster van Raimond van St.

Egidien, die de vrouw werd van Sultan Kilidj Arslân I en de moeder was van den lateren Sultan Mas'ud [1]). Na den dood van haren man heeft zij nog in het Oosten eene niet ongewichtige rol gespeeld. Later werd het bepaald de eerzucht der Seldjuken om Christelijke prinsessen te huwen. Zóó ondernam Rokn ed dîn Solaimân een voor hem ongelukkigen krijgstocht tegen de Georgiërs, omdat de wijd vermaarde Georgische koningin Tamar geweigerd had aan zijn huwelijks aanzoek gehoor te geven [2]), ofschoon de schrijver der door mij uitgegeven Turksche kroniek dit komisch genoeg zoekt te verbloemen door de ongerijmde bewering, dat Solaimân integendeel verontwaardigd was over een hem gedaan aanzoek van de zijde van Tamar. Trouwens de dochter van Tamar, Koningin Rusudan huwde inderdaad een Seldjukischen prins en gaf hare dochter aan Kaikhosrau II ten huwelijk, op voorwaarde dat zij niet gedwongen zoude worden den Islam te omhelzen [3]). Deze prinses stond bij den Sultan in zóó hooge gunst, dat hij zelfs hare beeltenis op zijne munten wilde plaatsen, een voornemen waarvan hij zich met moeite liet afbrengen, om als symbool een leeuw met daarboven opgaande zon aan te nemen, gelijk nog heden bij de Turksche dynastie, die in Perzië regeert, gebruikelijk is. Ook had hij de dochter van een Christelijk priester tot vrouw, de moeder van den lateren Sultan Izz ed-dîn, die in 1261 naar den Griekschen keizer vluchten moest, vergezeld van zijne ooms die Christenen gebleven waren.

Men ziet uit deze voorbeelden, dat ongeveer gelijktijdig met de stichting van het Latijnsche keizerrijk de Turkmenen van Klein-Azië zich zoozeer aan de Grieksche of, zoo men wil, Christelijke beschaving hadden aangepast [4]), dat er niet

---

[1]) Vg Röhricht, *Beiträge* enz II, Note 24. I, 69 N. 161.

[2]) Vg. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, p. 292 suiv. Traduction I, 450 suiv.

[3]) Brosset t. a. p. Trad. I, 501 suiv.

[4]) Sporen van Griekschen invloed zijn in het Turksch overvloedig voor handen. Om een paar bekende voorbeelden te geven verwijs ik naar den titel *Efendi* = αὐθέντης, *gümrük* (tol) = κομμέρκιον, *kadyrga* (galei) =

het minste gevaar bestond, dat zij het lot zouden moeten deelen, hetwelk vóór hen Vandalen en Hunnen getroffen had. Men zoude evenwel geheel valsch oordeelen, indien men op grond daarvan bij hen neiging tot het Christendom meent te moeten onderstellen. Integendeel, voorzoover zich laat nagaan, is de invloed van Perzië nog in de 13de eeuw, steeds toenemend. Perzisch was de taal van hof en regeering, van dichters en geleerden. Een paar Turksche gedichten in de overigens Perzische liederenverzameling van Sultan Weled zijn eene even groote literarische curiositeit als een Nieuw-Grieksch gedicht in Arabisch letterschrift in dezelfde verzameling [1]). Ja men dweepte letterlijk met alles wat Iranisch was, zoodat de Sultans van deze periode Kaikhosrau, Kaikâwus en Kaikobâd zich zelfs noemden naar de mythische helden door Firdausî in zijn wereldberoemd Shâhnâmeh bezongen. De Perzische letterkunde vond dan ook in Klein-Azië een tweede vaderland, want op het gerucht af van de bescherming, die de Sultans aan wetenschap en kunst verleenden, zochten de beroemdste talenten hun weg naar Klein-Azië. Uit velen is het voldoende Djalâl ed-dîn Rumî te noemen. Ook de architectuur vond vooral in Kaikobâd een groot bevorderaar. Hij liet in zijn geheele rijk bouwwerken aanleggen, bijv. te Conia, te Siwâs, te Alaja, te Caesarea en elders, die naar het oordeel van bevoegde beoordeelaars met de beste voortbrengselen der Saraceensche kunst op dit gebied kunnen wedijveren. Te betreuren is het daarom, dat geen der vele reizigers, die van ouds Klein-Azië hebben doorzocht naar Grieksche, Romeinsche of zoogenaamde Hittietische monumenten, het der moeite waard geacht heeft om de overblijfselen van deze Seldjukische bouwwerken nauwkeurig te beschrijven en vooral de inscriptiën te copieeren, die zich daarop bevinden

---

κάτεργον. Onder de Osmanen zijn uit den aard der zaak nog veel meer Grieksche woorden overgenomen.

[1]) Het eerst bekend gemaakt door von Hammer. De nieuwste bewerking met gebruikmaking van nieuwe hss. bij Salemann, *Mélanges Asiatiques* X, p. 240 suiv. Vg. *Athenaeum* 1888 I p. 16. 51.

Wat Ainsworth [1]) en de beroemde Afrika-reiziger Barth [2]) van dien aard medegedeeld hebben is zóó onnauwkeurig, dat daardoor slechts het verlangen naar juiste afschriften gewekt wordt.

Een land waar wetenschap en kunst bloeien is noodzakelijker wijs een rijk en welvarend land. Hadden de Seldjuken gedurende de 12de eeuw voortdurend te strijden gehad met Grieken en Kruisvaarders en met politieke mededingers, de dynastie der Danishmend te Siwâs en elders, met de 13de eeuw begon voor hen een tijdperk van groote machtsontwikkeling en betrekkelijken vrede d. w. z. van zooveel oorlog als een volk noodig heeft om niet verweekelijkt te worden en om de onrustige elementen in zijn midden bezig te houden. Een groote aanwinst was de verovering van Antalia in 1205 en van Sinope in 1214, want daardoor kwam men in het bezit van twee havens, waarvan de een in levendig verkeer stond met de havens aan de Noordkust der Zwarte zee, de ander met die van Cyprus en Egypte. Reeds Kaikkosrau I verleende dan ook aan de Venetianen handelsprivilegiën, die door zijne opvolgers bevestigd werden [3]). Westersche kooplieden uit Genua en Venetië bevonden zich zelfs in de hoofdstad des lands, te Iconium, en hadden het monopolie van de aluin gepacht. Zooals uitvoerig door Heyd is aangetoond werd in dit artikel in de Middeleeuwen hier een belangrijke handel gedreven, evenals in safraan, sesam, honig, was, galnoten, adragant-gom, ladanum en vooral in wol van schapen en geiten en in geweven stoffen [4]). Het land bezat buitendien rijke zilver-,

---

[1]) *Travels and Researches* I, 193.

[2]) *Reise von Trapezunt nach Scutari* in Petermann's Mittheil. Ergänzungsband I s. 1 vvg. — Na het uitspreken van bovenstaand opstel komt mij in handen een reisverhaal van den Comte de Cholet getiteld: *Arménie Kurdistan et Mésopotamie* Paris 1892, waarin goede afbeeldingen van Seldjukische monumenten te Siwas p. 10. 46. 93.

[3]) Vg. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* I, 302.

[4]) Welke stoffen dit waren is niet zoo zeker uit te maken, want al spreekt Vincentius (Speculum Historiale Lib. XXX c. CXLIII) van

koper- en ijzermijnen, om van zout niet te spreken. Wat het plantenrijk betreft, zoo laat een Arabisch schrijver [1]) zijnen zegsman beweren, dat Klein-Azië bij slechten oogst en misgewas nog gelijk stond met Syrië in een vruchtbaar en voorspoedig jaar [2]). Vincentius Bellovacencis geeft hoog op van den rijkdom van het land en becijfert de inkomsten van den Sultan op 400.000 hyperpers dagelijks, *ut dicitur*, gelijk hij er bijvoegt [3]).

Door de zekerheid der wegen ter zee en te land, waarvoor inzonderheid Kaikobâd uitstekend zorg droeg, genoot het land een welvaart, zooals het sedert den bloeitijd van het Romeinsche keizerrijk niet weder gekend had.

Ook de grenzen van het rijk der Seldjuken hadden zich belangrijk uitgebreid. Bij het oude gebied der Sultans bestaande uit de provinciën Conia met de steden Dengislu, Karahissar, Demirlu, Aksara en Antalia en Caesarea met de steden Nikde, Heraclea en het land van Ermenâk, was reeds onder Kilidj Arslân het gebied der Danishmend ingelijfd, omvattende de steden Siwâs, Niksâr, Amasia, Tokât, Kominât, het land van Kenker of Gangra, Anguria, Samsun, Sinope [4])

„vestimenta de samite et de thabite sarbois exceptis", door Kaikhosrau II geschonken, vóór hij door de Tataren geslagen werd, daaruit volgt nog niet, dat de hier genoemde zaken, werkelijk in Klein-Azië vervaardigd werden, te minder omdat de stof, *thabit*, zooals wij weten, eigenlijk in eene wijk van Bagdad geweven werd en daarvan zelfs den naam heeft (attabi) maar het is desniettemin aan geen twijfel onderhevig, dat in dezen tijd in Klein-Azië nog vele zijden stoffen werden gewerkt (seta turci of turchia).

[1]) Shihâb ed-dîn ibn Fadhl allah Cod. Par. 583 f. 124.

[2]) Terecht, om dit in het voorbijgaan op te merken, heeft Heyd t. a. p. II, 688 de meening bestreden, dat Klein-Azië in de Middeleeuwen suiker uit suikerriet voortbracht. De juiste vertaling van de passage bij Shihâb-ed-dîn leert dat hier van geen suiker sprake is. Immers deze zegt: „en men vindt dáár honig, die in witheid met sneeuw en met suiker in lekkerheid wedijvert, noch scherp, noch bovenmatig zoet" enz.

[3]) Op de in noot 4 der vorige bladzijde geciteerde plaats.

[4]) Deze stad hebben de Danishmend nooit bezeten, zoo min als Samsun, maar zij werden later toch gerekend bij de provincie, die naar deze dynastie genoemd werd.

Castamunia, Turchalu en Burlu. De Ortokiden in Khartbart, Dijârbekr, Malatia, Somaisât en Minshâr erkenden de opperhoogheid van den Seldjukischen Sultan en sloegen munten met diens naam. Arzendjân met de steden Akshehr, Dardjân, Kamach en Koghonia, waar een zekere Ala'd-dîn Dâwudshâh zoon van Fakhr ed-dîn Behrâmshâh regeerde, was door Kaikobâd met zijn rijk vereenigd. Hetzelfde lot had de stad Arzen-ar-Rum (Erzerum) met haar gebied, waar aanvankelijk de Saldukiden, later een zijtak der Seldjuken hadden geheerscht. Eindelijk ontnam Kaikobâd aan de Ajjubieden de steden Khilât, Wân, Wastân en Ardjisch, wat wel eene coalitie der leden van deze wijdverspreide vorstenfamilie tegen hem in het leven riep, maar de door hen ondernomen tocht tegen Klein-Azië nam een smadelijk einde, zoodat de Sultan het wederrechtelijk in bezit genomen land behield [1].

De Rupeniden in Klein-Armenië stelden den Sultan hulptroepen en erkenden zijne opperhoogheid, zooals blijkt uit munten, waarop de namen van Kaikhosrau en Kaikobâd voorkomen, terwijl de keerzijde een ruiter met Armenisch randschrift vertoont. Het feit wordt bovendien uitdrukkelijk vermeld door Vincentius Bellovacensis [2], die hetzelfde getuigt van de Comnenen te Trapezunt, en werkelijk vinden wij onder Kaikobâd een Emir, die den naam Comnenus droeg en ongetwijfeld een lid was der keizerlijke familie aan het hoofd van Grieksche hulptroepen bij den Sultan, zoodat de tegenspraak van Fallmerayer ongegrond is. Met Vatatzes, den keizer te Nicea [3], leefden de Seldjuken in de beste verstandhouding en ook hij schijnt zich door traktaten verbonden te hebben tot het stellen van hulptroepen, waarschijnlijk met het oog op de gevaren, die van den kant der

---

[1]) Vg. de lijst bij al Ainî uitgegeven door Tiesenhausen, *Svornik Materialov* etc. St. Petersburg 1884. p. 503. 504.

[2]) T. a. p. L. XXX, c. 144.

[3]) Vg. Georg. Acropolita p. 72. 75. Grieksche troepen onder bevel van Michael Palaeologus streden dan ook ten behoeve van Izz ed-din tegen de Tataren in 1256. Georg. Acrop. p. 145 vvg, Nic. Greg. I, 58. 59.

Tataren dreigden. Vincentius [1]) spreekt bovendien van een corps Frankische hulptroepen, ongeveer 1000 man sterk, die o. a. bij den dood van Kaikobâd in 1237 den doorslag gaven bij de erkenning van zijnen zoon als opvolger.

Ongelukkig was deze zoon Kaikhosrau II even onbeduidend en onbekwaam, als zijn vader door regeeringstalenten had uitgemunt. Onbekommerd om de naderende Tataren, die slechts aarzelend de grenzen van het rijk des machtigen Sultans overschreden, liet hij eerst een paar jaar voorbijgaan zonder tegen hen op te trekken om daarna met zijn geheele strijdmacht hun aanval te keeren. Maar het voorbeeld van den verwijfden vorst had aanstekelijk gewerkt op zijne Emirs; weldra sloegen de Turken op de vlucht. Ofschoon de Georgische, Arabische en Frankische hulptroepen zich dapper weerden, konden zij echter het noodlot daardoor niet keeren en de slag bij Kuzadâg in 1243 leverde voor goed het machtige rijk der Seldjuken in de hand der Tataren over. Ter nauwernood gelukte het den bekwamen vizier van den nietswaardigen Sultan om de heerschappij voor zijnen meester en diens nakomelingen te behouden tegen betaling van eene jaarlijksche schatting aan de Tataren, waardoor de dynastie nog in naam bleef voortregeeren tot aan het einde der 13de eeuw ongeveer, terwijl het land verarmde en zijne politieke beteekenis geheel verloor, zoodat Nicephorus terecht daarvan getuigt, (I, 137) dat de heerschappij der Turken op die wijze te gronde was gericht en hunne zaken, die vroeger welgeordend en hoogst voorspoedig waren geweest, in de grootste wanorde waren geraakt. Wel is waar heeft eene der dynastieën, die na den ondergang der Seldjuken in Klein-Azië verrezen, namelijk die der Osmanen later een Turksch rijk gesticht veel machtiger en aanzienlijker, dan dat der Seldjuken ooit geweest was, maar die grootheid berustte ten deele op barbaarsche instellingen, zooals bijvoorbeeld de prinsenmoord, die de vroegere Seldjuken niet hadden gekend. Inzoover moeten wij ongetwijfeld

---

[1]) T. a. p. L. XXX, 145.

een achteruitgang constateeren, maar welk volk is zonder schokken geleidelijk op de baan van vooruitgang en beschaving voortgeschreden? Dat die vooruitgang niettemin bestaat, dat het den Turken niet aan aanleg en goeden wil ontbreekt om de eigenaardige rol, die hun door de geographische ligging van hun rijk is toegevallen, om de bemiddelaars te zijn tusschen Oostersche en Westersche beschaving, naar behooren te vervullen, kan met het oog op hunne geschiedenis niet geloochend worden.

DE LEONARDO MALASPINA

EPISTOLARUM CICERONIS AD ATTICUM EMENDATORE

SCRIPSIT

J. C. G BOOT.

»Leonardi Malaespinae in epistolas M. Tullii Ciceronis ad Atticum, Brutum, et Q. fratrem emendationes ac suspiciones" legitur in titulo libri, qui continet paginas 294 duplices et Venetiis apud Io. Bapt. Somascum anno 1563 typis descriptus est. In nonnullis exemplaribus indicatur annus 1564, sed non esse novam editionem affirmare possum. Nam praeter annorum numerum nihil omnino mutatum esse comperi, et in ultima pagina utriusque exemplaris legimus: Venetiis. *Apud Io Bapt. Somascum Papiensem*, M. D. LXIII. Itaque verisimile est volumen sub finem anni 1563 typis descriptum, initio anni sequentis editum esse.

De hoc libro, quem Orellius in Onomastico Tulliano P. I p. 449 rarum vocat, disputare mihi proposui, ut ostenderem P. Victorium inique de eius scriptore iudicavisse.

Antequam eo progredior, de scriptore pauca dicam, cuius nullam mentionem faciunt, qui historiam litterariam scriptis suis illustrarunt, nec qui vitas virorum doctorum enarrarunt. Nam qui a Saxio in Onomastico T. III p. 404 laudantur C. G. Schurzfleischins in Elogiis scriptorum illustrium saeculi XVI et Gerdes in Florilegio librorum rariorum nihil de eo, pauca de libro laudato protulerunt, frustraque imploravi auxilium Henrici Narduccii, Viri doctissimi, Acade-

miae Lynceorum adscripti, et Iosephi Albini, philologi Bononiensis. Hi mihi responderunt se nihil de hoc Malaspina invenire potuisse. Itaque illa tantummodo mihi praesto sunt quae ipse de se suisque rebus passim in hoc libro commemoravit, pauca quae aliunde cognovi.

Librum dedicans Alexandro Farnesio Cardinali se appellat Florentinum, ex divini Servatoris familia Canonicum [1]). Fueritne e nobili gente, quae per multa saecula in Italia floruit et nunc quoque floret, tam ignoramus quam quo anno natus sit; sed quia non nominatur in opere Comitis Pompei Littae de gentibus nobilibus Italicis non est verisimile eum illius gentis fuisse. Ex praefatione ad lectorem didici eum ab adolescentia in coenobio vixisse, et quum ante annos paulo plus XII Nicolaum Rodulfum Cardinalem patronum suum ad balneas comitaretur, cum eo epistolas Ciceronis legisse et, quae ab editoribus vel neglecta vel non ita emendata erant, ut sibi satisfacerent, partim librorum MSS. auxilio, partim ex ingenio restituere coepisse. Patrono suo petenti ut ea litteris consignaret, paruit et quinque libros confecerat, quum repentina illius mors his studiis finem attulit. Complures annos in hoc labore cessaverat, quum iussu Marcelli Cervini Cardinalis in cursum revocatus est et opus ad finem paene perduxerat, quum ille Pontifex creatus, omnium bonorum spem immatura morte destituit. Nam vicesimo secundo pontificatus die exstinctus est. Haec mors et tristia, quae insecuta sunt tempora, novam moram attulerunt, et eius adnotationes fortasse nunquam absolutae et in lucem productae essent, nisi amicorum monitis et conviciis tandem cessisset. Inter eos erat Alphonsus Caraffa adolescens Cardinalis, ad cuius studia regenda Malaspina exeunte anno 1563 Neapolin migravit, ut constat ex ipsius Caraffae epistola ad Sirletum et ex epistola Julii Pogiani ad Caraffam, in qua L. Malaspinam appellat virum in primis et doctum et bonum et qui ei in omni genere studiorum

---

[1]) Ex hoc titulo coniicio eum adscriptum fuisse Canonicis Basilicae Lateranensis, quae olim vocabatur Basilica S. S. Salvatoris.

satisfacere possit [1]). Quamdiu ibi vixerit, quando redierit Romam ignoramus.

Saepius laudat viros doctos, quos fautores et amicos habebat. Augustinum Steuchum Eugubinum p. 169 *a* nominat praeceptorem suum, virum omnium litterarum copia et varietate instructum [2]). Magnis laudibus ornat Octavium Pantagathum in dedic. p. 2, in praef. p. 10, deinde p. 121 *a*, 163 *a*, 191 *a*, et Donatum Iannoctium »hominem acri certoque iudicio" praef. c. 4, a quibus in hoc labore adiutus est. Amicos habuit Gabrielem Faernum (praef. p. 9) Achillem Statium p. 149 *b*. et 210 *b*., Carolum Sigonium p. 121 *a*., Matthaeum Devarium Corcyraeum (dedic. p. 2, p. 219 *a*.) [3]), homines scriptis suis nostra quoque aetate notissimos. Minus noti sunt Constantinus Rhallus et Ugolinus Martellius [4]), quos cum insigni laudis praeconio nominavit p. 30 et 168.

Malaspina praeter librum, de quo agimus, nihil in lucem edidisse videtur nisi orationem, cuius exemplar Romae servari inter Miscellanea bibliothecae Angelicae Narduccius me docuit hoc titulo: »Leonardi Malaespinae e divi Servatoris familia canonici Oratio in funere Francisci Cardinalis Gonzagae Mantuae habita Non. Feb. M. D LXVI. Huic adiectae sunt epistolae consolatoriae ad eundem duae, altera de obitu Herculis Card. patrui, altera sororis Hyppolitae. Philoterpses et Clidanus Philoponi fratres Mantuae Excudebant mense Martio MD. LXVI". Paginae XII in 4⁰.

Saxius Malaspinam anno 1571 mortem obiisse tradit.

Nunc ad librum progredimur, quem emendationum et suspicionum inscripsit »ne eodem loco videremur habere et quae ex ingenio et quae ex vetustis libris restituta sunt".

---

[1]) Vid. I. Pogiani epistolae et orationes ab H. Lagomarsinio adnotationibus illustratae, Vol. III p. 398 et seq.

[2]) A. Steuchi vitam narravit Tiraboschius, Storia d. letteratura italiana T. VII P. I. p. 387—391 edit. Florent.

[3]) Utroque loco pro Denario scribendum esse Devarium manifestum est.

[4]) De eo vid Bayle Dict. hist. T. III p. 356 seq. editionis quintae.

Usus est undecim libris MSS, de quibus quae monuerit non opus est a nobis repeti, quoniam Orellius in Historia critica epistolarum p. X edit. prioris, p. XLV et sequenti edit. alterius, illam partem praefationis descripsit integram.

Melioribus adnumerandi sunt codices Antonianus et Faerninus nunc latentes vel deperditi, quos A. S. Wesenbergius in praefatione voluminis secundi Epistolarum ipsi Mediceo praestare iudicavit. Idem in praefatione Emendationum alterarum plurimos locos indicavit, in quibus uterque vel alteruter meliores scripturas servavit. Nec meum de illis iudicium ab illo discrepat et in meis editionibus Epistolarum ad Atticum saepius recepi, quae illi codices obtulerunt.

Malaspina non edidit epistolas, sed suas adnotationes adaptavit ad postremam Pauli Manutii recensionem, quae anno 1563 Venetiis prodierat. Non neglexit P. Victorii et Seb. Corradi curas, et quid de iis sentiret in dedicatione libere his verbis professus est: »Nam meum de his iudicium semper illud fuit: Petrum Victorium, cum scriptorem hunc nactus esset multis vulneribus confossum ac dilaceratum, letalia tantum curare voluisse, et quae transmarina et eximia quadam arte et facultate, quibus ille excultus est, egerent: et cum (scr. quem) in vita retinuerit omnique mortis suspicione liberaverit, firmandum aliis tradidisse: quibus tamen et ipsis, ut vere dicam, non minus negotii fuerit, cum in reliquis plagis sanandis, quae et non pauca et luculenta restabant, tum recreando confirmandoque corpore. Qua in re eam mihi uterque (i. e. Victorius et Corradus) visus est operam navasse, ut quae illi vita reddita esset, morbo doloreque depulso, grata iam et suavis posset esse: Manutius hoc amplius, nativum pene colorem et dignitatem reddidisse".

Victorius hoc iudicio, opinor, laesus et fortasse ob aliam quoque causam Malaspinae infensior, diu post offensam ultus est. Quum enim in capite III libri penultimi Variarum lectionum in Epist ad Atticum IX. 13, 4 suam scripturam *quos Matius σιλπίζει*, vel *ἐσύλπιζεν* e codice Mediceo ut ait desumptam defendisset contra Manutium, qui *ἐλάπιζεν* propter

sequens *λάπισμα* malebat [1]), quod Malaspina p. 201 *b* probaverat, haec adiecit: »Nec tameu ita cupidus unquam fui omnem plagam huius nitidissimi corporis curandi, ut remedia importuna adhiberem, et quae quicquid est adhuc veri sincerique succi in eo corrumpant. Quare miror inventos doctos sane et ingeniosos viros, qui incertas et ab audacia ingenti profectas Malespinae coniecturas probarint et sine ulla dubitatione receperint".

Malaspina ei non respondit, sed Lambinus eius causam suscepit quum in adnotatione ad illum locum, tum disertius in adnotatione ad libri I ep. 18, 1.

Nescio utrum Victorius in peculiari editione Epistolarum ad Atticum, quae a. 1571 Florentiae lucem vidit, incertas et audaces Malaspinae coniecturas repudiaverit, an quae probabiles viderentur receperit. Nam illam editionem, quam Graevius et Bandinius vocant rarissimam [2]), nunquam vidi frustra diu multumque a me quaesitam. Hoc affirmare possum eum in marginibus sui exemplaris libri a Malaspina scripti, quod ego olim Romae mihi comparavi, sua manu nihil scripsisse, quod alicuius momenti sit.

Nunc aliquot exemplis ostendam Malaspinae coniecturas minime spernendas esse.

Libri I epistolae tres priores in omnibus codicibus continuantur. Malaspina docuit (p. 12) verba *L. Julio Caesare, C. Marcio Figulo coss. filiolo me auctum scito salva Terentia*, quae Victorius epistolae primae adiecerat, secundae initium esse, intellexitque a verbis *Aviam tuam scito* incipere novam epistolam, ante secundam scriptam (p. 13 *a*).

Quod in ep. 11, 1 pro *nostra legatio* geminatis duabus litteris correxit *nostra allegatio* (p. 19 *b*), omnium consensu probatum est.

L. III. 15, 6. *Utinam modo agatur aliquid! multa occul-*

---

[1]) Editores fere omnes Manutium secuti sunt, Quod Baiterus in codice Mediceo vidit CΛΛΠΙΖΕΝ magis favet scripturae vulgo receptae, quam Victorio. Lambinus in Tornaesiano se invenisse Ε'ΛΑ'ΠΙΖΕΝ affirmat.

[2]) Cf. Graevii praefatio ad lectorem, Bandinii liber de vita et scriptis P. Victorii p. LXIV et XCVII.

tant tuae litterae. Inter *aliquid* et *multa* plerique codices ponunt *quo ipsa*, quae Victorius et Corradus quum explicare non possent cum correctore codicis Medicei delerunt. Malaspina, quum in cod. Ant. et Faern. scriptum invenisset *in quo ipsa*, vidit scribendum esse: *in quo ipso multa occultant tuae litterae.*

In libri IIII ep. 6 plures locos egregie correxit, primum scribendo *nosque malo solatio, sed nonnullo* (pro: *non multo*) *tamen consolamur*, tum reponendo: *non ut Saufeius et vestri*, sed *mehercule quia sic amabat patriam*, quum in libris MSS. legatur *vestris mehercule.* Intellexit enim post *non ut* requiri *sed*, idque compendio *s* scriptum adhaesisse praecedenti vocabulo. In § 3 negationem ante *intemperiem* positam recte ita collocavit, ut verbum *tulisse* negetur. Postremo in §. 4, ubi omnes libri scripti dant *Lucceio nunquam misi*, quum Manutius edidisset *Lucceio quam misi*, bene correxit: *Lucceio nunc quam misi.*

In eiusdem libri ep. 15 extr. Cicero Atticum rogat, ut Dionysium hortetur quam primum veniat, ut possit filium suum et se ipsum erudire. Idem desiderium denuo enuntiat in ep. 18, 5 (vulgo 17, 3) additque: *quem quidem abs te, quum dies venerit, et ego et Cicero meus flagitabit.* In his illa *quum dies venerit* vix explicari possunt. At omnia plana sunt, si cum Malaspina scribitur: *quo die veneris.* Eodem quo Atticus venisset die, hominem Cicerones efflagitarent. Tantopere eum desiderabant.

In libri V ep. 16, 2 cum codice Med., in quo est: *taedet omnium nos vitae*, ceteri omnes conspirant. Quod Manutius coniecit: *taedet omnino vitae* Baiterus et Wesenbergius receperunt. Ego censeo Malaspinam sententiae melius consuluisse, quum corrigeret (p. 125 *b*): *taedet omnino eos vitae.* Nam Cicero loquitur de incommodis provincialium.

In libri VI ep. 1, 8 pro *οὐκ ἔλαθες illud* vidit scribendum esse: *οὐκ ἔλαθέ σε illud*, verbisque ex ep. 2, 9 *Nimis, inquam, in isto Brutum amasti* adscripsit: »*Nimis iterandum puto*". Nollem me hoc praetervidisse. Nam nisi *nimis* iteratur, nihil est quare *inquam* addatur [1].

[1]) Cf. ad Att. I. 20, 7 *per mihi, per, inquam, gratum feceris.* I. 16, 8

Quod VII. 1, 3 codices praebent: *Hoc enim cogitabamus nec mihi coniuncto cum Pompeio fore necesse peccare in re publica aliquando, nec cum Pompeio sentienti pugnandum esse cum Caesare* superiores editores intactum reliquerunt. Malaspina primus intellexit non potuisse ita a Cicerone scribi. »Nam cum tota disputatio eo spectet, ut caussam ostendat initae cum utroque amicitiae, quidque utilitatis ex ea re caperet, hic tamen de uno Pompeio loquitur" (p. 151 *b*). Monet quoque plane idem esse iunctum esse cum Pompeio et cum Pompeio sentire. Mendum sustulit transpositis nominibus propriis: *nec cum Caesare sentienti pugnandum esse cum Pompeio.* Lambinus et plerique editores merito hanc correctionem probaverunt.

Valde impedita sunt, quae sine ulla varietate in libri IX. ep. 14, 2 in codicibus MSS. inveniuntur: *A te nihil ne ante pios quidem quin te literarum.* Quum in MSS. suis nihil auxilii inveniret, ex ingenio correxit: *A te nihil, ne ante dies quidem quinque, litterarum* (p. 203 *b*), quae egregiam sententiam efficiunt longeque mihi praestare videntur iis, quae a Bosio codicis sui decurtati auctoritatem mentito multi receperunt: *A te nihil ne Anteros quidem literarum*, nulla ratione habita vocabulorum *quin te.*

In loco corrupto libri X ep. 4, 5, ubi de Marco filio agitur, vidi Malaspinam (p. 205 *b*) eandem correctionem proposuisse, quam Peerlkampio in mentem venisse in adnot. monui, ut pro *non tam* scribatur *etiam.* Qua recepta Cicero scribit se filii causa valde moveri, eoque magis quod pueri pietate permoveatur.

In libri XII ep. 17 Manutius edidit: *potest tamen videri, sed scire certum velim.* Victorius negavit verba sana esse monuitque in antiquioribus exemplaribus scriptum esse: *potest tamen eteri.* Quum Malaspina idem in tribus suis invenisset, ingeniose pro *eteri* restituit *fieri*, ut Cicero hoc dicat: »Potest fieri ut spoponderim, sed certum scire cupio". Editores hoc recipere non dubitarunt.

---

idem ego ille — idem, inquam, ego recreavi adflictos animos, Verr. V. 162. *crux, crux, inquam, infelici — comparabatur.* p. Flacco 94 *quam* (rem publicam) *vos — vestris, vestris, inquam, humeris sustinetis.*

Epistola 34 libri XIII incipit a verbis: *Asturam veni VIII Kal. Jul.*, quae quum priores editores retinuissent, Malaspina vidit *Jul.* delendum esse. Nam quo tempore epistola scripta est *Quintilis* nondum *Julius* appellatus erat, neque unquam Cicero odioso illo nomine usus est. cf. XVI. 1, 1 — Idem recte vidit in libri VII. ep. 12, 1, ubi libri scripti praebent: *Unam adhuc a te epistolam acceperam, datam XII Kal. Jun.* mensem falsum designari. Sed quum satis esset delere *Jun.*, male pro eo *Feb.* scribendum censuit.

In libri eiusdem ep. 37, 2 legimus Ciceronem de Quinto filio scribentem: *omnibus eum locis furere maximeque in conviviis.* Debetur hoc Malaspinae (p. 242 *b*). Nam libri scripti conspirant in depravato *facere.*

Vellem me in delendis quattuor vocabulis in libri XVI ep. 7, 5 ei obtemperasse. Nam Cicero scribens Brutum laetari »*quod effugissem duas maximas vituperationes, unam* —, *alteram, de qua Brutus et qui una erant* — *laetabantur, me existimari ad Olympia,* non debuit inculcare post *laetabantur*, quae e codicibus recepta sunt: *quod eam vituperationem effugissem*, quae non solum plane otiosa sunt, sed etiam orationis cursum male interrumpunt.

Poteram etiam alia proferre ab eo feliciter emendata, sed quid opus est pluribus? Potius indicabo observationes nonnullas orthographicas et grammaticas, quas libro suo inspersit. Copiose defendit affirmativam particulam *ne* scribendum esse, non *nae*, ut Laurentio Vallae visum erat, p. 137 *b* — 140 *a*; de reduplicatione litterae sibilantis quid statuendum esse videatur in vocibus *causa*, *casus*, *divisio* docet p. 262 et sq.; *here* pro *heri* non esse vitiosum p. 214 *b*, *propter* non habere vim comparationis p. 79 *b*, *siqui* et *nequi* non deterius esse quam *siquis* et *nequis* p. 81 *b*. Quaerit *rure* an *ruri* praestet p. 245 *a*, quando in tempore indicando praepositioni *ad* locus sit, quando *a. d.*, id est ante diem scribendum p. 171 seq., quomodo explicanda sint III Kal. Non. Id. et similia p. 264 *b* et seq. Agit de coniunctivo post pronomen relativum p. 128 *b*, de participiis quae vocantur futuri passivi p. 98.

In magno numero suspicionum inveniri, quae non neces-

sariae sint vel erroneae, libenter concedo et, ne nimis eum laudare videar, utriusque generis exemplum depromam.

In libri XIII. ep. 45, 3 agitur de iis, quae M. Cluvius Puteolanus paulo ante mortuus reliquerat, qui heredes fecerat Ciceronem, Caesarem et T. Hordeonium, (cf. ep. 46, 3,) nimirum multos nummos, magnum pondus argenti et praedia. Nummi debebant dividi inter coheredes, argentum factum et praedia venumdari. Quum haec in libris scriptis sic tradantur: *magnum pondus argenti, auctionem praeter praedia primo quoque tempore fieri oportere*, Malaspina (p. 242 *a*) putabat verba *praeter praedia* collocanda esse ante *auctionem* et iungenda cum verbis *magnum pondus argenti.* Ita Cicero scriberet ad praedia magnum pondus argenti accedere. Persuasit Lambino, idque Mongaltius et Wielandus in suis interpretationibus secuti sunt. Sed quum tradita scriptura recte explicari possit, ut factum est a Manutio, cum aliis eam servare malumus.

Certissime erravit, quum in libri IIII ep. 5, 3, ubi libri MSS. offerunt »*Scio te voluisse et me ast num geram manum fuisset*" vel simile quid, spreta ingeniosa et facili Corradi emendatione »*Scio te voluisse et me asinum germanum fuisse*", *asinum* mutaret in *mastigiam*. Miror hoc vehementer placuisse Lambino, quem Muretus Var. Lect. XIV, 9 merito propterea castigavit. Sed hunc et paucos alios errores critico condonemus qui tam multos locos sanavit. Laudemus potius eius modestiam in proferendis suspicionibus, quam saepius declaravit, velut p. 113 *b*, ad verba e libri V ep. 1, 3 *tu invita mulieres, ego accivero pueros*: »Liceat hic mihi suspiciones meas sine arrogantia proferre, dum me sciant omnes, id quod saepe testatus sum, nisi quod veterum librorum testimoniis aut certa ratione confirmare possum, affirmare nihil", et p. 222 *a*: »Scio invidiosam esse hanc ex ingenio corrigendi rationem. Sed nos, quod saepe testati sumus, id nunc quoque repetimus, primum in vulgata lectione nihil movere, deinde, cum intellectum fuerit quid nostrae suspicionis sit, integrum cuique relinquere, ut hoc vel admittat vel eiciat".

Itaque, nisi fallor, Leonardus Malaspina optime meritus

est de epistolis Ciceronis ad Atticum, et propter libri raritatem gratia debetur I. G. Graevio, quod argumenta singulorum librorum apte ab illo composita et emendationes suspicionesque paene integras [1]) transtulit in commentarium suae editionis, quae anno CIƆIƆCLXXXIV Amstelodami prodiit.

---

[1]) Graevius professus est se L. M. notas integras repetere, sed omisit nonnullas longiores, ut eam quae pertinet ad verba epistolae 1 libri I „*si iudicátum erit meridie non lucere* (p. 5 *a* — p. 10 *a*), et quae de particula *ne* disputantur p. 137 *b* — p. 140 *a*. Repetiit omnes, quae versantur in verbis emendandis et explicandis.

EENE ACADEMISCHE REDE ONDER DE FRANSCHE OVERHEERSCHING.

MEDEDEELING VAN

NICOLAAS BEETS.

Bij de lezing van het opstel over den »Franschen Tijd" in de »Historische Bladen" van wijlen Theod. Jorissen, werd ik getroffen door de volgende regelen.

Er is spraak van den Prins Regent van ons, ten jare 1810, bij Frankrijk ingelijfd vaderland, den Hertog van Plaisance.

»Van der Palm", schrijft Jorissen, »heeft in zijn beroemd Gedenkschrift van hem gezegd, dat hij gaarne al het goed deed, wat niet in zijn vermogen was. De ironische karakteristiek is ondankbaar; want de invloed van den ouden luitenant-generaal van den Keizer — aldus was zijn officieële titel — heeft den Leidschen hoogleeraar voor vervolgingen bewaard, waarmede eene onvoorzichtige academische rede hem bedreigde" [1]).

In het voorbijgaan merk ik op, dat de aanhaling uit het Gedenkschrift aan de nauwkeurigheid, en ook het licht, waarin deze woorden gesteld worden, aan de rechtvaardigheid tekort doet. Van der Palm heeft niet geschreven: »al het goed, *wat* niet", maar »al het goed, *dat* niet in zijn vermogen stond".

Een vergrijp tegen de moedertaal, in onze dagen algemeen, en door onze beste schrijvers en sprekers dagelijks

---

[1]) 1ste Bundel, 2e druk, blz. 419.

begaan, was nog niet van Van der Palm's tijd, en ik maak mij sterk, dat men het op geen enkele der vele bladzijden, die van hem het licht gezien hebben, zal aantreffen. En wat de van ondankbare ironie betichte woorden betreft, aan deze was bij hem, na de vermelding van hetgeen men den Hertog omtrent de veiligheid zijner afreize had kunnen verzekeren, het volgende voorafgegaan: »Meer begeerde de »ontstelde grijsaard niets, die bij zijn vertrek dit getuigenis »met zich nam, dat hij het juk der Nederlanders nooit ver»zwaarde" [1]). Zou de Hertog zelf, indien het aldus geboekt getuigenis hem later onder de oogen gekomen is, zich beklaagd hebben het met dezen lof vervolledigd te zien, »dat hij gaarne al het goed gedaan had, dat niet in zijn vermogen stond", of aan den welmeenenden ernst, waarmede hem die werd nagegeven, getwijfeld hebben? Mij dunkt, neen.

Maar tot »het goede, dat" wèl »in zijne vermogen had gestaan" en metterdaad door hem verricht is, zal volgens den Amsterdamschen hoogleeraar behoord hebben, dat hij »den Leidschen voor vervolgingen bewaard heeft, waarmede »eene onvoorzichtige academische rede hem bedreigde".

Van eene beschermende tusschenkomst van den luitenant-generaal des Keizers persoonlijk, weet ik niet, en heb ik zoo min als omtrent de »academische rede" zelve en de gelegenheid, waar bij zij gehouden is, ergens iets in het openbaar vermeld gevonden. Siegenbeek, ofschoon hij ze moet hebben bijgewoond, gaat haar in zijne »Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool" stilzwijgend voorbij, en in het Academisch Archief wordt, volgens de verzekering van ons geacht medelid Acquoy, die de vriendelijkheid had het voor mij na te zien, geen enkel stuk of aanteekening betreffende het geheele jaar, waarin de rede gehouden is, gevonden.

Toen ik, vóór nu juist vijftig jaar geleden, mijn »Levens- en Karakterschets van Van der Palm" in 't licht gaf, wist ook ik van deze rede nog geen woord.

Maar in brieven, die ik tengevolge dezer uitgave ont-

---

[1]) Gedenkschrift in 8°., blz. 55.

ving, werd ik alras door jongere tijdgenooten van den redenaar op haar, en hare beteekenis en wedervaren opmerkzaam gemaakt.

Van dat oogenblik af, heb ik mij beijverd haar onder de schriftelijke nalatenschap van mijn behuwd-grootvader, voor zoover die aan mij was toebetrouwd, op te sporen, en ik heb het geluk gehad haar te vinden.

Het handschrift, thans in mijn bezit, heeft Jorissen, op zijn verzoek, een tijdlang en tot zijn dood onder zich gehad, zonder mij echter van hetgeen wij er nu in zijne »Historische bladen" van vernemen, ooit iets te berichten.

Zie hier wat ik er thans van weet. De »onvoorzichtige rede" is van het jaar 1812.

De Leidsche Hoogeschool was, volgens keizerlijk besluit, reeds in de maand October van het vorige uitgevaardigd, maar eerst in Augustus van dit jaar in werking getreden, onder den naam van Leidsche Academie, een onderdeel geworden van de Université de France [1]). De plechtige inwijding had den 3den November in de Pieterskerk plaats gehad.

De hoogleeraren waren er, op hoog bevel, in hunne voor de vijf faculteiten verschillend gekleurde tabberden verschenen. Die van de letterkundige, en derhalve ook van Van der Palm, was oranje.

De beroemde Brugmans, ook in Frankrijk en door den Keizer zelf hoog gewaardeerd, en met den titel van rector voor dit haar onderdeel hetzelfde wat voor de Université de France de grootmeester was, had de latijnsche redevoering gehouden, die wij betreuren moeten nooit in druk verschenen te zijn [2]). Eenige dagen daarna moest de openlijke en plechtige opening der collegies, nu »Leçons publiques", plaats hebben en deze taak was aan Van der Palm, een

---

[1]) Siegenbeek, Gesch. der Leidsche Hoogeschool, I. blz. 390.

[2]) Siegenbeek, ald. blz. 393, 4, 5. Hij herinnert zich van deze oratie „nog altijd (1825) met genoegen, eene belangrijke uitweiding over de voordeelen, uit de ineensmelting van het Fransche en Nederlandsche volkskarakter in de beoefening der letteren en wetenschappen voor deze te wachten; eene uitweiding, waarbij het Nederlandsche karakter in het schoonste licht geplaatst werd".

der vier leden van den aan den rector toegevoegden academischen raad [1]) opgedragen.

Hij kweet er zich van voor een aanzienlijk gehoor, en, in dit pijnlijk tijdsgewricht, op zijner waardige wijze.

De Senaat was voltallig opgekomen, en de redenaar had niet slechts tot de »Lectissima juventutis Academicae corona, commilitones ornatissimi", zijne toespraak te richten, maar, bij haren aanvang, ook »cujuscunque ordinis, dignitatis et loci Auditores honoratissimi clarissimi, humanissimi" te begroeten. De vertegenwoordiger des Keizers zelf, ofschoon te wachten, was niet verschenen.

Met volkomene onderdrukking van wat hij onder de nieuwe orde van zaken, waarvan zijn tegenwoordige taak een eerst uitvloeisel was, moet gevoeld hebben, opende de »*Leidsche* hoogleeraar", kalm en wijs, zijne rede met niet dan de eenvoudige vermelding van haar aanleiding en doel.

Maar in de keus der bewoordingen bleek de band met het schoon verleden in de hand gehouden te worden en de voet te gevoelen ook nu den vaderlandschen grond te drukken. »Pristino mori", zoo heette het van die welsprekende lippen, en het is mij bij de vermelding, alsof ik daarbij de mij zoo welbekende welluidende stem weder hoor: »Pristino mori illustrissimae Batavorum Academiae natales solenni oratione celebrandi, successit novus hicce, ut annuo scolarum initio splendida commilitonum turba ad novos labores alacriter suscipiendos opportuna allocutione incitaretur".

Tot zoodanige aanvuring bestaat bij de jongelingschap, die hij voor zich ziet, wel geen dringende noodzakelijkheid; er zijn onder hen die eerder een breidel dan een spoorslag behoeven zouden, »verum strenue currentis derepente nonnunquam sistitur gradus", niet uit gebrek aan kracht tot volharding, maar doordien een onverwacht voorval hem het hart ontzinken, of alle hoop den eindpaal te halen, den eerpalm te grijpen, opgeven doet.

Wie zal ontkennen, dat in het tegenwoordig oogenblik

---

[1]) De drie overige waren: Boers, van der Keessel en Sandifort. Siegenbeek, ald., blz. 393.

(*hodie*) iets van dien aard in de academische loopbaan ook den besten en sterksten overkomen kan; dat het zien der rampen, die het menschdom treffen, de vrees voor hetgeen boven 't hoofd hangt, de onzekerheid van het toekomstig lot den gloed des ijvers verdooven en, met de hoop van dóór te kunnen leeren, de begeerte om te leeren doet verloren gaan?

Bij de mogelijkheid hiervan, acht de redenaar het plicht de studeerende jeugd tegen de verstompende kracht van bekommeringen als deze te wapenen. Zijne korte toespraak zal dus dienen moeten »ad commendanda, hoc praesertim rerum temporumque statu, literarum quarumcumque studia".

Velerlei en van verschillende waarde zijn tot deze studiën de prikkels.

Onder de edeler, die hij aanduidt, noemt hij als de edelste »qui a patriae caritate ducitur". Naar het voorbeeld der groote vaderlandsche geleerden, wier namen hij in gedachtenis brengt, den roem des vaderlands te willen verhoogen, ieder »doctor et ductor" der vaderlandsche jongelingschap vuurt daartoe zijne kweekelingen aan.

Maar, aan een nieuw Bewind onderworpen, van Gemeenebest en Koninkrijk tot een wingewest, onder nieuwe wetten, andere dan waaronder wij vroeger gebloeid hebben, overgebracht, wordt thans (*hodie*) door velen beweerd, »hujus incitamenti vim omnem, nisi penitus periisse, at amisso praecipuo aculeo vehementer fractum esse."

Maar hoe? Zouden wij dan, schoon uit het vaderland niet verdreven, geen vaderland meer hebben, of behooren wij het niet meer voor hetzelfde vaderland te houden, omdat de instellingen onzer vaderen »*belli fortuna, humanarumque vicissitudinum sorte interierunt?*"

»Hunc vero errorem biennio abhinc tanta argumentorum vi ac dicendi copia oppugnavit ac penitus profligavit summus noster Wijttenbachius, ut qui in eo persistant sensu et ratione carere videantur [1]). Fruimur, fruimur ista patria,

---

[1]) Deze redevoering schijnt, zoo min als die van Brugmans, later het licht te hebben gezien.

quae nos a teneris in gremio suo fovit, ad hanc aetatis et ingenii maturitatem eduxit; ad nos spectant illa majorum exempla; nostrum est illud nomen tueri, proavorum decus nova cruditione virtuteque illustrare et augere, et ad posteros propagare".

»Sed fac", dus vervolgt de redenaar, »interiisse patriam". Zouden daarmede »omnia illa pietatis *officiorumque* vincula, quibus cum ea vivente ac florente continebamur" moeten verloren gaan? »Absit, *absit* Auditores! nam idem est Patriae qui Parentum amor".

Deze gelijkstelling, met de daaruit ten opzichte van het een zoowel als van de anderen voortvloeiende plichten, ook in het ongeluk, ook na dood of ondergang, wordt door den redenaar met welsprekendheid uitgewerkt. Daarbij komen woorden voor als deze: »*Nisi degener sit et detestanda proles*", zal het op de puinhoopen van het vaderland, als op het ouderlijk graf, onder tranen den eed vernieuwen: »O Tu, quae omnes omnium necessitudinum mearum caritates una complexa fuisti, alma, sancta Parens! *nunquam ego tui obliviscar; ita me diligant omnes boni, ita me Deus amet!*"

Met gevoelens als deze, zegt de spreker, de instemming op het gelaat van zijne toehoorders te lezen.

Maar er zijn andere bezwaren uit den veranderden staat van zaken, »novaque *quae hodie est* civitatis nostrae ratione" voortkomende. Zal men de met ijver aangevangen studiën kunnen voortzetten? Zal men ze ten einde kunnen brengen? Hiervoor vreest men, en op tweederlei grond.

Ten eerste. Financiëele achteruitgang. Verlies van fortuin bij de ouders; uitblijven of vermindering van buitengewone ondersteuning. Ten anderen. De Conscriptie, waardoor »*qui a parentum et amicorum amplexibus, iidem quoque a libris et sapientium institutione avelluntur*, *quique* in placidis musarum castris ad debellandos errores, amplificandumque veritatis et sapientiae regnum nomina dederant, mox *ad caedes et sanguinem* saevo Marti sacramentum dicere jubentur. Quae sors, cum singulis obtingere possit, *ecquis miretur* omnium animos *occupasse metum* ejusdem necessitatis aliquando subeundae, *et post optimam juvenilis aetatis partem in literarum*

studiis consumtam, atque adeo omnem exhausti laboris fructum, irrito incepti, perdendi."

Maar de schade door een *alverwoestenden krijg*, gelijk aan het menschelijk geslacht in zijn geheel, zoo ook aan wetenschappen en kunsten toegebracht, moge ontzettend, vele uitnemende jongelieden, die aan deze tot groote eer zouden gestrekt hebben, in hun vaart gestuit of in het gezicht der haven vergaan zijn: niet allen heeft dit lot getroffen; velen, zoo al niet geheel dezelfden van vroeger, zijn niet zóó zeer »affecti et afflicti", dat zij buiten staat zouden wezen de studie weder op te vatten.

Het, de omstandigheden in aanmerking genomen, groot getal zijner toehoorders is er den spreker een bewijs van.

Zouden deze gelukkigen, *tot op dezen dag* gespaarden, van *het gedruisch der wapenen verwijderden*, zich niet dankbaar en met dubbelen ijver weder tot de studie begeven?

Of zouden zij hun geluk niet durven genieten, om de mogelijkheid dat het altijd weder kan worden verstoord? »O pusilli animi timorem, ingenuo juvene indignum!"

Heillooze schrikbeelden.

»Fortis viri est", gevaren te verachten die niet kunnen worden vermeden.

Zij, die om stoffelijke winst de zee bevaren, behouden onder alle stormen en perikelen hoop en moed.

Wie zou voor den alles te boven gaanden schat van wetenschap en wijsheid niet alles overhebben, alles trotseeren? »Fortasse votis excidet, a studiis avocabitur, avelletur? tolerandum est! Quodsi autem aut nunc aut olim ex his periculis et *procellis* salvus *atque integer* evadat, eas possidebit divitias, quas non militum saevitia perdere, non flammarum furor consumere, non fluctuum gurgites mergere possint, quibus solis et humanitatis decus, et vitae beatae fructus contineantur."

Na eene krachtige opwekking, op dezen grond, tot moedbetoon, volharding, woekeren met het *zeldzaam* en daarom des te grooter oogenblikkelijk geluk, in spijt van alle gevaren en mogelijkheden, ontveinst zich de Redenaar den eigenaardigen en diepgaanden indruk niet, die de rampen

des oorlogs op de gemoederen plegen te maken. »Belli calamitates cum memoro, mox animum subeunt earum gravitas acerbitasque, *nec aliam cernimus quam hominum in homines saevientium pestem. Atque horum quidem* tantorum malorum conspectu ita afficiuntur nonnullorum animi *ut quemadmodum doloris sensu tandem hebescunt oculi, ita* hi omnem suscipiendi patiendique laboris et voluntatem amittant et potestatem!" — En geen wonder, indien dit bovenal het geval is bij hem, die zich op de wetenschappen toelegt, al wiens streven strekt tot bevorderen van rust en geluk, verzachting van zeden, verstandsbeschaving, eendracht, liefde, deugd, weldoen, waarheidszin. »Hic igitur cum *omnem operae fructum perire videat*, agros vastari, villas exuri, urbes incendi, humum et aquas humano sanguine tingi, homines ab hominibus ferarum more discerpi, *sed inter feras pax est, nec praeter hominem bellua belluam sui generis delaniat*, cum igitur omnia sapientiae praecepta una cum sanctissimis naturae institutis sperni videat, pro nihilo haberi, *rideri*, ab indomita eorum ferocia, pro quorum salute et tranquillitate per onnem vitam frustra desudavit" — *kan het anders dan* dat hij »taedio correptus", lusteloos en moedeloos eene taak opgeeft, die zoo weinig meer aan haar doel beantwoorden kan?

Edoch deze neerslachtige beschouwing is ziekelijk . . . Al zullen, bij 't opnieuw uitbreken of voortduren der »atrocissimi belli" vele duizenden elkander »ferro atque igne" verdelgen: die duizenden zijn geheel het menschdom niet. Het grootste deel daarvan »reliquorum furorem damnat, luget, *abhorret, atque ista quoque quotquot sunt pugnantium millia paucorum nutu coguntur ut, non quod velint, sed quod jubeantur peragant.*" Er zijn wijsgeeren en quasiwijsgeeren die, in hun verwaandheid meenende dat, indien hunne bijna goddelijke wijsheid er niet in slaagt alle wonden te genezen, er toe komen, »querela voce, omnes sapientium labores *ad corrigendos humanae societatis abusus* nihil profuturos" te verklaren.

Maar zulke klachten en jammertonen betamen den echten »humantatis et sapientiae alumnum" niet. Bij hem geen

wanhoop om door eene goede behandeling ook de diepst gewortelde, de breedst vertakte kwaal te genezen. Naar mate van hare verderfelijkheid, vat hij zijne taak te ernstiger op, te vindingrijker wordt hij in het uitdenken, te geduldiger in het toepassen van middelen, te getrouwer in al wat den goeden medicijnmeester, wiens beeld hier geschetst wordt, kenmerkt.

Maar, niet alleen dat geen oorlogen en bloedige vijandelijkheden tusschen volk en volk, van het beoefenen van wetenschap en letteren behooren terug te houden, ook te dierbaarder moeten zij ze maken. In dagen van vrede, rust en overvloed, moge er veel zijn dat begeerlijker schijnt: »Ast ubi abundantiae fontes omnes rivulique bello clauduntur, vel exarescunt, ubi caedibus et *rapinis* et *militum* exactionibus omnia miscentur, et paucarum horarum intervallo opulentiae succedit egestas, gaudio luctus, invidiae commiseratio, mox alia existunt de rerum quas expetamus pretio judicia."

Op de uitwerking dezer gedachte volgt nu nog de beknopte samenvatting van het geheel, en het ernstig, bemoedigend, heil toebiddend slot.

Ziedaar, eenigszins bekort, maar waar het er, naar mij docht, meest op aankwam met hare eigene woorden, de »onvoorzichtige rede van den Leidschen hoogleeraar" in het rampjaar 1812. Hijzelf, door den jongeren tijdgenoot, ook later zijn ambtgenoot, aan wien ik in dezen alle historische bijzonderheden te danken heb, in Nov. 1814, er aan herinnerd, hield haar, zeide hij, voor »geen zijner slechtste opstellen in het latijn." Wat hare »onvoorzichtigheid" betreft: zij komt mij voor, hem allerminst tot oneer te verstrekken. »Men moet"; schreef mij de door mij aangeduide zegsman, Prof. van Assen, den 9 Febr. 1842; »Men moet die tijden gekend hebben, om te kunnen beseffen hoeveel moed er vereischt werd te durven spreken in zijne ambtsbetrekking, zonder den naam des Keizers met bevende lippen te noemen en te roemen. Van der Palm deed het echter. De geheele Senaat was er tegenwoordig. Regenbogen" — hij was vroeger, en wel bij de Franeker H. S. professor

Theologiae geweest, maar sedert 1811 als professor Historiarum te Leiden in de Faculteit der Letteren overgeplaatst — »Regenbogen, die [1]) aan den abt Gregoire (régicide) zijn professoraat te danken had, beet den redenaar bij het uitgaan in het oor: *ne verbum quidem de Imperatore!* en acht dagen later werd de moedige spreker, of zwijger, ontboden bij den Commissaire Spécial de Haute Police (Eymar) in den Haag."

De Heer Bodel Nijenhuis, in dat zelfde jaar 1812 als student in de Rechten bij de Leidsche Hoogeschool ingeschreven, verplichtte mij (mede in 1842) met de volgende mededeeling omtrent den inhoud van dit verhoor.

»Door mij", schreef hij, »door mij is opgeteekend het volgend gesprek dat P. had met den franschen" — aldus qualificeert deze berichtgever de met de zaak belaste autoriteit — »den franschen Sousprefect van het Departement van de Monden van de Maas in 1812, 't geen ik geef voor hetgeen het is, namelijk zoo als 't mij later uit een zeer geloofwaardigen mond werd medegedeeld. ('t Gold de opening der collegies).

Sous-prefect. Mijnheer, gij hebt zeer onvoorzichtig gesproken en — ook niets van Z. Keiz. M. gezegd.

P. Wat het laatste betreft: de Prefect was er niet verschenen; en 't geen men zeggen wilde hing zoo daarmede samen dat het moest vervallen... kan men hier vrij spreken?

S. Men kan niet te vrij spreken voor de Policie.

P. Had ik uit hartsovertuiging gesproken, (geestdrift kon mij niet bezielen, sprekende over Napoleon, die ons had ingelijfd) dat zoude koud en flauw geweest zijn. En had ik daarentegen 's Keizers lof ten hemel verheven, geheel het auditorium zou mij den rug toegekeerd hebben.

---

[1]) Volgens het Biogr. W. B. der Nederlanden, mede aan Camper en Cuvier. Als historieschrijver had hij zich ook buiten 's lands en bijzonder in Frankrijk roem verworven door zijne »Commentatio de fructibus, quos humanitas, libertas, mercatura, industria, artes atque disciplinae par cunctam Europam perceperint e Bello Sacro [de Kruistochten]. Amst. 1809.

S. Dit was een auditorium niet mogelijk, dat U hoorde spreken.

Einde van het onderhoud."

Aldus de Heer Bodel.

Intusschen wat men had willen zeggen, en bij afwezigheid van den man dien het gold, niet gezegd heeft, staat op de laatste bladzijde van het H. S. der »onvoorzichtige rede" in deze woorden geschreven :

»Tu vero, Serenissime Princeps, cujus praesentia hanc solennitatem tam insigni ornamento illustravit, ut ad augustum Caesarem, cujus beneficio nos hanc Academiam salvam, integram"; dat is met behoud der vijf faculteiten, hetgeen moeite gekost had, maar, dank zij de veelvermogende tusschenkomst van Brugmans [1]) van den Keizer verkregen was; »integram, florentem debere pii gratique agnoscimus, haec animorum nostrorum proposita, nostrorumque pectorum vota deferre velis, a summa tua humanitate, quam in Te veneramur omnes, enixe rogamus." Meer niet.

Het H. S. bleef in den Haag. Toen Van Assen het in 1814 gaarne eens van den auteur ter leen had gehad, en deze met behulp van een zijner dochters er naar gezocht, maar te vergeefs gezocht had, vreesde men, doch ten onrechte, dat het daar gebleven, en wellicht zoek geraakt was.

Dat het metterdaad door de censuur onder handen genomen is meen ik te mogen opmaken uit de tusschen de dertig en veertig plaatsen, die op de niet meer dan dertien, wel is waar zeer dicht beschrevene, 4⁰ bladzijden van het opstel onderstipt worden bevonden. Welke die, bij de bekende wakkerheid van haren dienstijver, o. a. wezen moesten, zal bij het hooren van de door mij te dien einde opzettelijk textueel medegedeelde plaatsen door u wel gevoeld zijn. [2]) Maar het zijn niet slechts volzinnen, als waarin de onverbreekbaarheid der banden van vereeniging en plichtgevoel voor een tenondergegaan vaderland, de jammer der conscriptie, de verwoestende gevolgen, de onmenschelijke aard van den oorlog, de ruwheid

---

[1]) Siegenbeek G. der L. H. S. blz. 388.

[2]) Zij zijn hier met cursieve letter gedrukt.

van den soldaat, de algemeene afschuw van de afhankelijkheid van duizenden van den wenk van weinigen, om te doen wat zij niet willen, maar moeten, met zoo krachtige bewoordingen worden geschetst, die door haar naar eisch gesignaleerd zijn: het enkele woord *hodie*, — is het uit vrees of uit hoop dat er iets bedenkelijks volgen zal? — ontgaat, waar het voorkomt, de onderstipping niet. Kunnen wij dankbaar genoeg zijn, dat een HODIE als dat, zoo spoedig in een OLIM veranderd, en nu reeds een tachtigtal jaren een OLIM gebleven is?

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den JUNI 1892.

Tegenwoordig de heeren KERN, voorzitter, BRILL, G. DE VRIES, FRUIN, BEETS, NABER, HOEKSTRA, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, ACQUOY, COSIJN, DE HOOP SCHEFFER, MATTHES, QUACK, DE PINTO, ASSER, PLEIJTE, POLS, TIELE, DE LOUTER, LOMAN, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, P. L. MULLER, SPEIJER, HOUTSMA, SILLEM, KLUYVER, VAN DEN BERG en BOOT, secretaris.

Door de heeren Knoop, Dirks, S. Muller Fz., van Leeuwen, Valeton en Polak is bericht gezonden, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en met eene kleine wijziging op verzoek van den heer Pierson vastgesteld.

De Secretaris leest een schrijven van den Minister van Binnenlandsche Zaken, begeleid door missiven van den Minister van Buitenlandsche Zaken en van den Spaanschen Minister-resident te 's Gravenhage, waarbij de Akademie

wordt uitgenoodigd een of meer geleerden aan te wijzen, die geneigd zijn op eigen kosten de Regeering te vertegenwoordigen bij het Internationaal Americanisten-Congres, dat van 7 tot 12 October in het klooster van Santa Maria de la Rabida in de provincie Huelva met bijzonderen luister, met het oog op het vierde eeuwfeest der ontdekking van America, zal gehouden worden.

De voorzitter verzoekt leden, die bereid zijn die opdracht te aanvaarden, hun besluit binnen acht dagen aan den Secretaris kenbaar te maken.

Nadat de twee zonen en eenige der naaste betrekkingen van wijlen Dr. A. Kuenen zijn binnengeleid, wordt door den heer Tiele hulde gebracht aan de nagedachtenis van dien door allen hooggeachten voorzitter. De heer Kern zegt den Spreker dank voor die levensschets, die in het Jaarboek der Akademie zal worden opgenomen.

Vervolgens deelt de heer Asser een onuitgegeven brief van Jeremias Bentham aan Koning Willem I mede, geschreven 5 Februari 1827, waarin de schrijver zijne denkbeelden ontwikkelt over de rechterlijke organisatie in Nederland. De brief met eene korte inleiding wordt door den Spreker afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daarna sprak de heer Beets over de Academische rede onder de Fransche overheersching, waarop door Jorissen in zijne Historische bladen de aandacht is gevestigd, die haar eene onvoorzichtige rede noemt. Zij is in November 1812 door Van der Palm bij het openen der lessen van de Leidsche hoogeschool in eene plechtige bijeenkomst van professoren en studenten uitgesproken. Van der Palm werd zoowel om hetgeen hij gezegd had, als om het geheel verzwijgen van den Keizer ontboden bij den Commissaris der

Haute Police in den Haag en heeft daar een verhoor ondergaan. De zaak is daarmede afgeloopen. Uit het handschrift, nu eigendom van den heer Beets, blijkt dat de censuur er veel in vond, dat zij afkeurde.

De Spreker staat zijne mededeeling af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Door den heer Land wordt de opmerking gemaakt, dat niet de *Université de Paris*, maar de *Université de France* behoort genoemd te worden.

Bij de rondvraag wordt door den heer Land het tweede deel der Opera philosophica van A. Geulincx, die door hem uitgegeven worden, aangeboden.

De secretaris biedt uit naam van Mr. J. Dirks het derde en vierde deel van het Penningkundig Repertorium voor de boekerij aan, en namens de heeren J. van Leeuwen Jr. en M. B Mendes da Costa hunne critische uitgaaf der Ilias en Odyssea in vier deelen.

De vergadering wordt daarop door den voorzitter gesloten.

EEN ONUITGEGEVEN BRIEF VAN JEREMIAS BENTHAM AAN KONING WILLEM I.

MEDEDEELING VAN

T. M. C. ASSER.

Het British Museum bevat, onder de benaming *Bentham Papers*, eene verzameling manuscripten van den Londenschen attorney Jeremy Bentham, diens beide zonen, den beroemden Jeremy en Samuel, en de vrouw van laatstgenoemden. Het zijn brieven, nota's, familiepapieren enz. waarvan de oudste in 1744, de jongste in 1844 geschreven is.

John Bowring, die door Jeremias Bentham, den apostel van het utilitarisme, tot executeur-testamentair was benoemd en die in 1843 zich heeft gekweten van de opdracht om diens werken uit te geven, heeft daarbij van die manuscripten gebruik gemaakt, maar toch ook veel van de rijke verzameling onvermeld moeten laten.

Tot het niet opgenomene behoort o. a. een stuk dat meer in het bijzonder voor ons Nederlanders van belang is, de minuut van een schrijven, op 5 Februari 1827 door Bentham tot den Koning der Nederlanden, Willem I, gericht, over het hem door de nieuwsbladen bekend geworden wetsontwerp op de rechterlijke organisatie in Nederland, welk ontwerp, den 8sten April van datzelfde jaar tot wet verheven, maar ten gevolge der spoedig daarop uitgebarsten Belgische omwenteling, niet ingevoerd is. Eenigszins gewijzigd werd die wet den 28sten April 1835 op nieuw vastgesteld en den 1sten October 1838 tegelijk met de vier wetboeken ingevoerd.

Men weet dat Bentham, behalve door zijne wetenschappelijke geschriften over allerlei onderwerpen van wetgeving, ook meer rechtstreeks door het uitbrengen van adviezen en het samenstellen van ontwerpen, op de wetgeving van onderscheidene staten invloed heeft uitgeoefend, en dat hij dit met zekere voorliefde placht te doen.

Zoo kwam hij er dan ook toe zich in 1827 tot Koning Willem I te wenden. Zijn brief strekt ten geleide van een plan van wetgeving, dat hij voor de Republieken van Zuid-Amerika bewerkt had, op welke omstandigheid in den brief gezinspeeld wordt.

Nadat ik toevallig het bestaan van den brief ontdekt had, heeft mijn vriend de heer L. M. de Jong Schouwenburg, Jur. Doctorandus aan de Amsterdamsche Universiteit, de goedheid gehad op mijn verzoek, gedurende zijn verblijf te Londen van den brief in het British Museum een afschrift te nemen.

Zie hier de tekst van den brief: [1])

JEREMY BENTHAM TO THE KING OF THE NETHERLANDS.

QUEEN'S SQUARE PLACE, WESTMINSTER
5th FEBRUARI 1827.

Sir,

The public prints speak of a *Projet de Loi* for the organisation of a judiciary establishement as being just now laid before the representative body of Your Majesty's Kingdom. Some of my ideas on that subject present to my hope some little chance of being of use. The papers on which they are expressed are extracted from a Constitutional Code which I am printing, composed principally for the use of the Republics in late Spanish America, all of which are making use of my already published works: and from that

---

[1]) De in de vergadering door mij gegeven mondelinge toelichting wordt hier achterwege gelaten.

of Central America I have just received a letter, desiring from me a Penal and Civil Code. A paper herewith enclosed exhibits a general plan of that Code in so far as indicated by the titles of chapters and sections.

An objection naturally suggested by its republicanism might, if not obviated, frustrate altogether the endeavour of this address. Though as a whole it would be incompatible with monarchy, several parts are alike suitable to every form of government. In this my own Country the constituted authorities have not scrupled to express their service of my assistance.

Your Majesty's representative at this Court is welcome to see three important Bills, spontaneously sent to me the other day by the Home Secretary for the purpose of his reforms, with the words: »Private and Confidential" at the head of one of his letters.

The extreme haste necessitated by the apprehension of being too late, will, I fear, have produced errors and confusion and omissions, reparation for which will be endeavoured to be made by next post. Some parts are in print, others in manuscript composed or copied for the present purpose.

Among the points touched are the following:

I. Number of Judges not more than one in every Judicatory.

II. Number of Judicatories secured against deficiency and, by power given to the Judge of any judicatory, to employ Deputes for whom he is responsable.

III. To every immediate judicatory cognizance of causes of all sorts without distinction as between civil and criminal etc. etc.

IV. So to every appelate judicatory: of these there is but one grade, over and above a general superintendance in the hands of the Justice Minister, for the exercise of which the occasions will be very few.

V. To every judicatory, powers with duties which will effectually prevent the need and growth of Judge-made, commonly called unwritten law. Your Majesty's Code has

called forth my admiration by the beautiful brevity of its articles. By this arrangement, in conjunction with an other, as exhibited in some of the printed pages, that beauty might for ever be preserved from being impaired.

Means by which this is effected are shown in four sections by ch. XII intituled: »Judiciary Collectively".

1. »Judge's contested interpretation reporting func-»tion" — to wit to the Legislature.

2. Judge's »eventually emendative function". It reports to the Legislature »in terminis" every amendment, the need of which he has pronounced a decree grounded on the question of law: it constitutes a project of law, and acquires force of law, unless stopped by the Legislature.

3. Judge's »sistitive or execution staying function". By the exercise of it, with confirmation given to it by non-cassation of it by the Legislature, it excludes all irreparable wrong, resulting from accidents, unforeseen in the Code.

4. Judge's »pre-interpretatial function". By this means parties are secured against the suffering produced by the retroactive effect of cassation of conveyances, contract and judgment.

I am with all respect,

Your Majesty's servant to command

(*Signed*) Jeremy Bentham.

VRAGEN OMTRENT „JAAR EN DAG"

BEANTWOORD DOOR

S J. FOCKEMA ANDREAE.

De termijn van *jaar en dag* speelt in de Germaansche rechten eene groote rol Het verloop van jaar en dag doet rechtsbetrekkingen ontstaan en te niet gaan, berooft rechten van hunne kracht en doet rechten beklijven.

Geen wonder dat de navorsching van oorsprong, grond en werking van dien termijn in de Germaansche rechtslitteratuur eene belangrijke plaats inneemt. De beste rechtshistorici van den tegenwoordigen tijd hebben het hunne toegebracht tot beantwoording van de vragen, die zich daarbij voordoen. Toch mag het onderzoek nog niet als gesloten worden beschouwd. Ja ik betwijfel zelfs, of de richting, waarin het zich tegenwoordig meest beweegt, aan eene deugdelijke oplossing der moeilijkheden bevorderlijk is.

Dit vooral noopt mij, het onderwerp in deze vergadering ter sprake te brengen.

De jongste onderzoekers plegen uit te gaan van de veronderstelling — dat *jaar en dag* altijd en overal beteekent: *een jaar, zes weken en drie dagen*, of *een jaar en zes weken*. Zij wijken daarbij af van de meening van Jacob Grimm. Deze zegt, waar hij den zin vermeldt, door vele jongere wetten en geschriften aan »jaar en dag" gegeven, nl. dien van »een jaar en zes weken" — »allein ich halte »es dennoch nicht weder für die ursprüngliche noch allge»mein gültige meinung der formel" [1]).

[1]) Rechtsalterth. 1e uitg. 223.

En m. i. pleit alles voor de juistheid van zijne opvatting [1]. Ik begin met dit aan te toonen.

De oudste Germaansche verjaringstermijn, dien wij kennen, is van 12 maanden. Het bekende caput der »lex Salica" *de migrantibus* (45) zegt: wie zich in eene villa heeft gevestigd [2] en niet binnen 12 maanden eene aanzegging heeft ontvangen om ze te verlaten, mag er verder ongestoord blijven.

Wij vinden dien terug in het capitulare legi Ribuariae additum 803 [3] c. 33. Verschijnt een gedaagde na viermaal herhaalde dagvaarding niet voor den rechter, dan wordt zijne bezitting in beslag genomen, »possessio ejus in »bannum mittatur donec veniat et de re qua interpellatus »fuerit, justitiam faciat". En, zoo vervolgt de verordening, »Si *infra annum* non venerit, de rebus ejus, quae in ban»num missae sunt, rex interrogetur, et quicquid inde judi»caverit fiat".

In de bekende Capitula legibus addita van 818 c. 11 [4] wordt de regel, hier gesteld, nader uitgewerkt. Was de weerspannige gedaagd wegens een misdrijf, dan verviel het in beslag genomen goed na verloop van den termijn aan den staat. Was hij daarentegen in rechte geroepen door iemand, die aanspraak maakte op dat goed zelf, zoo werd het aan dezen eischer toegewezen. Als termijn wordt in deze verordening niet evenals in de vorige *een jaar* genoemd, maar *jaar en dag* »[si] venire distulerit, *annumque* »*et diem* in eo banno illam [sc.] proprietatem esse permi»serit, ulterius eam non acquirat".

Wij hebben hier echter niet eene werkelijke verandering van den termijn voor ons, maar slechts eene gewijzigde uitdrukking. Dit blijkt duidelijk uit een Longobardisch processformulier [5]. Daarin wordt toch een beroep op den regel van het capitulare aldus vermeld, »si dixerit non est trans-

---

[1]) Vgl. Stobbe Handb. I 1e uitg. 463.

[2]) Ik laat nu daar, wat de zin is van het „super alium".

[3]) Boret. I. 118.

[4]) Boret. I. 283.

[5]) Walter C. J. G. III 628; Boret. M. G. IV. 531.

»actus *annus*, judices videant in notitiam. Si dixerit: me non »distuli pervenire *per totum annum*", caet...

De steller heeft dus blijkbaar *annus et dies* gehouden voor synoniem met *annus*. Immers, waar het capitulare, dat toegepast moet worden, het rechtsgevolg verbindt aan het verloop van »annus et dies", spreken de gedingvoerende partijen, die er zich op beroepen, van »totus annus".

Trouwens, in een later capitulare van 825 c. 11 [1]) komt weer de termijn van *een jaar* voor. Wordt een onroerend goed achtereenvolgens aan twee personen verkocht, is de eerste kooper met de tweede koop en betaling bekend en zwijgt hij *annum integrum*, dan heeft hij zijn recht verloren. Diezelfde uitdrukking *annus integer* treffen wij ook reeds aan in de l. Alam. Chlot. [IV 717—719] cap. 67 resp. 74, en zij brengt ons op het spoor van den zin der woorden *annus et dies*. Het is wat wij noemen een *vrij jaar*, voor de berekening waarvan de aanvangsdag van den termijn niet mede telt. Begon de termijn te loopen op 1 Januari, dan telde men van 2 Januari af en was hij dus eerst verstreken na den eerstvolgenden 1en Januari.

Zulk eene berekening van *vrije* termijnen was in alle Germaansche streken zeer gebruikelijk; onze *acht dagen* en de Fransche *quinzaine* zijn daarvan nog de levende getuigen; zij staan op gelijke lijn met het oude *annus et dies*.

Heeft nu deze uitdrukking een volkomen gezonden zin, indien wij aan het woord *dies* zijne meest gewone beteekenis, dien van *dag* hechten, zoo verbiedt reeds dit ons, er iets anders onder te verstaan.

Maar er is nog een meer afdoend bewijs hiertegen, dat jaar en dag oorspronkelijk den zin zou hebben gehad van *een jaar en zes weken* (*en drie dagen*). Ware dit zoo, wij zouden dezen laatsten termijn terugvinden, althans in die landen waar de Frankische invloed heeft gewerkt. Het tegendeel is het geval.

In *Frankrijk* is van die zes weken en drie dagen geen sprake; ook daar gewaagt men van *an et jour*, maar alleen,

---

[1]) Boret. 331.

zooals P. Viollet [1]) het terecht uitdrukt [2]), »*afin de bien* »*accuser une année révolue et complète*" [3]).

Deze schrijver stelt dan ook uitdrukkelijk den Franschen termijn tegenover den Duitschen. »Ce jour additionel", zegt hij, »*Tag* equivaut parmi les Allemands à six semaines et un jour" [4]).

Heusler [5]) is van oordeel, dat ook in Frankrijk het woord dezen zin heeft.

Hij vergelijkt n.l. den Conseil de Pierre XXI, 9 [6]) met het Livre de Jostice et de Plet XIX 42 [7]).

De eerste plaats komt hierop neer: verschijnt, na herhaalde oproepingen, een gedaagde niet in rechte, zoo mag na 40 dagen de heer al zijn leen in beslag nemen. En blijft hij ook dan weerspannig »apres l'an et jor que li »sires aura einsi tenu, soit oiz li aversaires de son claim" enz.

Volgens de tweede plaats kan in zekere gevallen de gedaagde »contremander" (uitstel nemen). Zijn laatste contremanz zal zijn van 40 dagen. En nu vervolgt § 2: »Et »dedans les quarante jors, s'il ne viant ou n'anvoie por »fere ce qu'il devra, l'en mettra son aversere en sesine, »non mie en vroie, mès por la chose garder. Et s'il ne »vient *dedanz les trois assises et dedanz le quarenteine jor*, il »sera en veraie sesine".

»Drei Assisen und 40 Tage" zoo besluit Heusler, machen also Jahr und Tag aus. Dit »also" schijnt vrij gewaagd. Al wilden wij genoegen nemen met het verklaren eener rechtsbron, die in Vermandois is ontstaan, uit eene

---

[1]) Précis de l'histoire du droit Français. Sources, droit privé. bl. 484.

[2]) Ald. bl. 486.

[3]) Reeds Imbert schreef in zijne Inst. for. Gall. (1545) 1, 33 not. a. „Dies hîc anno adjicitur, ut vitetur ambigua illa quaestio, an dies ter„mini computetur in termino".

[4]) Deze uitspraak is, zooals wij zullen zien, voor het Duitsche recht veel te algemeen.

[5]) Gewere 343.

[6]) ± 1253, gewoonterecht van Vermandois.

[7]) Recht van Orleans, onder Saint Louis na 1255.

andere, die in Orleans thuis behoort, al wilden wij over het hoofd zien, dat de beide behandelde gevallen niet geheel dezelfde zijn, dan zou het ons nog volstrekt niet vrij staan als zeker aan te nemen, dat de quarenteine, waarvan hier in het Livre de Jostice sprake is, moest *volgen* op de drie assises. Integendeel, de verklaring ligt voor de hand: komt de gedaagde niet op in de 40 dagen van zijn laatste uitstel, of in een der daarop volgende drie assises, dan heeft zijne tegenpartij eene rechte weer verworven. En is dit de bedoeling, dan zou eene parallel tusschen de beide plaatsen ons juist het tegendeel leeren van wat Heusler wil betoogen, dan zou ze ons zeggen, dat *an et jor* gelijk staat met een tijdperk van *trois assises* d.i. op zijn langst een vrij jaar.

In dezen laatsten zin komt de uitdrukking bij herhaling voor. Ik geef slechts één treffend voorbeeld uit de Coutume de Saint Didier van omstreeks 1350 a. 285. »Tenure »vaut d'*un an et un jour*, en tel manière, que se cil qui »tient est mis en possession par bailli et par eschevins, »il ne serat pas desvestus s'il l'a tenu *un an*".

Maar ook in Duitschland hebben de woorden »Jar und Tag" op verre na niet altijd de beteekenis van een jaar en zes weken.

Er is, reeds hierop druk ik, geen afdoende grond om aan te nemen, dat zij die hadden in den Saksenspiegel. Deze spreekt bij herhaling van jaar en dag, zonder ooit die uitdrukking te omschrijven, en tweemaal zegt hij, waar men den gewonen verjaringstermijn mag verwachten, »binnen der jaartale", »na der jaartale" [1]), wat m.i. alle gedachte aan een jaar en zes weken uitsluit.

Eerst later zien wij hier en daar in wet en praktijk aan de uitdrukking dezen zin geven. Het Saksische Weichbildrecht [2]) (uit het begin der 14de eeuw) zegt »jar und »dach, dat sin ses weken und ein jar". De Glosse op Ssp.

---

[1]) Ssp. I. 70 § 1; III. 31 § 3.

[2]) Uitg. v. Daniels art. 22 § 5.

I, 38 § 2 [1]) en de Blume von Magdeburg [2]), om onder vele slechts deze te noemen, herhalen die omschrijvingen; Ssp. Lehnr. 13 § 1 en 25 § 3 vermelden denzelfden termijn.

Maar ook in de latere bronnen wordt aan jaar en dag op verre na niet overal in Duitschland die beteekenis gehecht. Reeds Stobbe [3]) heeft dit met een aantal voorbeelden gestaafd. Ik wijs nog op enkele. De steller van het Brünner Schöffenbuch 327 [4]) vermeldt, dat sommigen onder den dag (in jaar en dag) zes weken verstaan, maar ten onrechte, immers »dies praescriptionis, quae ad»ditur anno, est illa dies, quae est principium sequentis »anni".

Dit is duidelijk genoeg de zin in verschillende wijsdommen. Zoo in dat van Burbach 1433 [5]) »So sullen sii dennoch »den armen man von sinem guetern nit vertriben in *jär* »*und tag*, vnd so *ain jär* vergangen ist.....".

Ottenheim 1452 [6]). Wie Ottenheim verlaten wil, moet zich begeven naar Schutter of naar Lare, »und an welchs »ende er zoch, demselben herrn must er *ein jahr* usz dienen »vund verbunden sin, und must auch *jar und dag* zwing »und bann zu Ottenheim myden..... vnd wann *das jare* »vsz kame".....

Sigolzheim 1320 [7]). »unde swenne das hubgut gezo»gen wirt, so sol es in des meigers hand *jar und tag* stan. »Ist das aber der, des das gut ist, mit dem meigere *der* »*jarvrist* nit uberein kumet".....

Opmerkelijk is ook de tegenstelling in het Münchener Stadrecht van 1336 artt. 33 en 34 [8]): wie »*jar und tag*"

---

[1]) Jahr und Tag is sechs wochen und ein Jahr vt Lehenr. c. 25 in gl. et c. 26 Weich. art. 4 in gloss. et art. 21 in text., (eerste helft der 14e eeuw).

[2]) II, 2 c. 71 Boehlau bl. 118. (Tweede helft der 14e eeuw).

[3]) Handb. I § 68 n. 10 (1e uitg. bl. 464).

[4]) bl. 150.

[5]) Grimm Weisth. I. 405.

[6]) Ald. 412.

[7]) Ald. 667.

[8]) Auer 16.

in het bezit is geweest, »der sol fürbasz sein aigen ân alle ansprach haben"; maar wie »*inner jars vrist*" wordt aangesproken, moet zich op zijn weersman beroepen. De voorbeelden spreken voor zichzelven en behoeven geene toelichting.

Ook het Goslarsche recht — om nog ééne plaats te noemen — is merkwaardig. De Goslarsche Statuten uit de 14de eeuw bevatten de volgende bepaling »wat ervelos irstirft, »erwe, herwede oder gherade, des unterwint sich de voget, »unde halt das *jar unde dach*" [1]). Is hier een jaar en zes weken bedoeld, dan zijn de zes weken iets nieuws, want het privilege van 1219 zegt nog »Advocatus hereditatem »advenae *per unius anni circulum* in manu alicujus burgensis »salvam faciet observari" [2]).

Zoo dus in Frankrijk en Duitschland. Maar, dat voor den oorspronkelijke termijn van jaar en dag (d.i. een vrij jaar) eerst later die van een jaar en zes weken, of een jaar zes weken en drie dagen is in de plaats getreden, is wellicht nergens duidelijker aan te toonen, dan in Nederlandsche provinciën. Om dit in het licht te stellen, vestig ik op de rechten van eenige dezer de aandacht.

Vooreerst op de *Friesche*. Deze gewagen bij herhaling van *jer and dei* [3]). Zij geven echter aan deze woorden nooit uitdrukkelijk den zin van een jaar en zes weken [4]), maar verstaan er integendeel »een vrij jaar" onder. Immers, vanwaar anders eene verwisseling in onderscheiden teksten?

In § 19 van het geschrift, als dat over het weergeld bekend [5]), wordt gesproken over een gebrekigen dijkplichtige; »sit hi" zoo lezen wij »*jeer ende dei* endi hi naet »beta nel, so schelma als *dat jeer* om comt wta land driwa »ende dela".

In de Emsinger doemen van 1312 zegt § 8 van den

---

[1]) Göschen bl. 9.

[2]) Göschen bl. 114.

[3]) Bewijsplaatsen bij Richthofen Wb. op jer n°. 4.

[4]) Het Lr. v. Westerwolde van 1470 XIV § 1 (Rh. Rq. 275) mag toch niet als Friesch worden aangemerkt.

[5]) Richth. Rq. 417.

Latijnschen tekst »*infra annum*", waar de Friesche teksten spreken van »*binna yer anda dey*". Een paar regels verder heeft de eerste Friesche tekst »*vr thet jer*", de tweede »*wr jer anda dey*" [1]).

Naar de Opstalboomsche wetten van 1323 moet hij, die in strijd met een zoenverdrag een doodslag pleegt, uit het land blijven, volgens den Latijnschen tekst »*per annum*", volgens den Frieschen »*jeer ende dei*" [2]). In het Oostfriesche Landrecht dezelfde verwisseling. Naar cap. 252 en 261 is de termijn voor naasting »jaer unde dach", naar cap. 253 »ein jaer" [3]).

Zoovele voorbeelden, dat men jaar en dag voor synoniem hield met een jaar. En het is duidelijk waarom. De Brokmerbrief bepaalt in § 211, dat zekere termijn bij verwonding zal zijn van jaar en dag, »and talia fon tha dei »ther thiu dede erist den is" [4]). Juist; telt men dien dag mee en bedoelt men een *vol jaar*, dan moet men spreken van jaar en dag.

Hetzelfde ongeveer merken wij op in Drenthe. Naar een ordel van den Etstoel van 1516 [5]) kan hij, die op een verkocht goed aanspraak maakt, zijn recht doen gelden binnen jaar en dag, en is dientengevolge de verkooper jaar en dag tot vrijwaring gehouden [6]). Ook Oostendorp spreekt in zijn rapport van 1558 in hetzelfde verband [7]) bij herhaling van den termijn van jaar en dag.

---

[1]) Richth. Rq. 186—187.

[2]) Richth. Rq. 105.

[3]) Von Wicht bl. 558, 573.

[4]) Richth. Rq. 179.

[5]) Ordelb. bl. 182 „dat de szo spreecke, he binnen der tydt [n.l. van „jaar en dag] daer van geendiget muege werden".

[6]) Dr. R. Fruin keert (Nijh. Bijdr. III reeks, D. IV bl. 106) m. i. ten onrechte de zaak om, waar hij het recht om gedurende jaar en dag aan te spreken motiveert hierdoor, dat toch de verkooper jaar en dag vrijwaren moet. Ten onrechte zeg ik, immers de mogelijkheid van den aanval moet vaststaan, voordat men er toe komt, iemand de verplichting op te leggen den aangevallene te verdedigen.

[7]) Magnin III a. bl. 210 vergel. mijne opmerking in Rgel. Mag. D. II bl. 213.

Bedenken wij nu, dat en de Cost. en Ord. uit de 16de eeuw § 61 en de Landr. van 1608, III. 46 en 1614, III. 47 bijzondere bescherming verleenen aan hem die *een jaar* — niet jaar en dag — heeft bezeten, dan is het zeker geen gewaagde veronderstelling, dat in het Ordel en bij van Oostendorp eveneens een jaar — een vrij jaar — is bedoeld.

Eerst in het Landrecht van 1712 III, 93 wordt uit den termijn van *een jaar* die van *een jaar en zes weken.*

In een ander verband komt reeds in het Landr. van 1614 de termijn van *een jaar en zes weken* voor. Volgens B. IV a. 41 (vgl. IV. 32) moet n.l. een doodslager, dien het gelukt te ontkomen, *een jaar en zes weken* buiten 's lands blijven. De bepaling van dit artikel kwam reeds voor in het landrecht van Rudolph van Diepholt van 1447 a. 3. De termijn was daar echter een jaar, evenals, naar wij zagen, in de Opstalboomsche wetten. Een nieuw bewijs, dat de zes weken een later toevoegsel zijn.

In Steenwijk — welks recht het naast bij het Drenthsche staat — is in de 16de eeuw sprake van bezit van *jaar ende dach* zonder nadere aanduiding.

In Selwerd schijnt men nog in 1673 op twee gedachten te hinken. Volgens het Landrecht van dat jaar I. 60 moet men, evenals naar dat van 1529 (Pro Exc. VI bl. 608), »den naerkoop bereden op drie aaneenvolgende hoofdin»gen binnen jaar ende dach". Er worden drie hoofdingen 's jaars gehouden op vaste dagen. De termijn hier gegeven beloopt dus hoogstens een vrij jaar. Op nog eene andere plaats in het Landrecht van 1673 wordt echter van jaar en dag melding gemaakt, en hier naar het schijnt in anderen zin. Men mag n.l. (III, 9) tegen huwelijksvoorwaarden opkomen binnen »jaer ende dach", en deze moeten (III, 7) met een onstraffelijk zegel worden bevestigd binnen »een jaer en ses weeken". De waarschijnlijkheid pleit er voor, dat hier beide uitdrukkingen denzelfden termijn aanduiden. Wij mogen hieruit wellicht afleiden, dat tusschen 1529 en 1673 de nieuwe beteekenis van jaar en dag in Selwerd ingang heeft gevonden. De uitdrukking zou dan

den ouden zin kunnen hebben in eene bepaling, in substantie aan het recht van 1529 ontleend, en den nieuwen zin in nieuwe artikelen. In andere jongere Groninger rechten, b.v. in het Ommel. Lr. 1601 V a. 10, Oldambter Lr. 1618, Groninger Ord. 1702 Rubr. Naerkoop a. 10 (Corpus d. Gron r. XVIII) komt eveneens de termijn van *een jaar en zes weken* voor.

Ook met betrekking tot Overijssel hebben wij vingerwijzingen in dezelfde richting. Evenals elders erlangt men hier naar de oudere berichten rechte weer door bezit van »jaer ende dach" [1]). En vragen wij naar den zin dezer woorden, dan valt moeilijk het gewicht te ontkennen van een artikel der oude keurboeken van Vollenhove [2]), die zeggen, dat men »besprek" op een overgedragen goed zal »utsliten" »*binnen jaers* van der tijt dattet hem gevestet »is". Is nu, zooals we mogen aannemen, de termijn in Vollenhove geen andere geweest dan in Zwolle en in het algemeen in Overijssel, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat hij in dit geheele gebied oudtijds *een vrij jaar* was [3]).

Eerst in en na 1478 treffen wij hier den langeren termijn aan, en krijgt de uitdrukking jaar en dag een anderen zin [4]). Ja wij lezen zelfs in het Landrecht van 1630 »binnen jaer »ende dach, d.i. binnen een jaar, ses weecken ende drye »dagen" en in het Stadrecht van Deventer »jair en dach »d.i. een jair, sess weken, drie daege en dwersnacht".

Ook in Holland treft ons eene m.i. merkwaardige ont-

---

[1]) Landbr. Joh. v. Vernenborch 1365 a. 31, 27 (Racer O. G. III. 65, 55); Judiciaal Flor. v. Wevelichoven 1383 (Ov. Tijdr. reg. VI 81, 94); Overeenkomst Zwolle en Kampen 1385 (v. Hattem Zwolle I, 225); O. A. Kampen I, 79 Zwolle O. K. 202, 261 vgl. Ommen 1473 bl. 38, 39.

[2]) A. 98, C. 169.

[3]) Zie Chalmot's betoog, dat de toevoeging van zes weken en drie dagen uit Saksen is overgenomen, in zijne uitgave van Winhoff bl. 450 N. 71.

[4]) Landbr. David. v. Bourg. 1478 a. 13 (Racer O. G. III.) Landr. 1630 I. 8 a. 6, Deventer 1486 (Dumbar K. en W. Dev. 169), Kampen Dig. Vet. fol. 124 vso.

wikkeling. Vooreerst ten aanzien van den termijn gedurende welken de Graaf eene niet aanvaarde erfenis bewaart »ter erfnamen behoef". Deze is vóór en in de 14de eeuw, »jaer ende dach" [1]) op ééne uitzondering na en deze in een vorm, die ons m.i. aanwijst, dat wij met eene nieuwigheid te maken hebben. Zij is te vinden in het handvest van Gorinchem van 1382 [2]). In art. 32 zegt heer Otto van Arkel. »Waart dat iemand storve, daar geen erfgenamen en vol»gen, dat zouden wij houden een jaar en zes weken lang, »tot der regten erfgenamen behoef." En in art. 33 voegt hij er bij »een jaar ende dag zal wezen (let wel, *zal* wezen) »een jaar en zes weken." Deze bepaling past alleen dan ter plaatste waar zij staat, achter een artikel waarin van jaar en dag geen sprake is, indien en omdat vroeger de regel is geweest, bewaring gedurende jaar en dag.

Denzelfden indruk geven ons Kennemer handvesten. Naar dat van 1346 mag de graaf, of iemand van zijnentwege niemand aanspreken »van synen lyve" voor misdrijven, die »e e n »j a e r e n d e d a g h gheleden zijn, het en waar, dat onse »bailliu yemandt b i n n e n s j a a r s met recht ende vonnisse »ballinck 'slandts gheleydt hadde" [3]). Nog in 1404 is hier de fatale termijn van *een jaar* gebruikelijk. De schout mag volgens een handvest van dat jaar geen »kennisse doen" van zaken voor hem gevallen, »langher dan binnensjaers" [4]). Eerst in 1562 komt in een ander verband de termijn van een jaar en zes weken te voorschijn [5]).

En dat de verjaringstermijn (s. v. v.) in Kennemerland oudtijds een vrij jaar was, vinden we bevestigd in het handvest van Haarlem van 1245 en die welke er van zijn afgeleid.

---

[1]) Zoo Geertruidenberg 1213, 1275 (v. d. Bergh Oorkb. I. 138, II. 123), Groote Waard in Z. H. 1314, Tusschen Lek en Merwe 1320, Oud-Giessen, Alblas enz. 1322, Alblas enz. 1323, Papendrecht 1387 (v. Mieris II. 139, 244, 271, 308, III. 456) Matthijssen 178.

[2]) V a n Z o m e r e n Beschr. v. Gorinchem 168—169.

[3]) v. Santen Kennemerland 16.

[4]) ald. 24.

[5]) ald. 67.

Volgens deze erlangt de kooper rechte weer door bezit »*per annum et diem vel amplius*", de pandhouder door bezit »*per annum et amplius*" [1]). Hier zal toch wel geen verschillende termijn zijn bedoeld, maar in beide artikelen *annus integer*, eene aanduiding, die ook in art. 11 van het tweede handvest van 1245 voorkomt [2]). Opmerkelijk is bovendien dat in deze handvesten de termijn van jaar en dag bij herhaling aldus wordt uitgedrukt: per annum et unum diem [3]). En nog sterker dan wat van het pandbezit wordt gezegd, spreekt de bepaling omtrent de »hebbende weer" in dezelfde handvesten. Zij luidt in den Delftschen tekst aldus [4]) »Voirt »inder poirten van Delf soe syn gheset drien jaerlicxe »ghadinghe, teerste den naesten Dynxdaghes nae Derthien»daege, tander des naesten Dynxdaghes nae der Octave van »Paeschen, tderde is Dynxdages nae der Octave St. Jans »Baptiste. Dese gadinghen sijn dairtoe geset, dat elck »poorter, die erve besit, voirt come in elck van desen drie »gadinge ende antwoerden mach van sijnen erve, ist dat »men hem aenspreect ende beclaget. Ist oeck dat hij niet »beclaecht en wort in enyghe van dese drie gadinghe, soe »mach hij voirt meer nae schepenen vonnesse, rustelicke sijn »erve behouden ende besitten" [5]).

---

[1]) v. d. Bergh Oorkb. I. 223, 222. In Delft a. 53 luidt de vertaling van „per annum et amplius" „jair ende dach".

[2]) ald. 223.

[3]) ald. 220 a. 18.

[4]) Soutendam K. en Ord. v. Delft 235, 248. Handv. v. Haarlem 3, 10.

[5]) De verklaring door Dr. Fruin t. a. p. bl. 101 van dit artikel gegeven, is m. i. in meer dan een opzicht bedenkelijk. Deze geleerde meent, dat de bezitter in één der drie jaargedingen moet opkomen en dat, zoo daar geen bestrijder optreedt, hij zich door schepenen den *vasten eigendom* kan laten toekennen.

Niet in één maar in drie zittingen moet hij opkomen. Dit ligt in het Latijnsche „*quilibet* oppidanus, possidens aliquam heriditatem, compareat „in *quolibet* istorum trium judiciorum" en sterker nog in het Hollandsche „in elc van desen drie gadinge." De Latijnsche tekst moge de oorspronkelijke zijn, de Hollandsche dagteekent stellig uit den tijd, toen het in de handvesten vervatte recht in gebruik was; en hoe zou men nu „in quolibet" hebben kunnen vertalen door „in elc van desen drien", als

Elke bezitter, ook die zonder titel, verkrijgt dus rechte weer indien hij gedurende den termijn van drie echte dingen bezit zonder te zijn aangesproken, d.i. op zijn langst gedurende een jaar [1]). Het is nu volkomen onaannemelijk, dat de kooper daarvoor een *jaar en zes weken* dus een langeren termijn noodig zou hebben.

In de genoemde handvesten van 1245, 1246 is dus — er kan meen ik geen twijfel aan bestaan — »annus et dies" een vrij jaar.

Ook de costumen van Zuid-Holland schijnen mij de bewijzen te dragen, dat in dat baljuwschap de termijn van een vrij jaar de oorspronkelijke was. In de formule toch van den ferdban, door den schout gegeven aan hem, die bij opdracht of uitwinning een onroerend goed verkrijgt, wordt o. a. geboden »dat niemandt dit lant en ript noch en »roert..... hij en spreect aen binnen jaer ende dach" [2]). In gelijken geest zegt art. 54, 1°. der Keuren Costumen en vonnissen van Zuyt-Holland [3]), »die schout..... gebiet,

---

de bezitter maar in één van de drie had behoeven op te komen. Hoe zou verder aan de bezitter zonder titel binnen zoo korten termijn rechte weer zijn toegekend, terwijl de kooper, na voor schepenen geweest te zijn, jaar en dag behoefde? Hoe zou de verkooper tot vrijwaring gehouden zijn geweest gedurende jaar en dag, wanneer de aanval slechts gedurende korter tijd open had gestaan? En eindelijk, in het Delftsche handvest (in deze duidelijker dan het Haarlemsche) wordt den bezitter het omschreven voordeel toegekend »si non conveniatur in *aliquo* dictorum trium judiciorum", »in enyghe van dese drie gadinghe." Men kan niet duidelijker zeggen, dat de aanspreker op tijd komt, wanneer hij maar in een der drie zijn recht doet gelden.

De tweede bedenking tegen Dr. Fruin's voorstelling geldt eene rechtens min juiste uitdrukking De schepenen kennen den bezitter der *vasten eigendom* niet toe, maar *erkennen* slechts zijne *rechte weer.* Juist hierom was het niet — zooals Dr. Fruin meent — een *verzuim* van mijn vriend Wessels Boer, dat hij over de aangehaalde artikelen zweeg in zijn proefschrift, dat over *eigendomsoverdracht* handelde.

[1]) Hij kan op het derde ding worden aangesproken, indien hij des vorigen jaars op den dag van het derde ding of tusschen dit en het eerste ding is aangevangen te bezitten.

[2]) Mr. J. A. Fruin Rbr. v. Dordt II. 309, 311.

[3]) Ald. 259.

»dat niemant die gift stoore, hij en stoortse binnen jaer »ende dach . . . . . Ende (zoo vervolgt dit artikel) »worde die gift niet gestoort binnen 'sjaars, soe wyset »landrecht, dat sy daerin berusten sullen ten ewigen dagen". De conclusie ligt ook hier weer voor de hand, de uitdrukkingen »binnen jaer ende dach" en »binnen 'sjaars" zijn synoniem, jaar en dag is een vrij jaar. Ditzelfde schijnt te volgen uit art. 61 [1]), waar hem, dié »op een dooden schult eysschen wil", wordt vergund, »binnen sjaars" zijne vorderingen te bewijzen door ze met eede te bevestigen, terwijl hij, »wanneer dat die doode jaar ende dach doot es geweest" het bewijs slechts mag leveren door brieven of getuigen. Geheel dezelfde tegenstelling dus als in art. 54 [2]),

Voor Zeeland hebben wij minder overvloedige bewijzen, maar zijn wij toch evenmin zonder bewijs. Naar de keur van 1290 a. 90 [3]) mogen de aenboerden naasten, »binnen jare", naar die van 1496 II, 12 binnen »jaer ende dagh". Is in deze laatste bepaling al een jaar en zes weken bedoeld, dan zijn de zes weken in elk geval een bijslag van na 1290 [4]).

Braband geeft voor onze vraag weinig licht, maar toch, ook hier ontbreken aanwijzingen in dezelfde richting niet geheel. De termijn binnen welken men naastingsrecht mag

---

[1]) Ald. 265.

[2]) Ondertusschen, wij mogen het niet verhelen, naast de genoemde artikelen staat vrij zonderling art. 73, volgens hetwelk hij, die een beter recht had, den heemradersbrief, waarmee iemand in een erf was gekomen, mocht »bestooren binnen een jaar ende ses weecken". Ik acht waarschijnlijk, dat art. 73 van jonger dagteekening is dan art. 54 en 61. Daar echter de verzameling slechts in één bekend handschrift uit de 16e eeuw tot ons is gekomen, (Fruin t. a. p. I bl. XV—XVI), is dit niet bewijsbaar.

[3]) v. d. Bergh, Oorkb. II. 340.

[4]) In de keur van 1496 IV. a. 13 komt de termijn van een jaar en zes weken voor. In de Costumen van Middelburg treffen we dien van jaar en dag aan (Rubr. XI a. 4) Versluys en de Timmerman achten het twijfelachtig, wat de zin dezer woorden is. Eene vaste praktijk schijnt zich aldaar over deze vraag niet te hebben gevestigd.

uitoefenen en uitgewonnen goed lossen, is hier meestal *een jaar* [1]).

Den termijn van jaar en dag treffen wij slechts hier en daar aan [2]) en nergens blijkt er een jaar en zes weken onder te verstaan te zijn. Ja in 's Hertogenbosch blijkt veeleer het tegendeel In het privilegium Trinitatis van 1349 toch, vinden wij in weinig afwijkende bewoordingen de Haarlemsche bepaling terug over de rechte weer van gekocht onroerend goed, waarin, zooals wij zagen, jaar en dag een vrij jaar beteekende. Wij hebben te meer reden om dit aan te nemen voor den Bosch, waar nog in 1606 de naastingstermijn en die voor lossing van uitgewonnen goed een jaar is.

In het Land van Megen komt het verloop van *een jaar en zes weken* in 1614 voor als naastingstermijn, maar dat hij er nieuw is, blijkt wel ten duidelijkste uit de oude costumen van Megen a. 20. Naar dit art. toch blijft, zoo een verkoop niet behoorlijk naar Landrecht is afgekondigd, het naastingsrecht bij uitzondering bestaan »ook nae den jaere". Regel is dus volgens de cost. dat het moet worden uitgeoefend »binnen den jaere".

Voor zoover ik weet komt de termijn van een jaar en zes weken hier te lande het eerst voor in Gelderland en wel in de gelijkluidende privilegiën van Zutphen 1190 [4]) en Arnhem 1233 [5]). Deze zijn in dit opzicht, dunkt mij, hoogst merkwaardig. Wij lezen er het volgende:

»Si qui vero advene fuerint inhabitantes, cujuscumque »conditionis sint, qui nec dominos nec parentes habeant,

---

[1]) Oirschot Cost. 1607 XI. a. 1, St. Oedenrode Cost. 1546 a. 17, Eindhoven Cost. z. d. a. 6, Reusel Cost. 17e eeuw a. 68, den Bosch 1606 XI a. 2, XXIII a. 15. Raeminge den Bosch en andere steden der Meierij 1495 a. 24—28.

[2]) Grave Cost. z d. XII a. 3, XVIII (Christ. bl. 976) den Bosch Priv. Trin. 1349 a. 26.

[3]) Christijn II. 1013.

[4]) Sloet 374, Bondam 24.

[5]) Sloet 572.

»quod constet civitati, si decesserint, nec ego, nec villicus »meus hereditatem invadet, sed scabini inter se occupatam »detinebunt *ad annum et sex septimanas.* Quod si *infra* »*annum* vel dominus vel heres ipsorum comparuerit, qui de »hereditate ipsorum actionem proposuerit, scabini omnem »justitiam sibi facient. Si vero nec dominus vel heres »*infra annum venerint* . . . . . ."

Deze plaats schijnt, oppervlakkig beschouwd, met haar jaar en zes weken tegen mijn gevoelen te getuigen. Inderdaad echter pleit zij m. i. krachtig voor mijne stelling, dat de oorspronkelijke verjaringstermijn *een jaar* is.

De erfgenamen moeten hunne rechten doen gelden »infra annum", zoo staat er tot tweemaal toe in ondubbelzinnige woorden.

Maar, zal men wellicht zeggen, de schepenen moeten dan toch *een jaar en zes weken* [1]) de erfenis voor hen bewaren.

Dit is echter niet zoo vreemd als het schijnt. Nog veel later moet te Zutphen de rust van het sterfhuis gedurende zes weken worden geeerbiedigd. Het is niet onverklaarbaar, indien men het jaar, gedurende hetwelk de erfgenamen mochten opkomen, heeft doen loopen van het einde dier zes weken.

Mag men de privilegiën aldus verklaren — en ik zie geen beteren uitweg [2]) — zoo steunen zij mijne opvatting, veeleer dan dat zij er mee strijden.

Door het voorgaande is dan ook, naar ik vertrouw, de stelling, die ik voorop zette, voldoende bewezen. Men werpe mij niet tegen, dat slechts de terminologie is veranderd, dat men eerst van een jaar en zes weken is gaan spreken, toen niet algemeen meer begrepen werd, dat onder »*een dag*" »*zes weken*" was te verstaan. Immers, men mag dit eerst

---

[1]) Uit dezen termijn wordt later die van „een jaar, zes weken en drie dagen". Rbr. Zutphen I. A. § 56 (Pynacker Hordijk bl. 17) Stadr. 1615 VI. 1.

[2]) Dat men de uitdrukkingen „een jaar en zes weken" en „een jaar" door elkaar zou hebben gebruikt, zal wel ieder met mij volkomen ondenkbaar achten.

Aan interpolatie van de „zes weken" te denken, daartoe bestaat geen aanleiding.

beweren, wanneer men heeft aangetoond, dat het er werkelijk oudtijds onder *werd* verstaan. Dit doet men niet en kan men niet.

En al hadden wij geen enkel bewijs voor het tegendeel, wij zouden het nog hoogst onwaarschijnlijk mogen achten, dat men steeds »annus et dies" zou hebben geschreven, waar men een jaar en zes weken bedoelde. Men kan dit niet goed maken met de opmerking, dat *dies* in deze uitdrukking *gerichtstermijn* beteekent, want er waren, dit is onbetwist, meerdere gerichtstermijnen, waarom zou men juist dien éénen van zes weken *dies* hebben genoemd. En waarom zou men *dies* (op zich zelf, zonder *annus*) nooit hebben gebezigd in den zin van zes weken?

En wat aangaat de veronderstelling, dat de overdrachtelijke zin van het »*jaar en dag*" later niet meer begrepen werd, hoe zou dit mogelijk zijn geweest, waar de termijn in zoo tallooze gevallen in de praktijk moest voorkomen.

Het een is al minder verklaarbaar en aannemelijk dan het ander. Willen wij op historisch vasten bodem blijven, zoo moeten wij het er voor houden, dat *jaar en dag* beteekent wat de woorden zeggen, een *vrij jaar*, overal waar en altijd wanneer het tegendeel niet blijkt; in de eerste plaats dus in het Frankische tijdperk.

Stellen wij ons op dit standpunt, dan zijn wij reeds dadelijk eene schrede gevorderd op den weg ter beantwoording van eene tweede vraag: hoe moet de termijn van j a a r e n d a g worden verklaard? Men pleegt hierop tweeërlei antwoord te geven. A l b r e c h t [1]) en op zijn voetspoor o. a. R i c h. S c h r ö d e r [2]) zeggen, het is de termijn van drie echte dingen en drie geboden dingen [3]).

---

[1]) Gewere 115 vlg.

[2]) Lehrb. d. D. R gesch. 672.

[3]) S t o b b e Handb I 1e uitg. 463 2e uitg. 570, drukt zich voorzichtiger uit. Ook hij houdt de zes weken (en drie dagen) voor den tijd van drie geboden dingen, maar meent, dat het jaar hier is te beschouwen òf als het tijdsverloop, waarin drie echte dingen worden gehouden, òf als dat waarin de grondbezitter het volledig gebruik van zijn akker heeft gemaakt.

R. Sohm [1]) en met hem o. a. A. Heusler [2]) zien er in den termijn van een jaar en dien van een echt ding, dat volgens hen om de zes weken gehouden werd, en drie dagen duurde.

Onderzoeken wij allereerst het goed recht der laatste verklaring. Sohm grondt ze op de Frankische gerichtstermijnen. Ik toonde aan, dat men de verklaring der zes weken niet mag zoeken in het Frankische tijdperk, maar al mocht men dit, de opvatting van Sohm en Heusler zou mij weinig bevredigen.

Hunne voorstelling staat en valt met de leer, dat het echte ding geregeld werd gehouden om de veertig of tweeënveertig dagen. En deze steunt naar mijne meening op zeer wankelen grondslag [3]).

Men redeneert aldus: ieder graafschap telde drie centenen. Er werden in Karolingschen tijd in elke centene drie echte dingen gehouden, in elk graafschap dus negen, dus nagenoeg om de 40 dagen een; en men voert een aantal bewijzen voor zoogenaamde gerichtstermijnen van 40 dagen aan.

Geen enkele schakel van dit betoog is van beproefde kracht.

Dat elk graafschap *drie* centenen telde, is volstrekt onbewezen. Met betrekking tot een aantal staat zelfs het tegendeel vast [4]).

Dat in elk honderdschap 3 en in elk graafschap 9 echte dingen werden gehouden is in lijnrechten strijd met het

---

[1]) Fr. Reichs u. Gerichtsverf. bl. 433 n. 128, Fränk. r. u. Röm. r. (Zschr. d. Sav. Stift. I. 1. bl. 58).

[2]) Inst. d. D. Privatr. I. 57.

[3]) E. Glasson. Histoire du droit et des institutions de la France III 302 noemt de betoogen van hen, die pleiten voor een gerichtstermijn hetzij van 7, hetzij van 40 dagen des „procédés . . . . fantaisistes. Ik acht dit stellig te sterk uitgedrukt. Maar wie aandachtig kennis neemt van het betoog, door Waitz. D. Verfassungsgesch. IV. 374 en 526 vlg. en door Ludovic Beauchet Histoire de l'organisation judiciaire en France § 55 geleverd, kan moeielijk beweren, dat Sohm's leer nog ongedeerd staat.

[4]) Waitz t. a. p. 527, Beauchet t. a. p. 126.

capitulare missorum van 819, waarin Lodewijk de Vrome van eene verordening zijns vaders aldus melding maakt: »Comitibus vero de nostro verbo unusquisque" [sc missus] »precipiat, ut in anno tria generalia placita teneant, et ad »illa omnis liber homo *de illius comitatu*, sicut a domino »Karolo constitutum est, veniat [1]).

Alle vrije mannen uit het graafschap moeten dus *drie* — slechts drie — echte dingen bezoeken. Hoe zou de graaf aan omstanders voor de zes andere komen? Maar al namen wij eens drie echte dingen in elke centene en drie centenen in elk graafschap aan, daarmee zouden wij nog niet komen tot gerichtstermijnen van 40 dagen. Nergens toch is den graven voorgeschreven, de »tria placita generalia" gelijkelijk over het jaar te verdeelen, ze juist om de vier maanden te houden. En waar wij in later tijd graven verschillende dingsteden in hun gebied zien afreizen, om er recht te spreken, plegen zij zich naar de tweede te begeven zoodra de zitting op de eerste is afgeloopen en zoo vervolgens, zoodat zij een aantal dagen achtereen op verschillende plaatsen recht doen, en zulk een omgang eerst na eenige maanden weer herhalen.

En Sohm's stellige bewijsplaatsen voor gerichtstermijnen van 40 dagen? Ik mag mij niet veroorloven, ze hier alle stuk voor stuk ter toets te brengen. Slechts eenige algemeene opmerkingen, trouwens m. i. voldoende

In Salische bronnen ontmoeten wij bij herhaling termijnen van 40 of 42 dagen, dit is waar. Enkele malen wordt zelfs ter terechtzitting een bewijs opgelegd, te leveren »in mallobergo in 40 noctes", maar er blijkt met geen woord, dat die zitting over 40 dagen het eerstvolgende echte ding is [2]).

---

[1]) C. 14 (Boret. 290). Cod. Par 4628. Ik erken, de Cod. Par. alleen spreekt van den homo *de illius comitatu*. Dit is echter eene verduidelijking, die wij m. i. gerust mogen gebruiken bij de uitlegging van de andere teksten. Dat de omstanders alleen zijn opgekomen in hun eigen honderdschap, dat dus de gerechten in de verschillende honderdschappen geheel anders zouden zijn samengesteld, en dat niettemin het een zou zijn beschouwd als eene voortzetting van het ander, is reeds op zich zelf onwaarschijnlijk.

[2]) L. Sal. 56, Cap. Sal II § 8.

Andere keeren wordt opgelegd een onschuldseed te zweren niet »*in*", maar »*ante*", »*infra* 40 *noctes*", of blijkt volstrekt niet, dat de eed wordt afgelegd ter terechtzitting [1]).

En naast plaatsen, die van een termijn van 40 dagen gewagen, zijn er andere, die ons doen denken aan zittingen, welke elkaar met eene tusschenruimte van slechts 3 weken of 14 dagen opvolgen [2]).

Voor zoover wij uit Ribuarische bronnen eene gevolgtrekking mogen maken omtrent gerichtstermijnen, kan het slechts deze zijn, dat de terechtzittingen elkaar met eene tusschenruimte van ten hoogste 14 dagen opvolgen [3]).

En wat de latere capitularia en oorkonden betreft, zij bewijzen veeleer, dat het echte ding *niet*, dan dat het *wel* geregeld om de zes weken werd gehouden. Eene zeer gewone formule bij het opleggen van een bewijs was »in proximo mallo post 40 noctes" of »post 40 noctes in proximo mallo" [4]). Dit is stellig niet anders op te vatten, dan ter *eerste terechtzitting, die na een tijdsverloop van* 40 *dagen zal worden gehouden.* Was de tusschenruimte altijd 40 dagen geweest dan zou men eenvoudig hebben kunnen zeggen »in proximo mallo", maar dat was het geval niet. Daarom stelde men den termijn vast, welke de partij voor bewijslevering werd gegund, en zeide: in de eerste zitting, na afloop van dien

---

[1]) Cap. Sal. I. § 9, Carta Senonensis 17 (± 770) Form. Turonensis 30 (± 750) (Zeumer 191, 153).

[2]) L. Sal. 15 (2e tekst bij Hessels), Cap. Sal. IV § 5, Cap. Sal. II. 8 § 1.

[3]) L. Rib. 30 § 1, 33 §§ 1 en 4, 58 §§ 5 en 21, 66 § 1 vgl. 67 § 2, Cap. Rib. § 6.

Ik zeg, voor zoover wij eene gevolgtrekking mogen maken. Juist de l. Rib. maakt ons in deze voorzichtig. In C. 59 § 4 wordt bepaald, indien een partij den cancellarius en getuigen niet wil toelaten tot den eed omtrent de echtheid eener tegen hem gebezigde akte „tunc ambo con„stringantur ut se super 14 noctes seu super 40 ante rege repraesentare studiant pugnatori". Men zal zich zeker wel wachten hieruit af te leiden, dat er juist 14 of 40 dagen na het ding, waarin de eed wordt beloofd, altijd een koningsgericht wordt gehouden. Welnu, dan zij men, waar het dezelfde uitdrukkingen geldt, ook voorzichtig met conclusiën omtrent het echte ding.

[4]) Sohm t. a. p. 431.

termijn te houden, hebt gij tot dat einde te verschijnen. Inderdaad verliep meermalen tusschen het opleggen en het leveren van het bewijs, ook als dit »in proximo mallo post 40 dies" moest plaats hebben, veel meer dan zes weken [1]). En het krachtigste bewijs tegen een vasten termijn van zes weken voor het gravengerecht geeft wel het Cap. legi Sal. additum van 819 c. 1 [2]) »qui mannitur, spatium »mannitionis suae per quadraginta noctes habeat. Et si »comes infra supradictarum noctium numerum mallum suum »non habuerit", (dat kan dus het geval zijn) »ipsum spatium »usque ad mallum comitis extendatur, et deinde detur ei »spatium ad respectum ad septem noctes; inde non noctium »spatia, sed proximus mallus comitis ei concedatur". Kan men de tegenstelling duidelijker maken? Het eerstvolgende ding wordt niet gehouden na verloop van een vast, overal en altijd gelijk getal nachten.

Al was dus met dag in »annus et dies" in Karolingschen tijd *zes weken* bedoeld, wij zouden geen voldoenden grond hebben, dien met den termijn van het echte ding in verband te brengen [3]).

Ook de Ssp. erkent, zoo zeide ik, nergens uitdrukkelijk den termijn van een jaar *en zes weken.* Maar al deed hij het, naar dat rechtsboek zou de termijn van het echte ding de *zes weken* evenmin voldoende verklaren, als in het Frankische tijdperk.

De nieuwere schrijvers — en daaronder de meest gezaghebbende — [4]) zeggen ook met het oog op het oude Sak-

---

[1]) Sohm t. a. p. 436 n. 138.

De termijn van 40 dagen is hier overal een minimum, terwijl hij naar de voorstelling van Heusler in jaar en dag juist een maximum zou wezen.

[2]) Boret. 292.

[3]) Trouwens als wij zien, dat volgens de Form. Sal. Bignen. 3.5 (Zeumer 229) een verkooper voor de gezondheid van een verkochten slaaf instaat usque anno et die", dan dringt zich reeds de vraag aan ons op, wat kan hier deze termijn met het echte ding te maken hebben?

[4]) R. Sohm. Fr. R. u. Ger. Verf. bl. 433 n. 128, R. Schröder Ger. Verf. des Sachsensp. (Z. d. Sav. Stift. Germ. Abth V. 2 bl. 3 47), Lehrb. 543.

sen: het echte ding werd om de zes weken gehouden. »Es »ergiebt sich" zegt Schröder, dass eine Grafschaft *min-»destens* [1]) drei Gerichtsbezirke (Hundertschaften, Goe, Go-»schaften) mit je einer echten Dingstatt umfasst, an deren »jeder je dreimal jährlich echtes Ding abgehalten werden »*kann*"?

Voor dat »*mindestens*" heeft de schr. goede gronden. Zelf toont hij aan, dat er Saksische graafschappen waren met 7, 5, 4 echte dingsteden [2]).

Is het echter ook juist, dat op iedere dingstede wel is waar driemaal het echte ding *kan* worden gehouden, maar dat het er inderdaad in groote graafschappen geen driemaal *gehouden wordt?* Is dit met de bronnen te rijmen? Mij dunkt *neen* [3]).

Zoo stellig mogelijk wordt ons gezegd, dat de graaf om de 18 weken ding houdt, en dat de schepenen om de 18 weken het ding moeten bezoeken.

Dit laatste is van te meer beteekenis, omdat R. Schröder heeft aangetoond, dat meermalen dezelfde schepenen recht spreken op onderscheiden dingsteden.

De plaatsen van den Saksenspiegel, waaruit blijkt wat ik hier zeg, zijn de twee volgende:

Ssp. III. 61 § 1. Over achtein weken sal die greve sin ding utleegen buten den gebundenen dagen to rechter ding-

---

[1]) Ik cursiveer.

[2]) Ger. Verf. d. Saksensp. bl. 9, 15, 24, 40, 42.

[3]) Het is mij zelfs nog niet geheel duidelijk hoe Schröder's voorstelling, dat in elk graafschap alle zes weken een echt ding gehouden wordt — voor het geheele graafschap competent —, te rijmen is met zijne opvatting, dat jaar en dag (= een jaar, zes weken en drie dagen) zou zijn een termijn van drie echte dingen en drie geboden dingen. Dit laatste zou immers een termijn van (3 × 6) + (3 × 2) = 24 weken zijn."

En hoe rijmt Ssp I. 70 § 2 met de bekende werking van jaar en dag, als er om de zes weken een echt ding gehouden wordt? Zij luidt: „Hevet en man geklaget uppe gut to dren dingen, man sal im geweldi-„gen; dar ne mut in nieman ut wisen, he ne du 't mit rechter klage. „Die inwisunge mach die man untreden *binnen der jartale* uppen hilgen, „he mut aver dat gut to hant vorstan unde *to nesten dren dingen* of man „dar up klaget."

stat, dar de scultheete unde die scepenen unde die vrone bode si.

Ssp. I. 2 § 2. Tu geliker wies solen se wertlik gerichte suken. *De scepenen des greven ding over achtein weken under kuninges banne.*

Er is wel is waar enkele malen sprake van een gerichtstermijn over zes weken, maar niets bewijst, dat de terechtzitting, waarnaar wordt verwezen, het echte ding is.

De aandacht hebben vooral getrokken enkele plaatsen, die over de »klage um ungerichte" handelen.

Ssp. I. 67 § 1. »Svene man vor gerichte beklaget, n'is »he dar nicht, man sal ime degedingen to me nesten »dinge..... Klaget man ungerichte over enen »vrien scepenbaren man, deme sal man degedingen dries, »immer *over ses weken under koninges banne unde to echter* »*ding stat*". Dus over zes weken is er weer een echt ding, zoo conclndeert men In het echte ding alleen toch mag over misdrijven van schepenbaar vrijen worden geoordeeld. En men beroept zich op:

Ssp. I. 59 § 1... »Of man up egen klaget, oder up »enen scepenbaren vrien man ungerichte klaget, des ne mach »die richtere niet richten wan to echter dingstat unde »under koninges banne".

Mij dunkt, deze argumentatie is vrij zonderling. Het *echte ding* wordt gehouden onder koningsban en ter echte dingstede, dat is bekend. Maar daarom is nog niet elke terechtzitting, gehouden ter echte dingstede en onder koningsban, *het echte ding* [1]).

Maar het beroep op deze plaatsen klinkt te zonderlinger, wanneer men daarnaast legt Ssp. I 62 § 6. Deze § luidt aldus »Tuges sal man *over ses weken* vulkomen, des sik die »man anematet, oder to hant of he wel. Sal man aver

---

[1]) Zeer juist onderscheidt *Planck* Das Deutsche Gerichtsverf. im M. A. I 124 als hij zegt: »Nur an diesem [sc. Orte] *to rechter dingstat,* »hält der Graf sein echtes Ding. . . . . Nur an diesem Orte, *to echter* »*dingstat,* richtet der Graf ferner über Klagen wegen Ungericht gegen einen Schöffenbarfreien.

»egen getügen, dat mut to hant oder *to me nesten dinge* »geschien".

Men zou zeggen, uit deze plaats valt niet anders te besluiten, dan dat het naaste ding *niet* over zes weken gehouden werd.

Maar dit geven de voorstanders der leer, die ik bestrijd, niet toe.

Zij verklaren de tegenstelling tusschen *over zes weken* en tot het *naaste ding* hierdoor, dat het echte ding wel *ongeveer*, maar niet *op den dag af* om de zes weken plaats heeft.

En in Ssp. I. 59 en 67, die weer stellig van eene zitting *over zes weken* gewagen, achten zij juist het echte ding bedoeld. Mij dunkt, beide meeningen zijn niet overeen te brengen [1]).

Wij komen nu tot het tijdperk, waarin ontwijfelbaar de termijn van *een jaar en zes weken* voorkomt en vragen, of dan Heusler's verklaring opgaat. Ook nu antwoorden wij ontkennend.

In de Saksische steden wordt het echte ding (placitum legitimum) zoolang het geregeld voorkomt, stellig gehouden *driemaal* in het jaar, het schoutending vrij algemeen om de veertien dagen [2]). Het Saksische leenrecht kent in het geheel geen echte-dingdagen, laat staan om de zes weken [3]). Noch in het stadrecht noch in het leenrecht kan hier de termijn van zes weken met het echte ding samenhangen.

En in Nederland geldt volkomen hetzelfde [4]). In Drenthe

---

[1]) Stellig juister schijnt mij de opvatting van Stobbe Gerichtsverf. d. Sachsensp. in Zeitschr. f. D. R. XV bl. 110.

Ssp. II. 3 §§ 1 en 2 zouden m i. alleen dan daartegen pleiten, indien het vaststond, dat de kamp in het echte ding plaats had, wat niet het geval is.

[2]) Planck, das D. Gerichtsverf in M. A. I. 22 vlg.

[3]) Planck t. a. p. 119.

[4]) Friesland kunnen wij daarbij stilzwijgend voorbijgaan. Hier komen — zooals ik reeds zeide — de zes weken niet voor. De kracht van het bezit van jaar en dag hangt er samen met het verzitten van drie echte dingen (tria lyoedthing) XXIV Landr. I. (vgl. mijn opstel in Handel. en Meded. der Maatsch. v. Nederl. Letterkunde 1889—1890 bl. 147, 154 vlg.)

procedeerde men om onroerend goed — en hierbij komt er de termijn van jaar en dag te pas — op het rocht, dat niet op bepaalde tijden, maar zoo vaak noodig werd gehouden [1]). Terechtzittingen, van welk gerecht ook, om de zes weken, kwamen hier niet voor.

In Selwerd werd het »hoofding" gehouden driemaal 's jaars, het »sprinding" eveneens (Vrijdags na het »hoofding") en de »leege bank" gespannen eens per week [2]).

In Overijssel werden naar Stad- en Landrecht de schoutengerechten — die ook over onroerend goed oordeelden — naar allen schijn, wekelijks eens of meermalen gehouden. In elk geval is er geen enkel gerecht, dat om de zes weken drie dagen aaneen zitting houdt [3]).

Omtrent Holland geldt hetzelfde. In Kennemerland worden het »graefding", en het »banding" eens per jaar gehouden [4]), het schoutending sinds 1561 ten hoogste tweemaal per week [5]). Om onroerend goed wordt hier geprocedeerd met »seventuigh", niet op vaste tijden, maar in dier voege, dat de schout ten verzoeke van den eischer een dag van rechte legt op het land, waarover het geding loopt.

Te Haarlem en in andere steden, wij zagen het, wordt om onroerend goed gedongen driemaal 's jaars op vaste dagen.

---

[1]) S. Gratama Bijdr. tot de Rechtsgesch. van Drenthe blz. 105 155. vgl. mijn in de vorige noot genoemd opstel.

[2]) J. A. Feith. Het gericht van Selwerd bl. 108, 116, 127.

[3]) Vollenhove I. 326, Dumbar K. en W. Deventer I. 156. Landr. 1630 (implicite) I. 9 § 1, 10 §§ 1, 3, 12, § 2, Ontw. Stadrecht Campen bl. 7. Dig. Vetus bl. 32(?), Ommen 1507 a. 5; Goor a. 50, Rechten en gewoonten der Stadt Deventer 1642 D. II t. 7 en 8. Vergel. Tegenw. Staat van Overijssel III. 154. Onze berichten uit Overijssel zijn in dit opzicht niet zoo duidelijk en overvloedig, als wij wel zouden wenschen, maar het laatst in den tekst gezegde blijkt er toch helder genoeg uit

[4]) v. Santen 208, Lams 1, Rendorp de origine et progressu juris in Kennemerlandia 34 vlg Aldaar over de vraag, of het graefding en het hofding zijn te onderscheiden. Zoo ja, dan is ons niet bekend, dat het laatste op vaste tijden werd gehouden.

[5]) Lams 124. Hoe het met dit laatste vroeger stond, is ons niet bekend.

[6]) v. Santen 209.

In Zuid-Holland hebben de »aenvangen van erven", die het proces hierom inleiden, plaats »opten vierschaerdach" [1]) en de vierschaar spant men er van XIV dagen te XIV dagen [2]).

In Zeeland mag de Hooge Vierschaar niet gehouden worden tusschen den 1en Juli en den laatsten Augustus, en evenmin tusschen Allerheiligen en Paschen [3]). De schoutengerechten worden er wekelijks belegd [4]).

In Zutphen eindelijk hebben, voor zoover wij weten, van ouds de schepenen in den regel elken Donderdag terecht gezeten [5]).

In geen der streken en steden, die ik tot nog toe noemde, — het is u dus gebleken — komt een gerecht voor, dat om de zes weken vergadert. In geen dezer kan de termijn van een jaar en zes weken met één gerichtstermijn samenhangen.

Hiermede is, naar het mij voorkomt, de verklaring van Sohm en Heusler veroordeeld.

Meer schijnt mij te zeggen voor die van Albrecht, Stobbe en Schröder. Het is inderdaad niet onwaarschijnlijk, dat in de Saksische steden, in Zuid-Holland, en overal waar alle veertien dagen de bank gespannen werd, de termijn van zes weken beteekent het verloop van drie dingdagen. Dat eischers en gedaagden driemaal — in drie verschillende zittingen — gelegenheid werd gegeven hunne rechten of verweermiddelen te doen gelden, was oud recht, en ver verbreid. Dat men nu, aangenomen een verjaringstermijn van een jaar, gekomen is tot den regel: een jaar mag de eischer zwijgen, op een der drie eerste terechtzittingen daarna echter moet hij spreken, dit is wel verklaarbaar.

In streken, waar bij ons weten niet om de 14 dagen te recht werd gezeten, kan dan misschien de termijn van zes weken

---

[1]) Keuren, Cost. en Vonnissen 54 2° (Fruin Rbr. Dordt II 259).

[2]) Ald. 43 bl. 252 vgl. wat wordt gezegd over het opbreken en het vorsten der vierschaar ald. bl. 329.

[3]) Keur 1496 I. 1.

[4]) Ald. I. 34.

[5]) Keurb. I. A. § 64, I. B. § 1, II. A. § 3 (Pynacker bl. 18, 49, 111).

van elders zijn overgenomen. Misschien; een anderen uitleg weet ik er daar niet voor te geven.

Evenmin kan ik den termijn van een jaar, zes weken *en drie dagen*, die trouwens maar hier en daar voorkomt, voldoende verklaren. Terechtzittingen om de zes weken, die drie dagen [1]) duren, komen in de streken, waarover ik handelde, niet voor. De terechtzittingen om de 14 dagen duren nergens drie dagen, en verspringen evenmin iedere 14 dagen een dag.

Hiermee is de vraag naar de beteekenis der uitdrukking »jaar en dag" en de grond van dien termijn afgehandeld.

Kort sta ik nog stil bij twee andere vragen van eveneens niet geringe beteekenis, maar gemakkelijker te beantwoorden.

De eerste betreft de werking der »rechte weer" Bij de *complainte* — het middel dengeen, die jaar en dag bezat, ten dienste staande tot herstel in het verloren bezit —, behoeven wij hier niet te spreken. Zij is — de naam duidt het reeds aan — uit Frankrijk ingevoerd, en komt eerst op het eind der middeleeuwen voor. In de oudere Nederlandsche bronnen is er geen spoor van te ontdekken.

Naar deze geeft het bezit van jaar en dag slechts een middel van verweer in het proces om de zaak; dit is trouwens in overeenstemming met de algemeene Germaansche opvatting.

Niet overal echter heeft dit verweermiddel gelijke kracht. In sommige streken is het bewijs van annaal bezit op zich zelf voldoende om eene opvordering van het goed af te slaan [2]), in andere geeft het slechts het recht om den onschuldseed te zweren [3]).

---

[1]) Zij, die meenen dat onder „dag" in „jaar en dag" van ouds een gerichtstermijn van zes weken te verstaan is, moeten, dunkt mij, niet zonder verbazing opmerken, dat men hier zes weken en drie dagen naast elkaar heeft gesteld.

[2]) Zooals in Zuid-Duitschland.

[3]) Zooals in Saksen.

Vragen wij, wat gold in deze in Holland — waartoe ik mij thans bepaal — dan antwoorden de rechtsbronnen op m. i. afdoende wijze: het bezit van jaar en dag geeft slechts recht tot den onschuldseed.

In de handvesten van Haarlem en een aantal andere steden komt — ik vermeldde het reeds terloops — eene bepaling voor, die in het handvest van Delft van 1246 a.58 aldus luidt: »soe »wat poirter vaderlick guet ofte yemants erve coept, die »schepen teghenwoerde, ende sonder wederroepen jaer ende »dach besit ofte meer, ende daerna of beclaghet wert, *die »en is nyemant sculdich daer af te antwoerden*" [1]).

Wij zijn zoo gelukkig eene Delftsche dingtaal te bezitten, welke den zin der laatste woorden buiten twijfel stelt. Zij geeft ons een proces te zien tot opvordering van een huis. En wat beweert nu de gedaagde? Ik heb, zegt hij, ten overstaan van schepenen gekocht, ik heb jaar en dag bezeten, ik mag dus tot mijn onscoud komen. Tot staving hiervan beroept hij zich op het handvest [2]).

De eischer erkent implicite het bestaan van den regel, waarop de gedaagde zich beroept. Hij merkt alleen op, dat gedaagdes bezit van jaar en dag tegenover hem niet geldt omdat hij afwezig is geweest.

De verdere loop van het proces is hier voor ons van geen belang. Het is ons voldoende te weten, dat volgens beide partijen de woorden van het handvest [de bezitter gedurende jaar en dag] »*en is nyemant schuldig daer af te antwoerden*" beteekenen: *die kan volstaan met »onscoud*" *te doen, zijn recht te bezweren* [3]).

Denzelfden zin hadden de woorden ongetwijfeld overal, waar het Haarlemsche handvest gold.

---

[1]) Soutendam K., Ord. bl. 241, 215, en volg. noot.

[2]) N. Bijdr. 1878, blz. 195 vlg.

[3]) Ik zeg zijn recht te bezweren. Men bedenke, in de middeleeuwen staan in eene actie om onroerend goed de partijen anders tegenover elkaar, dan in eene actie om schuld. In de laatste ontkent de gedaagde des noods onder eede des eischers recht, hij zweert negatief: ik ben niet schuldig; in de eerste ontkent hij *des eischers beter recht* door zich op *zijn eigen beter recht* te beroepen, en bezweert hij c. q. het laatste.

En niet hier alleen.

Het Leidsche keurboek van 1406 I. 1 [1]) zegt »so wie »erve besit een jair ende ses weken over eyghen in poirt-»recht, die en mach mens niet af winnen". Deze bepaling komt, wel niet rechtstreeks, maar toch zijdelings in toepassing in eene kenning van 1440. Iemand heeft een ander gepand wegens binnenjaarsche huur. Deze doet pandwering en zegt, hoe kan ik u huur schuldig zijn; ik heb zelf het goed gekocht en het reeds bezeten »over eyghen 7 jair lanck »ongemoeyt van yement." Hij wordt in het gelijk gesteld onder voorwaarde, dat hij »mit synen eedt houden sel, dat »hij dat lant wittelic ende wel gecoft heeft ende wel betaelt »heeft".

Meer dan de bevoegdheid om zijn titel (en daardoor zijn goed recht) te bezweren, geeft ook hier het bezit van jaar en dag dus niet.

En eindelijk het handvest van Gorinchem van 1412 [3]). Dit zegt met ronde woorden »Wie den anderen aensprake »van erve, ende die besitter dies erfs mit scepenen betughen »mach, dat hij dair in geseten heeft jair ende dach . . . . »in eyghendom, van allen degenen, die binnenlandts syn, off »hebben geweest binnenjaers ende binnen dage, onbecroent, »*dat sal die besitter des erfs houden mit hande ende monde* »*voir syn eygen*" [4]).

Duidelijker bewijs voor mijne stelling is niet te denken, dan in deze woorden ligt [5]).

---

[1]) = Kb. n. 3. I. 1. 1460 I. 1. 1508 I. 1.

[3]) Keuringb. A. fol. 108 r. Blok Leidsche Rbr. bl. 131.

[2]) v. Zomeren, Beschr. v. Gor. bl. 193 vgl. blz. 169, Handv. 1382 a. 37, v. Mieris IV, 216 Kemp, 182.

[4]) Denzelfden regel vinden wij terug in de handvesten van Noordeloos en Grooten Weerd 1534 a. 20 en Herdinksveld 1447 (Kemp bl. 248, 265).

[5]) Brunner, Zeitschr. d. Sav. Stift. IV. 238 en Heusler Inst. II 107 vergissen zich dus, waar zij meenen, dat in Holland de bezitter geen eed had af te leggen.

Eindelijk eene laatste vraag. Hoe heeft men in de late middeleeuwen in Holland deze werking van het bezit van jaar en dag verklaard?

Om dit duidelijk te maken, eene opmerking vooraf.

Het oud-Germaansch recht kende niet den regel »actore non probante absolvitur reus". Het verlangde, indien de eischer geen bewijs leverde, een onschuldbewijs bij eede van den gedaagde. De middelen waardoor de eischer bewijs kon leveren en dus den verontschuldigingseed van den gedaagde voorkomen, waren aanvankelijk zelfs zeer beperkt. In Holland bekleedden daaronder de eerste plaats schepenkennis (d. i. schepengetuigenis) en schepenbrieven. En deze nog slechts onder zeer strenge voorwaarden. Men zag nl. zeer goed in, dat ook der schepenen herinneringsvermogen grenzen had en achtte hun getuigenis dus slechts afdoende gedurende een beperkten tijd, meestal tot een jaar na hunne aftreding.

Een soortgelijken regel stelde men voor schepenbrieven, die trouwens in oorsprong niet anders waren dan op schrift gebrachte getuigenissen. Ook aan deze kende men slechts bewijskracht toe gedurende een bepaalden termijn. Gold het eene schuldbekentenis, dan liep die termijn (meestal jaar en dag) van den vervaldag af. Terecht, eerst op dien dag kon men van zijn bewijsstuk gebruik maken.

Volgde men dit zelfde beginsel, waar het eene akte gold, bestemd om van een zakelijk recht, met name van eigendom te doen blijken, dan moest men hieraan bewijskracht toekennen gedurende een jaar nadat het recht was aangerand. Enkele plaatsen geven ons inderdaad den indruk, dat men dit hier en daar deed. Vooreerst de Zuid-Hollandsche rechten. Deze verlangen — ik merkte het reeds op — dat iemand, die zich tegen een eigendomsovergang wil verzetten op grond van oudere brieven, hiermee zal spreken binnen een jaar en zes weken; »ende of des alsoo niet en ghe»beurde, so soude de oude heemraders-brief *buyten syne* »*machten wesen* [1]).

---

[1]) Rbr. Dordt II. 273.

Geheel in denzelfden geest spreekt het handvest van Woudrichem en Altena van 1476 a. 79 [1]). En niet minder opmerkelijk zijn de artikelen der Leidsche keurboeken boven aangehaald [2]). Hetzelfde artikel, dat over de kracht van het bezit van jaar en dag handelt, zegt »Ende »wair yement, die scepene brieve hadde op yements erve, »die zoudse toghen binnen sjairs, woude hi dairmede winnen". In anderen vorm komt deze regel ook elders voor.

Wij hebben nu, dunkt mij, den gedachtengang van de stellers dezer rechtsopteekingen voor oogen.

Ook in het eigendomsproces om onroerend goed mag de eischer het bewijs leveren. Daartoe staat hem geen ander middel ten dienste, dan het geschrift waaruit van zijne eigendomsverkrijging blijkt. Dit behoudt echter zijne kracht slechts jaar en dag nadat een ander wederrechtelijk in het bezit van het goed is. Laat de rechthebbende dezen termijn verloopen, dan mist hij als eischer de mogelijkheid van bewijslevering en mag dus de gedaagde komen tot het bewijs bij eede [3]).

Deze redeneering is blijkbaar niet overal en niet in alle opzichten consequent gevolgd. Zij mag zeker niet worden beschouwd als eerste grond van de werking der rechte weer. Ik voer ze slechts aan als een staaltje van middeleeuwsche rechtsdogmatiek, hetwelk dunkt mij waard is, een oogenblik de aandacht te trekken.

---

[1]) Kemp bl. 370 vgl. 389.

[2]) Bl. 211.

[3]) Deze redeneering staat niet op zich zelve. Zij komt ook in ander verband voor bij Matthyssen bl. 182.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den SEPTEMBER 1892.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BRILL, BEETS, NABER, BUYS, DE GOEJE, ACQUOY, COSIJN, PLEIJTE, SPRUYT, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, MOLTZER, S. MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, DE HARTOG, DE HOOP SCHEFFER, P. L. MULLER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT en BOOT, secretaris.

Na lezing en goedkeuring van het Proces-Verbaal der vorige vergadering, worden twee brieven gelezen inhoudende kennisgeving van het overlijden der rustende leden M. de Vries en C. W. Opzoomer; de eerste overleden te Leiden op 9 Augustus, de ander te Oosterbeek op 22 Augustus.

De voorzitter brengt hulde aan hunne nagedachtenis in deze bewoordingen:

»Met een gevoel van diepen weemoed gedenk ik bij 't hervatten onzer werkzaamheden den dubbelen slag die ons eenige weken geleden getroffen heeft. Onze oudleden M. de Vries en Opzoomer, de laatste gedurende vele jaren onze geëerbiedigde voorzitter, zijn ons door den dood ontrukt; twee mannen wier buitengewone gaven van geest ons vaderland tot roem hebben gestrekt, wier rustelooze werkzaamheid de wetenschap ten zegen is geweest. Wanneer wij de

namen van De Vries en Opzoomer uitspreken, dan kan het niet anders of wij denken aan hetgeen zij gewrocht hebben en verplaatsen wij ons onwillekeurig in den tijd toen hun loopbaan begon, nu ongeveer een halve eeuw geleden. Dan komt het ons voor den geest, hoe met de werkzaamheid van De Vries een nieuw tijdperk dagteekent in de historische studie onzer taal, eene studie op breede grondslagen gevestigd, waardoor de blik van de beoefenaars van 't Nederlandsch verruimd en tevens waardeering van de wetenschappelijke ontdekkingen in den vreemde gekweekt werd, zonder dat de liefde voor het kleinood, ons dóor 't voorgeslacht overgeleverd, er door verminderde. Met het schitterend optreden van Opzoomer te Utrecht opent eene reeks van geschriften, die door stoutheid van denkbeelden en schoonheid van vorm leven wekten op meer dan één gebied. Uitnemend rijk begaafd van nature en veelzijdig ontwikkeld, heeft Opzoomer als leeraar der wijsbegeerte, als grondig jurist, als fijn beoordeelaar van literarische kunstwerken uitgeblonken. Beide, De Vries en Opzoomer, waren meesters van het woord en boeiden hunne hoorders die aan hunne lippen hingen; beide blaakten van geestdrift voor 't goede en schoone, en wekten daardoor de liefdevolle bewondering hunner leerlingen. Hoe levendig zijn nog de indrukken, die hun bezielde rede bij zoo menige gelegenheid in ons gemoed heeft achtergelaten! Zóó levendig dat wij ons moeielijk kunnen verzoenen met het denkbeeld, hen nimmer meer te zullen hooren. En toch is het zoo: die twee voortreffelijke mannen zijn van ons gescheiden, en wij, die hen vereerden en lief hadden, moeten onzen troost putten in de overtuiging dat het goede, door hen gesticht, niet zal ondergaan, maar zal blijven voortleven.

Het is mijne bedoeling niet, M. H., hier de verdiensten onzer twee afgestorven medeleden in bijzonderheden te doen uitkomen: die taak is aan bevoegde handen toevertrouwd en zal zeker met liefde vervuld worden. Mij voegt het slechts nederig hulde te bewijzen, uit Uw aller naam, aan de nagedachtenis van de twee edele mannen, wier afsterven wij zoo diep betreuren".

Vervolgens leest de secretaris brieven van de heeren Paul Fredericq te Gent, en C. W. W. C. van Hoëvell te Ambon, waarin zij dank betuigen voor hunne benoemingen tot buitenlandsch lid en tot correspondent der Akademie, en deelt den inhoud mede van vier brieven van den Minister van Binnenlandsche Zaken, gedateerd 5 Juli, 4 en 19 Augustus jl., betreffende: 1°. het negende Orientalisten-congres te Londen, waar op voorstel van het bestuur der Afdeeling de Nederlandsche Regeering zich laat vertegenwoordigen door de heeren J. P. N. Land en C. P. Tiele; 2°. het Americanisten-congres in Spanje, waar de heer A. Pierson voor de Regeering en voor de Akademie wordt afgevaardigd, terwijl door het Bestuur gunstig is geadviseerd op een verzoek van Jh. Mr. J. E. de Sturler te 's Gravenhage, om mede door de Regeering naar dat congres als haar vertegenwoordiger afgevaardigd te worden; 3°. een schrijven van den heer G. W. Leitner te Woking aan onzen Minister van Buitenlandsche Zaken, waarin hij verzoekt dat onze Minister van Onderwijs zich zal laten vertegenwoordigen op het door hem genoemde 10de Orientalisten-congres te Lissabon.

Het bestuur heeft aan den Minister geraden op dit schrijven of geen of een weigerend antwoord te geven.

De heer Pierson vraagt, waarom deze zaak niet in eene buitengewone vergadering behandeld is, zooals vroeger bepaald was.

De Secretaris antwoordt dat dit niet is geschied, omdat de brief van den heer Leitner eerst op den 20en Augustus j.l. is ingekomen, en het congres te Lissabon op 23 September e.k. zal geopend worden. Werd dus de zaak heden in eene buitengewone vergadering behandeld, dan bleef er geen tijd over om op eene eventueele voordracht een Koninklijk besluit te bekomen, en de benoemden de reis te laten afleggen.

De heer Naber verklaart dat hij aan den brief van het bestuur geen deel heeft genomen. De Secretaris erkent dit, maar verantwoordt zich door te wijzen op de uitlandigheid van den onder-voorzitter, toen de brief werd verzonden.

Eindelijk worden nog de prijsvragen der Rubenow-Stiftung te Greifswald, en een brief van het Bestuur der Archeologische Vereeniging te Iogjakarta medegedeeld.

Door den heer De Goeje wordt het levensbericht gelezen van wijlen ons medelid George Alexander Wilken. Het zal geplaatst worden in het Jaarboek voor 1892.

Door den Voorzitter wordt namens de Akademie en door een schoonbroeder van den overledene namens de familie aan den spreker dank betuigd.

Vervolgens beantwoordt de heer Fockema Andreae eenige vragen betreffende den termijn van jaar en dag.

Bij de onderzoekingen naar grond en beteekenis van dien termijn pleegt men in den laatsten tijd uit te gaan van de veronderstelling, dat jaar en dag altijd en overal beteekent een jaar en zes weken, of een jaar zes weken en drie dagen.

Dit is echter niet het geval De oudste Germaansche verjaringstermijn is *een jaar*. Wanneer in een enkel capitulare de uitdrukking *annus et dies* voorkomt, dan blijkt duidelijk, dat daarmede niet anders is bedoeld dan *annus integer*.

Ook na den Frankischen tijd beteekent jaar en dag niet overal een jaar en zes weken, maar dikwijls *een vrij jaar*. De spreker toont dit aan voor Frankrijk, voor het gebied van den Saksenspiegel en voor een aantal Duitsche steden en dorpen en Nederlandsche provinciën. In Nederland vooral blijkt duidelijk, dat de zes weken een later toevoegsel zijn aan den termijn van een jaar.

Bij het onderzoek naar den grond van den termijn van een jaar en zes weken, mag men dus de oplossing niet zoeken in de gerichtstermijnen van den Frankischen tijd en volgens den Saksenspiegel.

Al mocht men dit, men zou den termijn niet mogen verklaren hierdoor, dat het echte ding om de zes weken werd

gehouden. Dit staat toch voor geen dier rechten vast; het tegendeel is veeleer aannemelijk.

En boven twijfel verheven is, dat *noch* in de Saksische steden, *noch* in het Saksische leenrecht, noch in de Nederlandsche streken, waar »*een jaar en zes weken*" voorkomt, om de zes weken terechtzittiugen worden gehouden.

Met zulke terechtzittingen kan de bekende termijn dus niet samenhangen.

Meer aannemelijk is, dat de zes weken zijn »driemaal veertien dagen" en dus samenhangen met terechtzittingen om de 14 dagen, die inderdaad in verschillende streken voorkomen.

Ten slotte behandelde de spreker de vraag, of de rechte weer, verworven door hem, die jaar en dag bezit, in Holland de sterkere of de zwakkere werking had, m. a. w. of zij hem op zich zelve een afdoende verweermiddel geeft in de actie om het goed, dan wel slechts de bevoegdheid om zijn titel van aankomst en daarmee zijn goed recht *te bezweren*. Spreker toonde met verschillende bewijsplaatsen aan, dat in Holland de rechte weer slechts de laatste, zwakkere werking had.

De heer Verdam deelt een paar opmerkingen mede, die door den spreker beantwoord worden. Deze staat zijne mededeeling af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de rondvraag deelt de heer Beets mede, dat de toespraak, welke hij als niet uitgegeven vermeld heeft op blz. 168, door Wyttenbach zelven is uitgegeven in het tweede stuk der Philomathie of Miscellanea doctrina p. 175—197, en daaruit herdrukt in de Opuscula T. II p. 273—293.

De Secretaris biedt namens den schrijver Jh. de Sturler twee boekdeelen voor de bibliotheek aan en de derde aflevering van Wilken's Handleiding. Voorts deelt hij mede dat de heer Hoekstra onlangs den leeftijd van zeventig jaren heeft bereikt en derhalve tot de rustende leden overgaat, en dat een Duitsch weekblad bericht, dat het buitenlandsch lid A. Nauck te St. Petersburg op 16 Augustus j.l. is overleden.

IETS OVER ARNOLD GEULINCX

EN DE

NIEUWE UITGAAF ZIJNER OPERA PHILOSOPHICA [1]),

BIJDRAGE VAN DEN HEER **C. B. SPRUYT.**

In een der *quaestiones quodlibeticae* van Geulincx wordt op verdienstelijke wijze de stelling besproken, dat de fabel de zuster is der geschiedenis en dat er derhalve tusschen die twee een inniger verwantschap bestaat dan de onkundigen meenen. Een redenaar, die in het laatst der negentiende eeuw *quaestiones quodlibeticae* te behandelen had, zou een duidelijke toelichting van de waarheid dier stelling kunnen geven door de geschiedenis te vermelden van Geulincx' reputatie.

Toen Siegenbeek in 1825 de Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool te boek stelde, wist hij ter eere van dezen Leidschen hoogleeraar niets beters te vermelden, dan dat zijne schriften »thans, en naar ik meen, niet ten onrechte, geheel in vergetelheid geraakt zijn" [2]). Het zal wel waar zijn dat, zooals de heer Land opmerkt, het »dien argeloozen beoordeelaar vrij wat moeite zou gekost hebben zijn vonnis te staven uit de stukken, die hier te lande voor het meeren-

---

[1]) **Arnoldi Geulincx** Antverpiensis *Opera philosophica.* Recognovit J. P. N. Land. Sumptibus providerunt sortis Spinozanae curatores. Hagae comitum apud Martinum Nijhoff.

Volumen Primum (XX en 506), 1891.

" Secundum (VIII en 520), 1892.

[2]) Siegenbeek, t. a. p. II, blz. 139 in de *Toevoegsels en Bijlagen.* In den tekst wordt van Geulincx geen melding gemaakt.

deel niet te vinden waren" [1]). Misschien kan men iets verder gaan en beweren, dat Siegenbeek daarmede ook moeite zou gehad hebben, als de een of andere goede vriend hem al de werken van Geulincx ten geschenke had gezonden.

Maar aan den anderen kant kan men er zich niet over verwonderen, dat Siegenbeek zulk een vonnis meende te mogen vellen. Het eenige toch, wat vrij algemeen aangaande Geulincx bekend heette te zijn, was dat hij een eigenaardige oplossing gegeven had van de moeilijkheid, die de werking van het lichaam op den geest en omgekeerd in het Cartesiaansche stelsel oplevert. De vernuftige vondst, die Geulincx op dit gebied zal gedaan hebben, heet het »occasionalisme". De menschelijke geest kan niet op het lichaam werken. In de gevallen, waarin dit zoo schijnt te zijn, beweegt »God" het lichaam op bepaalde wijze bij gelegenheid (*occasione*) van een zielstoestand. 'S menschen lichaam kan nog minder op den geest werken; maar vallen er lichtstralen in het oog, dan zijn zij de gelegenheid, waarbij »God" gewaarwordingen in 's menschen geest doet ontstaan.

Kan het iemand bevreemden, dat men niet zeer geneigd was de breedvoerige toelichting van dergelijke beschouwingen in Geulincx' eigen werken te bestudeeren? Daartoe kon men eerst komen in een tijd als den onze, waarin men ook op het gebied der historie er naar streeft volgens Spinoza's voorschrift »niet te verfoeien of te bespotten, maar te begrijpen". Heinrich Ritter wijdde in Deel XI zijner *Geschichte der Philosophie* in 1852 een uitvoerig hoofdstuk aan Geulincx, waaruit bleek dat hij hem als wijsgeer veel hooger dan Descartes en niet beneden Spinoza stelde. In 1875 gaf Ed. Grimm een klein maar belangrijk geschrift uit over Geulincx' leer van het kenvermogen. In de jaren tusschen 1880 en 1890 verschijnen er, vooral in Duitschland maar ook elders, zooveel geschriften over Geulincx, dat het niet aangaat ze hier alle te noemen. Ik vermeld alleen het werk

---

[1]) Land, Arnold Geulincx te Leiden (1658—1669). *Verslagen en Mededeelingen* der Koninklijke Akademie, Afdeeling Letterkunde III, 3 (1887), blz. 277.

van Victor van der Haeghen, den geleerden en ijverigen Gentschen archivaris: Geulincx, *Etude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages*, Gand 1886, de *Histoire du Cartésianisme en Belgique* van den abbé Georges Monchamp (Bruxelles et St. Trond 1886) en eindelijk de in 1887 in deze Akademie voorgedragen verhandeling van Land, die hierboven geciteerd werd. De nasporingen van Van der Haeghen in België en van Land in de archieven te Leiden hebben tevens iets meer aangaande Geulincx' levensomstandigheden aan het licht gebracht dan vroeger bekend was.

Tot dusverre kon echter Geulincx' beteekenis slechts door weinigen gewaardeerd worden, omdat de groote zeldzaamheid van de meeste zijner werken volledige bronnenstudie nagenoeg onmogelijk maakte. De heer Land is er na jaren zoekens in geslaagd exemplaren van al de werken van Geulincx, 't zij door den schrijver zelf, 't zij door 's mans leerlingen uitgegeven, te zijner beschikking te krijgen. Hij achtte het wenschelijk die werken door een herdruk meer algemeen verkrijgbaar te stellen en daarbij nog het een en ander van Geulincx te voegen, dat tot dusverre alleen in handschrift bestond. Het voormalig Spinoza-comité stelde den heer Martinus Nijhoff in staat de uitgaaf te ondernemen zonder de kans op zoo groote geldelijke opofferingen, als anders onvermijdelijk zouden geweest zijn.

Het scheen mij de moeite waard te zijn in deze vergadering de aandacht op die uitgave te vestigen. Wel is haar bestaan natuurlijk aan geen der leden van deze Akademie ontgaan, al ware het alleen, omdat ons medelid een exemplaar aan de Akademie heeft ten geschenke gegeven. Maar de werken van Geulincx zijn omvangrijk en niet ieders studierichting brengt mede zich in de geschriften van een zeventiende-eeuwsch wijsgeer te verdiepen. Misschien kan mijne bespreking van het onderwerp er toe leiden de overtuiging te vestigen, dat wij hier te maken hebben met eene onderneming, die in dezelfde lijn ligt als de Huygens-uitgave, waaraan onze zusterafdeeling zoo krachtig medewerkt.

Ook wie zich niet in de allereerste plaats tot wijsgeerige verhandelingen getrokken voelt, moet het toch als Neder-

lander op prijs stellen, als er nieuwe voorbeelden gegeven worden van de jeugdige opgewektheid en de noeste vlijt, waardoor onze zeventiende-eeuwsche vaderen hun landje gemaakt hebben tot het brandpunt, dat geheel Europa met licht en warmte bestraalde. Uit dit oogpunt verdient de Geulincx-uitgave van ons medelid de hartelijke waardeering ook van hen, die niet voornemens zijn zich met den inhoud daarvan opzettelijk bezig te houden.

I.

In het Eerste Deel, in den zomer van 1891 verschenen, vinden wij in de eerste plaats eene Voorrede van den heer Land, waarin over de geschiedenis van Geulincx' roep in vroeger en later tijd en over de bronnen van deze uitgave gehandeld wordt; vervolgens een beknopt overzicht van bijzonderheden uit Geulincx' leven, door de zorg deels van Van der Haeghen, deels van Land zelf vastgesteld, waarin ook de titels der door Geulincx' zelf uitgegeven werken zijn opgenomen [1]). Daarna vindt men de handteekening van Geulincx, van wien geen ander schrift schijnt overgebleven te zijn dan drie handteekeningen onder quitanties, in het Archief van den Leidschen Senaat bewaard, en vervolgens een lijst der geschriften, op Geulincx' naam na zijn dood door belangstellende leerlingen in het licht gezonden, benevens de inhoudsopgave van een lijvig manuscript, dat een uitvoerig en duidelijk geschreven dictaat bevat van al de colleges van Geulincx, voor den heer Land van groote waarde geweest is en in deze uitgave gedeeltelijk zal gedrukt worden.

Na dit werk van den uitgever, klein in omvang, maar de vrucht van veel studie en nasporing, komen de werken van Geulincx, en wel in den eersten band de opdracht en de voorrede van de Leidsche uitgave der *Saturnalia* van 1665, dan de *Saturnalia* zelf, die een gewijzigde en vermeerderde herdruk zijn van de in 1653 te Antwerpen verschenen

---

[1]) Op blz. XII is door een drukfout 1650 (in plaats van 1653) als het jaar der eerste uitgave der *quaestiones quodlibeticae* aangegeven.

Quaestiones quodlibeticae. De talrijke afwijkende lezingen van den eersten druk worden aan den voet der bladzijden vermeld. Op de *Saturnalia* volgt de in 1662 te Leiden uitgegeven *Logica, fundamentis suis, a quibus hactenus collapsa fuerat, restituta*, met voorrede en een opdracht aan de curatoren der Leidsche Hoogeschool, die een droevig licht werpt op Geulincx' maatschappelijken toestand, en eindelijk de *Dictata ad Logicam hucusque inedita*, aan het bovengenoemde uitvoerig dictaat van Geulincx' colleges ontleend.

In de *Quaestiones quodlibeticae* vinden wij betoogen voor en tegen verschillende stellingen, door Geulincx in December 1652 voor een academische plechtigheid te Leuven opgesteld en het volgend jaar uitgegeven met eene redevoering, ter inleiding van die *quaestiones* op 14 December 1652 gehouden. Van groot belang zijn de behandelde onderwerpen zeer zeker niet, waarschijnlijk omdat de aard der plechtigheid het ingaan op »critieke" punten onvoegzaam maakte. Of men het groeten op straat al dan niet moet goedkeuren? Of men zich bij het voordragen der wetenschappen meer met de oudere, dan wel met de nieuwere schrijvers heeft bezig te houden? Of de geleerde invloed moet trachten te krijgen aan het hof, dan wel zijn leven doorbrengen op zijn studeerkamer? Welke zijn de voor- en de nadeelen van het aanleeren van vele talen? — De behandeling van dergelijke quaesties bij eene academische plechtigheid werd waarschijnlijk verdedigd als een niet ongeschikte betrachting van de *libertas Decembris*, waarvan Davus indertijd gebruik maakte om wijsgeerige bespiegelingen te houden, die in elke andere maand ongepast zouden geweest zijn. Dat er iets ernstigers mede bedoeld werd dan een onschuldige ontspanning, laat zich moeilijk aannemen.

Zelden zal men intusschen het voorrecht gehad hebben een spreker te vinden, die de moeilijke taak om een gehoor van studenten eenige dagen achtereen op niet ongeschikte wijze nuttig en aangenaam bezig te houden, zoo gelukkig ten uitvoer bracht, als in 1652 te Leuven geschiedde. De aanhef der 20ste quaestie herinnert aan de

beroemde passages van Pascal over de menschelijke dwaasheid. Over den oorsprong en de beteekenis van het groeten wordt in de eerste quaestie eene verklaring gegeven, welke men bij een schrijver van die dagen zeker niet zou verwachten. Niet onaardig is in de 24ste quaestie Geulincx' oordeel over de gronden van het reeds destijds bekend feit, dat Nederlanders betrekkelijk gemakkelijk vreemde talen aanleeren. In de 22ste quaestie treft ons het helder besef van de nauwe verwantschap tusschen fabel en geschiedenis, waarop ik in den aanhef van deze voordracht gewezen heb. Zoo zijn er meer vernuftige en geestige opmerkingen in een verdienstelijken vorm te berde gebracht. Toch kunnen wij wel begrijpen dat sommige Leidsche geleerden Geulincx' wijze van spreken een *sermo barbarus et incultus* noemden, een feit, waarover hij zich in de opdracht zijner Logica aan de curatoren beklaagt. Zijn Latijn is in de *Quaestiones quodlibeticae* wat al te zeer doorspekt met zeldzame, nagenoeg ongebruikelijke woorden, en zijn stijl kenmerkt zich door een weelderigen overvloed van beelden, die niet altijd met smaak gekozen of uitgewerkt zijn. Men zie bijv. op blz. 109 de beschouwing over de openhartigheid, die de wijn ten gevolge heeft en waarbij de herinnering aan zeker ander gevolg van veel wijndrinken op — laat ons zeggen naturalistische — wijze ter verduidelijking moet dienen, en de plaats op blz. 138 over de asch van den verbranden martelaar, die over een bloedvlek wordt uitgestort.

Zeer merkwaardig is de oratie, ter inleiding van de *quaestiones* door Geulincx gehouden en met deze uitgegeven. Zij staat trouwens met de behandelde vraagstukken slechts in een zeer verwijderd verband, maar is een grondig requisitoir tegen de scholastieke wijsbegeerte, dat, zoowel door den inhoud als door den vorm, aan Baco's waarschuwing tegen de *Idola* doet denken. De dikke duisternis, waarin de menschelijke geest verkeert, is volgens Geulincx niet zoo zeer te wijten aan de zinnen, die wèl bedriegers zijn, maar bekende en daarom gewantrouwde bedriegers. Veel gevaarlijker zijn zekere »verleiders", die de spreker voor de rechtbank der wijsbegeerte wil dagen. Hun naam is legio;

maar de drie gevaarlijkste van die »*genii seductores*" zijn: 1e. de *Pantomimus*, de vader der anthropopathische opvatting der natuurverschijnselen; 2e. de *Mango*, die, trots waarneming en ervaring, veel meer schoonheid, eenvoud en harmonie in de wereld wil zien dan daarin inderdaad te vinden is, en eindelijk 3e. de *Dogmatistes*, de verkondiger van tal van *principia*, naar wier geloofsbrieven niet gevraagd mag worden, en die het eenvoudig middel zijn om zonder eenige kennis van zaken schijnverklaringen te geven van alles, wat er voorvalt of wat een ijdel brein zich verbeeldt dat er voorvalt. De twee eerstgenoemde *Genii* worden bij rechterlijk vonnis verbannen naar het rijk der poëzie. Als zij hun lijvige beschouwingen onder den arm weggesleept hebben, is ook.. bijna de geheele scholastieke wijsbegeerte verdwenen. De *Dogmatistes*, die nergens iets goeds kan doen, wordt tot den brandstapel veroordeeld.

Naar het mij voorkomt, is er zelden met meer zaakkennis en meer geest gesproken over de kapitale gebreken der scholastieke wijsbegeerte, en is deze rede waarlijk niet alleen uit een geschiedkundig oogpunt belangrijk. Dat men in 1652 zich aan eene katholieke universiteit zoo vrijmoedig kon uitlaten over de scholastieke wijsbegeerte, zonder onmiddellijk verwijderd te worden — wat, zooals men weet, met Geulincx eerst zes jaren later geschiedde — is zeker zeer opmerkelijk. Thans zou — vreezen wij — zoo iets niet meer toegestaan worden. Nu van zeer invloedrijke zijde de scholastiek weder wordt voorgesteld als de ware wijsbegeerte, kan de treffende critiek van Geulincx opnieuw van groote waarde zijn, thans om in het licht te stellen dat het vonnis, door de zestiende eeuw over de toenmalige officiëele wetenschap geveld, volkomen terecht werd uitgesproken.

De naam van Descartes wordt in Geulincx' rede niet genoemd; hij komt alleen voor in de (tamelijk overbodige) *Paraphrases et Commentarii*, die bij de Leidsche uitgave gevoegd zijn. Maar de afkeer van de scholastiek, die Descartes bezielde, spreekt uit elke bladzijde van deze oratie. De jongelingschap, die destijds Geulincx' voordrachten over verschillende werken van Aristoteles volgde, moet wel door-

drongen zijn geworden van minachting voor de scholastieke woordenwijsheid en van vurig verlangen naar het nieuwe licht, dat de geniale Franschman aan de verbaasde wereld heette gebracht te hebben. Geen wonder dat men na enkele jaren een goede gelegenheid aangreep om Geulincx van zijn professoraat te Leuven te ontzetten.

Wat in de plaats moest komen van het middeleeuwsch onderwijs in de wijsbegeerte, dat hem was opgedragen, heeft Geulincx in dezelfde oratie aangeduid. Logica, maar geheel anders behandeld dan gebruikelijk was, geometrie en arithmetica moeten het eerst onderwezen worden. Daarna een *Historia rerum naturalium.* Daaronder verstaat de spreker »congeriem ex diversis Naturae Phaenomenis experimentisque certis et indubitatis, purâ narratione sine conjectura rationis, ob quam ita se habere videantur, propositis" [1]). Deze natuurlijke historie »*sine conjectura rationis*" moeten de leerlingen niet alleen in de boeken lezen, of van den catheder hooren voordragen, maar zich „met hun oogen en handen eigen maken" [1]). »Tantisper suspecta sint, quae ab his vel illis physiologis arcana jactantur" [1]). Het huisraad der Academie moet dan ook niet bestaan uit die schrikbarende folianten, »inepti centones, in quibus coeci disputant de coloribus" [2]) maar uit telescopen, kruidtuinen, snijkamers, retorten, fornuizen, magneten enz. »Intelligentiâ jam a scientiis cultâ, ab experientiis firmâ ac maturâ, hypothesis physica proponatur, quae Sensum cum Ratione, Experimenta cum Scientiis ad amussim conciliet" [2]). Daarop moet eindelijk de Ethica volgen.

Wat mij in dit programma het meest treft, is het juiste inzicht in de methode der natuurwetenschap, dat men niet verwachten zou bij iemand, die alleen bij de scholastieken en bij Descartes ter schole is gegaan. De hoogste beginselen, waarvan de natuurwetenschap uitgaat, worden door Geulincx uitdrukkelijk voor hypothesen verklaard, wier betrouw-

---

[1]) Geulincx I, blz. 42.

[2]) l. c. blz. 43.

baarheid alleen kan blijken, doordien de gevolgtrekkingen daaruit door de proefnemingen worden bevestigd. Geheel in overeenstemming daarmede is de hooge waarde, door hem elders aan de *experientia* toegekend, en zijn oordeel over hare verhouding tot de menschelijke rede. Na te hebben besproken, hoe de rede overtuigt — Ratio convincit — door de ervaring met haar zelve en de waarnemingen onder elkander te doen harmonieeren, vat hij zijne beschouwingen samen in deze gulden woorden:

„Atque inde patet, experientiam dignitate quam proxime accedere ad Rationem ..... Utpote quam Ratio numquam a se repellit, cum legitima est, nec hostiliter profligat ut caetera sibi adversa; sed amice conciliat sibi, tamquam egregium sub ipsa militem; sed nempe sub ipsa" [1]).

Eerst in de Leidsche uitgave is de metaphysica in het leerplan van Geulincx opgenomen. Zij volgt daar op de logica en de wiskunde, en gaat aan de natuurwetenschap vooraf. Heeft Geulincx eerst na 1653 een vaste overtuiging aangaande metaphysische vragen verworven en scheen hem, toen hij deze oratie uitsprak, op dit gebied alles nog duister? Onwaarschijnlijk is dat zeker niet, maar de gegevens ontbreken om die vraag met zekerheid te beantwoorden.

II.

De *Logica, fundamentis suis restituta*, naar de Leidsche uitgave van 1662 herdrukt, neemt in het eerste Deel van Geulincx' *Opera* een kleine 300, en met de daarop betrekking hebbende *Dictata* 340 bladzijden in. Zij zal wel voor de meeste lezers, evenals voor mij, iets geheel onbekends geweest zijn, daar de nauwkeurige van der Haeghen in openbare bibliotheken slechts vijf exemplaren kende, twee te Parijs, één te Bonn, één te Krakau en één te Stockholm. Zij wordt in deze uitgave voorafgegaan door een herdruk van de oratie, waarmede Geulincx op 14 October 1662 zijne lessen over Logica opende.

[1]) Geulincx, Logica, Pars IV, Sect. 2, cap. 12, blz. 443.

Deze korte toespraak is herdrukt naar de Leidsche uitgave der *Saturnalia* van 1665, waarvan zij het slot vormt. Zij roemt de netheid (*nitor*) als een echt Nederlandsche deugd en stelt den eisch, dat men die netheid ook in de wetenschappen zal betrachten. Daarvoor is het noodig dat elke wetenschap zich streng binnen hare grenzen houde. Weg daarom op de colleges met die uitvoerige *prolegomena* (hier onder den naam van *prologus* en *prognosis* aangeduid), waarin o. a. allerlei besproken wordt, wat alleen verstaan, of althans beoordeeld, kan worden door iemand, die op de hoogte der wetenschap is. De onverstandige leeraren, die zich aan zulk een methode te buiten gaan, onthalen hun studenten op onverteerbare zaken en maaien zichzelf het gras voor de voeten weg. »Ita praeoccupantibus omnia, et in caput ac primam partem suorum commentariorum attrahentibus praeter jejuna quaedam et rancida, vix suppetit in progressu, quod dicant, tamquam exhausti jam et marcidi; edentes profecto fungis quibusdam quam simillimos tractatus; quibus amplus quidem pro capite bulbus obtigit, caeterum exiguus caudex et nulla radix" [1]).

Niet minder verwerpelijk zijn de *rhapsodiae*, d. w. z. de verhalen, de geciteerde verzen enz., waardoor men de op zichzelf wat droge stof der logica meer aantrekkelijk tracht te maken. Even erg, of nog erger, de *anomalia*, waardoor vooral taalkundige en metaphysische, maar ook tal van andere vraagstukken in de logica plegen behandeld te worden, alles tot groot nadeel van de netheid, waarvan de Hollandsche huismoeder zulk een goed voorbeeld geeft.

De *Logica* van Geulincx beantwoordt in hoofdzaak aan de door hem gestelde eischen. Zonder noemenswaarde inleiding wordt geconstateerd dat uit de *affirmatio* — de *radix logices* — twee spruiten ontspringen, het subject en het praedicaat, die beide *termini* of *extrema* heeten. Daarop volgt eene beknopte verklaring der *copula*, als *affirmandi nota*, bij welke gelegenheid over den aard van het werkwoord heel wat

---

[1]) Geulincx I, blz. 155.

anders geleerd wordt dan in de scholastiek, die het werkwoord voor eene *vox affirmans cum tempore* uitgeeft. Na eene zorgvuldige toelichting van de ware natuur van den ontkennenden volzin, waarbij gewicht gelegd wordt op de dikwijls vergeten omstandigheid, dat elke ontkenning tevens, of liever vooral, eene bevestiging is, en de onderscheiding der termen, naarmate zij *potentiâ*, *actu* of *dignitate* genomen worden, waarbij in de Dictata nog de opvatting *habitu* komt, volgt onmiddellijk het *Primum quadratum logicum*, dat den geheelen inhoud der redeneerkunde in den dop bevat. Om verder te komen wordt eene eigenaardige onderscheiding der termen (die twee aan twee òf convertibel, òf repugnant, òf disparaat òf subaltern kunnen zijn) ter hand genomen, welke onderscheiding zeer vruchtbaar blijkt te wezen in toepassingen en aanleiding geeft tot het gebruiken der vier regels van het *quadratum logicum* bij meer samengestelde redeneeringen. Langs dezen weg worden, met behulp van nog andere onderscheidingen, wier optelling hier ter plaatse geen belang zou kunnen inboezemen, de regels bewezen van de vijf volgende *quadrata logica*, die met de regels van het eerste den *cubus logicus* samenstellen. Men ziet dat Geulincx' liefde voor beeldspraak zich ook in zijne Logica niet geheel verloochent. Van zijn *cubus logicus* zegt hij dat deze cubus voldoet aan den eisch, »ut totam Logicorum Argumentorum compagem sustineat" [1]). En daar de verschillende wetenschappen de regels der logica voortdurend gebruiken, en hare uitkomsten waardeloos zouden zijn, als die regels onhoudbaar mochten blijken, kan onze schrijver ter eere van zijn cubus en zijne logica ten slotte verklaren: »Et sic Cubo nostro incubant omnes Scientiae, eumque aperte et re ipsâ fatentur se priorem esse. Nulla autem propinquius ei incubat, quam ipsa Logica" [2]).

Men kan de vraag stellen of deze strenge behandeling der logica, waarbij alles, wat niet tot haar domein behoort, onverbiddelijk geweerd wordt, wel de beste is voor de leer-

---

[1]) Geulincx I, blz. 389.

[2]) Geulincx I, blz. 383.

lingen, in wier behoeften Geulincx te voorzien had. Zooals men weet, denken de schrijvers der *Logique de Port-Royal*, die omstreeks denzelfden tijd als Geulincx' Logica verscheen en een nieuw tijdvak in het onderwijs der logica opent, daarover geheel anders. Zij nemen tal van voorbeelden uit de physica en de moraal, behandelen vrij wat quaesties uit de metaphysica, en doen zulks niet uit sleur en onnadenkendheid, maar geven in de voorrede hun gronden op voor deze wijze van behandeling [1]). Hun werk heeft als leerboek veel succes gehad, terwijl dat van Geulincx betrekkelijk spoedig vergeten is. De reden hiervan is niet moeilijk te vinden. Hoe waar het ook zijn moge dat de logische volgorde der wetenschappen zoo is, als Geulincx haar opgeeft, die logische volgorde kan bij het onderwijs niet in acht genomen worden. De leerling begint als kind met de kennis van het individueele en concrete. Eerst langzamerhand komt hij tot het algemeene en afgetrokkene, voorzoover zijne vermogens reiken. Nu behandelt de logica met de metaphysica de meest afgetrokken onderwerpen, waarbij verreweg de meeste menschen nu eenmaal hun gedachten volstrekt niet kunnen bepalen, hetzij nu, omdat zij zoo »verstrikt zijn in de boeien des lichaams", zooals de Cartesianen dachten, hetzij om andere redenen. Geen wonder dat de logica bij den jeugdigen student weinig belangstelling wekt en voor buitengewoon droog doorgaat. Wel schijnt deze bewering te strijden met het gevoelen van eene autoriteit, wier betrekkelijk gezag niemand in deze vergadering zal willen ontkennen. Ik heb het oog op den Nederlandschen wetgever, die in 1876 de logica voor onze jeugdige studenten maakte tot wat zij in hun huiselijke taal een »liefhebberijvak" noemen, en die dus waarschijnlijk vermoed heeft dat deze wetenschap voor hen aantrekkelijk genoeg is om hen te ontslaan van de verplichting daarmede kennis te maken. Maar de ervaring, aan wier getuigenis wij, evenals Geulincx, nog meer hechten

---

[1]) *Logique de Port-Royal.* Nouvelle Ed. Paris, Hachette, 1877, pag. 14, 15 van het *Premier Discours*, waar het purisme van Geulincx' geestverwanten „entièrement ridicule" genoemd wordt.

dan aan eenige autoriteit, zelfs van den Nederlandschen wetgever, schijnt met zekerheid te bewijzen, dat die wetgever zich vergist heeft. Het afschaffen van de verplichting om de colleges over logica te houden heeft ten gevolge gehad dat die lessen onverplicht alleen bezocht worden door enkele weinigen, wier wijsgeerige aanleg hen ook wel in staat zou stellen zonder college hun weg door de boeken te vinden, terwijl de groote menigte ten aanzien van het bestaan van logica en wijsbegeerte in een toestand van zalige onbewustheid verkeert.

In hoe verre deze staat van zaken iets goeds belooft voor de toekomst van ons volk, is eene vraag, die ik hier natuurlijk moet laten rusten. Het was mij alleen te doen om te voorkomen, dat het inzicht van den Nederlandschen wetgever, bij wijze van *argumentum ad verecundiam*, zou aangevoerd worden tegen mijne bewering, dat de zuivere logica eene te strenge en te stroeve matrone is om te durven hopen, dat vele jongelieden uit eigen beweging haar gezelschap zullen zoeken.

Wil men de aandacht van die jongelieden boeien, dan is het zeer raadzaam aan te toonen, dat die droge logische beschouwingen inderdaad van practische toepassing kunnen zijn. En hoe zal men dit doen, als men alles, wat niet in het systeem behoort, ten strengste uit de voordracht weert? Dan mag men niet, zooals de schrijvers van Port-Royal, plaatsen nemen uit redenaars en wijsgeeren om daarin de logische fouten te doen beschouwen in een vorm, waarin zij ook kundige en nadenkende menschen kunnen bedriegen. Want daardoor zou men vervallen in wat Geulincx de »rhapsodie" noemt, en het een en ander aan rhetorica en metaphysica ontleenen. Evenmin mag men dan in het hoofdstuk over de bepalingen wijzen op het verschil tusschen zaak- en naamdefinities, in dat over de divisie op de tegenstelling tusschen wezenlijke en toevallige eigenschappen. Want in beide gevallen zou men den voet moeten zetten op het verboden terrein der metaphysica.

De behandelingswijze, die Geulincx aanbeveelt, moge daarom de beste zijn, als men alleen let op den aard der zaak;

voor de jeugdige leerlingen aan de universiteiten schijnt mij eene andere methode, die noch de prolegomena, noch de »rhapsodie", noch de »anomalie" zoo onbepaald verwerpt, zeer zeker te verkiezen.

Het is dan ook aan Geulincx niet gelukt zijne methode consequent toe te passen. Wel verwijst hij de leer der oorzaken geheel naar de metaphysica; maar hij zegt vrij wat over de begrippen *essentia*, *forma*, *materia*, wat daar evenzeer thuis behoort. Wat meer is, hij vervalt daarbij in beschouwingen, die in hooge mate naar de scholastiek rieken. Waarschijnlijk hebben wij hierbij echter in den regel te denken aan een willens en wetens zich voegen naar het gebruikelijke en door de overlevering geheiligde. Zonder twijfel heeft Geulincx zelf ingezien dat er in zijne *Logica restituta* nog veel was overgebleven van den scholastieken zuurdeesem, dien hij niet geheel durfde uitzuiveren, omdat hij vreesde dan als het slachtoffer van zijne zucht naar nieuwigheden te zullen vallen.

Dat de schrijver in zijne *Logica* zeker mengsel geeft van eigen meeningen en overgeleverde denkbeelden, laat zich op verschillende wijze in het licht stellen. Het blijkt vooral uit den een jaar later uitgegeven *Methodus inveniendi argumenta*, waarover later meer. Maar ook uit de *Logica* zelve. De schrijver vestigt er herhaaldelijk de aandacht op dat hij eigenlijk liever iets anders zou leeren dan hij doet. Zoo bijv. op blz. 184, waar hij zegt dat hij de stelling »ens non posse affirmari" maar liever niet zal uitspreken, omdat hij daardoor een moordaanslag zou plegen tegen al te veel metaphysische spitsvondigheden. Eveneens op blz. 262, waar hij te kennen geeft dat hij het »algemeen ontkennend" oordeel, schoon het dat strikt genomen niet is, als een ontkennend zal behandelen, »omdat zonder een dergelijke onderstelling de vorm der argumenten niet op de gebruikelijke wijze zou kunnen behandeld worden".

Ondanks de hierboven vermelde schaduwzijden blijft Geulincx' Logica een hoogst verdienstelijk werk. Ik wees reeds op dergelijke lichtgevende opmerkingen als dat elke negatie tevens eene affirmatie insluit, en dat de term »ens" geen

praedicaat kan zijn (een der hoofdstellingen van de *Kritik der reinen Vernunft*). Ook de hoofdstukken over den verschillenden zin, waarin termen opgevat kunnen worden (*de suppositione et acceptione terminorum*) en over de regels, bij het aanwenden dier verschillende opvattingen te volgen, zijn meesterstukken. Duidelijk is ook de toelichting van de zoo licht misverstane volzinnen met de *suppositio disjuncta* of *confusa* van den subjectsterm, bijv. »Aliqua navis est necessaria ad navigandum", van de beteekenis van het woord »waar" in *verum aurum* en vele andere zaken, kleinigheden, als men wil, maar toch niet onbelangrijke kleinigheden, welke alleen dengene in het oog vallen, die met vele leerboeken over logica kennis heeft gemaakt.

Zulk een lezer zal natuurlijk hier en daar het een en ander voor foutief houden. Zoo maakt Geulincx op blz. 243 een onderscheid tusschen copulae purae, namelijk *et* en *vel*, die niet anders dan copulae zullen wezen, en copulae impurae, die niet alleen copulae zijn, maar ook implicite een bewering insluiten, zooals *ergo*. Het komt mij voor dat dit laatste met de woorden *et* en *vel* evenzeer het geval is. — Evenzoo schijnt mij de distinctie tusschen *praemissae aequales* en *inaequales* op blz. 298 onjuist, of althans niet door Geulincx' voorbeelden op voldoende wijze toegelicht — Voorts acht ik het geen verbetering dat ten gevolge van Geulincx' eigenaardige opvatting van het wezen der disjunctieve propositie bij hem uit de waarheid der eene helft niet de onwaarheid der andere volgt (zie bijv. blz. 370, 371) — Eindelijk schijnt mij in de leer der definitie het begrip van *definitio eminens* (blz. 405, 406) zeer nevelachtig, om niet te zeggen onhoudbaar. — Ik ga echter niet voort met de vermelding van dergelijke kantteekeningen, die zonder uitvoerige toelichting voor de toehoorders even duister zouden kunnen zijn als het begrip der *definitio eminens* voor mij, en wend mij liever tot de bespreking van het tweede Deel der *Opera philosophica*.

Dit tweede Deel, dat in het voorjaar van 1892 verscheen, bevat van Geulincx' logische werken den *Methodus inveniendi argumenta*, naar de Leidsche uitgave van 1663, en

een *Tractatus de officio disputantium*, dat nog niet gedrukt was. Op de twee genoemde werken volgt, vooreerst, de *Oratio de abarcendo contemtu, quem familiaritas rebus optimis, et praesertim ad disciplinas spectantibus conciliavit*, waarmede Geulincx op 9 November 1665 het buitengewoon hoogleeraarsambt aanvaardde. Deze oratie was bekend door de Dordtsche uitgaaf der *Annotata Majora in principia Renati Descartes* van 1691, waarin zij met andere stukken als bijlage voorkomt. Vervolgens is opgenomen de *Metaphysica vera* en de *Metaphysica ad mentem peripateticam.* Beide zijn uitgegeven naar het Leidsche handschrift met vergelijking van de editie, in 1691 door een leerling van Geulincx bezorgd. Hierna komen *Annotata ad Metaphysicam*, naar het schijnt voor het eerst naar hetzelfde handschrift gedrukt. Dan de *Physica*, verdeeld in twee helften; de *Physica falsa sive ad mentem peripateticorum*, thans voor het eerst gedrukt, en de *Physica vera* naar het meergenoemd handschrift, vergeleken met de Leidsche uitgave van 1688 [1]). Hierop volgen *Annotata ad Physicam* naar het handschrift, en eindelijk verschillende *Disputationes* naar de Dordtsche uitgave der *Annotata majora* van 1691.

Vestigen wij in de eerste plaats onze aandacht op de logische werken. Daartoe mogen wij den *Methodus* wel rekenen, al wordt in het Appendix van Geulincx' *Logica* de methodologie, als behoorende tot de *Scientia de Scientiis*, strengelijk van de logica gescheiden. Dit blijkt echter een staaltje te zijn van 's mans overdreven purisme, want in de voorrede van den *Methodus inveniendi argumenta* wordt dit boek voorgesteld als een werk over logica, en de inhoud ervan komt dan ook grootendeels in anderen vorm in de *Logica restituta* voor. Ook hier heet de redeneerkunde het onmisbare fundament, zonder hetwelk het *Sapientiae domicilium* bouwvallig zou wezen. Gelijk te verwachten was, sluit Geulincx zich in den *Methodus* minder aan bij de

---

[1]) Deze „Leidsche uitgave" schijnt alleen voor te komen als aanhangsel bij de *Metaphysica* van Bontekoe, door een onbekende in 1688 uitgegeven. Zie van der Haeghen, t. a. p. blz. 193, 194.

bestaande beschouwingen dan hij in de *Logica restituta* deed. Hij streeft er naar aan de logische regels een hechter grondslag te geven dan de scholastiek gedaan had.

Of hij daarin geslaagd is, mag m. i. betwijfeld worden. Zijn boek heeft, om niet misverstaan te worden. in hooge mate de toelichting van den auteur noodig. Zoo vinden wij bijv. als het tweede »principium speciale" de uitspraak »Dicens id dicit, quod dicit"[1]), wat alleen dan waar is, als de spreker niet zoo ongelukkig is een openbare of verborgen tegenstrijdigheid te zeggen, wat aan sommige sprekers nog al eens overkomt. Neemt men *dicere* in dien eenigszins beperkten zin, ongeveer het midden houdende tusschen de beteekenissen, in Geulincx' Logica als »*dicere actu*" en »*dicere per dignitatem* (d. i. in affirmatione verâ)" onderscheiden, dan is de bovenstaande uitspraak juist. Nu wordt echter het woord »dicere" in het vervolg bij Geulincx wel dikwijls, maar lang niet altijd in dien beperkten zin gebezigd. In de 3e en 4de postulaten wordt bijv. opzettelijk geëischt: »Da quidlibet dicam esse" en »Da quidlibet dicam non esse"[2]), terwijl het duidelijk is dat een spreker, die, van die postulaten gebruik makende, van het een of ander *quidlibet* zou *zeggen* dat het *est et non est*, zulks *zeggen* zou in een anderen zin dan dien, waarin het woord gebruikt wordt in het beginsel »Dicens id dicit, quod dicit".

Zoo moet de leerling uit Effatum III[3]) afleiden dat alleen identische oordeelen (A is A) gerechtvaardigd zijn, omdat het oordeel A is B hier eenvoudig als valsch wordt voorgesteld. Hij moet dus niet weinig verwonderd zijn, als hij in den onmiddellijk volgenden regel een niet-identisch oordeel (C est falsum) als waar ziet beschouwen.

Zoo wordt het bestaan van antecedentia en consequentia in den aanhef van Caput II[4]) aangetoond door de opmerking, dat elke uitspraak (A) tevens implicite beweert, dat

---

[1]) Geulincx II, blz. 12.

[2]) Geulincx II, blz. 16.

[3]) Geulincx II, blz. 21.

[4]) Geulincx II, blz. 28.

zij zelve waar is, en dat, indien wij deze laatste bewering B noemen, A en B wederkeerig uit elkander volgen. Dat er nog een ander verband tusschen antecedens en consequens mogelijk is, wordt niet vermeld, maar weldra stilzwijgend aangenomen in Effatum 10 [1]), waar wij lezen »Dare antecedens falsum, consequente vero". Dit kan natuurlijk niet waar zijn van den antecedens en den consequens, hierboven als A en B aangewezen.

Het is natuurlijk mijne bedoeling niet met deze opmerkingen bij Geulincx logische fouten aan te wijzen en te beweren, dat de hierboven genoemde stellingen niet in een redelijken zin zouden kunnen opgevat worden. Ik wilde alleen duidelijk maken, hoe ontzaglijk moeilijk het is de logica te zuiveren van wat hij »parerga" noemt. De omstandigheid, dat wij onze gedachten alleen in woorden aan anderen kunnen mededeelen, maakt m. i. als prolegomena der eigenlijke logica zekere beschouwingen onmisbaar. die met evenveel recht tot de grammatica kunnen gebracht worden. En deze beschouwingen zelve zijn op hare beurt niet goed toe te lichten, wanneer men het terrein der metaphysica geheel wil vermijden.

Geldt dit reeds van eene voor deskundigen geschreven logica, voor de leerlingen is eene methode als die van Geulincx -- wij zouden haast zeggen totaal onbruikbaar, indien niet het groot succes dat Geulincx zelf met zijn onderwijs gehad heeft, bewees dat er ook hierbij plaats is voor groote persoonlijke verschillen. Geestdrift, belezenheid en gevatheid kunnen ook het droogste onderwerp aantrekkelijk maken.

Twee omstandigheden zijn het vooral, die verklaren, waarom Geulincx slaagde bij het gebruiken eener methode, die voor nagenoeg ieder ander docent onbruikbaar zou zijn. De eerste is dat deze vriend der strenge redeneering, deze volgeling van geen anderen gids dan de *pura puta Ratio*, een man was vol geestdrift en vol phantasie. Onwillekeurig denkt men aan hem zelven, als hij in zijne Logica zegt dat de

---

[1]) Geulincx II, blz. 35.

bonus poëta zich onderscheidt door het opmerken van punten van overeenkomst, die aan een ander ontgaan [1]). Vandaar die weelderige overvloed van beeldspraak in zijn eerste geschrift, waarop ik vroeger wees. In de werken van zijn rijper leeftijd heeft hij er naar gestreefd de vruchten der verbeelding verwijderd te houden van het terrein, waarop alleen de *pura puta Ratio* moet heerschen. Maar hier en daar komen die verboden vruchten toch te voorschijn en maken wegens hun betrekkelijke zeldzaamheid een des te aangenamer indruk. Wij mogen onderstellen dat het hem niet moeilijk gevallen zal zijn in zijne mondelinge voordracht ook zeer afgetrokken beschouwingen door gelukkig gekozen voorbeelden duidelijk en boeiend te maken. Die vereeniging van een ongewonen aanleg voor strenge redeneering met een dichterlijke verbeelding behoort echter tot de groote zeldzaamheden.

De tweede omstandigheid, die Geulincx' voorspoed bij zijn onderwijs verklaart, is de groote rol, die de disputeeroefeningen destijds bij het academisch onderwijs speelden. Er zijn mij geen logische werken, ook niet uit dien tijd, bekend, waarin de schrijver zich zooveel moeite geeft om de lezers in het disputeeren te bekwamen, als in die van Geulincx geschiedt. Zoo is het laatste hoofdstuk van den *Methodus* eene handleiding voor den opponens, in die dagen zeer zeker door velen hoog gewaardeerd De meeste leerboeken over Logica geven van zoodanige toepassing hoegenaamd niets.

Even nuttig moet voor Geulincx' leerlingen het kleine *Tractatus de officio disputantium* geweest zijn, dat in Land's uitgave op den *Methodus* volgt. Het is vol van verstandige raadgevingen aan jongelieden, die bij het academisch steekspel een goed figuur willen maken.

Merkwaardig is het daarbij te ontdekken dat Geulincx, die zich zooveel moeite geeft om zijne leerlingen voor die disputeeroefeningen te bekwamen, een zoo open oog heeft voor de groote gevaren ten aanzien der karaktervorming,

---

[1]) Geulincx I, blz. 275.

die zij aanbieden, en levendig beseft dat zij in zijn tijd veel hooger gewaardeerd werden, dan zij verdienen. Dit blijkt uit vele opmerkingen van het *Tractatus* zelf, maar nog beter uit de voortreffelijke plaats uit het manuscript der *Scholae metaphysicae*, door den heer Land in zijne voorrede medegedeeld.

»Het publiek denkt dat de philosophen ellendige bedriegers (*dromones*) zijn en zeer slim en listig, zoodat zij de menschen kunnen om den tuin leiden, als zij maar willen [1]). Hierbij worden vooral de jongelieden beoordeeld, die zich gewoonlijk op de philosophie toeleggen om te kunnen disputeeren, en òf met hand en tand hun eigen stelling te verdedigen, òf wel anderen van hun stelling, als ware het van de trappen eener ladder, af te werpen. Laat die jonge menschen echter wel weten dat zij, zoolang zij in dien toestand verkeeren, zoover mogelijk van de ware wijsbegeerte verwijderd zijn. Deze zoekt de waarheid en niets anders dan de waarheid; maar de twistreden, zelfs als zij zoo goed mogelijk gevoerd wordt, begunstigt niet de waarheid maar de billijkheid jegens de behandelde zaak. En nu kan de billijkheid tegenover de zaak met de onwaarheid der bewering samengaan. Wanneer bijv. een aangeklaagde vrijgesproken en voor niet-schuldig verklaard wordt, omdat de aanklager zijne beschuldiging niet bewijst, dan is dit billijk, maar die verklaring kan onwaar zijn. De beschuldigde, die onder deze omstandigheden vrijgesproken wordt, kan immers inderdaad toch schuldig wezen. Evenzoo wordt er in een dispuut als het ware een geding gevoerd. De verdediger wint juist daardoor en is de sterkere, omdat de bestrijder zijne beweringen niet genoeg bewijst, iets wat zeer goed kan samengaan met de onwaarheid der verdedigde stelling. Evenzoo wint de opponens, als de defendens op ongeschikte wijze zijne bezwaren kenbaar maakt, als sommige dingen hem niet te rechter tijd invallen, wat wederom zeer goed samengaat

---

[1]) Zooals men weet, geeft dit volkomen den indruk weder, dien Socrates op het publiek maakte.

met de onwaarheid van wat de opponens bedoelt en met de waarheid der verdedigde stelling" [1]).

III.

De metaphysica en de physica van Geulincx hebben beide de eigenaardigheid, dat de »valsche" leer (namelijk die der Peripatetische school) daarin tegenover de »ware" gesteld wordt.

In de *Metaphysica ad mentem peripateticam* worden de begrippen en leerstellingen der scholastieke metaphysica geregeld besproken. Eerst wijst de schrijver aan, uit welk standpunt de scholastiek de dingen beschouwt, namelijk voor zooverre zij gewijzigd zijn door de vormen, die onze zinnen en ons verstand aan onze denkbeelden over de dingen geven. Zij gelooft daarom in hare natuurkunde aan het bestaan buiten den geest van warmte en koude in denzelfden vorm, als waarin wij die eigenschappen voelen. In hare metaphysica handelt zij over substanties en accidentia, over betrekkingen, over geheelen en deelen, alsof eene enkele dezer benamingen aan de dingen zelve kon toekomen, terwijl zij inderdaad niet anders doen dan de vormen aangeven, waarmede onze wijze van denken of ons verstand zich de dingen voorstelt.

Deze critiek op den grondslag der Aristotelische en scholastieke wijsbegeerte is vooral duidelijk te vinden in den aanhef van de *Metaphysica ad mentem peripateticam.* Zij wekt o. a. de gedachte, hoeveel moeite Kant zich zou bespaard hebben, als hij in zijne jeugd niet Wolff, maar Geulincx tot zijn leermeester had gehad. Het is dezelfde gedachtegang, die Kant eene eeuw later op het standpunt van de *Kritik der reinen Vernunft* gebracht heeft.

Ook Baco vergelijkt in eene beroemde plaats het menschelijk verstand met een oneffen spiegel, die zijn eigen aard met de natuur der dingen vermengt en deze daardoor ver-

---

[1]) Geulincx II, Praefatio, blz. V, VI.

wringt en wijzigt. De daardoor ontstaande vooroordeelen heeten bij hem *idola tribus*. Maar Geulincx vat de zaak veel dieper op, daar hij ingezien heeft dat men wel een levendig besef kan hebben van het bestaan dier vooroordeelen, doch te vergeefs beproeven zou hun invloed geheel te ontgaan.

»Wij moeten" — zegt Geulincx — »de dingen niet beschouwen, voor zoo verre zij met de zinnen waarneembaar zijn (d. w. z. onder een zekeren vorm door onze zinnen tot ons komen); en ook niet, voor zooverre zij met het verstand te vatten zijn (d. w. z. op zekere wijze door ons gedacht worden). Maar wij kunnen ze niet beschouwen, zooals zij op zich zelf zijn; waaruit wij zien, hoe groot onze onvolmaaktheid is. Dit alleen blijft ons te doen over (wat wij èn kunnen doen èn behooren te doen), dat, zoo dikwijls wij eenige zaak vatten onder eenigen vorm van ons denken (wat wij trouwens altijd doen en niet anders kunnen doen, zoolang wij menschen zijn), wij door een oordeel van onzen geest altijd dit vasthouden, dat de zaak op zich zelve niet zoo is, als zij door ons opgevat wordt.

»Al schrijven wij altijd de waarnemingsvormen (*phasmata*) van onze zinnen en van ons verstand aan de dingen zelf toe, toch is er iets goddelijks in ons, dat ons altijd zegt, dat het niet zoo is; en hierin alleen bestaat de wijsheid, die voor ons, voor zoo verre wij menschen zijn, verkrijgbaar is"[1]).

De beschikbare tijd laat mij, ook afgezien van andere redenen, niet toe den dieperen zin van deze merkwaardige beschouwing door Geulincx' metaphysica toe te lichten. Maar wel kan ik de opmerking maken dat, geheel in overeenstemming met de bovenstaande plaats, de critiek, die bij Geulincx de uiteenzetting der scholastische metaphysica geregeld begeleidt, lang niet van zoo onvriendelijken aard is, als men naar de oratie van 1652 zou verwachten. Ook dit is een grond om te vermoeden dat hij zich zijn eigen overtuigingen eerst later heeft verworven. Voor den Geulincx

---

[1]) Geulincx II blz. 300, 301 in de *Annotata ad metaphysicam*.

der *Metaphysica* is het niet meer dan natuurlijk, dat de mensch in zijn gevallen staat zoo philosopheert als de scholastiek doet; de feestredenaar van 1652 heeft, zoover wij kunnen bemerken, nog geen helder besef van de onoverkomelijke moeilijkheden, waarop men stuit, als men de alles vermenschelijkende wereldbeschouwing der scholastiek niet alleen critiseeren wil, maar ook door een andere vervangen, die geheel vrij is van dezelfde kwaal. Vandaar dat de man in de kracht des levens een wel zoo bescheiden toon aanslaat als de jongeling deed.

Zoo zet bijv. Geulincx wel tegenover de scholastici uiteen dat het begrip *ens* niet anders aanwijst dan den *modus subjecti*; m. a. w. die wijze van denken is, waardoor wij datgene opvatten, waarvan wij iets willen beweren. Of wij dus iets al dan niet als een *ens* zullen opvatten, hangt uitsluitend af van den denkvorm, dien wij meenen te moeten toepassen. Maar hij wijst duidelijk aan dat de »subtiliores" onder zijn tegenstanders eigenlijk met andere woorden hetzelfde zeggen als hij, al geven zij zich niet genoeg rekenschap van de strekking hunner eigen beschouwingen. — Evenzoo vindt hij de scholastieke tegenstelling van de substantie als *ens in se* en het accident als *ens in alio* wel onvoldoende, en heeft hij blijkbaar eenig medelijden met de wanhopige pogingen om het inwonen (*inersistentia*) der accidentia in de substantie begrijpelijk te maken. Maar hij wijst tevens op het feit, dat de vraag, waarop de scholastieke onderscheiding, goed opgevat, eigenlijk slaat, de vraag naar het wezenlijk verschil tusschen de door substantiva en de door adjectiva aangewezen dingen, volstrekt niet opgelost kan heeten.

Voor de beoordeeling van Geulincx' eigen metaphysica geeft het thans verschenen gedeelte zijner werken nog geen voldoende gegevens, omdat de *Ethica* en de *Annotata majora in Principia philosophiae Renati Descartes* eerst in het derde Deel zullen voorkomen. Wat in het tweede gevonden wordt, is intusschen meer dan voldoende om aan te toonen, hoeveel gelukkiger aanleg Geulincx voor de onderwerpen der metaphysica had dan zijn geniale meester. Descartes vindt zijn eigenlijke

levenstaak in wis- en natuurkundige onderzoekingen. Hij schrijft zijne metaphysica nagenoeg uitsluitend met het doel eens voor goed mogelijke aanvallen tegen de beginselen zijner natuurwetenschap van de zijde van lastige theologen of sceptici te voorkomen. Verwonderlijk is de lichtvaardigheid, waarmede hij over de grootste bezwaren heenstapt. Geheel anders Geulincx, die er ernstig naar streeft de metaphysica vrij te houden van ongerijmdheden. Men vergelijke bijv. de wijze, waarop de meester en de leerling, ieder op zijne manier, de studie der metaphysica doen berusten op den twijfel aan alle tot dusver voor waar gehouden stellingen. Terwijl Descartes niets schijnt te voelen van de groote bezwaren tegen zulk een stoute onderneming, zien wij Geulincx nauwkeurig aangeven, in welken zin die twijfel moet genomen worden om niet de dwaasheid zelve te zijn.

Vooreerst past hij alleen voor den »*candidatus metaphysicae*", den man, die zich rekenschap wil geven van de eigenlijke grondslagen der wetenschap. Dan wordt niet *beweerd* dat al het tot dusverre geloofde onwaar is, maar die onwaarheid wordt alleen *ondersteld*. Voorts moet die onderstelling *algemeen* blijven en niet uitgestrekt worden tot elke bijzondere stelling. Wij kunnen toch bijv. niet onderstellen dat $A = A$, of $2 + 3 = 5$ onware uitspraken zouden zijn, zonder overtuigd te wezen dat die onderstelling ongerijmd en dus verwerpelijk is. — Evenals in dit geval, zien wij dikwijls Geulincx zich veel moeite geven om de fouten te vermijden, waarin Descartes door zijn groote haastigheid en zijn voor deze onderwerpen minder gelukkigen aanleg is vervallen.

Dit neemt niet weg dat Geulincx ook in de metaphysica in hooge mate den invloed van Descartes heeft ondervonden. Evenals bij zijn meester, is bij hem het *Cogito, ergo sum* de eerste waarheid, die uit den algemeenen twijfel opdoemt. Waarom niet $A = A$, of $2 + 3 = 5$? Zoo kan men ook bij Descartes, maar met veel meer recht bij Geulincx vragen. Dat ik, die denk »*res una atque simplex*" ben, neemt Geulincx op het gezag der innerlijke waarneming even goedgeloovig aan als Descartes. De voor de natuurwetenschap

onbruikbaar gebleken leer, dat het wezen van het lichaam alleen in de uitgebreidheid bestaat, vindt in Geulincx een ijverigen verdediger Ten gevolge daarvan wordt het »vulgus" beschuldigd van zekere »vooroordeelen", die sedert Newton tot de grondslagen der wetenschap worden gerekend.

Van de »occasionalistische" leer — het eenige, wat men vroeger aan Geulincx placht toe te schrijven — is in de *Metaphysica vera* en de daarbij behoorende *annotata* weinig sprake. Wel vindt men er echter het zoogenaamd »axioma", waaruit die leer zich gemakkelijk laat afleiden. Reeds in de toelichting van de »vijfde waarheid" uit het eerste deel der *Metaphysica vera* lezen wij: »*Impossibile est ut is faciat, qui nescit quomodo fiat*". Dus moet elke werking uitgaan van een zelfbewust wezen, dat met bedoeling en kennis der middelen handelt. En daar nu het lichaam eene *res bruta* is, kan het nooit een ware oorzaak zijn, maar alleen het middel, waardoor een zelfbewust wezen werkt.

Het laatste deel der *Metaphysica vera*, »*de Deo*" genaamd, is het zwakst. Dat er een God is, Vader der menschen, geestelijk, onuitsprekelijk in zijn werken, Schepper der wereld, wijs, vrijmachtig enz., wordt hier aangetoond met argumenten, die zeker niet meer waarde hebben dan de scholastieke beschouwingen over dezelfde onderwerpen.

De *Physica falsa*, hier voor het eerst gedrukt, geeft een duidelijke uiteenzetting en critiek van de wonderlijke peripatetische natuurwetenschap. Ook in dit werk treft mij de betrekkelijk welwillende houding, door Geulincx zelfs jegens zeer zonderlinge stellingen aangenomen. Zoo beschrijft hij den strijd om de heerschappij over de »materie", dien de »*formae*" van vuur, lucht, water en aarde volgens de peripatetische scheikunde voeren, als ware er sprake van iets meer dan een dwazen droom van uit het spoor geraakte geleerden. Met dezelfde kalmte en zakelijkheid gewaagt hij van de avontuurlijke zaken, die de vier elementen bij onderlinge menging uitvoeren, al dan niet geholpen door »hemelsche werkingen", bijv. den koudmakenden invloed van Saturnus. Zelfs bij het vernuftig leerstuk de »*antiperi-*

stasis", volgens hetwelk een *contrarium* (bijv. warmte) door zijn *contrarium* (bijv. koude) in het nauw gebracht, tegen de verdrukking in groeit, verliest hij zoo weinig zijn geduld, dat hij met eene verklaring aankomt voor de enkele gevallen, waarin die *antiperistasis* iets anders dan schijn zal wezen.

Evenals de *Physica falsa* slechts een historisch belang heeft, nml. voor iemand, die òf Geulincx òf de scholastieke natuurleer nader wil leeren kennen, zoo kan ook de *Physica vera* alleen dienen om òf den schrijver òf de Cartesiaansche natuurwetenschap te kenschetsen. De *Physica vera* bevat, behalve drie metaphysische verhandelingen (over het lichaam, over de beweging, over de rust), die aan Geulincx noodig schijnen om algemeen verspreide vooroordeelen te bestrijden, en waarin hij den inhoud van zekere deelen zijner Metaphysica teruggeeft, eene uiteenzetting der door Descartes in zijne *Principia* voorgedragen natuurwetenschap.

Op dit gebied is Geulincx veel meer afhankelijk van zijn voorganger dan waar het de metaphysica geldt. Zoo worden ons Descartes' phantasieën over den vorm der kleinste deeltjes van den »aether", het vuur, de lucht, het water en de aarde trouw medegedeeld. Slechts hier en daar beproeft Geulincx de leer van den meester te verbeteren. Had deze het bestaan van verschillende maalstroomen (*vortices*) in de wereldruimte niet verklaard, maar als uitgangspunt zijner theorie aangenomen, Geulincx tracht hun ontstaan te verklaren door een hypothetische wet der beweging, volgens welke een lichaam, in het volgen van de rechte lijn gestoord, streven zou naar beweging in een cirkel. De wetten van den stoot worden bij Geulincx eenigszins uitvoeriger behandeld dan in de *Principia* van Descartes, waar deze gemakshalve alleen centrale stooten in aanmerking neemt. Geulincx spreekt ook van zijdelingsche stooten, maar de wetten, die hij daarvoor geeft, zijn niet minder phantastisch dan de bovengenoemde wet der beweging, of de leer over den stoot van Descartes zelf..

Van de tien *Disputationes*, naar de Dordtsche uitgave van

1691 herdrukt en het slot vormende van het tweede Deel, is er één gewijd aan een onderwerp uit de logica, drie behandelen metaphysische, zes physische onderwerpen. Verreweg het meest belangwekkend schijnen mij de drie metaphysische, waarin de eigenlijke strekking van den Cartesiaanschen twijfel breedvoerig ter sprake komt. De laatste van die drie bewijst dat Geulincx inderdaad, zooals ik hierboven onderstelde, in zijne voordrachten nu en dan den vrijen loop liet aan zijn dichterlijk vernuft en zijne geestigheid. Hier zien wij den straks genoemden *candidatus metaphysicae* in aanraking komen met een leger van zwevende schimmen, die altijd heen en weer dwalen, altijd weder op hun schreden terugkeeren. Het zijn, als er ten minste iets wezenlijks onder de verschijning te vinden mag wezen, de Sceptici, Ephectici, Pyrrhonisten, de ongelukkige lieden, die meenen dat er geen waarheid te vinden is, dat die meening zelve ook geen waarheid is, enz. enz. Hun aanvoerder, die altijd door verzen in den mond neemt en aan de Latijnsche dichters welklinkende citaten ontleent, behoort blijkbaar tot de dichterphilosophen, over wie Geulincx evenmin goed te spreken is als zijn uitgever in diens »Inleiding tot de wijsbegeerte" [1]. »Totus enim cum Homero et Poëtis facit". Deze aanvoerder maakt het den wijsgeerigen candidatus zeer lastig en behoudt hier het laatste woord. Wat Geulincx op zijn spitsvondigheden in een volgende disputatie heeft kunnen antwoorden, wordt niet medegedeeld, maar laat zich uit de Inleiding der *Metaphysica vera* ongeveer gissen.

Hiermede heb ik in korte trekken gewezen op enkele zaken, die de belangstellende lezer in de tot dusverre verschenen deelen van Geulincx' *Opera philosophica* kan vinden. Waarschijnlijk zou een ander uit den ruimen voorraad van denkbeelden, dien zij aanbieden, niet juist datgene gekozen hebben, wat ik het meest der vermelding waard keurde. Het was mijne bedoeling niet naar volledigheid te streven, maar alleen iets mede te deelen aangaande deze editie, die,

---

[1]) t. a. p. blz. 35—37.

uit verschillende oogpunten bezien, groote waardeering verdient, en iets over den man, wiens gaven van geest en karakter ruim twee eeuwen na zijn dood door haar verschijnen worden gehuldigd.

Ik noemde daarom mijne bijdrage bescheidenlijk: Iets over Arnold Geulincx en de nieuwe uitgave zijner *Opera philosophica*. Over de beteekenis van Geulincx in de geschiedenis der wijsbegeerte, over zijn verhouding tot Descartes en verschillende Cartesianen, over de punten van overeenkomst en verschil tusschen hem en Spinoza wensch ik niet te spreken.

Vooreerst, omdat ik liefst een ontkennend antwoord zou geven op de vraag, of de behandeling van zuiver wijsgeerige vraagstukken in een geleerd genootschap wel volkomen op hare plaats is. Wat Schleiermacher ter toelichting van dit ontkennend antwoord in 1808 opmerkte in zijn uitnemende »*Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn*" [1]), is natuurlijk geschreven met het oog op zijn tijd- en de toenmalige Duitsche toestanden. Die eigenaardige periode, waarin elk nieuw werk van Fichte, Schelling en Hegel warme belangstelling wekte en door een betrekkelijk groot publiek verslonden werd; waarin men de studenten ernstig moest waarschuwen toch niet al te veel tijd te geven aan de bespiegelingen der philosophen; die periode heeft ook de Duitscher heden ten dage ver achter zich liggen, en alleen bij sommige zeer oude lieden klinkt de herinnering daaraan, als eene lieflijke sage uit het grijze verleden. Maar ook de Nederlander van het jaar 1892 zal, zij het dan ook niet op dezelfde gronden, naar het mij voorkomt met Schleiermacher moeten zeggen dat de strijd der wijsgeerige scholen geheel buiten de wanden der Akademie, in boeken en universiteitscolleges, moet gestreden worden, al kan men in de Akademie niet altijd sommige onderwerpen ontgaan, waarin zich een verwijderde weergalm van het strijdgewoel door fijnere ooren gemakkelijk laat onderscheiden.

Zelfs wanneer ik te dezen aanzien van andere gedachten

---

[1]) t. a. p. blz. 35—38.

was, dan zou toch een oordeel over Geulincx als denker eerst met volledige kennis van zaken kunnen geveld worden, als ook het derde en laatste deel der *Opera philosophica* verschenen is. De spoed, waarmede het tweede op het eerste Deel volgde, doet verwachten dat ook het derde niet lang zal uitblijven. De voltooiing der editie zal eene groote voldoening zijn voor den uitgever, wien het blijkbaar niet alleen te doen is nieuwe bronnen voor de geschiedenis der wijsbegeerte te openen of oude meer toegankelijk te maken, maar ook en vooral op te komen voor een wakker man, wien men tot dusverre niet de eer geeft, die hem toekomt.

Reeds nu echter bleek zonneklaar dat de reputatie van Geulincx na zijn dood, niet minder dan de man zelf gedurende zijn kortstondig leven, geleden heeft onder onverdienden tegenspoed. Misschien zal het oordeel der nakomelingschap niet in allen deele zoo gunstig zijn, als dat van den heer Land, die zich niet zooveel moeite zou gegeven hebben voor Geulincx' werken, als zijne sympathie met den schrijver niet zeer levendig was. In geen geval echter zal Arnold Geulincx opnieuw als een der velen verdwijnen onder den drom der Cartesianen, van wie Eugen Dühring in zijne *Kritische Geschichte der Philosophie* [1]) niet geheel ten onrechte zegt dat zij »nicht eine sonderlich angenehme Erscheinung" zijn, en als wier type hij, waarschijnlijk even argeloos als Siegenbeek, »ein Professor Geulincx" aanhaalt, wiens »Rohheiten", als zijnde beneden de critiek, met een minachtend gebaar worden afgewezen.

---

[1]) Op blz. 276, 277 der derde uitgave (1878).

ADDENDUM AD DISPUTATIONEM DE LEONARDO MALASPINA.

Disputatio mea typis descripta erat supra p. 154—163, quum vidi illius viri mentionem fieri in Catalogo scriptorum Florentinorum, qui ab eius aequali Michaele Pocciantio compositus annoque 1589 Florentiae editus est. Ibi p. 114 appellatur philosophus insignis et orator venustissimus, qui nonnullas orationes in lucem misit habitas a se coram Pontificibus Summis. Tum obiisse Romae a 1571 et in aede S. Petri ad vincula sepultus esse narratur.

J. C. G. Boot.

INHOUD

VAN

DEEL IX. — STUK 2.

bladz.

Gewone vergadering, gehouden 9 Mei 1892 ..... 129.

M. T. HOUTSMA. Over de geschiedenis der Seldjuken van Klein-Azië. 133.

J. C. G. BOOT. De Leonardo Malaspina epistolarum Ciceronis ad Atticum emendatore ..... 154.

NICOLAAS BEETS. Eene academische rede onder de fransche overheersching ..... 164.

Gewone vergadering, gehouden 13 Juni 1892 ..... 176.

T. M. C. ASSER. Een onuitgegeven brief van Jeremias Bentham aan Koning Willem I ..... 179.

S. J. FOCKEMA ANDREAE. Vragen omtrent „Jaar en dag." ..... 183.

Gewone vergadering, gehouden 12 September 1892 ..... 214.

C. B. SPRUYT. Iets over Arnold Geulincx en de nieuwe uitgaaf zijner Opera philosophica ..... 219.

J. C. G. BOOT. Add. ad disputationem de Leonardo Malaspina ..... 248.

STOOMDRUKKERIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

IX, 169
Minot fund.
(III. 9. III.)
LIBRARY.
(Lox m sh.)

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

Negende Deel. — Derde Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1893.

IX. 169

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den OCTOBER 1892.

Tegenwoordig de heeren KERN, voorzitter, G. DE VRIES, BEETS, NABER, BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, VAN HERWERDEN, LAND, ACQUOY, QUACK, PLEIJTE, POLS, SPRUYT, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUTER, MOLTZER, SYMONS, LOMAN, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, SPEIJER, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG en BOOT, secretaris.

De Heeren De Goeje en S. Muller hebben bericht gezonden dat zij verhinderd zijn de Vergadering bij te wonen.

Nadat gelezen en goedgekeurd is het Proces-Verbaal der vorige Vergadering, brengt de Heer Land verslag uit over het verhandelde in het negende Orientalisten-Congres, dat in de vorige maand te Londen gehouden en door hem als vertegenwoordiger der Nederlandsche Regeering bijgewoond is.

De Secretaris deelt mede, dat de Heer Kappeyne van de Coppello bericht heeft, dat hij den zeventigjarigen leeftijd heeft bereikt en tot de rustende leden overgaat, en dat de

dagbladen het overlijden van het buitenlandsch lid R. von Ihering te Göttingen op 17 September gemeld hebben.

De Heer Spruyt handelde over Arnold Geulincx en de nieuwe uitgaaf zijner Opera philosophica door den Heer Land.

Na een overzicht gegeven te hebben van hetgeen in de laatste jaren over Geulincx en zijne werken geschreven is, gaat hij den inhoud na der twee reeds uitgegeven deelen zijner werken, en wijst op de verdiensten van dezen bestrijder der Scholastiek, die eene hooge waarde aan de ervaring heeft toegekend.

De spreker onderwierp diens methode aan eene kritiek, juichte de poging van den Heer Land om de eer van Geulincx te verdedigen zeer toe en verzekerde dat de wakkere philosoof na de volledige uitgaaf zijner geschriften niet zal verdwijnen onder den drom der Cartesianen. Hij staat zijn mededeeling af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Het gesprokene gaf aan den heer Land aanleiding tot eenige opmerkingen. Hij verzekert, dat de logische werken van Geulincx in de twee uitgegevene deelen der Opera volledig gedrukt zijn. De strenge vorm dier handboeken voor studenten is te wijten aan 's mans toeleg om alle menschelijke overtuiging eens voor altijd op onwrikbare grondslagen te vestigen, waarbij het hem meer te doen is om hun die hetzelfde ernstig willen den weg te wijzen, dan om zijne lessen voor velen aanlokkelijk en eenigermate profijtelijk te maken. Zijn rationalisme, zoowel als het occasionalisme dat velen bij hem het meest in het oog valt, hangt zamen met zijne eigenaardige opvatting van den menschelijken geest, die tot de godheid in soortgelijke betrekking staat als het Cartesiaansche lichaam tot de algemeene ruimte. De meerdere waardering der Scholastiek, die in zijne latere werken wordt opgemerkt, is mogelijk niet zoozeer het gevolg van gewijzigde gevoelens als van de voorwaarden waarop hij te Leiden benoemd was. Hier was het geraden, de officieel

aangenomen leer waarover hij kritiek oefende, met alle mogelijke toegevendheid te behandelen, terwijl het er te Leuven nog vooral op aankwam te doen gevoelen, dat hij zich van haar gezag ontslagen had. Het derde en laatste deel der Opera is reeds ter perse.

Op de vraag van den Heer van der Wijck, of de Leidsche hoogleeraren van dien tijd, evenals b. v. de Groningsche, door de Akademische Statuten aan de peripatetische leerwijze gebonden waren, antwoordt de Heer Land ontkennend, doch met verwijzing naar de besluiten van Curatoren en van de Staten van Holland, door Siegenbeek op de jaren 1655 en 1656 vermeld.

De Heer Habets, die eene mededeeling over Romeinsche mergelputten te Meerssen had aangekondigd, werd door ongesteldheid verhinderd haar voor te dragen. Zij werd voorgelezen door den Heer van Herwerden.

Bij opgravingen, in het vorig jaar ten gevolge eener verzakking langs den spoorweg van Maastricht naar Aken gedaan, werden eenige oude mergelputten ontdekt en bij verder onderzoek zullen er waarschijnlijk nog meer gevonden worden. De Heer Habets vermoedt, dat zij gediend hebben om bouwmateriaal te vinden voor de naburige Romeinsche villa Herkenberg en brengt den dubbelen naam van Meerssen in oude oorkonden nl. *Marsana* of *Marsna* en *Marna* met de benamingen van mergel *marga* en *marna*, bij oude schrijvers voorkomende, in verband.

Als de Heer Habets het goedkeurt, zal zijn stuk in de Verslagen en Mededeelingen opgenomen worden.

Bij de rondvraag worden de volgende werken voor de boekerij aangeboden:

Victor van der Haeghen, A. Geulincx, étude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages, Gand 1886; J. Habets, Geschiedenis van het bisdom Roermond, derde deel; Beel-

den en Groepen, Studien van H. G. P. Quack, Amst. 1892; J. van Leeuwen Jr., Enchiridium dictionis epicae, Pars prima L. B. 1892; Flavius Josephus, recogn. S. A. Naber, Vol. 3. Lips, 1892; S. J. Fockema Andreae, Bijdrage tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis, 3de bundel, Haarlem 1892; B. Symons, De ontwikkelingsgang der Germaansche Mythologie, Redevoering. Gron. 1892; Mathias de Vries. Ter gedachtenis van H. E. Moltzer, Gron. 1892.

Daarna wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

VERSLAG

OVER HET

ORIENTALISTEN-CONGRES

IN SEPTEMBER 1892 TE LONDEN GEHOUDEN,

DOOR

J. P. N. LAND.

Bij Kon. besluit van 27 Juli ll. waren prof. Tiele en ik benoemd tot gedelegeerden der Ned. regeering bij het aanst. Orientalisten-congres te Londen. De heer Tiele verklaarde mij in de laatste dagen van Augustus, verhinderd te zijn om zich daarheen te begeven. Ik heb toen alleen aan ons mandaat moeten voldoen, en van onze Nederlandsche orientalisten alleen prof. Speyer ter vergadering aangetroffen. Wanneer men de dreigende epidemie en het geschil betreffende het bijeenroepen van dit congres in aanmerking neemt, was overigens de opkomst zeer voldoende, hoewel de lijst der leden nog menigeen vermeldde, die onder de aanwezigen noode werd gemist.

Maandag 5 Sept. werd in de groote gehoorzaal der Universiteit van Londen in Burlington Gardens de eerste vereenigde zitting gehouden, waarbij de graaf van Northbrook als eerevoorzitter, en prof. Max Müller als gewoon president optraden; de laatstgenoemde gaf in een lange rede zijne beschouwingen ten beste over de wettige constitutie van dit congres en de beteekenis der Oostersche studiën voor het geheel der menschelijke kennis. Ook werd een com-

missie van voorlichting aangaande de maatregelen voor het volgende congres benoemd, waarin leden van alle vertegenwoordigde natiën zitting nemen, o. a. een voor de Armenische, terwijl de Joodsche, hoewel ruim en uitstekend vertegenwoordigd, niet afzonderlijk in aanmerking kwam.

De verdeeling van het werk onder de sectiën was eenigszins vreemd, voornamelijk ten gevolge van de groote afstanden in Engeland, die het voorafgaande overleg tusschen de bestuurders bemoeijelijkt hadden. Zoo werden zuiver-Indische onderwerpen deels in de Indische, deels in de Arische afdeeling ter tafel gebragt, waarom dan ook deze twee nu en dan te zamen vergaderden. Etrurische texten op zwachtels van Aegyptische mummiën werden besproken in de Babylonisch-Assyrische sectie, daarentegen een gedeelte der Septuaginta op papyrus in de Aegyptische, terwijl het ontwerp eener uitgave van de Septuaginta in de Algemeen-Semitische behandeld werd. Hier vernamen wij het een en ander omtrent de Zindiqs, waarnaast een voordragt over den oorsprong der Shiïtische opvatting van den Islam in de Perzisch-Turksche werd gehouden. De geographische en de anthropologische sectie werden meermalen onthaald op bijdragen, waarvoor de beste beoordeelaars inmiddels elders werden vastgehouden.

Dat het niet aan stoute hypothesen ontbreken zou, was te verwachten. De Heeren Terrien de la Couperie en Ball wilden evenals vroeger de Chinesche, prof. Hommel nu ook de Aegyptische beschaving uit de Babylonische afleiden, en dezelfde bakermat werd door den heer Stuart Glennie aangewezen voor de Pelasgische in het aloude Griekenland. Van den minister Gladstone werd een lang artikel voorgelezen, waarin de homerische uitdrukking *ἄναξ ἀνδρῶν* als een titel van Aegyptische landvoogden over Grieksche gewesten werd voorgesteld. De ons beloofde afdruk van dat stuk was echter, toen wij voor goed uiteengingen, niet gereed gekomen.

Verreweg de meeste verhandelingen bewogen zich op veiliger terrein. Ze alle hier op te sommen zou geen doel treffen; de belangrijkste uit te kiezen zou enkel aan een

uitgebreide commissie zijn toevertrouwd. Ik zal mij bij een overzigt van de onderwerpen moeten bepalen.

Om met het uiterste Oosten te beginnen, vermeld ik de taal der hoofden in Samoa, gedichten in het Fidji, talen op Britsch Nieuw-Guinea en onderstelde hieroglyphen in Noordwest-Australië. Vervolgens de nieuwere Japansche literatuur, de ontdekking van Korea, opschriften uit de 8e eeuw in Siberië, het geloof aan geesten bij de Burmezen. Dan de volkstelling naar talen in Indië, de Indische wijsbegeerte en astronomie, de Güpta-munten, de Kalachuri-jaartelling, de opgravingen te Patna, de toelichting van woordafleiding in het Sanskrit door het Pali, de Pançatantra-verhalen in de boeken der Jainas, de Jaina-handschriften te Florence, de bidsnoeren in de Indische literatuur, de godheden Aditi en Marigala, verscheidene zaken betreffende het Buddhisme en zijne verspreiding tot in Tibet en Japan, kronieken en gedichten der Mahrattas. Daarbij kwamen o. a. beschouwingen van Ascoli over de scheiding der Arische volken. Er werden mededeelingen gedaan over nieuwe aanwinsten van Zend-handschriften voor de Bodleiaansche bibliotheek, over opgravingen te Persepolis, over het verband tusschen Sasanidische en Indische bouwkunst, over de Pārsis, en over Iranische overblijfsels in het volksleven van stammen in den Kaukasus, en berigt gegeven over Armenische mythologie en Armenische letterkunde.

Het oude Aegypte kwam ter sprake ten aanzien van zijne aardrijkskunde, in het bijzonder de verspreiding der monumenten en het meer Moeris, de oriëntatie zijner tempels, zijne sarkophagen en de daartoe betrekkelijke plegtigheden; de koningslijst der 14e dynastie, de papyrusbladen van Flinders Petrie, het decreet van Canopus, en een nieuw ontdekte reeks van persoonlijke voornaamwoorden in de oude taal. Over de nieuwste geschiedenis handelde een verslag van de opkomst en het verval der heerschappij van den zoogenoemden Mahdi in de vroegere Aegyptische wingewesten.

Hoeveel hetzelfde land ook voor andere dan Aegyptolologische studiën oplevert, toonden de texten in spijkerschrift

uit Tell-el-Amarna, de reeds genoemde Etrurische, het Septuaginta-fragment, en het door Karabacek aangebodene begin van een overzigt der papyrusverzameling in verscheidene talen van Aartshertog Rainer, waarvan een klein onderdeel door dien geleerde besproken werd in zijne voordragt over de Arabische protokollen en hun ontstaan uit de Byzantijnsche waarmerken der officiële vervaardiging van schrijfmaterieel. Opmerkelijk was ook een vergelijkende studie van een Amerikaan over het lotos-ornement, dat uit Aegypte in de kunst van allerlei volken zou zijn doorgedrongen.

Omtrent opgravingen in Babylonië en Assyrië, nieuwe texten in de oude talen dier landen, den Babylonischen kalender en eenige gegevens uit Tell-el-Amarna voor de mythologie werd het belangrijkste aangestipt, zoomede de aandacht gevestigd op de bestendige vestiging van eeredienst hier en daar in Klein-Azië, en het belang van voortgezet onderzoek in die schaars bezochte, en toch nog zoovele schatten van kennis bergende streken.

In de Algemeen-Semitische afdeeling werd de Oud-Arabische klankleer uitvoerig toegelicht door Dr. Vollers, die het oudere stelsel van al-Chalîl en het meer nauwkeurige van lateren oorsprong onderscheidde, en ze beide vermoedelijk uit Indische voorbeelden van dergelijk onderzoek verklaarbaar achtte. Daarentegen werd het hedendaagsch dialekt van Cairo in het Arabisch beschreven door den shaich Mohammed Rāshid, en de studie der levende taal op voorstel van Engelsche hoofdofficieren aan de aandacht der belanghebbende Europesche regeringen dringend aanbevolen. Over de aardrijkskundige ontdekkingen der Arabieren werd elders een verhandeling gelezen van Dr. H. Schlichter; ik zelf voerde het woord over de oudste ontwikkeling der Arabische toonkunst. Dr. Hirschfeld gaf prolegomena voor de uitgave van den dichter Hassān ibn Thābit, een tijdgenoot van den propheet, en Dr. Goldziher berigten over Çālih ibn Abdo'l-qoddūs en de vrijgeesten ten tijde van den chalif al-Mahdi.

Wat de bijbelsche studiën betreft, werd voorgesteld een leemte in het boek van Haggai uit Ezra te herstellen, al verder voor den nieuwen druk der Septuaginta, die te Cam-

bridge verschijnt, een verbeterde inrigting aan de hand gedaan, en door Mevr. Lewis de photographische druk overgelegd van geheele handschriften uit de 9e en 10e eeuw, die de oudste Arabische vertaling der Evangeliën en apostolische Brieven bevatten en in het Sinaiklooster bewaard zijn gebleven. Ook werd verslag gegeven van de jongste nasporingen in Palaestina.

Tot de latere joodsche letterkunde hadden drie bijdragen betrekking. Vooreerst die van Rev. G. Margoliouth van het Britsch Museum over tweeërlei punctuatie boven den text, die niet van Karaïtischen oorsprong zou zijn, en ook niet Babylonisch zou mogen heeten. Hij schreef daaraan een Syrischen oorsprong toe, en betoogde, dat daarvan aanvankelijk slechts voor het Arameesch, en niet voor den Hebreeuwschen bijbeltext gebruik was gemaaakt. Eenige diepere studie van oude Syrische handschriften zou hier, naar wij opmerkten, nog meer licht kunnen geven. Dan een artikel van Dr. Gaster over de Hasmonaeën in de Joodsche overlevering, en een toelichting van Prof. D. H. Müller bij zijn afgedrukt werk over de middeneeuwsche legende van Eldad den Daniet die ook op de fabel van Presbyter Joannes (Paap Jan) van invloed is geweest. Nog moeten eenige berigten omtrent de hedendaagsche Syrische dialekten van Kurdistan genoemd worden.

Ten slotte bepaalde de sectie, dat eenige bekende geleerden, o. a. ons medelid De Goeje, zouden worden uitgenoodigd tot het beramen van middelen om eene Arabische en Mohammedaansche Encyclopaedie tot stand te brengen, zooals men die van Pauly voor de klassieke oudheid bezit. De voorzitter der afdeeling, prof. Robertson Smith, zou als redacteur de jongste editie van de Encyclopaedia Britannica zeker de meest geschikte persoon zijn om ook van dit nieuwe verzamelwerk een behoorlijk geheel te maken.

Van de bezoeken der congresleden aan het Britsch Museum en het Imperial Institute, dat nog in wording verkeert, doch nu reeds een tal van meesterstukken van Indische kunstnijverheid te aanschouwen gaf, zoomede aan de universiteiten van Oxford en Cambridge, behoef ik slechts met

een woord te gewagen. Zoomede van het gastvrij onthaal bij Lord Northbrook en andere aanzienlijke personen en vereenigingen, en van den toegang ons door twee der groote politieke clubs van onderscheiden rigting en door de Nederlandsche Vereeniging in haar gezellig verblijf in Regent Street welwillend verleend.

Maandag 12 Sept. werd de laatste vereenigde zitting gehouden, en besloten dat het volgende congres zal vergaderen te Genève in 1894, met aanbeveling om in het vervolg deze bijeenkomsten om de drie jaren te houden, en met vaststelling van een verbeterd reglement. Alles is in de grootste eendragt en orde afgeloopen, en toen wij des avonds aan den feestdisch aanzaten, die door de Engelsche leden onder leiding van Sir Mountstuart Grant Duff was aangerigt, was het voor elk van de gedelegeerden een genot te meer, op zijne beurt openlijk te getuigen, hoezeer de wetenschappelijke zin, het wijs beleid en de hartelijkheid der Britten door zijne landgenooten op prijs worden gesteld.

OVER OUDE

(ROMEINSCHE) MERGELPUTTEN

TE MEERSSEN.

MEDEDEELING VAN **J. HABETS.**

Het onderwerp, dat wij hier behandelen, is om zoo te zeggen, van actueel belang. Immers wij zijn voornemens eenige bizonderheden mede te deelen over den aard van de talrijke verzakkingen, die 25 Januari 1891 en later, naast den spoorweg van Maastricht naar Aken, ter plaatse genaamd de Herkenberg, onder Meerssen, hebben plaats gehad. Vooraf moeten wij evenwel opmerken, dat deze inzakkingen niet mogen verward worden met de aardschuivingen op den staatsspoorweg te Geul, welke einde-September van dit jaar aller aandacht hebben getrokken. De eerste worden naast den spoorweg van Maastricht naar Aken, de andere op den weg van Maastricht naar Roermond gevonden.

In Januari 1891 en later, zoo meldden de nieuwsbladen, hadden er naast den spoorweg van Maastricht naar Aken ter plaatse, genaamd de Herkenberg, talrijke verzakkingen plaats. Gedurende den winter was zeer veel regen en sneeuw gevallen, zoodat de grond op vele plaatsen doorweekt en het water diep daarin doorgedrongen was. Daar evenwel dit gedeelte van den spoorweg langs eene hoogte was gelegen en het water daarvan gemakkelijk naar de aangrenzende rivier de Geul kon vloeien, was het moeielijk de oorzaak dier verzakkingen te vinden.

Reeds in 1853, bij het aanleggen van den spoorweg, werden verzakkingen in de helling bij den Herkenberg waar-

genomen, die toen aangevuld en hersteld werden, maar zooals mij de werklieden bij het ontgraven der Romeinsche villa Herkenberg verzekerden, toen ook de aandacht trokken.

Aanvankelijk schreef men de inzakkingen van 1891 toe aan holten of waterzakken in den grond, in verband staande met het bed van de Geul, die door het wassen dezer rivier de oorzaak van het onheil konden geweest zijn.

Daar echter deze verzakkingen steeds talrijker werden en ook na den winter voortduurden, werd de administratie van den spoorweg (Le Grand Central Belge) beducht voor ongelukken. Men liet een onderzoek instellen en bepaalde zich voorloopig tot het vullen der putvormige gaten langs den weg, waarvan er eenige zeer diep en zeer groot schenen te zijn. Niet minder dan zestig wagons kiezel werden tot verbazing der deskundigen in eene enkele dezer openingen gestort. Deze omstandigheid leidde tot nader onderzoek. De ingenieur Coenegracht, met dit werk belast, vreezende dat de openingen zich tot onder de rails van den spoorweg konden uitstrekken, nam nu veiligheidsmaatregelen. De beambten der treinen kregen order om over de bedreigde plekken slechts langzaam heen te stoomen, terwijl het reizend publiek zich te voet langs het spoor of per rijtuig langs een omweg over Meerssen tot aan den overkant moest begeven om dan wederom in den trein te stappen. Er werd bij onderzoek bevonden dat de rails op vasten bodem lagen en de treinen konden, na eenige dagen oponthoud, weder haren gewonen gang gaan. Tot meerdere geruststelling werd evenwel besloten een onderzoek door opgraving in te stellen om de oorzaak der geheimzinnige verzakkingen nader te leeren kennen. Dit onderzoek werd beurtelings aan twee genie officieren te Utrecht toevertrouwd, die aan het hoofd van een twaalftal mineurs eenige maanden van het jaar 1891 werkzaam bleven. Verschillende mijnen werden nu naast de ingezakte plaatsen gegraven en de grond met kuipwerk tegengehouden. Een dezer putten, dien wij bezocht hebben, willen wij nader beschrijven.

Op de diepte van een voet of tien stieten de mineurs op eene kiezellaag en daarna op eene laag vasten mergelsteen,

zooals men die in de naburige vallei van Meerssen en Berg-Terblijt veelal aantreft. Deze mergellaag was echter niet samengesteld uit vasten steen, die gezaagd kan worden, maar uit steenblokken en blokjes, die de blokbrekers de » Crauberger" noemen en die tusschen een soort van mergelkalk liggen, veel gelijkende op wit zand, maar kleverig en vettig gelijk klei welke losse mergel door de steenbrekers aardmergel of vette mergel wordt genoemd en veelal gebruikt ter bemesting der akkers en zaadvelden.

Deze mergellaag nu was op enkele plaatsen zeer hard; toen de werklieden op eene diepte van ongeveer acht meters gekomen waren, hoorden zij bij het slaan der houweelen dat er eene holte in de nabijheid moest wezen en er werd een zijgang aangelegd, die hun onverwachts den ingang opende van eene spelonk of hol, dat al dadelijk een voortbrengsel van menschelijken arbeid bleek te zijn. De hoogte van deze spelonk was ongeveer zes voet; zij had den vorm van een koepel en op de wanden trof men de sporen van den bikkel en het stootijzer aan, zooals die zich ook bevonden op de zware, ten deele gezaagde steenen, der naburige Romeinsche villa Herkenberg [1]).

Voor langen tijd scheen regenwater in die grot te zijn doorgedrongen, zoodat ten gevolge daarvan, een dun laagje leem wel een halve meter hoog tegen de wanden was achtergebleven. En aangezien dat de overblijfselen der beitel- en bikkelslagen zich ook onder deze leemlaag bevonden, mochten wij met zekerheid besluiten, dat deze teekenen niet door onze opgravers waren ingekapt, maar dat het sporen waren van menschelijken arbeid uit ouden tijd. De spelonk was nu kurkdroog en andere sporen dan die welke het water er achtergelaten had werden er niet gevonden.

In een hoek der holte bevond zich een hoop leem, die door eene pijp of een put van boven scheen afgezakt te zijn en een doorgang had verschaft aan het zooeven besproken regenwater, want een andere opening was in den kelder

---

[1]) Zie Publ. etc. de Limbourg, t. II p. 210 en 211 en t. VIII p. 379 en 428.

niet te vinden. Zij vormde den oorspronkelijken ingang of schacht van den put, die overigens hermetisch was gesloten.

Rondom deze schacht of put ontwaarde men nog drie andere spelonken, geheel en al gelijk aan de door ons beschrevene. Ook deze waren koepelvormig, hadden eene doorsnede van 7 of 8 voet en waren in den vorm van een vierlobbig klaverblad rondom den beschreven put gelegen.

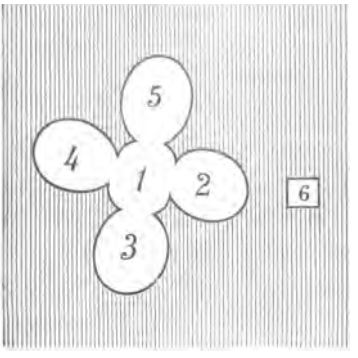

1. de oude ingang of put;
2, 3, 4 en 5 mergelgroeven;
6. mijn in 1891 aangelegd.

Uit dezen put en uit andere dergelijke bleek duidelijk, dat men hier met steengroeven te doen had, eeuwen geleden ontgonnen, eene industrie, waarvan te Meerssen op den huidigen dag geen herinnering is overgebleven. De manier van mergel te delven door middel van gegraven putten is in de vallei van de Geul niet meer gebruikelijk, maar bestaat nog wel op de bergen in den omtrek, zooals te Keer en Kadier, Berg en Terblijt en elders, waar nog heden tot op eene diepte van 100 tot 200 voeten putten aangelegd worden ter ontginning van mergelsteenen. Dit geschiedt door het openen van putten met regelmatige gangen, maar niet door het aanleggen van putten met bladvormige holen. Ook worden hier de steenen gezaagd, die tot het bouwen van huizen of het leggen van fundeeringen dienen, terwijl de putten van den Herkenberg blijkbaar hebben gediend om moëllons of ruwe steenen en vetten mergel uit te halen.

De administratie van den spoorweg kon nu uit de gevondene aardlagen en de vorming van den bodem besluiten, dat deze holen, al zouden zij zich ook uitstrekken tot onder de rails van den spoorweg, te sterk en te hecht waren om gevaar op te leveren voor het verkeer. De borin-

gen door de genietroepen ondernomen, hebben overigens voldoende bewezen, dat er geene groeven onder den weg aanwezig waren.

Een ieder, die de putten van den Herkenberg bezocht heeft, vraagt zich natuurlijkerwijze af, door wie zij zijn gegraven en tot welk doel de ruwe steenen gediend hebben, die hier gedolven werden en waarom men tevens den overigen inhoud dier putten en holen heeft verwijderd, zoodat deze nu geheel en al ledig en van allen inhoud gezuiverd zijn.

Ziehier ons gevoelen over deze zaak. Wij zijn van meening, dat deze putten in betrekking hebben gestaan met de Romeinsche villa Herkenberg, die wij aldaar voor eenige jaren hebben bloot gelegd. Al dadelijk bij ons bezoek merkten wij het volgende op:

De genoemde mergelputten bevonden zich naast en op een stuk akkerland, tot op het laatste der vorige eeuw aan de proostdij van Meerssen behoord hebbende, een stift, dat in de 7de en 8ste eeuw eene keizerlijke villa was en in 968 door de Koningin van Frankrijk, Gerberga, aan de abdij van den H. Remigius te Rheims werd geschonken. Op dit stuk grond bevonden zich overblijfsels van eene uitgestrekte Romeinsche villa, gelegen op een honderdtal meters afstand van deze putten, maar wat hooger den berg op, naar den kant van den landweg van Meerssen naar Houthem.

Bij deze villa, die in 1865 en 1866 door ons werd opgegraven, moeten wij een oogenblik blijven stilstaan. Zij was gedeeltelijk gebouwd uit hout, of uit hout en leem, maar had fundeeringen van steen, meestal metselwerk, en lag met het front naar het Oosten. Wij herinneren ons zeer wel, dat ten Westen zich eene plek bevond, waar men ruwe bouwsteenen had gekapt voor het metselen der muren. Deze steenen waren zeer hard, zooals wij er ook aantroffen in de putten der buurt; ook lag er afval van mergelmeel in overvloed. Daar deze omstandigheid bij de opgraving der villa ons niet kenschetsend toescheen, werd zij in onze beschrijving der villa niet geboekt [1]). Nu echter nemen wij de gelegenheid te

---

[1]) Publ. etc. du Limb. Deel VIII, p. 379—428.

baat daarop de aandacht te vestigen. De kelder dezer villa was gebouwd ten deele uit harde steenen en ten deele uit zachten mergelsteen, welke laatste in groote blokken uit de groeven was gehaald en gezaagd. De baden dezer villa waren bijzonder ruim, schoon en rijk versierd met basreliefs, o. a. met het beeld van een zwemmer. Midden in het bad bevond zich een pijler om het dak te schragen, versierd met een Korintisch kapiteel van de zuivsrste vormen in zandsteen. In de badkuip troffen wij het ongeschonden geraamte van een man, die aldaar door den dood verrast werd op het oogenblik dat de villa door brand verging. Dit menschelijk geraamte is misschien het eenige, dat hier te lande uit dit tijdperk bekend is en bevindt zich nu in het Museum der Universiteit te Luik. Men herinnere zich, dat de Romeinen en Germanen hunne lijken verbrandden. Het overige der gebouwen was naar gelang even sierlijk en kenmerkte een rijken bezitter. Zij konden wel honderd personen bergen. Men trof er fragmenten van marmeren beelden, van glazen bekers met sieraden van mille fiori, schrijfstiften, braceletten en haarnaalden, die tegelijk op een rijk ameublement en op zeer ontwikkelde bewoners duidden. Die bewoners voedden zich met fijne spijzen, aten niet alleen gelijk de landman varkensvleesch, maar ook rundvleesch, schapenvleesch, reeën, hoenders en zelfs oesters, die met veel zorg en kosten van de Engelsche kusten schijnen overgebracht te zijn. Onder Keizer Antoninus Pius was deze villa in vollen bloei.

Zooeven hebben wij gesproken over het materiaal, waaruit de fundeeringen dezer villa waren opgetrokken; wij zullen dit punt thans breedvoerig behandelen.

De harde niet gezaagde steenen, waarmede het grootste gedeelte dezer villa gebouwd werd, verschillen niet van die, welke uit onze in 1891 ontdekte putten zijn gehaald. De gelijkenis is zoo in het oog loopend dat, toen wij de steenen, afkomstig uit de beschreven villa, en de versch uit putten gehaalde ter vergelijking naast elkaar geplaatst hadden, het onderscheid niet aan te duiden was. De bouwlieden van de villa hadden zich dus uit onze putten met materiaal voorzien.

Wel waren de steenen der villa niet meer rond en ongelijk, maar sierlijk gekapt, omdat zij dienen moesten om muren te vormen, maar de ruwe steenen der fundeeringen waren echte putsteenen en vertoonden niet het minste onderscheid.

Gelijk ik zooeven zeide troffen wij, naast de villa Herkenberg eene plaats aan, waar de steenen, die voor muurwerk gediend hadden, bekapt werden. Deze was kenbaar aan den afval en den kleverigen aardmergel (marga), dien wij ook in onze putten ontdekten.

De hoeveelheid aardmergel, bij de villa ontdekt, was echter niet in evenredigheid tot de groote hoeveelheid van die stof, die uit de putten was gekomen. Gemakkelijk kon men immers de bouwsteenen uithalen, zonder dat de losse klei uit de putten verwijderd werd. Er moest dus eene andere reden bestaan, om dezen lossen mergel, die met honderden en nogmaals honderden karrevrachten aanwezig was geweest, te verwijderen.

Ziehier wat, naar wij meenen, de reden daarvan mag zijn.

De afval onzer mergelgroeven wordt nog heden gebruikt ter bemesting der landerijen. Geheele scheepsladingen worden jaarlijks uit den St. Pietersberg bij Maastricht, langs het kanaal of de Maas, naar Duitschland en België vervoerd, honderde wagons vertrekken jaarlijks uit Valkenburg en Sibbe. Daar de mergel negentig per honderd kalkdeelen bevat en zeer goedkoop is, vervangt zijne verwerking in den akker het bekalken van den bodem. De boer mergelt of kalkt zijnen akker, wanneer er zuring tusschen den klaver begint te wassen, dat wil zeggen ongeveer alle tien jaren. Zij die aardmergel of kalkzuur op hun eigen grond bezitten behoeven niet naar de groeve te rijden, men graaft die stoffen uit den grond en voorziet de uitgeputte landerijen met kalk of mergel; landbouwers, die niet in dit geval verkeeren, geven zich de moeite van hunnen akker met afval uit de mergelgroeven te kalken.

Zoo iets geschiedde ook ten tijde der oude Romeinen. Deze noemden zulke meststof marga (mergel) of marna (Fransch marne).

»Marga" — zegt het woordenboek van Forcellini — est

vox gallica et britannica, qua significatur genus terrae in modum cretae albae, qua rustici utuntur ad agros stercorandos. Videtur eadem fuisse ac fossicia creta, qua Terentius Varro lib. I de Re rustica narrat in Gallia ad Rhenum stercorari agros.

Ziehier nu wat deze M. Terentius Varro in zijn boek over den akkerbouw een zijner »interlocutores" namelijk Scrofa in den mond legt: »In Gallia transalpina ad Rhenum, cum exercitum ducerem, aliquot regiones accessi, ubi nec vites, nec olea, nec poma nascerentur, ubi agros stercorarent candida fossicia creta: ubi salem nec fossicium nec maritimum haberent, sed ex quibusdam lignis combustis, carbonibus salsis pro eo utuntur" [1]).

Dit land, waar men de akkers met uit den bodem gegraven krijt of kalk bemestte, lag volgens Varro, ver van de zee en ook ver van alle onderaardsche zoutmijnen, in een streek van Gallia Transalpina, niet ver verwijderd van den Rijn. Deze tekst belet niet, dat wij hier aan den Beneden-Rijn en aan Limburg denken, te meer omdat Plinius in zijne *Historia naturalis* iets dergelijks over zulke bewerking bij de Ubii meedeelt.

Plinius spreekt in boek XVII 6, 7 en 8 over het mergelen en kalken van den grond. Hij verhaalt, dat dit gebruik in zijn tijd hoofdzakelijk in Gallië en Britannië plaats vond, waar een meststof onder den naam van mergel (marga) voorkomt. Zelfs de oude Grieken, zegt hij, kenden den aardmergel onder den naam van Leucargillos, die te Megara werd gevonden. Niet zelden werd hij gelijk de ertsen uit den grond gehaald langs putten, die soms honderd voeten diep waren.

Deze mergelsoort, die zilverkleurig was, werd vooral in Britannië gebruikt. Ook de Aedui en de Pictones in Gallië bemestten hunne akkers met kalk, waardoor bizonder de olijven en de druiven zeer vruchtbaar werden. Wat elders

---

[1]) M. Terentius Varro. Rerum rusticarum de agricultura liber I Cap. VII in „Scriptores rei rusticae veteres Latini, editio 2da Lipsiae 1773—1774", Tom. I, p. 165.

geschiedde, zal ook hier te lande hebben plaats gehad, zoodat deze putten niet alleen voor het breken van bouwsteenen, maar ook tot uitgraving van lossen mergel ter bemesting en verbetering van den grond kunnen gediend hebben.

Het verdient ten volle onze aandacht dat de mergelsoort, die Plinius als geschikt voor moerasachtige streken opgeeft, juist te Meerssen wordt gevonden. Plinius zegt namelijk, dat men in Gallië onder meer soorten ook een zandachtigen mergel gebruikt, die op moerasachtige plaatsen altijd, zelfs al heeft men daar betere soorten beschikbaar, gebruikt wordt.

Hebben Plinius en Varro ons inlichtingen verstrekt over het uitgraven van mergel reeds bij de oude Romeinen in zwang, een anderen bewijsgrond voor deze industrie in oude tijden vinden wij in den naam zelf, dien Meerssen eertijds heeft gedragen.

Hierboven hebben wij namelijk gezegd, dat het dorp Meerssen reeds ten tijde der Karolingsche koningen bekend was. Het droeg toen den naam van *Marsana*, *Marsna*, en *Marsa*. In 847 vergaderden »secus municipium Trajectum in loco qui dicitur Marsna" de drie gebroeders keizer Lotharius I, Lodewijk I, koning van Duitschland en Karel de kale, koning van Frankrijk, om vrede te sluiten en zich te verbinden tegen de Noormannen. Na den dood van Lotharius vergaderden in 870, de twee overgebleven broeders nogmaals in de nabijheid van Marsna »in procuspide Mosae" en verdeelden er het rijk. Karel vertoefde toen te Herstal en Lodewijk te Marsna (Mir. op. dipl. I), in welke laatste plaats de annalen van St. Bertin op het jaar 851 een »palatium regium" aanwijzen. Dit »palatium" werd in 968 door Gerberga, koningin van Frankrijk en zuster van keizer Otto I aan de abdij van St. Remigius te Rheims geschonken en is er tot in de XVII^de^ eeuw aan gebleven. De schenkster zegt, dat dit palatium of keizerlijke palts zeer uitgestrekt was: »habens mansos LXXXII cum terris videlicet cultis et incultis, silvis, pratis, vineis et pascuis, campis, molendinis, aquis, aquarum decursibus, exitibus et regressibus". Deze grondbezitting schijnt in den loop der

tijden bijna onveranderd te zijn gebleven, want toen in 1797 de proostdij werd opgeheven, was zij in bezit van ongeveer 200 bunders grond, waartoe ook de Herkenberg, met de romeinsche villa, en de mergelputten behoorden.

De villa Meerssen droeg evenwel ook nog een anderen naam, namelijk die van *Marna*. Deze had met het woord Meerssen, Marsana, Marsna' en Mersena maar weinig betrekking en schijnt eene geheele andere afleiding te hebben. Wij meenen dat deze plaats twee namen had, namelijk een Romaansche en een Dietsche. De naam Marna komt voor in een charter van keizer Koenraad uit 1145 (Cart. Praep. Meersensis[1])), verder in een van keizer Frederik I uit het jaar 1152. In dit laatste wordt gesproken van curia Marnensis [2]). In 1190 spreken de monniken van Reims van hunnen »praepositus Marnensis" en hunne »decimae in Marna" [3]). Ook nog in latere akten gebruiken de Fransche monniken bij voorkeur het woord Marna voor Meerssen of Marsana. Zoo als men ziet, komt het woord Marna niet voor in de oudst bekende akten, maar dit bewijst niet dat het in de oudheid onbekend was. Wij vermoeden integendeel, dat deze naam zeer oud is en reeds bij de Romeinen in gebruik was.

Meerssen bezat dus in zeer oude tijden twee verscheidene namen Marsna of Marsana en Marna. Marsana of Marsna kan men afleiden van maars of meersch dat is: broekgrond. Dit dorp ligt dan ook in een moerassig dal en was vroeger bekend door zijne ongebaande wegen en uitgestrekte moerassen. Marsana is dus een Dietsche naam. Marna integendeel beteekent heel wat anders, het is in de Gallisch-Romaansche taal de benaming van onzen mergel of aardmergel. „Marne — zegt het woordenboek van Littré — est un mélange naturel en des proportions variables, de calcaire et d'argile, auxquels se trouve toujours ajouté un peu de sable et qui est

---

[1]) Dit Cartularium bevindt zich op het Rijksarchief te Maastricht. Zie ook: Jos. Habets beknopte geschiedenis der Proostdij Meerssen in de Publ. etc. du Limb. jaargang 1888.

[2]) Ibid, en Sloet, Oork. I. p. 290.

[3]) Cartularium in het Rijksarchief.

propre à amender et à engraisser certaines terres..... Une marnière est une carrière à marne. Le mot marne en wallon mare, Namur manle, en picard marle et merle, haut normand malle ou mâle, en italien marga, en bas-breton marga, irlandais marla, allemand mergel, suédois moergel vient du mot gaulois marga. On le trouve dans Pline".

Dit alles doet ons denken dat te Meerssen de handel in mergel zoo uitgestrekt is geweest, dat zelfs het dorp in de twaalfde eeuw nog naast dien van Marsana of Mersen ook den naam Marna of Marne droeg.

Dit zijn de beschouwingen die wij ons veroorloven over de instortingen, die in 1891 langs den spoorweg van Meersen naar Aken plaats hadden en aanleiding hebben gegeven tot het terugvinden der hierboven beschreven putten.

En nu ten slotte, deze opmerkingen samenvattende, zijn wij van gevoelen, dat de mergelputten bij den Herkenberg ontdekt, hoogstwaarschijnlijk samenhangen met de door ons besproken villa Herkenberg en met den naam, dien Meerssen in oude tijden droeg.

Verscheidene door ons opgenoemde omstandigheden geven aanleiding en reden daartoe. Een vast bewijspunt echter, bestaande bijvoorbeeld in het vinden van Romeinsch vaatwerk en potscherven, glas of arbeidersgereedschappen in die putten, ontbreekt ons geheel en al. In den put, door ons bezocht, werd niets ontdekt, maar er blijven nog verscheidene putten te onderzoeken over. Misschien zal een latere oudheidkundige gelukkiger wezen dan wij. Wij geven dan ook onze inzichten voor 't geen ze zijn: een vingerwijzing voor de onderzoekers in de toekomst. *Zij* zullen de zaak, die wij tot nu toe als eene niet onaannemelijke hypothese beschouwen, waarschijnlijk tot zekerheid brengen.

UIT DE EERSTE DAGEN

DER

ZWIJNDRECHTSCHE BROEDERSCHAP.

BIJDRAGE VAN

H. P. G. QUACK.

In het Augustus-nummer van »de Gids" van dit jaar 1892 plaatste ik een studie, die in enkele kringen eenige belangstelling wekte.

Het was een opstel over de zoogenaamde Zwijndrechtsche Broederschap, en het bevatte een overzicht van de lotgevallen en inzichten der godsdienstige Communisten, die, in de eerste helft onzer eeuw, in enkele dorpen vooral van Zuid-Holland (Zwijndrecht, Puttershoek, Papendrecht en Waddingsveen) en van Utrecht (Polsbroek, Woerden, Mijdrecht) werden aangetroffen.

Ik had over de oprichting dier broederschap, over het voortleven der onderscheidene gemeenten in hare organisatie, en over de uitvaart der laatste gemeenteleden, het één en ander kunnen meêdeelen: berichten geput uit herinneringen, die sommige opmerkers in tijdschrift-artikelen hadden neêrgelegd, uit aan mij gerichte brieven, uit mondelinge mededeelingen, en uit toen juist gedrukte gedenkschriften eener in haar kring vermaarde vrouw der secte, Maria Leer.

Uit dit alles had ik een min of meer samenhangend verhaal pogen samen te stellen, hetwelk het bewijs moest leveren, dat de socialistische stroom, die in de eerste helft onzer XIX^de^ eeuw, wel is waar kalm en vreedzaam, doch zeer merkbaar, door geheel Europa zijn wateren begon te doen ruischen, ook ons land hier en dáár had beroerd. Ik wees er op, dat dit socialisme, waar het in ons land toen tot uitdrukking kwam, geheel en al ontsproot uit een gods-

dienstige opvatting. Het was nog steeds de trek van ons volk, dat, waar het iets sterk voelde, het dit godsdienstig voelde. De aandoeningen, die het hart van het volk merkbaar deden kloppen, waren nog altijd religieuse aandoeningen. Toen de geest van gemeenschap in onzen landpalen hier en dáár een woning zocht, voer hij van zelf in het verblijf eener godsdienstige overtuiging.

Zóó teekende ik mijn beeld der Zwijndrechtsche Broederschap. Toen ik het beeld had afgewerkt en aan het oordeel van het publiek had onderworpen, is men hier en daar nog aan het zoeken gegaan, om nog meer gegevens en detail-trekken te kunnen aanbrengen.

Aldus is in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht een breed *manuscript* gevonden van professor Heringa uit het jaar 1832. Dit lijvig kwarto-schrijfboek bevat door de hand van professor Heringa overgeschreven »opstellen van Stoffel Muller en van Dirk Valk, hoofden van de oorspronkelijk Polsbroeksche afgezonderden, nu in drie afdeelingen verdeeld en gevestigd te Puttershoek, Mijdrecht en Papendrecht, aan mij (Heringa) door laatstgemelden voorganger geleend in de eerste maanden des jaars 1832".

Wij bezitten dus hier de echte authentieke mededeelingen omtrent het eerste optreden der Zwijndrechtsche broederschap, opgemaakt door de leiders zelven.

Ik wenschte één en ander uit dat manuscript u mede te deelen.

Wel ben ik een weinig bang, of ik aan uw waardigheid en vooral aan de waardigheid onzer Akademie te kort doe, wanneer ik deze zaken hier ter sprake breng. Mag ik mijn luidjes, voor 't meerendeel eenvoudige schippers, daglooners, zwavelstokken-venters, gewezen dienstboden, hier in dezen kring wèl binnenleiden? Hebben die zeer eenvoudige kinderen der volksklasse wel iets te doen met een Akademie van Wetenschappen? Zult gij niet uw hoofd schudden en uw wenkbrauwen fronsen, wanneer gij al die religieuse gemoedsbezwaren en theologische mijmerijen moet aanhooren? Ik ben inderdaad huiverig, nu ik mijn taak aandurf. Doch de gedachte versterkt mij, dat het toch waarlijk een stuk volksleven is, dat aldus voor uw oogen wordt

ontrold. Het is niet onbelangrijk, hoe vóór ruim zeventig jaren in enkele dorpen onzer welvarendste provinciën door lieden der zeer kleine burgerij werd gedacht en gedroomd. Gij hebt dikwijls op wandelingen, stel in den omtrek van Leiden of Utrecht, of starend uit uw spoorwegcoupé, op een of ander binnenwater een turfschip zien drijven. Hebt gij u wèl eens afgevraagd, of de man, die dáár zijn vaartuig voortboomde of aan de roerpen zijn pijpje rookte, nog aan iets anders dacht dan aan zijn turven? Welnu, ik kan u een blik geven in het gemoed van dergelijke lieden vóór zeventig jaren. Daarbij komt dan de verrassende bijzonderheid, dat juist die lieden aangegrepen worden door de communistische beweging, die in de eerste helft onzer eeuw geheel Europa beroert. Vindt men het in Frankrijk niet vreemd of ongepast, wanneer telkens en op-nieuw schrijvers en geleerden van zeer goed gehalte de socialistische verschijnselen van het volk vóór en omstreeks het jaar 1830 bestudeeren, en hun resultaten in de »Académie des Sciences Morales" voordragen: — nog in 1887 liet de vader van den tegenwoordigen president van Frankrijk, Hippolyte Carnot, zijn zeer gewaardeerde »Notice" over de Saint-Simonisten aldaar hooren: — zoo worde het mij ten goede gehouden, wanneer ik binnen de wanden van deze aanzienlijke zaal, en voor uw fijn en delicaat gehoor, mijn povere geschiedenis vertel.

Ik roep ten minste al uw toegevendheid in, wanneer het u, bij het eindigen van mijn voordracht, mocht blijken dat ik mij heb vergist, en een te klein onderwerp aan uw luisterende aandacht heb onderworpen.

Ik zal uit den aard der zaak het manuscript van professor Heringa volgen, en zoo weinig mogelijk wijsheid van mij zelven te berde brengen.

Vooraf een enkel woord om ons te orienteeren. Men weet dat deze lieden omstreeks het jaar 1816 een afzonderlijke maatschappij wilden stichten. Hun leiders waren Stoffel Muller de turfschipper uit Puttershoek, de gewezen schout van Waddingsveen Dirk Valk, voorts Arie Goud en

een jonge vrouw, vroeger weesmeisje uit Edam, Maria Leer. Stoffel Muller was vooral aangegrepen, ontroerd en bekeerd door het woord van Paulus: »Uit God, door God en tot God zijn alle dingen." Bij het licht van dat woord had hij een anderen blik op het begrip der zonde gekregen De zonde was opgenomen in Gods wereldplan, bestond naar Gods wil, was een noodzakelijk kwaad, doch leidde tot het heerlijkste doel. In 't algemeen huldigde hij voortaan een mystiek panthëisme. Dirk Valk, van zijn kant, droomde vooral van de naderende verwezenlijking van het Godsrijk op aarde, waarvan Christus de koning zou zijn. Allen wilden nu een samenleving realiseeren naar het model van de eerste Christengemeente te Jerusalem. Zij die geloofden zouden bijéén zijn en alle dingen gemeen hebben. Het bijzonder eigendom zou ophouden. Al wat zij hadden of verkregen zou te zamen ééne bezitting van allen uitmaken. Zij zouden daaruit de goederen uitdeelen aan allen, naar dat elk van noode had. Hun arbeid zou een gemeenschappelijke productie zijn. Hun maaltijd zou een gemeenschappelijke maaltijd wezen. Zij zouden zooveel mogelijk zamen wonen. Aan de feitelijk bestaande burgerlijke maatschappij, die, in hun oogen, uit den Booze was, onttrokken zij zich zooveel doenlijk. Zij sloten hun huwelijken niet bij den ambtenaar van den burgerlijken stand, zij lieten hun kinderen niet bij de geboorte inschrijven in de registers van dien burgerlijken stand, zij wilden niet aan de conscriptie voor den krijgsdienst voldoen. Zij werden spoedig Nieuw-Lichters genoemd, naar het »nieuwe licht" dat in hun midden ontstoken was. Zelven, van hun samenleving sprekende, gewaagden zij van »een gemeenschap der Heiligen." Wij noemen hun kring de Zwijndrechtsche Broederschap, naar de belangrijkste gemeente, die zij later organiseerde. Zij wekten in het begin overal opspraak, vooral onder hun eigen standgenooten. Een verschil van gevoelen, vooral in geloofspunten, slaat onder het lagere volk altijd over tot dadelijkheden. Zij werden dus in 't begin lastig gevallen, beschimpt en mishandeld. Ook de overheid was in den eersten tijd zeer tegen hen en begreep blijkbaar niets van hun standpunt. Daar zij echter

in den meest letterlijken zin — behalve misschien schijnbaar in woorden — het gebod der liefde toepasten, en bereid waren, als zij op den éénen wang geslagen waren, den anderen den aanvaller vóórtehouden, liet men hen, na aanvankelijk eerst hen met kwellingen en opsluitingen in de gevangenis geplaagd te hebben, verder na 1820 met rust. Men zorgde er later voor, van hen geen martelaars te maken, en liet, zeer verstandig, hun samenzijn over aan de inwendige moeielijkheden, waarmede elk gemeenschappelijk huishouden uit den aard der zaak te kampen heeft. Toen zijn dan ook achtereenvolgens die groepen, zonder dat eenige uitwendige stoot van buiten haar trof, van zelven uit elkander gevallen. Er ontstond scheuring onder hen, daar enkele leden — wij noemen vooral Bos, een gewezen heerenknecht uit Amsterdam — tot meer dweepzieke uiterste denkbeelden oversloegen. Een fractie uit hun midden wilde later zelfs de vrouwengemeenschap invoeren. Godsdienstig vertoon huwde zich dan aan zinnelijke neigingen. Men gaf toe aan overspanning. De betrekkelijk meer gezonde (als wij ons zoo uitdrukken mogen) geestdrift van vroeger hield niet stand. De organisatie verliep.

Het manuscript van professor Heringa biedt ons nu echter gegevens uit den eersten tijd der Broederschap, het eerste tijdvak, de dagen der vervolging van de jaren vóór 1820, toen de geestdrift in haar eerste innige warmte zich vertoonde. Ik zal de vrijheid nemen daaruit te putten en uw aandacht bij drie punten bepalen

I Eerst zal ik iets mededeelen over de arrestatie hunner leiders en over hun verschijning vóór den rechter in 1820 :

II. ten tweede zal ik uw aandacht vragen voor een analyse van fragmenten uit een mystiek godsdienstig geschrift, dat Stoffel Muller in 1818 in een zijner gevangenissen opstelde, en zal ik stilstaan bij hun geloofsbelijdenis op enkele sociale punten :

III. en ten derde zal ik, wanneer uw geduld mij niet begeeft, een Klaag- en Boete-rede door hen in die dagen opgesteld u voorlezen, en daaraan enkele opmerkingen vastknoopen.

I.

Wij spreken eerst over de hun aangedane kwellingen en vervolgingen, gedurende de jaren 1817 tot en met 1820.

Vóór ons liggen nu de berichten en verhalen van al de bittere en onaangename bejegingen, die zij in 't begin moesten verduren, toen zij voor het eerst met hun denkbeelden voor den dag kwamen. Zij hebben — zoo als zij zeggen — die mishandelingen, »die hun om der waarheidswille zijn aangedaan," niet opgeteekend, om den menschen dat te verwijten, of als het ware een schuld hun op te leggen, maar om getuigenis te geven van de waarheid. Zij wenschen niemand te beleedigen, maar slechts mede te willen werken om waarheid en recht te helpen handhaven.

Een negental van dergelijke feiten wordt aangevoerd: fragmenten eener eentoonige geschieden is van smaad en lijden.

Duidelijk was het, dat zij ergernis gaven aan het lagere volk, uit welks midden zij waren opgestaan. Dat volk drong de overheid en de politie om integrijpen, en de hand op hen te leggen. — Zóó ging het 3, 4 en 5 Juli 1817 te Puttershoek, waar Stoffel Muller, Maria Leer en Cornelia Groeneveld reeds handtastelijk werden verontrust, en Maria Leer, toen zij van het schip aan wal kwam, door de agenten van politie naar de gevangenis te Dordrecht werd gebracht, daar zij geen papieren had. — Zóó geviel het 17 Februari 1818 te Warmond, waar Stoffel Muller en Maria Leer een bezoek aan een vriend Hendrik van Dijk brachten, en zij dadelijk bij den arm door de politie aan het Warmonderhek uit de gemeente werden gezet. — Soortgelijke bejegeningen ondervonden zij 11 April 1818 te Waddingsveen, waar Dirk Valk, die inmiddels door den ambachtsheer als schout was afgezet en vervangen, door de samenscholende dorpsbevolking werd beschimpt, toen hij met eenige broeders en zusters in zijn huis oefeningen hield. — Ook te Gouda liet men hen niet met rust. Toen twee hunner, Cornelis Verdoes en Adrianus Verstraten, den 22sten Juni 1818 dáár op straat gingen, werden zij met steenen gegooid en vervolgens opgebracht. — Inmid-

dels was Stoffel Muller met Arie Goud en Maria Leer reeds in April 1818 te Gouda gevangen gezet, omdat zij deel hadden genomen aan die samenkomsten bij Valk aan huis. In de verhalen over die gevangenschap komen brieven voor, die Stoffel Muller, bijv. op 24 April 1818, schreef aan den commissaris van politie te Gouda »opdat een ieder, en dus ook hij, zich daarnaar overeenkomstig Gods wil zou kunnen gedragen". De aanhef van den brief zou dezen dienaar van het gerecht uit den aard niet zachter stemmen. Het was een zonderlinge bede om toegevend gehoor. Het luidde aldus: »aan den goddeloozen man, hij zij wie hij zij, die bewerkt heeft of nog bewerkt, dat ik en mijne broeders en zusters zóó mishandeld word, vrede en zaligheid." In een tweeden brief wordt nog nader ontvouwd »hoe de waarheid gevangen wordt gezet, de leugen daarentegen met eere wordt bekleed," »hoe het rijk van gerechtigheid, vrede en waarheid" als met de voeten wordt getreden. Reeds van uit de gevangenis te Gouda schreef Stoffel Muller brieven aan den procureur-generaal en den officier van justitie, maar vooral 1 Mei 1818 een brief aan den koning, die vrij opmerkelijk is. Niet onaardig is de stelling, die de schipper neemt tegenover den koning. De brief luidt aan het slot aldus:

Indien het Gods wil is, wenschten wij u wel mondeling te spreken, o Koning! dewijl wij zaken van het hoogste belang aan u, o Vorst! wegens den Godsdienst, te zeggen hebben, zeer dienstig voor het behoud van u en uw Vorstelijk Huis en voor de geheele wereld die in het booze ligt. Want het wankelt al wat zeker is, omdat er buiten het fondament gebouwd wordt. Er is geen regte Godskennis; en dat is het eeuwige leven: dat wij U kennen den éénigen waarachtigen God, en Jezus Christus dien Gij gezonden hebt, zegt Jezus. Het moet zijn: *uit Hem, door Hem, en tot Hem zijn alle dingen.* Dan zouden die dingen, die op zich zelven beschouwd goed zijn, waarlijk heerlijk zijn, daar zij, zonder dat, hinderlijk, ja kwaad zijn: en dingen, die kwaad zijn, zouden dan gestuit, ja ophouden te zijn. God, de God uws vaders, die hem uit allen nood verlost heeft, geve u wijsheid, die den verstandigen naar boven leidt, om Hem te kennen, die ook uw God is, hoewel Hem niet regt kennende; die u bij uwe regterhand gevat heeft, dat zigtbaar is in de leiding zijner Voorzienigheid met u en uws vaders gantsche huis; en nu is de tijd om

verder acht te geven op Zijn bestuur, zelfs in dit geschrift. Laat het niet klein zijn in uwe oogen. Want God vernedert die hoog van ooge zijn, maar den nederigen geeft Hij zijne genade. 't Is niet buiten Hem; want zonder Zijnen wil valt er geen hair van ons hoofd, noch geen muschje op de aarde. Veracht den dag der kleine dingen niet; want Hij wil er groote door uitwerken, opdat het blijken zoude dat de sterkte Godes is. Gedenk aan de ordonnantiën van Koning Jezus; indien gij niet wordt gelijk een kindeken, gij kunt in Gods koningrijk niet ingaan; en die zeide: laat de kinderkens tot mij komen, want derzulken is het Koningrijk. Indien uw oog eenvoudig is, zoo zal uw geheele ligchaam eenvoudig zijn. Ontvang dan deze letteren alzoo als van een kindeken in het Koningrijk Gods! eenvoudig, maar oprecht en in waarheid uw liefhebbende broeder in den Heere, den God der gantsche aarde, voor Welken ik op heden sta. Hoor Hem, die uwe ziele liefheeft; verloochen u zelven; neem uw kruis op en volg Hem na en het zal u wèl gaan. Wee hen, die naar Egypte aftrekken om hulp, want die voor de vreeze zal vlieden, zal in den kuil vallen: en wie uit den kuil opklimt, zal in den strik vallen. Mijne hartelijke wensch en bede is voor u ten goede, en alle uwe betrekkingen, Heil en Zegen.

— Toen Stoffel Muller en de zijnen uit de gevangenis te Gouda vrijkwamen, waren zij weder naar Waddingsveen bij Valk gegaan. Doch, na een korten poos, werden zij ook dáár, Augustus 1818, het dorp uitgezet. Wederom wendde Muller zich tot den koning, met de vraag: »zijn wij vogelvrij?" — Doch de mishandelingen hielden niet op. Toen Dirk Valk met vrouw en dochter benevens een vriend, Teunis van den Broek, op 9 November 1819 te Leiden een bezoek brachten aan Fokker Veenstra, aldaar woonachtig, kwam een dienaar der justitie hun aanzeggen, om onmiddellijk met hem mede te gaan naar den officier van justitie, de heer J. Verschuur. Deze behandelde hen ruw, beleedigde hen: »je hoer staat dáár", zeide hij tegen Valk, aldus Valks vrouw aanduidende, die in de gang stond: en liet hen voorts de stad uitzetten. — Overal verjaagd, en nergens den kost kunnende verdienen, was een deel der broeders en zusters te Polsbroekerdam in een boerderij van Dirk Schenkel neêrgestreken, welke boerderij zij hadden gehuurd. Dáár waren zij een zwavelstokken-neering begonnen. Doch ook dáár werden zij lastig gevallen. Arie Goud en Cornelis

Groeneveld waren 11 November 1818 uitgegaan, om met een kruiwagen voor Dirk Schenkel gekapt brandhout te halen: zij werden aangehouden en naar Utrecht gebracht, waar zij gevangen werden gezet.

Weldra, toen in Juli 1820 Dirk Schenkel zijn huis had verkocht, werd het hun onmogelijk gemaakt dáár te blijven. De nieuwe eigenaar (Pieter Verwaal) wilde de woning hun wel tijdelijk verhuren, maar het gemeentebestuur van Polsbroekerdam belette het hem.

Zóó, door den nood gedreven, verkochten zij hun bedden en wat zij nog hadden, en schaften zij zich voor dat geld een schuit aan, een bovenlandsche aak, op welk vaartuig, dat nu voor hen, hun vrouwen en kinderen tot verblijf moest dienen, zij in de richting van Dordrecht stevenden. Aldaar dachten zij wat geld te kunnen verdienen, door aan de Krap bij 's Gravendeel struiken te rooien, die boven 't water uitstaken.

Terwijl zij aan dat werk bezig waren, had nu het voorval plaats, dat het laatste hunner droeve kwellingen zou zijn, en dat aanleiding gaf tot de behandeling hunner zaak voor den correctioneelen rechter te Dordrecht. De bejegening, die zij toen van de zijde van het Openbaar Ministerie te verduren hadden, teekent vooral den tijd en den indruk, dien zij op hun omgeving maakten. Men kan zeggen, dat werkelijk twee wereldbeschouwingen toen met elkander in botsing kwamen. De gewone dagelijksche maatschappij begreep niet wat die lieden bedoelden en pastte de regels, welke in de dagelijksche orde van zaken thuis behoorden, hard op deze lieden toe. Doch deze lieden hadden zich juist buiten de gewone regelen der bezige maatschappij geplaatst, en droegen, als echte geestdrijvers, een ideaal van een heerlijker maatschappij in hun brein en gemoed. Van uit dat ideaal spraken en getuigden zij. Over en weder verstond men elkander niet. Het werd een schok van twee sfeeren van denkbeelden. Zij meenden als gezalfden van den Heer te spreken: en de politie en de justitie pakten hen op als landloopers. Zij meenden, toen de overheid hen tot burgelijke plichtsbetrachting aanmaande, het recht te hebben ook de overheid te wijzen op

idëeele plichten en geboden: en de overheid zette hen in den kerker wegens beleeding der gestelde machten. Het anders vulgaire en banale incident der aanhouding van lieden, die men van landlooperij verdenkt, krijgt door de ideeën, welke die zoogenaamde vagebonden vertegenwoordigen, een ongewoon en diep perspectief. Hun veroordeeling tot een gevangenis-straf van zes jaren is nog iets anders dan de veroordeeling van gewone beschuldigden. Het is daarom niet onbelangrijk na te gaan, hoe zij zelven deze gebeurtenis met al de kleine feiten, die zich daarom groepeerden, beschouwden en opvatteden. Nu bezitten wij in de excerpten van professor Heringa daarover een door hen eigenhandig opgesteld relaas. Het is de copie van een memorie, waarmede zij bij het gerechtshof te 's Gravenhage in appèl kwamen van het vonnis der Dordrechtsche rechtbank. Wij nemen de vrijheid dit stuk van 26 September 1820 u voor te lezen.

Copie van de Memorie of Getuigenis der waarheid, door S. Muller, D. Valk, Maria Leer, Ary Goud, Helena van der Gijp en Kaatje Bender, als appellanten aan de Raden van 't Hoog Geregtshof, in 's Gravenhage, op den 26sten September 1820 ingediend.

Aan de Raden van het Hoog Geregtshof in 's Gravenhage.

In naam van Hem, uit Wien, door en tot Wien alle dingen zijn. Hem zij de heerlijkheid, magt en majesteit in alle eeuwigheid! Amen!

Vrede en Zaligheid aan hen, die dit lezen en de waarheid verstaan!

De mede ondergeteekende, Dirk Valk, gewezen Schout en Secretaris der Gemeente Waddingsveen, gedurende January 1815 tot en met Maart 1817 ingesloten,

Geeft bij deze te kennen, dat de almagtige God van hemel en aarde hem in den tijd, dat hij bovengemelde functie waarnam, heeft believen te bekeeren van een naam-Kristendom tot een dadelijk, of anders van een kind des duivels tot een kind van den levenden God: en dat wel zóódanig, dat hij door de goddelijke kracht is genoodzaakt geworden, om zijn leven te moeten gaan inrigten naar het voorschrift en de leer van Jezus, beschreven door de heilige Evangelisten en Apostelen, gelijk de eerste Kristenen en geloovigen, te lezen in de Handellingen der Apostelen, hoofdstuk 2: 41 tot 't einde, waar geschreven staat: „die dan zijn woord gaarne aannamen ....., zalig wierden". En het 4e hoofdstuk, van vers 31—35: daar leest

men als volgt, „Ende als zij gebeden hadden..... van noode hadden".

Met de navolgende personen, dewelke de Heere allen, in eene meerdere en mindere mate, met zijn licht heeft believen te begunstigen, namelijk: STOFFEL MULLER als den oudsten broeder, gedomicilieerd te Puttershoek: MARIA LEER te Amsterdam: ARIJ GOUD, te Puttershoek: SARA WULFSE, thans woonende te Puttershoek: KLAAS DAVIDS met zijne huisvrouw AAGJE BLOMHOF, wonende te Noordwaddingsveen: CORNELIS VERDOES met zijne vrouw GEERTRUY VERSLUYS, gedomicilieerd te Noordwaddingsveen: CORNELIS GROENEVELD met zijn vrouw DIRKJE KROES, te Noordwaddingsveen: MACHIEL HOGERVORST, te Noordwaddingsveen: en DIRK VALK met zijne vrouw HELENA VAN DER GLIP en deszelfs dochter: benevens GERRETJE FRUIJT, dienstmeid van gemelden DIRK VALK: dewelke allen gezamentlijk uitmaken eene Christelijke Broeder-gemeente, die de Heere God daar is beginnen te stichten, met hun dadelijk het geloof, door de liefde werkzaam, te doen betrachten, zoodat zij nu niet meer bloote naam-Kristenen, maar levende leden van Kristus zijn geworden.

Dan, nadat zij allen vooraf vele bespottingen, en sommige hunner grove mishandelingen hadden moeten ondergaan, hebben de menschen, die tot het Antikristische of Rijk der duisternis behooren, hen zoodanig door de vijandschap (die de natuurlijke onwedergeborene mensch tegen de waarheid en het Rijk des lichts heeft, gelijk door alle tijden, van Adam af tot nu toe geblekeu is; ja 't welk God gezegd heeft: „ik zal vijandschap zetten enz.") op eene geheel ontmenschte wijze mishandeld, dat ze hen allen hebben gelasterd, geslagen, gedeeltelijk van hunne goederen beroofd, het huis van gemelden Dirk Valk bestormd en sommigen hunner in de gevangenis geworpen te Waddingsveen eerst, namelijk Arie Goud, Dirk Valk, Stoffel Muller, Maria Leer en Saartje Wulfse voornoemd: — alwaar de menschen, onder het bestuur van Waddingsveen en Bloemendaal, in de gevangenis Stoffel Muller 39 of 49 stokslagen hebben gegeven, zoodat, de veldwachter den stok aan stukken slaande, zijne rug en armen bont en blaauw waren, terwijl hij op zijne knieën voor hen was biddende; en waarvan de voornaamste aanvoerder was Leendert van Rijn, van beroep korenmolenaar, wonende te Bloemendaal, assessor dier gemeente.

Na aldaar drie dagen te hebben gezeten, hebben zij ons uit elkander gedreven, en Dirk Valk verboden eenig mensch bij hem in huis te ontvangen: hetwelk hij van Gods-wege niet heeft kunnen gehoorzamen. Zoodat zij kort daarna Stoffel Muller en Maria Leer, Arij Goud en Sara Wulfse weder bij voornoemden Dirk Valk uit den huize hebben gehaald en geboeid naar 't Gijzelhuis te Gouda getransporteerd onder directie van gemelden van Rijn; en alwaar zij 13 weeken als misdadigers zijn behandeld en weder ontslagen, zonder hen eens te hebben verhoord; tegen welken handel Stoffel Muller in

de gevangenis heeft geprotesteerd met brieven aan de onderscheidene regtbanken, ook aan den Procureur-Generaal; met brieven aan de predikanten en aan den Koning der Nederlanden, door den cipier van de gevangenis aan den commissaris, Bode genaamd, te Gouda laten bezorgen, met verzoek dezelve te bezorgen, daar en waar zij behoorden. (In dien tusschen-tijd hebben de menschen niet opgehouden Dirk Valk met zijne overige Broeders en Zusters te vervolgen, ja zelfs zóó, dat zij eenen Broeder met name Teunis van den Broek, wonende te Rotterdam, hebben trachten te verzuipen, zoo zij dit noemden, hem dadelijk in 't water gooiden en met slijk overladden). — Nadat laatstgenoemde gevangenen uit de gevangenis te Gouda ontslagen waren, hebben wij de geschriften en kopiën van de brieven, door meergenoemden Stoffel Muller gesteld, eigenhandig op aanwijzing van den Koning, uit de kerk komende, aan zijn rekwestmeester gegeven, Hem, den Koning verzoekende, ons in dezen regt te doen ervaren, ofte ons, indien wij schuldig bevonden werden, te straffen.

Dan, daarop tot heden nog geen antwoord bekomen hebbende, heeft dit veroorzaakt, dat het gemeen zich een regt schijnt aangematigd te hebben om ons te blijven vervolgen, als of *wij Vogelvrij* verklaard waren, en ons allen van onze woonplaats verdreven hebbende (except Klaas Davids met zijne vrouw en Machiel Hogervorst), zoodat wij genooddrongen zijn geweest, ons te begeven, dáár, waar wij het minste vervolgd werden; en welke plaats ons de Heere bereidde bij eenen vriend en broeder, met name DIRK SCHENKEL *te Polsbroekerdam*, drie uren boven Gouda, alwaar wij dan gezamentlijk hebben gewoond, verteerende intusschen onze overgelatene goederen, en vervolgens met zwavelstok maken den kost winnende, tot in 't begin der maand July 1820: als hebbende intusschen genoemde Dirk Schenkel zijn huis verkocht, en wilden wij daarna het vóórvertrek huren van den tegenwoordigen eigenaar Pieter Verwaal, tot dat onze zaak door den Koning beslist was; — dan, deze man dit gaarne willende doen, is daarin belet door de regeering van Polsbroekerdam, zoodat wij eindelijk door den nood gedreven waren onze bedden te verkopen, om ons *een schuit en vaartuig* tot verblijf voor ons, onze vrouwen en kinderen aan te schaffen, tot dat wij huizen konden bekomen en ons eene veilige woonplaats door den Koning zoude zijn aangewezen, alwaar wij vrijheid hadden om onzen Kristelijken Godsdienst in de waarheid, naar 't Evangelie, onder eene Kristelijke bescherming en Burgerlijke wetten, onverhinderd uit te oefenen; hetzij men ons afzonderlijk of bij elkanderen late woonen en waarom wij den Koning verzocht hebben (en tot heden nog geen antwoord op bekomen hebben) door de vervolgingen ons aangedaan, hoewel wij ongaarne verre van elkander zouden zijn gescheiden, ten einde *de Gemeenschap der Heiligen* te kunnen oefenen. Ook kunnen wij geene wetten gehoorzamen, die tegen Gods getuigenis aanloopen maar willen

ons in alles onderwerpen, wat niet strijdt tegen Gods geregtigheid, in den bijbel geopenbaard. Ja zelfs, al wilde men ons in *Frederiksoord* eene plaats aanwijzen om te woonen, behoudens onze Kristelijke vrijheid, om van God en goddelijke zaken te spreken, naar dat licht dat God ons geeft.

Zoodat wij dan een bovenlandsche aak gekocht hebben en alzoo den 13den of 14den July 1820 van Polsbroekerdam daarmede vertrokken zijn naar de *Krap* bij 's Gravendeel, om op een zeker eiland aldaar struiken te rooijen, waartoe wij van den opziender permissie hadden, om alzoo met onze handen de nooddruftigheden dezes levens ons te verschaffen.

Dan, aldaar eenige dagen, 6 of 7 met gemelde aak gelegen hebbende, zijn er van tijd eenige vaartuigen met menschen naar ons gekomen, dewelke wij alle met liefde ontvangen hebben, en aan hen, die begeerig waren naar de reden van zoodanig eene levenswijze, behoorlijk verslag gevende: daarbij aantoonende, dat het gansche menschelijke geslacht thans in de duisternisse als in een helder licht wandelde: dat alle menschen de wet, om God boven-al en hnnne naasten als zichzelven lief te moeten hebben, verlaten hebben: en dat een ieder thans met gierigheid maar voor zijn eigen huis gierde: en dat alle menschen, die zóó handelen, noodwendig daarin zullen omkomen: want dat geene hoorders der wet zullen geregtvaardigd worden: en dat een werkdadig geloof alleen den mensch kan gelukkig maken, en een mond- of dood geloof daarentegen den mensch ongelukkig maakt en naar de hel sleept: en dat een iegelijk die niet blijft, om dat te doen, van God vervloekt is: dat allen die het zwaard nemen er door vergaan zullen, gelijk Jezus zegt: dat Jezus, de Apostelen en alle heilige martelaren, door lijden en geestelijke wapenen, door bidden en verdragen, door te zegenen die vloeken, hebben God gehoorzaamd, gestreden en overwonnen: dat het zwaard, in eene wereldsche magt niet goed gebruikt, het tegen- of antikristische rijk uitmaakt: en dat zij, die daar vóór, of dat aanbidden, om werelds voordeel, eer en aanzien, valsche Profeten en Leeraren zijn, die in hun eigen naam komen: waartegen Jezus waarschuwt. En dat alzóó, alle menschen, door de oude slang, den Duivel, de eigenliefde, hun vleeschelijk verstand, en waan der reden misleid worden; waardoor zij zeggen: dat is mijn goed, dat heb ik gedaan: 't welk de leugen en het merkteeken van het Beest is, waarvoor alle menschen onder schijn van Godsdienst buigen. God is wettig Heer en Eigenaar van alles, en wij zijn niet bekwaam iets goeds als uit ons zelven te denken, maar alle onze bekwaamheden zijn uit God: en van Hem komen alle goede giften en volmaakte gaven; dat is waarheid. En dat wij zóó, als goede rentmeesters, Gods goed moeten gebruiken, om het regtvaardig oordeel van God te kunnen verwachten in den dag Zijner toekomst,

die een ieder vergelden zal naar zijne werken, zonder onderscheid. En dat wij nu van die duisternis (daar wij met andere menschen eertijds in gelijk waren en leefden, doende door de onwetendheid den wil van onze gedachten) nú tot God bekeerd waren, en de menschen van Godswege als onze naasten moesten aanzeggen, dat zij, op dien weg voortgaande, goddeloos zijn, en dat het den goddeloozen kwalijk zal gaan: maar als zij willen leven, zoo als Jezus gebiedt (gelijk wij trachten te doen), zij dan geregtvaardigd zullen worden, en dat het den regtvaardigen wel zal gaan.

Op dien voet getuigen wij tegen de menschen van de waarheid, dat wij als Kristenen, uit de liefde, naar het Evangelie, verpligt zijn aan alle menschen, zonder onderscheid: „Zegt den goddeloozen, het zal hem kwalijk gaan": zonder rang of ambten daardoor te kwetsen; dewijl het getuigenis niet tegen de ambten, maar tegen de overtreding is ingerigt, sprekende alzoo de waarheid uit een rein hart en goede conscientie en een ongeveinsd geloof, naar het voorbeeld van onzen Meester, tot behoudenis der menschen en geenszins om te beleedigen; edoch niemand ontziende; den persoon niet aannemende, maar vrij de taal van ons hart sprekende, in de tegenwoordigheid Gods, houdende eene goede conscientie voor God en de menschen, zonder iemand te vleijen of een kwaad hart toe te dragen, en dienende zóó, naar het voorbeeld van de Profeten, van onzen Heer, en van zijne Apostelen, in den gemoede den God en Vader van onzen Heer Jezus Christus, wien alléén toekomt alle lof en heerlijkheid tot in eeuwigheid. En zóó zeggen wij dan van de goddeloosheid en het kwaad dat 't vervloekt is; en van de waarheid en het goed, dat het van God gezegend is; en beschuldigen en beleedigen niemand; ja: wij bidden voor onze grootste vijanden, omdat wij weten, dat zij van den vijand overheerscht zijn en daarvan moeten verlost worden. Daarom leerde Jezus zijne Discipelen bidden: verlos ons van den booze! en zeide: hebt uwe vijanden lief! Nu liefhebben en beleedigen (dat is vloeken) kan immers niet zamen gaan: maar de duivel, de hoogmoed in den mensch, meent altijd dat hij beleedigd wordt, als er waarheid tegen hem en van hem getuigd wordt.

Nu, zóó hebben wij dan doorgaans, aldaar liggende in de Krap met de aak, tegen de menschen getuigd, tot op Maandag den 24sten July 1820, toen kwamen er twee menschen bij ons in de aak, arbeiders, die met ons op datzelfde eiland aan de kade werkten. Zij zeiden van de Mijlse kermis te komen, vloekende en razende, pochten zij op hun kermis-houden; waarover Stoffel Muller voormeld hen in de liefde bestrafte, zeggende, dat zij gelukkiger zouden geweest zijn, indien zij het geld, dat zij verkwist hadden, den armen hadden gegeven, en dat zij, zóó voortgaande en zich niet bekeerende, zekerlijk naar de hel moesten. Daarop wierden zij boos en één hunner zeide,

ons van nacht te zullen laten verzuipen; dat zeer makkelijk te doen was, met een gat in het vaartuig te booren, terwijl wij sliepen. Stoffel Muller zeide, dat hij verpligt was van zulke bedreiging aan den regter aan te geven, tot den man zijn geluk, om hem in zijne goddeloosheid te stuiten. Daarna gingen zij heen en wij gingen ook ieder aan ons werk tot na den middag; en met hoog water niet kunnende werken, kwamen er weder onderscheiden schuitjes, waarbij ook was, zoo men zeide, de onder- of substituut-officier Gevaerts, een dienaar Aart Groeneveld, Saliekroep de klerk van gemelden subst.-officier en nog een ander persoon, die ons daarna met het schuitje van gemelden officier naar s'Gravendeel roeide, met name ons onbekend.

Intusschen kwam gemelde arbeider, dien Stoffel Muller vermaand en bestraft had, ook weder bij ons aan boord en vroeg aan Dirk Valk, of hij zijn pijp aan mogt steken: hem antwoordende: „ja mijn vriend! en hem tevens vragende, of hij zich aan die booze voornemens en uitdrukkingen van s'morgens hield, om ons te laten verzuipen! dat ik dan in de gelegenheid zoude zijn om daarvan kennis te geven". Hetwelk de gemelde subst.-officier Gevaerts, met de genoemde personen bij hem in het schuitje, hoorden, als liggende met zijn schuitje, vóór, tegen ons vaartuig, als Dirk Valk met den arbeider was sprekende: komende gem. officier kort daarna ook vóór in ons vaartuig; en dewelke op die gezegdens zeide: *„het zoude weldadig zijn, als ze jelui lieten verzuipen"*; — 't welk opgemelde personen, bij den officier zijnde, indien zij de waarheid willen zeggen, kunnen getuigen, benevens vele andere menschen, ons allen onbekend, uitgenomen Antonie Valk, broeder van Dirk Valk en... van Kuijk, wonende te Zwijndrecht. Ook kunnen de navolgende personen, die met ons in de aak of 't vaartuig waren, getuigen, namelijk Cornelis Verdoes, Adrianus Verstraten, Gerritje Fruijt, Gerrit Timmerman en Maria Anna Raboult. (— Ik bid u! overweegt nu zulke uitdrukkingen eens van een man, die het zwaard als Gods dienaresse, den goeden tot bescherming en den kwaden tot straffe, moet gebruiken, en dat, in het bijzijn van den man, die zulks gezegd had en veel meer andere menschen. Ik vraag aan elk onpartijdigen waarheidminnaar, of dat niet is de Justitie met voeten treden, het regt krachteloos maken en den goddeloozen het zwaard in de handen geven?—) Nu, op die uitdrukking, en van dezelve, zeide Stoffel Muller: *weet gij wel, man! dat het schrikkelijk goddeloos is, dat te zeggen*: „het zoude weldadig zijn jelui te laten verzuipen"? doch daarop ontkende hij vol-uit gezegd te hebben van te verzuipen: maar zeggende, dat hij alleen gezegd had: het zoude weldadig zijn (hoewel dat hetzelfde is, als een antwoord op de gezegdens van gemelden arbeider in het gesprek van Dirk Valk met hem): zoo getuigen wij, dat het eerste gezegde waarheid is, en de God van hemel en aarde zal het bevestigen. Wijders heeft Stoffel Muller gezegd: „gij zijt vervloekt Goddeloos Man! en als gij

u niet bekeerd, moet gij naar de hel"! dat van alle de overige broeders en zusters met „Amen"! is bevestigd. — Hij zeide daarop: „Zult gij zwijgen tegen den Officier"; meenende zeker, dat zijne kwaliteit hem permitteerde tegen God te zondigen; maar Stoffel Muller zeide: daarom niet te geven, wetende tegen hem niet in kwaliteit als officier, maar als overtreder van Gods wetten, waarop met den vloek in Gods getuigenis gedreigd wordt, te spreken; en hem, in Gods naam en op Gods bevel, tot zijn geluk dat te doen hooren. — En wie nu naar waarheid oordeelen wil en kan, zal duidelijk genoeg zien, dat hier geene beleediging heeft plaats gehad, als zijnde ons getuigenis niet tegen het ambt, als officier, maar tegen een misdadig mensch, die de wetten van God schendt, met te zeggen: het zoude weldadig zijn, dat ze jelui lieten verzuipen: tegen het gebod, gij zult niet doodslaan! en tegen het getuigenis van Jezus, doet een ander zooals Gij zelf wenscht gedaan te worden! En wie ziet niet, dat die man zijne magt als officier hier misbruikt tegen menschen, die hem, in plaats van kwaad goed gedaan hebben, met hem te herinneren aan zijne misstappen en, door vermaningen en bestraffing, als een vuurbrand uit het vuur te rukken. Hij behoorde als David, die grooter in kwaliteit was dan hij, te zeggen: de regtvaardige sla mij, en het zal weldadig zijn, ja, zijne bestraffingen zullen als olie op mijn hoofd wezen. En wie toch ziet niet, dat deze man gelijk is aan hen die strikken leggen in de poorten desgenen die bestraft? die een mensch schuldig maken om een woord, daar zij niet schuldig zijn, en zóó den rechtvaardigen verdrijven in het woeste. — Hij dan, meenende nú reden genoeg te hebben, onder schijn van regt, ons te kunnen verdrukken, zeide: *„pak hem*, namelijk Stoffel Muller, *in naam van de Justitie maar mede"!* Dirk Valk zeide: „dat is mijn broeder, en al wat hij getuigd heeft, getuig ik ook; en het is vervloekt goddeloos". De substituut-officier gebood nu ook, dat hij in zijn schuitje zoude komen; 't welk hij deed. Wijders, zoekende de substituut-officier uit dien vijandigen geest door strikvragen ons te misleiden, en zeggende: *dan is de Koning ook goddeloos*: wij zeiden, als de Koning en alle menschen zóó doen, dat het dan ook vervloekt goddeloos is; niet sprekende van de kwaliteit des persoons, maar van de goddeloosheid; en die is immers van alle menschen, zonder onderscheid, bij en van God vervloekt!

Vervolgens hebben zij ons, als misdadigers naar het gijzelhuis te Dordrecht getransporteerd; en des anderen daags hebben zij de andere personen uit de aak gehaald; die allen met ons op dienzelfden grond hebben getuigd van de waarheid; benevens onze goederen in arrest genomen en het gereedschap, dat wij geleend hadden om struiken te rooijen. — Stoffel Muller en Dirk Valk werden den eersten avond gebragt in eene gevangenis, daar zij licht hadden; en daaruit werd des anderen daags Stoffel Muller gehaald en voor den hoofdofficier Vrijthof en substituut-officier Gevaerts en nog twee andere

menschen (hem onbekend) gesteld. Gevaerts zeide tegen Stoffel Muller, hier is uw regter: waarop Muller zeide: *„God zal u rigten"*. Vrijthoff zeide daarop, met een toornig gelaat, tegen den cipier: „breng hem boven alleen"! — Daags daaraanvolgende wierden wij allen bij de goederen, die zij op het stads- of Gijzelhuis hadden laten brengen, geroepen, om ieder zijn goed, zoo zij zeiden, uit te zoeken: waarop voornoemde Muller en Valk zeiden, het is *Gods goed* en alleen in zoo verre het onze, om, naar Gods wet, het gebruik er van te nemen. Muller zijn verschooning en een Bijbel willende nemen, zeide: *„wat zouden die menschen beschaamd worden als zij ons kenden"!* en oogenblikkelijk moesten Valk en Muller, op het zeggen van Vrijthoff (terwijl Gevaerts de substituut-officier zeide: „wij zullen u wel een paar jaar laten zitten") naar een donker dievengat, zonder Bijbel, zonder verschooning en eene geheele verontwaardiging: houdende ons zóó zitten, zonder iets te bezorgen om onze zaak den regter bekend te doen worden; en werden alzoo met ons zevenen gezet: namelijk Stoffel Muller, Dirk Valk, Arie Goud, Gerrit Timmermans, Maria Leer, Helena van der Gijp en Kaatje Bender: en de overigen met name Cornelis Groeneveld, zijne huisvrouw Dirkje Kroes en vier kinderen, Cornelis Verdoes, Gerritje Fruijt, Adrianus Verstraten met zijne twee kinderen. en Maria Anna Raboult, na één of twee dagen weder losgelaten; (doch welke laatstgemelden benevens Gerrit Timmermans, sedert ruim een half jaar bedelnaakt bij de broederschaar te Polsbroekerdam zijn gekomen, en Adrianus Verstraten, aldaar werkende en met ons vereenigd zijnde, met ons medegegaan, en Kaatje Bender is ook sedert een groot jaar bij de broeders te Polsbroekerdam gekomen).

Daarna zijn wij Stoffel Muller, Maria Leer, Arie Goud, Kaatje Bender, Dirk Valk en Helena van der Gijp, door den deurwaarder gedagvaard, als zich *te hebben schuldig gemaakt aan landloopery en beledigende uitdrukkingen tegen den Officier van Justitie en Z. M. den Koning*, om op Vrijdag den 4den Aug. 1820 voor de correctioneele Regtbank te compareeren, alwaar zij ons geboeid naar toe bragten, en vervolgens, zonder dat wij door den regter van instructie verhoord waren, op een goddeloos Proces-Verbaal door den substituut-officier uit dien vijandigen geest gedresseerd (als hebbende onze tegenpartij intusschen gelegenheid, om de verstanden met vóóroordeelen en leugens tegen ons te vervullen) en enkel leugens inhoudende, en door vier getuigen (waarvan ik er maar één, naar mijn beste weten, heb gezien, toen ik Dirk Valk en Stoffel Mnller, op Maandag den 24sten July 1820 gevangen zijn genomen:) met eede bevestigd dat het waarheid was: — namelijk den inhoud van het Proces-Verbaal, hetwelk wij in naam van God, die regt doen zal, verklaren, dat wel eenige woorden, wat de letter aangaat, waar is, maar de geest geheel en al leugen is: — tegen ons voort hebben geprocedeerd,

en alzoo in eene gevangenis-straf voor twee jaren hebben gecomdemneerd met de kosten enz. En omdat men ons niet vooraf gehoord had en buiten de gelegenheid gesteld, om den regter met onze zaak bekend te maken, hebben wij openlijk gezegd: dat het onwaarheid en onregt was, wat men ons aandeedt, zeggende, dat de substituut-officier schuldig was. Daarna heeft de regter gezegd, dat wij zouden zwijgen en straks gelegenheid zouden krijgen om te spreken, en hetwelk aldus is geschied, dat na het vonnissen ons, één voor één, afgevraagd werd, of hij wat in te brengen had; en willende alstoen een verslag van den toedragt der zaken geven, en het ware *hoe*, waarop men tegen ons procedeerde, ontdekken, eerst S. Muller, en vervolgens de één na de ander; maar aan niemand onzer is gelegenheid gegeven zulks behoorlijk te doen: zeggende de regter, toen wij aan 't spreken waren: *„brengt ze maar weg!"* onder het wegbrengen heeft Dirk Valk gezegd: *„Gij doet ons onregt aan, en ik daag u voor de vierschaar van God mijn Vader en die zal u regt doen"*; en tegen de dienaars die hem wilden doen zwijgen, zeide hij: *„voor God wil ik zwijgen"*; hebbende zich alzoo een geruimen tijd bezig gehouden, zonder het wezen der zaken te onderzoeken.

Intusschen hebben wij gezegd te protesteeren en te appelleeren alzoo het alles onregt was wat men ons aandeed; aangezien wij ons nooit of nimmer aan landlooperij of beleediging van Koning, Justitie of iemand schuldig hebben gemaakt; maar integendeel, uit liefde tot 's menschen geluk, de waarheid getuigd of gesproken.

Daarna hebben zij ons weder naar de Gijzelplaats geboeid getransporteerd; vervolgens zijn weder, tegen den 11den Augustus daaraanvolgenden gedagvaard geworden: Dirk Valk, Stoffel Muller en Maria Leer, als zich te hebben schuldig gemaakt, in de vorige teregtzitting, aan beleedigende uitdrukkingen tegen de Regters en den Officier van Justitie; en hebben ons daar vrij naar toe gebragt. Alvorens wij voor de regtbank zijn gekomen, heeft de President der rechtbank, JANSON, ons allen bij zich doen komen: en, nadat wij hem eenige inlichting van het gantsche gedrag onzer zaak, namelijk van het begin van den substituut-officier af, waarop het geheele proces rust, hadden kunnen geven, en hem betuigden, dat wij den strijd niet hebben tegen vleesch en bloed, maar tegen de geestelijke boosheden in de lucht: tegen den oversten der magten des luchts, die nu heerscht in de kinderen die ongehoorzaam zijn: heeft hij ons verzocht te zwijgen tot dat de Regtbank afgedaan had, en dat ons dan de gelegenheid zoude gegeven worden te spreken, en dat wij immers konden appelleeren. Voor de Regtbank gecompareerd zijnde, hebben zij ons alweder op dien voet gevonnisd voor 4 jaar in de gevangenis: daarna heeft de President ons gevraagd; en wij hebben gezegd dat al het tegen ons geprocedeerde, door misleiding van den substituut-officier, abusief was, en dat wij allen tegen den geheelen handel ons aangedaan

protesteeren en appelleeren, en dat wij vermeenden niet te zijn voor onzen competenten regter: indien onze getuigenis eenige correctie verdiende, dat wij alsdan behoorden gebragt te worden voor Godgeleerden of het Ministerie van Eeredienst. Wij hebben gevraagd om de noodige schrijfbehoeftens en eene plaats waar men konde schrijven of ten minste genoegzaam licht had, met eene copie uit 't Proces-verbaal en den Bijbel, die ons de substituut-officier had laten afnemen, met bijvoeging: „ik zal wel maken dat uw lezen en bidden ophoudt", of soortgelijke uitdrukkingen. (De Bijbel is ons wedergegeven: het copie uit het Proces-verbaal niet: met groote moeite drie vellen papier: de overige heeft men ons doen aankoopen, na ons alles afgenomen te hebben). Voorts heeft men ons weder op dezelfde plaats gebragt, geboeid en om de acht dagen heeft men ons, Stoffel Muller en Dirk Valk, verwisseld bij 7 à 8 andere gevangenen, alwaar men konde schrijven.

Ziet daar, Regters! een kort verhaal, zooals de gansche zaak in waarheid is gebeurd. Wij appelleeren tot een regtbank, alwaar regt en geregtigheid, naar Gods wet, als de grondwet van alles, geoefend wordt.

Wij willen geene wraak; maar God wil door ons regt en geregtigheid daarstellen, tot 's menschen geluk.

Wij oordeelen, dat onze zaak door Godgeleerden moet beslist worden, en dat dezelve alleen nú justitioneel is, ten aanzien van den substituut-officier Gevaerts, dien wij als een misdadiger, die geweldenarij ten onzen opzigte tegen de Justitie gepleegd heeft, aanklagen, en den Regter misleid heeft met voort te procedeeren, zonder ons vóóraf te hebben gehoord.

Wij eischen van de ons opgelegde misdaden en vonnissen ontslagen te worden en (wij spreken naar den mensch), in onze eer hersteld te worden, behoorlijke schadevergoeding, en dat de substituut-officier Gevaerts, volgens de Kristelijke wet zal gestraft worden tot zijn geluk, opdat hij zoude leeren het zwaard als Gods dienaresse, den goeden tot bescherming, te gebruiken.

Wij verklaren geen haat tegen den man te hebben, ook tegen niemand; maar voor hem te bidden, dat God hem en allen bekeere van de magt der duisternis tot zijn wonderbaar licht; opdat het koningrijk van Jezus tot stand kome, en het rijk des satans verdelgd worde.

Vooral verklaren wij nimmer beleedigend, noch van Koning, noch van Regters, noch van den Officier, gesproken te hebben; maar wij getuigen uit een rein hart, dat door Jezus van doode werken gezuiverd is, in de liefde, de waarheid aan onzen naasten, gelijk Johannes de Dooper deed, die zeide: gij adderen gebroedsels enz, te lezen Lucas 3, en gelijk Jezus deed tegen de wetgeleerden, schriftgeleerden en Phariseën, te lezen Mattheus 23 en Lucas 11 alwaar vs. 45 over de „weeën" die Jezus uitsprak. Een van de wetgeleerden ant-

woordde: „Meester! als gij deze dingen zegt, zoo doet gij ons smaadheid aan". Ziet het antwoord van Jezus in het volgend 46e vs. Dat nu Jezus uit een rein hart, zonder verwijt gesproken heeft, behoeft immers niet aangetoond te worden: maar wel heilig toornde hij, en met-één bedroefd zijnde om de hardigheid hunner harten.

Nu alzoo verklaren wij ook in den zin Christi te hebben gesproken, en willen zóó blijven spreken, met opoffering van ons eigen leven, tot dat God het regt onder de Heidenen zal hebben te voorschijn gebragt, opdat wij magt zouden krijgen om van den boom des levens te eten.

't Welk doende de ondergeteekende als getuigen van Jezus Christus, en verklaren een ieder in het bijzonder, voor zooveel hem alleen aangaat, en in het generaal, alles waarheid te zijn.

Ook zijn wij gehouden het navolgende aan u allen, o Regters! en wie het verder aangaat, nog te moeten getuigen.

Weet dan dat wij de *Gezalfden des Heeren* zijn, waarvan God spreekt, tast mijne gezalfden niet aan of mijne Profeten! om door hen Zijn werk te doen; om den hemel te planten en de aarde te bouwen en te gronden. En wee hen, die ons daarin hinderlijk zijn!

En daarom, o Vorsten! wilt de wet der wijsheid hooren! en gij Regters! tot den stoel der eer gekoozen, verdraagt Zijne tugt, die u Zijn liefde toont! Wie ons verwerpt, verwerpt Hem, die ons gezonden heeft. Gij zult u niet kunnen verontschuldigen met te zeggen: wij kunnen niet denken dat zulke verachte en slegte menschen van God gezonden zijn: want gij hebt een getuigenis, dat het een arm en veracht volk zal zijn, opdat Hij de wijsheid dezer wereld tot dwaasheid wil maken: want wie wijs wil worden wordt dwaas in deze wereld.

Wij getuigen van de waarheid en roepen onze medemenschen toe: staat af van ongeregtigheid; spreekt de waarheid met uwe naasten, uit een rein hart, eene goede conscientie en een ongeveinsd geloof, gelijk wij op heden doen; voor de waarheid goed en bloed opofferende, opdat ze overwinnen moge en het menschdom eenen bestendigen vrede bekome!

En zóó verklaren wij dan, in de tegenwoordigheid Gods, die onze nieren proeft, dat wij niet beledigende hebben gesproken, noch van den Koning, noch van de Regters, noch van de Justitie, noch van den Substituut- en Hoofd-officier, noch ook van iemand; maar alleen, overeenkomstig Gods getuigenis, van de waarheid getuigen. En zooveel als er naar dezen regel niet zullen spreken, 't zal zijn dat zij geen dageraad zullen hebben, zegt de Heer, de Almagtige.

En zoo hebben wij dan, om ons zelven en anderen te behouden, naar dien regel, gelijk Kristenen verpligt zijn, tegen 't kwaad gesproken, zoodat onze zaak ten onregte voor de correctioneele teregtzitting

is getrokken, als daar niet behoorende. En die meent hierdoor beledigd te zijn, bedriegt zichzelven, en die geest is niet uit God, maar uit de wereld, die in het booze ligt.

Terwijl Jezus de waarheid zeide van de Schriftgeleerden en Pharizeën, meenden zij ook, dat hun smaadheid aangedaan wierd: en daardoor is die schijn van vijandschap in hun gekomen, waardoor zij in staat waren Jezus te dooden, zijne leer te verwerpen en zichzelven rijp te maken voor dat ontzettend oordeel Gods. En op die wijze zijn ze allen verleid, die de Profeten en Martelaars gedood hebben. En daarom zeggen wij nogmaals: ziet toe voor uzelven, o Regters! wij moeten u waarschuwen, om vrij te zijn van uw bloed, hetwelk anders van onze handen zoude geëischt worden: en zeggen nog, als gij de gezalfden des Heeren verwerpt, dat gij zult bevonden worden tegen God den almagtigen geprocedeerd te hebben. En het zal door Hem bevonden worden in uwe ooren, dat gij niet naar de wet, die bij Hem wet is, gevonnisd hebt; en uw oordeel, zoo gij niet hoort, zal des te zwaarder wezen, doordien gij nu zoo veel meer licht hebt.

Het is immers duidelijk genoeg te zien, dat de geheele gerigtshandel, in zijn begin, midden en einde, tegen ons gehouden, geheel onregtvaardig is, uit de uitdrukkingen van den voormelden arbeider, die ons dreigde te laten verzuipen, en het antwoord van den gemelden Substituut-officier daarop gegeven, dat beide boos en vijandig is, hoe regt het ook moge schijnen. Want Jezus zegt, dat een kwade boom geen goede vrucht kan voortbrengen. En uit zoo een duivelschen geest is men nu begonnen ons (het volk van God) te verdrukken en te vervolgen: en zulks heeft immers zijn grond of wortel niet in Gods wet, om God boven al, en zijnen naasten als zichzelven lief te hebben? Nu, al wat daar zijn grond of wortel niet in heeft, zal God van den aardbodem verdoen door den geest des oordeels en der uitbranding; want de Heere zal een snel getuige zijn, en wij met Hem, tegen degenen die zijn getuigenis verwerpen en zich behelpen willen met schijnregt, tot verdrukking der opregten in den lande.

Wij dan getuigen zulks uit liefde voor de waarheid en de geregtigheid, en tot heil van onze medemenschen, dien onze God ooren zal geven om te hooren; en dat zal dienen tot verharding van sommigen, opdat de mate hunner ongeregtigheid vol worde, en opdat de Schrift vervuld worde: wie rein is, dat hij nog reiner worde, en wie heilig is, nog geheiligd worde: doch wie vuil is, dat hij nog vuilder worde, en wie onregt doet, dat hij nog onregt doe! En zoo getuigen wij dan, dat deze handel en alles wat tot heden door de onderscheiden Regtbanken, daar wij voor gesteld zijn geweest, van het begin der gevangenneming van Stoffel Mulder af, te Dordrecht in den jare 1817, enkel vijandschap is, voortvloeijende uit den geest des Antichrists of tegen-Christus, dat is, den geest des duivels, die zichzelven weet te verbergen en zich ook verbergt voor de kinderen dezer

wereld; zoodat de menschen zullen meenen Gode eenen dienst te doen, met de regtvaardigen te dooden. En welke geest in dit geval klaar openbaar is in het „weldadig" noemen een getal van 21 personen, groot en klein, te laten verzuipen.

Ook zijn wij volkomen bereid rekenschap van onze leer te geven, en aan te toonen dat het enkel leugen is, namelijk, dat onze leer tegen de Maatschappij zoude aanloopen; maar, daarentegen, dat er nooit geen heerlijker Maatschappij op aarde geweest zoude zijn, indien de leer van Jezus, die de onze is, geleerd en betracht wierd. Onze geschriften kunnen van onze gevoelens, aangaande de waarheid die in Jezus is, getuigen. Het *eerste werk* is te Utrecht bij P. Mongers uitgegeven en getiteld: „iets over het nieuwe licht, 't welk de oude zuivere eenvoudige waarheid is, die tot de godzaligheid is leidende". *Het andere* wordt bij J. Hendrikse, boekdrukker op de Hoogstraat te Rotterdam, uitgegeven en is getiteld: „Zamenspraak tusschen Jezus en de akkerlieden" beide door STOFFEL MULLER geschreven. En *het derde* afschrift voor de Pers klaar liggende, door hem in de gevangenis te Gouda geschreven, ligt in een houten kistje bij onze andere geschriften: op het stadhuis te Dort, bij onze in arrest genomen goederen: en hetwelk reeds waarschijnlijk het licht zoude gezien hebben, indien het ons niet aan middelen had ontbroken. Het is getiteld: „*Gods Vrijmagt* over en met zijne schepselen, naar „het Evangelie van Jezus enz." Ook is daarbij gevoegd: „een omstandig verhaal van al de mishandelingen en vervolgingen ons aangedaan: benevens de brieven des aangaande, aan de onderscheiden Regtbanken, den Gouverneur van Zuid-Holland en den Koning geschreven". En wij willen, dat deze alle van de Regters en onderscheiden Leeraars gelezen worden, indien het zijn kan: en zijn bereid om daarvan nader rekenschap te geven, indien men ons daartoe roept. Edoch wij verbinden ons *aan geene Formulieren* van bijzondere sectens; maar trachten het Kristendom in zijnen eersten luister hersteld te zien, gelijk onder ons een begin genomen heeft, volhardende in de leere der Apostelen en in de breking des broods en in den gebede, met één hart en ééne ziel, bezittende alles als Gods eigendom, ten dienste van alle Gods kinderen, die de ware erfgenamen zijn.

Lieve Medemenschen! die dit lezen: weet toch dat wij dit niet schrijven om onzentwil, maar om uwentwil, opdat de waarheid openbaar zoude worden, de leugen niet langer heerschen zoude, waar toch geen bestendig geluk in te vinden is. Ziet en onderzoekt; op vele plaatsen zijn wij mishandeld en geslagen, te Puttershoek, Warmond, Leyden, Waddingsveen, Gouda en Utrecht: en dat wordt nog weldadig genoemd: geen van de Regters heeft zich dat aangetrokken, hoe duidelijk ook de klare onschuld voor ons getuigde, en hoe noodzakelijk tegen zulke behandelingen anders de straffen noodig zijn, daar wij

ons allen altijd als lammeren onder gedragen hebben, naar het voorbeeld van onzen Meester, biddende voor onze vijanden, zegenende die ons vloekten.

Wij bidden u, wie gij ook zijt, laat u niet langer bedriegen door den algemeenen vijand des menschdoms! Keert toch eens naar binnen in uw gemoed en raadpleegt eens in opregtigheid met uwen God! En gij vooral, Leeraars, indien gij nog eenig gevoel hebt voor de waarheid, spreekt toch eens met ons: en neemt alles, wat van ons, aan uwe ooren komt, zoo maar niet aan, zonder ons te kennen of te onderzoeken! Gij behoordet te weten, dat uit den mond van de wereld en deszelfs beminnaars geen goede getuigenissen voor Jezus en zijne ware navolgers kunnen komen; en bidden u, wie gij ook zijn meugt, dat gij eens met een biddend hart tot God onpartijdig vraagt, zouden die menschen waarlijk van U gezonden zijn?

Speurt naauwkeurig in uwen Bijbel *de teekenen der tijden* na; en ziet, of de vijand niet gekomen is als een waterstroom en alles overstroomd heeft, de aarde met duisternis en de volken met donkerheid: en ziet dan, of het geen tijd is voor den Heere om de vervallene hutte Davids wederom op te bouwen. In den naam des Heeren trekt uit met Barak en Debora, om dien grooten vijand van het menschdom te bestrijden, opdat men niet langer op kromme paden ga, maar regte paden voor onze voeten make.

Ook willen wij dat dit Schrift, inhoudende een getuigenis van waarheid, aan onzen in de waarheid beminden vorst, den Koning der Nederlanden ter hand gesteld worde.

Eindelijk betuigen wij, dat dit geenszins geschreven is om iemand te beleedigen: maar enkel, dat de waarheid en het regt openbaar en gehandhaafd zouden worden. En indien men verder voortgaat met ons te verdrukken, en gijlieden, die in hoogheid over dit land gesteld zijt, ons geen regt doet, noch ons behulpzaam zijt: gijlieden dan zien zult, dat God, die dit land geplant heeft, zal uitrukken, en dat Hij gebouwd heeft, af zal breken; want Hij is een God des gerigts. Daarom ziet toe voor u zelven! wij hebben het u gezegd in zijnen naam.

Wee! o volk! wee! o land! zoo gij de stem, die heden tot u spreekt, verwerpt. Breekt uwe zonden af met geregtigheid te oefenen, en kruist Jezus niet in zijne leden! Gij zoudt een haastig verderf over u zelven brengen: en het zoude u hard vallen de versenen tegen de prikkels te slaan.

't Welk doende

STOFFEL MULLER.
ARIJ GOUD.
HELENA VAN DER GIJP.
MARIA LEER.
KAATJE BENDER.
DIRK VALK.

Niet waar? dit stuk heeft zekeren dramatischen gang; men ziet duidelijk, wanneer men het voorgelezene heeft aangehoord, dat, in die aanraking van Stoffel Muller en de zijnen met het Openbaar Ministerie en de Rechterlijke Macht te Dordrecht, twee geheel verschillende kringen van gedachten en gevoelens tegen elkander aan kwamen stooten.

De rechters spraken van landlooperij en van beleediging der overheid: de volgelingen van Stoffel Muller antwoordden ter nauwernood daarop, lieten uitkomen, dat zij die behandeling hunner zaak voor de rechtbank slechts als »schijnrecht" beschouwden, en riepen luide het uit: brengt ons liever voor uw Godgeleerden. Deze zullen ons beter begrijpen. Wat zij toch wilden, was een algeheele terugkeer tot de gedragslijn der eerste Christengemeente te Jerusalem, en een poging om de voorschriften van den Bijbel naar de letter optevolgen. Midden in de meest gecompliceerde verhoudingen der burgerlijke maatschappij, kwamen zij met hun eenvoudig woord, volkomen waar te zijn en onze naasten lief te hebben als ons zelven. Zij wilden al de vormen, die onze samenleving noodig heeft om haar instellingen in stand te houden en te verdedigen, wegdenken ja verwerpen. In hun oogen waren al die wetten en verordeningen, al die met zorg en inspanning saamgestelde inrichgen, nevelen en dampen, die het eigenlijke Godsrijk bedekten en onkenbaar maakten. Hebt slechts een weinig geduld en vertrouwen, zoo spraken zij. Straks zullen al die nevelen van zelf wegtrekken, en de Zon der Gerechtigheid zal haar stralen uitschieten over de aarde.

De rechters te Dordrecht werden toornig, toen zij dat hoorden, en duwden hen achter slot en grendel.

Voor zes jaren: aldus luidde het harde vonnis.

Er was echter altijd in ons land recht te verkrijgen. De memorie van appèl, die ik u heb voorgelezen, waarbij Stoffel Muller en de zijnen in hooger beroep kwamen bij het Hof van Zuid-Holland — hoe zonderling onjuridiek het stuk ook gesteld was — miste hare uitwerking niet op de raadsheeren in den Haag.

Het Hof wijzigde de straf van zes jaren in een opsluiting voor één jaar.

II.

De ziel van deze broederschap, de man die 't hoogst het ideaal voor hen had gesteld, was Stoffel Muller.

Wij moeten dus, om de broederschap volkomen te begrijpen, nog een blik slaan in zijn gedachten-leven.

Hij, de turfschipper, had geheel zijn theologisch gebouw gevestigd op de woorden van Paulus: »Uit God, door God, tot God zijn alle dingen."

Hij bezag dat leerstuk van alle kanten, ontwikkelde daaruit een christelijk pantheïstisch stelsel, en leidde daaruit ook af een opvatting der zonde, als middel in Gods hand, om den mensch tot God te trekken. Door kleine geschriften, waarvan er enkele gedrukt werden, gaf hij zekere vastheid aan de door hem en zijn aanhangers te belijden religieuse overtuigingen.

Van een tweetal zijner latere geschriften, een tractaatje over »de Ware Grondwet", en een boekje getiteld »het Eeuwig Evangelie", hebben wij in »de Gids" enkele kleine fragmenten aangehaald. De allereerste geschriften van zijn hand waren ons niet bekend. In deze papieren van professor Heringa vindt men nu echter groote gedeelten van een geschrift in Juni 1818 door hem opgesteld. Het is geschreven, terwijl hij — 47 jaren oud — in de gevangenis te Gouda opgesloten was. De lange titel van dat boekje luidt aldus: »*De waarheid van Gods vrijmagt* en opperheerschappij over en met zijn schepselen, inzonderheid met den mensch, aan het licht gebragt, als de bron der goede werken, naar het Evangelie van Jezus Christus, de ware kennis van God en Jezus Christus, dien Hij gezonden heeft, als het eeuwige leven, en deszelfs eigene uitwerking in en op den mensch, door de overtuiging der waarheid. Met de tegenovergestelde on-kennis en deszelfs noodwendige gevolgen van dien staat; met een korte aanmerking van den tijd bij Daniël 8 bepaald; van de Rechtvaardiging van het Heiligdom; of de waarheid eenigszins geschetst, in de openbaarmaking der waarheid, tot openbaring van de boosheid en verkeerdheid van het tegenwoordige Christendom, en den staat des menschen in het gemeen; tot bevordering van het

koningrijk der waarheid van Jezus..... door Stoffel Muller, van beroep schipper, wonende te Puttershoek; doch thans om der waarheid gevangen te Gouda, den 9den Juni 1818."

Wij moeten bij dit geschrift eenige oogenblikken stil staan. Hier treffen wij blijkbaar al de overpeinzingen van onzen turfschipper aan, die hem gedrongen hadden met de gewone wereld en met de zieleherders, die hem tot nu toe verkwikt hadden, te breken. Al de mystiek — waarvoor de ziel vatbaar was van zulk een man der volksklasse, die op zijn tochten over het kabbelend, klotsend water gewend was veel alléén te zijn, en die 's nachts zoo dikwijls, wakend op zijn dobberend schip, tot den met sterren bezaaiden hemel had opgezien — al die mystiek werd hier op deze bladzijden in de stilte van de gevangenis ontvouwd: in bewoordingen, moeilijk uit het brein geperst, zwaar gesteld, vol spel- en taalfouten, maar met een diepen zin. „Ik wenschte al lang over de waarheid te schrijven", zoo begint hij: vooral thans, nu zij die de waarheid hebben aangenomen vervolgd en mishandeld worden. Te recht. De wereld staat tegen ons op: want konden wij onze denkbeelden verwezenlijken, dan zou de gierigaard niet meer gierig zijn, zou de rijke den minderen man niet langer verdrukken, en den armen niet meer tot zijn slaaf maken. Men zou dan het leven der eerste Christenen — dat onder onze broederschap aanvankelijk begint op te luiken — weder leiden. Doch Satan verhoedt dat. Hij weet den politieken rechter te doen gelooven, dat *wij* het zijn, die de rust verstoren, dat wij het zijn die schadelijk blijken voor de maatschappij. De andere menschen mogen dus vrij zich bewegen, maar wij worden gevangen gezet en gelijk gesteld met de misdadigers. Doch wij moeten dat geduldig verdragen en ons sterken in God, in Wien wij leven en ons bewegen. Een onzichtbare kracht Gods is er in al onze verrichtingen. Missen of verliezen wij daarvan het bewustzijn, dan dwalen wij af naar den Satan, totdat God ons dan met kracht overtuigt, dat Hij het is, die beide het willen en werken werkt. Bidt dus om dat Gods-bewustzijn te behouden. Weest op uw hoede voor het redeneerende ver-

stand: daarentegen, zijt arm van geest, nederig, ootmoedig, zachtmoedig, rechtvaardig, oprecht van hart en wandel, wijkende van het kwade. Zalig is het niets te weten. Dan is God alles. Iets te weten als mensch sluit altijd God eenigermate uit.

Dit is het getuigenis der waarheid: want uit God, door God en tot God zijn alle dingen.

De ware toestand van den Christen in deze wereld is een toestand van lijden. De wereld is hem een vuur, waardoor hij gelouterd wordt van het schuim, dat hem na de wedergeboorte nog aankleeft, hoewel hij rein is. In de wereld, zoo als zij leeft en krioelt, is een uiterlijke staatsorde noodig: een uiterlijk bestuur en leiding: zoolang namelijk de waarheid en de liefde nog niet in de harten der menschen gevaren zijn en de menschen van binnen-uit tot het goede drijven. Een overheid is dus noodig en te gehoorzamen. Slechts niet: als de overheid bevelen zou uitvaardigen, aandruischende tegen de orde van het koningrijk Gods. Dan is verwerping plicht. Want alléén het koningrijk Gods moet worden uitgebreid. Men doet dat door der waarheid getuigenis te geven, zonder ooit tot macht of geweld de toevlucht te willen nemen: in het koningrijk Gods is hij de meeste, die aller dienaar wil wezen. De wereld gaat van andere beginselen uit; dáár heerschen kracht en macht, in kerk en staat. Maar juist daaraan herkent men die orde der wereld, die, in tegenoverstelling van het rijk Gods, een nacht der duisternis vormt. Voor zooverre wij kinderen van het rijk Gods willen zijn, moeten wij dergelijke praktijken tegengaan, de trotschheid, de overvloedige pracht en weelde, het onderdrukken van de minderen door de meerderen.

Op dat onderwerp wordt nog nader aangedrongen. De zoogenaamde beschaafde en kundige klasse doet, volgens Muller, niets om dien toestand van onderdrukking te doen ophouden. Zij helpt ook niets mede, om de atmosfeer onder het volk rein te houden. En waarlijk het is zoover gekomen, dat, wat de zedelijke reinheid betreft, er haast behoefte zou wezen aan een Zendeling-genootschap in het

eigen land, om alhier op de wegen, op de schuiten, in de herbergen, en op het open veld de lieden te vermanen. Het bederf woekert thans voort. Men is zóó bedorven, dat het moeilijk valt door een eerlijk beroep in onze maatschappij zijn kost te verdienen. Er is voor den waren Christen haast geen andere plaats in deze wereld, dan om met handenarbeid voor een dagloon te werken. En in dat dagloon wordt hij dan nog dikwijls verkort. Ja, de arme lieden hebben het soms nog slechter dan de dieren, paarden en honden, die de rijken houden! Er is allerwegen een verregaande ongevoeligheid en liefdeloosheid. De leeraars (predikanten) houden zich aan de zijde der rijken: zij zijn tevreden als zij des Zondags hun preek hebben gehouden: zij weten niet, hoe het onder 't volk toegaat. Trouwens zij behooren meestal zelven tot de middelklasse!

Wij zijn als in 't laatste der dagen. Een ieder zoekt zich zelven alleen.

Redding is alléén bij God, den vrijmachtigen God.

Doch door verstand en door redeneeren komt men er niet. Men moet den inkeer van en tot God zelf doorleven. In ieders ziel moet het een eigen afzonderlijke doorleefde geschiedenis zijn. In de ziel toch sluimert de waarheid; God brengt ze tot openbaring, zoodra wij ernstig vragen: wat is waarheid? God zelf roept dan die waarheid wakker, en wekt den mensch, die tot het bewustzijn van zijn afhankelijkheid en eenheid met God is gekomen, tot nieuw rein leven. Men zij dus nimmer vertoornd op hem die dwaalt. Hij heeft God nog niet gevonden. *God kwam tot mij*, aldus gaat Stoffel Muller voort. Het was een aandoening als honig zoo zoet, en toch tegelijkertijd zoo bitter. Ik begreep wat het beteekende. De éénige weg voor mij was, dat ik mij zelven in God moest verliezen. Ik wilde en wilde niet. Ik worstelde om de waarheid uit mijn gedachten te bannen. Het was in mijn ziel als een slagveld tusschen twee vijandige machten. Soms begeerde ik zelfs (o gruwel) dat de waarheid het zou verliezen. Godlof, zij won het!

Het was op een avond. Ik was, in mijn groote onrust, uit mijn huis in het vrije veld gegaan. Verscheidene weken

reeds was de strijd brandende in mijn borst. Toen voelde ik eensklaps, dat de waarheid in mij zegepraalde. Het was mij, alsof ik in een afgrond neêrzonk. Ik gaf mij over in Uwe handen, o Heer, ik zag mij zelven uit mij-zelven uitgaan. De Heer greep mijn rechterhand. Ik had den vrede voor altoos.

Dit nu is de weg, waarop God zijn schepselen leidt. God zelf wenkt den menschen toe. Volgen zij niet: dan is het, wijl zij 't nog niet kunnen. Men duide hun dat nog niet dadelijk euvel. God zelf rekent den menschen hun zonde niet toe. Aan eeuwigheid van straffen te dènken, zooals de Hervormde kerk wil, is een groot misverstand, ja een gruwel. Alle menschen zullen eens zalig zijn.

Heeft men eens den greep van God gevoeld en de leiding van zijn hand gevolgd, dan verandert geheel ons leven.

Wij ontvangen dan alles uit Gods hand, al waren het booze vingeren die het ons toereikten. Want wij letten nu niet meer op al de onder-oorzaken, de tusschen-geledingen en afgeleide middelen, wij letten alléén op de eerste oorzaak, op God. Door alles heên, als door een reeks van doorschijnende golven, zien wij God. Hij is het geheel en de deelen. Uw eigen lot is in Zijn handen, en in waarheid nooit in uw handen geweest.

Let er wel op, dat, bij zulk een beschouwing, het op zichzelf geen waarde heeft, of men de geboden van God en Christus al houdt. Men is dan nog niets gevorderd tot de zaligheid, neen niets. Het essentieele is, dat de omkeer der ziel heeft plaats gehad. In een anderen toestand moet de mensch zijn gekomen. Hij moet gevoelen, dat hij zelf niets kan uitrichten of doen. Al wat hij vroeger meende te doen was schijn en waan.

Dit alles is besloten in de formule »Gods soevereine macht". In den engelenzang, »Eere zij God in de hoogste hemelen, vrede op aarde, in de menschen een welbehagen", is ééns de heerschappij dier souvereine macht aan de menschen aangekondigd. Het tijdperk, dat dit alles een werkelijkheid op aarde kan worden, is zoo verre niet meer verwijderd. Spoedig zal die dageraad wellicht oprijzen. Het zou anders den schijn kunnen hebben, alsof het ware licht geheel ver-

donkerde en uitging, omdat er nu nergens op de wereld plaats voor dat licht is, niet in de herbergen, niet op de wegen, niet in de schuiten, niet in de postwagens, niet in de huizen : — 't zij dan in de gevangenis !

Het wordt tijd, dat de Heer met zijn ijzeren roede de heidenen komt hoeden, hen, die Gode de eer weigeren : het wordt meer dan tijd, opdat de engelen hun zang kunnen hervatten.

Daar zal toch een dag komen, dat de oprechten de aarde zullen beheeren, want de Heer kan dit schoone gebouw niet uitsluitend voor de goddeloozen gebouwd hebben, enkel en alleen, opdat zij er van zouden kunnen genieten ! Een nieuwe orde van zaken kan dus verwacht worden. Reeds ziet en merkt men teekenen op van hetgeen in aantocht is. Aardbevingen en schuddingen doen het oude gebouw der maatschappij reeds waggelen. Wervelwinden beroeren reeds de standen. Oorlog en tweedracht teisteren de staten. De verdrukking der minderen door hun meerderen gaat alle grenzen te boven. De verderving komt. De tijd der inéénstorting van het oude nadert. Misschien zijn de 2300 jaren, die de profeet Daniël stelde, voleindigd. Reeds een twaalftal jaren heeft Muller die bezorgdheid in zijn boezem gedragen. Onder schrik en beven had hij die toekomst vooruitgezien. Jaren lang had hij die Waarheid liever nog willen verloochenen. Maar hij kon niet. De sterke hand Gods had hem gevat.....

Zóó gaat de woordenstroom voort van dit boekje, dat Stoffel Muller in de gevangenis schreef.

Bedrieg ik mij, wanneer ik aan de ontwikkeling dezer denkbeelden door den eenvoudigen schipper vrij hooge waarde toeken ? Is er in dat alles geen groote diepte van gedachte : en trilt niet, door al die onbeholpen klanken en zinwendingen heên, een medegevoel en een medelijden met de smart dezer wereld, zooals wij in de Hollandsche taal dier dagen, de dagen der geboden verdraagzaamheid, der binnen de perken blijvende gelijkmatigheid, der fatsoenlijke wetenschap en van het verstandig rationalisme, nergens bijna wedervinden ? Is het niet zonderling, dat onze leiders van den staat niets van dit alles bemerkt hebben; dat zij, integendeel, toen de ziels-

behoeften van dat mindere volk naar meer rechtvaardigheid, meer liefde, meer toenadering van hoog tot laag riepen, geen ander antwoord wisten te geven, dan het woord van den substituut-officier te Dordrecht: »Het zou een weldaad zijn, als ze jelui lieten verzuipen".

Bedenkt verder, dat het hier geen revolutionnairen zijn, die het woord opnemen. Zij wilden niet het voorhandene gaan afbreken, ten einde dan later de aarde meer bewoonbaar voor allen te maken. Neen, zij bepaalden zich tot het protesteeren tegen een samenleving, die de begrippen van liefde en van gelijkheid verloochende, en voorts wilden zij, door zelven naar de wetten Gods te leven, bewijzen, dat een andere opvatting der wereldsche instellingen en vormen mogelijk was.

De wijze, waarop zij de verschillende menschelijke inzettingen wilden opnemen of veranderen, komt ook, uit deze papieren door professor Heringa overgeschreven, beter dan vroeger aan het licht. Er is namelijk daarin ook opgenomen een vrij uitgebreide Catechismus in 63 vragen en antwoorden. Tot nu toe kenden wij de formuleering hunner geloofsbelijdenis slechts uit het vragenboekje van W. Heystek, lid der Christelijke Broedergemeente, waarvan de eerste druk zonder aanwijzing van jaartal, en de tweede druk in 1834 verscheen. De catechismus, dien wij nu door Heringa's zorgen kunnen lezen, is vroeger opgesteld, en het werk van Stoffel Muller in samenwerking met Dirk Valk. Terwijl nu, in de eigenlijke opvatting der godsdienstige waarheden, de twee vragenboekjes uit den aard der zaak niet zoo veel verschillen: is dit het merkwaardige van het boekje van Muller en Valk, dat het zich onbewimpelder uitspreekt over de vormen der menschelijke samenleving. Bij Heystek kreeg alles wel is waar in dit opzicht een socialistische tint, doch werd het communisme, de leer der opheffing van den particulieren eigendom, niet direct geleerd. In dit oudere vragenboekje is dat wel het geval.

Om in dat opzicht de beteekenis van deze oudere geloofsbelijdenis te doen gevoelen zullen wij de uitéénzettingen omtrent de »onderlinge bijéénkomsten", »het huwelijk", »de

plichten omtrent staat en overheid", »de uitoefening der barmhartigheid", »de gemeenschappelijke huishouding", »de opvatting van het eigendomsbegrip", en »de toekomst der aarde", eenvoudig-weg u voordragen.

Het zijn de vragen en antwoorden n⁰. 43, 44, 45, 46 en voorts n⁰. 54, 55, 56, 57, 58, 59 en 60.

Zij luiden aldus:

43e. Vr: Wat zegt gij van de onderscheidene *Godsdienstige stelzels* welke onder het zoogenaamde Christendom geleert en gehouden worden?

Antw. Dat dezelve, in den eigentlijken zin, geene stelzels zijn overeenkomstig met den wil en dienst, die wij aan God verschuldigd zijn, omdat dezelve niet gegrond of gewijzigd zijn, overéénkomstig de ordonnantie of instellinge Gods: welke van *onderlinge bijeenkomsten* spreekt, in welke twee of drie zouden spreken, en indien er dan aan iemand hunner iets geopenbaart was, dat dan de eerste (waarschijnlijk die aan het woord was) zoude zwijgen, opdat ze allen, den éénen na den anderen, zouden kunnen profeteeren (of spreken) opdat ze allen leeren en allen getroost zouden worden. Volgens 2. Cor: 14 vs. 29, 30 en 31. Ook is het uit de vrijheid van de werkinge des H. Geestes in de leden klaar, dat het ééne lid het andere niet zoude beletten te werken tot nut van het geheel; want Gods gunst bepaalt zich niet tot één mensch alleen: ook ziet men in die bovengenoemde zoogenaamde Godsdienstige leerstelzels allerlei zich onderling onderscheidende rangen en staten; alhoewel Jezus echter getuigt: „Gij zijt alle broeders!", en Jacobus zegt in het 2e Cap: het 3e vs. dat men niet zoude zeggen tegen den armen, zit hier onder mijne voetbank, en tegen eenen rijken zit hier op eene verheven plaats; en ook dat men met allerlei versierselen van goud, zilver en haarvlechtingen; ja zelfs met diamanten, edele gesteenten en paarlen en wat dies meer is verscheen en nog verschijnt, terwijl men degenen, die men voor broeders en zusters erkende, *armoede en gebrek* liet lijden, gelijk men ziet dat zulks heden ook nog plaats vindt; alle welke dingen met den dienst van God onbestaanbaar zijn; waarom Gods geest ook tegen dezelve getuigde. Waar dus die dingen plaats vinden, daar wordt de wil van God niet volbragt, en daarin bestaat natuurlijk ook geen Godsdienst, maar wel eene dienst des Duivels.

44e. Vr: Maar ik heb u zoo even van onderlinge bijéénkomsten hooren spreken; moeten er dan in het geheel geene openbaare Godsdienstige bijéénkomsten zijn?

Antw. Ja, edoch, dan dient zulks op de wijze volgens het gebruik bij de eerste Christenen plaats te hebben; te weten, uit het éénige regte ware beginsel; — en tot een God verheerlijkend doeleinde moeten de broeders zamenkomen in elkanders woningen, of daartoe

ingerigte gebouwen om zich gezamentlijk in de liefde tot God en elkanderen te oefenen, en het heil te bevorderen van alle menschen, welke van buiten, uit de wereld, tot hen komen om de waarheid, die hen gelukkig kan maken, te hooren, niet uit den mond van één man, die alleen uiterlijk geleert is; maar uit den mond van allen die tot de gemeente Gods behoren, en, inwendig, door Gods geest geleert zijn: — die allen geschikt zijn tot voortplanting van Gods koningrijk, waartoe vooral de bijzondere bijéénkomsten bijzonder dienstbaar zijn.

45e. Vr: Maar wat zegt ge van *het Huwelijk*, onder de zoogenaamde Christenen?

Antw. Dat dezelve gewoonlijk uit instinct of natuurdrift, of uit belang worden voltrokken, en dus niet uit een Christelijk grondbeginsel, waardoor de wezentlijke hoerderij voor God bevordert wordt: daar toch door een waar Christelijk huwelijk dezelve vermeden wordt; alhoewel het beter is, dat er zoodanige huwelijken bestaan, dan dat er in het geheel geene verbintenissen van dien aard aanwezig zijn: uit hoofde door dezelve veele grootere en onnatuurlijke daden, en derzelver rampzalige gevolgen en onheilen, worden voorkomen.

46e. Vr: Maar welke zijn dan de wezentlijke vereischten waarop een *Christelijk Huwelijk* gegrond moet zijn?

Antw. 1° Moet hetzelve niet willekeurig geschieden; noch toegelaten worden, dat geloovigen met ongeloovigen het huwelijk aangaan; want de Schrift zegt „dat men met de ongeloovigen geen juk moet aannemen": en verder zegt zij „die trouwen, die trouwen in den Heere! Want het is klaar dat een ongeloovige in het huwelijk niets anders kan zoeken dan voldoening zijner lusten, welke boos zijn, in het oog van God; zoodat, alsdan, de geloovigen aan dat booze mede dienstbaar zoude worden.

Ook zoude zulks, voor de opvoeding der kinderen, in zoodanig huwelijk verwekt, van eene zedelijke nadeelige invloed zijn; want dezelve moeten tot eer van God, in waarheid en geregtigheid, dus Christelijk opgevoed worden, hetwelk dan geen plaats zoude kunnen hebben; want hetgeen de eene daaraan opbouwt, zoude door den anderen wederom afgebroken worden; dewijl een ongeloovige een vijand is van alle geregtigheid.

2°. Is het Christelijke pligt, dat de geloovige broeders en zusters elkanderen, als kinderen van eenen Vader, wederkeerig, in hunne woningen ontvangen en de gemeenschap der heiligen beoefenen, hetwelk de ongeloovigen niet kunnen doen.

De geloovige zoekt of moet zoeken de dingen die boven zijn, — terwijl de ongeloovige alleen de wereld zoekt. Hij kan ook niet getrouw zijn in de beloften, die bij de bevestiging van een Christelijk huwelijk moeten gedaan worden. Al hetgeen er door gehuwden verrigt wordt moet geschieden tot eer van God, en tot bevordering van

elkanders zaligheid, waarin zij elkanderen moeten behulpzaam zijn, hetwelk niet geschieden kan, indien zij beiden niet geloovig zijn.

De geloovige heeft in het huwelijk ondersteuning noodig, om in dien stand aan het oogmerk Gods te kunnen beantwoorden; daartoe behoeft hij een hulp, waarom door God tot dat einde het huwelijk is ingesteld. Waar men elkanderen niet behulpzaam is in het goede, daar dient men elkander in het kwade: daar hoereert men van God af, en ook met elkanderen, tot zijn eigen ongeluk.

Het is daarom, dat de gemeente Gods aan diegene, welke met ongeloovigen zouden willen huwelijken, de bevestiging in dien staat zouden moeten weigeren, en hen voor heidenen houden, dewijl dezulke toch aan het verbond met God geen deel kunnen hebben, zoo min als de Joden, volgens Esra 10 vs. 2 en 3. Omtrent de Christelijke verpligting van hen die beiden onbekeerd zijn, doch van welke één bekeerd wordt, kan men lezen 1 Cor. 7 vs. 12, tot en met 15. Ten gevolge van al het voorgaande, in dit antwoord te vinden, is het klaar, dat een echt Christelijk huwelijk in eene Christelijke gemeente moet bevestigd worden, overeenkomstig de goddelijke wet en tot bevordering van Gods eer en uitbreiding van zijn koningrijk.

54e. Vr: Wat is dan wel de korten inhoud van hetgeen dat Jezus geleerd heeft?

Antw. Hij heeft geleerd, God lief te hebben boven zich zelven en onze naasten als onszelven lief te hebben: en om zulks te bewijzen en te doen blijken is het nodig, dat wij onze vijanden liefhebben en de bozen niet wederstaan: want indien wij de bozen wederstaan en met geweld en zwaard ons verdedigen, ten kosten van zijn leven, dan hebben wij onszelven liever dan hem: — en omdat zulks buiten den wille Gods is, en Hem alleen de wrake toekomt, zoo verbiedt Hij ons het zwaard tegen onzen wederpartijder te gebruiken, opdat wij door lijden zalig zouden worden; — waaruit het blijken moet, dat wij God liefhebben boven onszelven; als wij namelijk Hem gehoorzamen, ten kosten of met opoffering van ons eigen leven; van welke onderwerping aan Zijnen wil, Hij getuigt, dat zij, die hun leven willen verliezen, hetzelve behouden zullen; terwijl daarentegen, diegene, welke hetzelve tegen Zijn woord en wil zal willen behouden, hetzelve zal verliezen: gevolgelijk, blijkens Matth. 26 : 52, zal, die het zwaard neemt (gebruikt) er door vergaan: en, volgens Openb. 13, vs. 10 „indien iemand met den zwaarde zal dooden, die moet zelve met den zwaarde gedoodt worden": daarom, allen die her zwaard gebruiken, nemen, volgens Openb. 14, vs. 9, 10, 11, 12, 19 en 20 het teeken van het beest aan hunne regterhand en zullen met hetzelve (namelijk met het beest) in den vuurpoel geworpen worden.

55e. Vr: Maar indien onze overheid ons oproept om te *oorlogen*, zouden wij dan niet moeten gehoorzamen, en vooral dan, wanneer de oorlog regtvaardig gevoerdt wordt?

Antw. Wij moeten Gode meer gehoorzamen dan de menschen. Wij zijn aan de overheid niets schuldig dan dezelve, overéénkomstig het Evangelium, wel te doen. En, als wij Jezus gehoorzamen, dan doen wij wel, en kunnen niets beters, ter bevordering van het geluk en de zaligheid onzes naasten, doen.

56e. Vr: En wat sluit het al verder in „onze naasten zoo lief te hebben, als ons zelven?"

Antw. Zulks leert Jezus ons, als Hij zegt: die twee rokken heeft deele mede aan diegene, welken er geene heeft; en houdt uwe hand niet terug indien iemand van u leenen wil, — geeft een iegelijk die van u eischt, en dat niet maar zoo bekrompen, maar indien iemand van u den rok neemt of eischt, geeft dien ook den mantel; en die van het uwe neemt en eischt niet weder; en indien gij volmaakt wilt zijn, zoo verkoopt al wat gij hebt en geeft het den armen; en volg Mij en gij zult uwen schat in den hemel hebben; en verkoopt hetgeen gij hebt, en geeft aalmoezen. Wilt gij nu weten hoe dit alles verstaan moet worden, raadpleegt alsdan met geen vleesch en bloed, maar ziet, hoe dat de eersten Christenen, die het woord Christi, uit den mond van Petrus en de Apostelen, met blijdschap aannamen, alles verkochten en ook *alles gemeen* hadden, zonder dat iemand zeide, dat iets van 't geen hij hadde zijn eigen ware; maar zij hadden het alles aan den wettigen eigenaar, zijnde den God en Schepper van Hemel en Aarde, overgegeven, en daarom bragten zij, volgens Hand. 2 en 4, hetzelve aan de voeten der Apostelen.

57e. Vr: Maar zoude dan nu, in dezen tegenwoordigen tijd, nog alles zóó moeten zijn en behandeld worden om zalig te worden?

Antw. Ja zeker, want het Goddelijke wezen, noch Zijne natuur verandert niet. Hij is liefde; en die met Hem gemeenschap wil hebben moet ook in de *liefde zijn leven* vinden, en Gods wezen vordert, dat wij Hem erkennen, als den wettigen Heer en Eigenaar van alles, en gevolgelijk alle vrijheid heeft om over Zijn goed te beschikken; en die zulks tegenstaat, zal, door alle tijden heen, geen vrede met Hem kunnen hebben, of zaligheid door een gemeenzaam verkeer met Hem kunnen smaken; terwijl al hetgene, hetwelk met Gods bestaan, natuur of eigenschappen niet overéénkomt, door Hem verteerd zal worden.

58e. Vr: Maar zoudt gij mij kunnen aantoonen, waar in de wereld, onder het zich noemende Christendom, zich een *Genootschap bevindt*, hetwelk zoo gehoorzaam is aan God, en overeenkomstig zijne wille leeft?

Antw. Onder het zoogenaamde Christendom is zulk een genootschap niet te vinden; edoch, er bestaan eenige menschen, welke tot hetzelve behooren, doch zich van hen atgezondert hebben, om alzoo, overeenkomstig den wille Gods, in Christus Jezus te leeren en te leven; en zoo doende trachten te gehoorzamen naar de leere der

waarheid, zooals dezelve in Christus Jezus is; en daarom van dat zoogenaamde Christendom zich hebben afgescheiden; met elkander als Broeders en Zusters eensgezind leven; en de *goederen Gods gemeenzaam* gebruiken, zonder dat iemand hunner die goederen voor zichzelven eigent.

Voorts willen zij ook niet oorlogen, noch zichzelven wreken aan hun die hen beledigen of mishandelen.

Deze menschen zijn, over het algemeen bekent onder den naam van het *Nieuwe licht;* welke de vijandschap hun, alhoewel ten onregte heeft gegeven; want hun leer is eigentlijk een oud licht, hetwelk onder de duisternis der menschen, die zich Christenen noemen, verborgen is geweest: van welke zij (te weten die afgezonderde menschen) veel vijandschap en groote mishandelingen hebben moeten verduuren.

59e. Vr: Maar indien het in het algemeen waar was, dat een ieder van de goederen dezer wereld evenveel hadt, dan zoude den eenen voor den anderen niets willen doen?

Antw. Niemand moet iets van de goederen dezer aarde voor zich zelven of als zijn eigendom bezitten, want het is alles het *eigendom des Heeren;* en wij zijn in den eigentlijken zin, maar *rentmeesters* over zijne goederen, om dezelve tot zijn eer en onzes naasten geluk te gebruiken; — en indien men zich door de liefde wilde laten regeeren, dan zoude men volgaarne voor elkanderen willen werken, en alles doen hetgeen tot elkanders geluk wederkeerig kan verstrekken: en alhoewel het tot dus verre nog zoo niet is, zoo zal het toch zeker eenmaal worden: en alsdan zal de aarde een *Paradijs* zijn; daar dezelve thans, door de ongeregtigheid en het afwijken van Gods getuigenis, een Hel voor het menschdom is.

60e. Vr: Is zulks waar, dat het *eenmaal zoo* op deze aarde worden zal, dat ieder mensch derzelver goederen zal aanzien en gebruiken als de goederen Gods, en dezelve zichzelven niet zal toe eigenen, maar ten algemeenen nutte en gebruik zal aanwenden en doen dienen: — en waaruit kan men zulks weten?

Antw. Ja, eenmaal zal zulks plaats vinden: en dat weten wij ten 1ste uit de waarheid of rede, want dezelve overtuigt ons, dat de natuur mildelijk geeft, aan ieder en voor allen: — en ten 2de ook uit den Bijbel, welke daarvan overvloedig spreekt; door welk alles wij de overtuigendste blijken en bewijzen bezitten, dat God eenmaal zal toonen, dat Hij God is en Opperheer die voor allen goed is; waarom Hij de bozen, die Hem als zoodanig niet willen kennen of erkennen en Zijnen raad verwerpen, van Zijnen aardbodem zal verdrijven, en zorgen zal, dat Zijne getuigenissen worden erkend, aangenomen en beleefd of beoeffend worden; want zonder dat zoude dezelve getuigenissen te vergeefsch gesproken zijn: want Hij heeft ons Zijnen wil geopenbaard, opdat dezelve zoude geschieden.

Bijna alle de Profeten hebben van dit Rijk of van dien tijd geprofeteerd; inzonderheid Jezaïa in het 65 en 66ste Cap. — Ook Zacharias in Cap. 14, Sephanja 3. Micha 4. Ook Daniel zegt, dat de Heiligen het Rijk zullen ontvangen en dat hetzelve Rijk een eeuwig Rijk zal zijn. Petrus zegt, in zijnen 2den brief, het 3de Cap. en aldaar in het 18de vers, vervolgens ook: „Wij verwachten, naar zijne belofte, nieuwe hemelen en eene nieuwe aarde, in dewelke geregtigheid woont". Ook bij Openb. 20 en voorts nog op een aantal plaatsen meer, welke ons eene onbetwistbare gegronde hoop opleveren, dat de ongeregtigheid, welke nu heerschende is, eenmaal van de aarde zal weggenomen worden, in welker plaatze alsdan *de liefde* en *geregtigheid* zal triomfeeren.

Gij ziet uit het voorgelezene hoe zij de leer van de geestelijke huwelijken — »een geloovige kan niet met een ongeloovige een huwelijk aangaan" — de leer van den eigendom — »alles is het eigendom des Heeren en wij zijn slechts rentmeesters over Zijn goederen" — en de leer van het duizendjarig rijk voor zich zelven formuleerden.

In de papieren, door professor Heringa overgeschreven, bevindt zich dan nog een uittreksel uit een »Korte en zakelijke geloofsbelijdenis der verdrukte en gevangen broeders en zusters, resideerende te Waddingsveen en elders, daar de Heere Zijn woning heeft verkozen." Wellicht is dit stuk meer bepaald van de hand van Dirk Valk. Zooals men weet, hechtte deze leider der broederschap, meer nog dan Stoffel Muller en de anderen, aan de wederkomst van Christus op aarde en aan de stichting van diens rijk. Hij was het, die altijd het oog gericht had op dat naderende Godsrijk. Hij was, bij al zijn vastberadenheid om zijn denkbeelden te verdedigen, toch een droomer, een mijmerende natuur. Stoffel Muller lette bij voorkeur op de individueele ziel, op haar redding, verlossing en aansluiting aan God: — Dirk Valk zag in het verschiet altijd het kalme rijk van vrede en liefde, waar Christus zou regeeren: hij zag altijd in de verte vóór zich de door de zon beschenen groene weide, waarop de lammeren Gods zouden grazen. In deze geloofsbelijdenis wordt dit punt vollediger dan elders behandeld. Eigenaardig wordt het in verband gebracht met de Zondagviering. Men weet, dat de Zwijndrechtsche broederschap, even

als zij doop en nachtmaal eigenlijk slechts voor uiterlijke ceremoniën hield, ook aan den Zondag niet die waarde wilde hechten, welke de andere godsdienstige gezindheden daaraan toekenden. Iedere dag moest den Christen heilig zijn, zóó leerden zij. Een onderscheiding, om den Zondag heiliger te achten dan de overige dagen, namen zij niet aan. Toch was ook in hun oog de Zondag een rustdag; maar zij namen dat op als een herinnering en profetie van het duizendjarig rijk, dat komen zou. Ziehier de bewoordingen van het achtste geloofsartikel, zooals dit in het »Credo," dat wij behandelen, voorkomt:

Wij gelooven ook, dat God, na zes werkdagen, eenen zevenden dag verordineerd heeft om te rusten; waarmede Hij heeft willen afbeelden eene verborgenheid, die Hij trapswijze al meer en meer heeft willen openbaren, bijzonder door de Joodsche Sabbathjaren en Jubel-jaar: en dat er nog een tijd van rust van al dien slaafschen arbeid der zonde op deze aarde komen zal, hetwelk in de Openbaring van Johannes duidelijker als ergens nog met ronde woorden bepaald wordt tot duizend jaren, hetwelk juist het zevenduizendste jaar der wereld is, en gezegd wordt bij den Heer dat duizend jaren gelijk staan met éénen dag, in 1 Petr. 3 : 8 — En het zeker is, dat die verborgenheid, door de zes werkdagen en den zevenden rustdag afgeschetst, in dat zevenduizendste jaar der wereld zal vervuld worden: nadat de zes werkdagen, ieder van duizend jaar, zullen geëindigd zijn; en dat daarna duizend jaren zullen beginnen, waarin God, meer gekend, in geest en waarheid gediend en geëerbiedigd zal worden; — en dat derhalve van zelve ophouden moet al die duisternisse, die van Adams val af in de wereld zoo veel arbeids, strijd en oneenigheden veroorzaakt hebbe, en den eenen jammer op den anderen, als noodzakelijk heeft gemaakt; 't welk alles ontstaan is door eene misvatting van het getuigenisse Gods aan Adam gegeven, hetwelk hij als een gebod opvatte, en in zijne eigen vermeende kracht daardoor gesterkt, van God is vervreemd geworden, gelijk het tot hiertoe nog is met alle onwedergeboren menschen, die dat nog zóó verstaan; — hoewel God voormaals en op velerlei wijze, door de Profeten en inzonderheid door den Zoon Zichzelven al meer en meer geopenbaard heeft, om eindelijk eens de Zon der waarheid en geregtigheid te laten opgaan op den dag des Heeren, wanneer de schaduwen zullen verdwijnen en de deksels en bewindsels, behulpzelen, noodzakelijke magten en overheden, die nu de steunzels van dit gebouw zijn, van zelven met de poorten en grendelen, wallen en sterkten, oorlog en derzelver gereedschappen, een einde zullen nemen: — zoo als zij een

begin hebben gekregen door de miskennisse van Gods vrijmagt, ook alzoo zullen eindigen door het regte verstand, licht en kennisse Gods door Jezus Christus, vervat in deze woorden: „uit Hem, door Hem, en tot Hem zijn alle dingen": — en dat derhalve, zoo klein als het begin van ons omzwerven buiten God was, even zoo klein en gering in onze oogen het middel van onze herstelling wezen zal; van waar die waarschuwing komt, „veracht den dag der kleine dingen niet!"

De geloofsbelijdenis gaat dan verder voort met de verwachting uittespreken, dat de morgenstond van dien zevenden dag gekomen is, alhoewel het nog nacht is. Want de broederschap gelooft en belijdt »dat in dezen tegenwoordigen tijd duisternis reeds met licht gemengd is, en dat deze tijd, die een gemengde is, duisternis is, in vergelijking met dien er te wachten staat: gelijk de tijden van Christus geboorte waren in vergelijking met die van de tijden der Apostelen; ja, dat de dag, met de Apostelen begonnen zijnde, nu bijna in een nacht van duisternis is veranderd. zoodat de Christenen zóó weinig naar Christenen gelijken, als de Joden vóór de geboorte van Christus naar ware Israëlieten geleken".....

Wij breken echter hier af. Wij durven haast niet meer van uw geduld vergen. Het was ons in deze afdeeling slechts te doen om op het ongemeene en diep mystieke der beweging dezer broederschap de aandacht meer opzettelijk te vestigen. De Zwijndrechtenaars ware in de verste verte niet wat wij »kwezels" noemen.

III.

Ons rest nog een laatste taak.

Wij hebben stilgestaan bij de behandeling, die de wereld en de overheid aan de Zwijndrechtenaren deeden ondervinden; wij hebben toen de wording van hun eigen geloof, de ontwikkeling van hun zielsleven pogen te ontleden; wij moeten nu nog in de derde plaats een blik slaan op hun eigen standpunt tegenover de hen omringende wereld.

Hoe traden zij in den beginne op in de dorpen, waar zij hun stem deeden hooren? Later — zoo als wij in het opstel van »de Gids" hebben pogen aantetoonen — was hun houding tegenover hun omgeving uiterst vreedzaam en lijdelijk. Mits zij zelven niet lastig gevallen werden, waren zij in zekeren zin tevreden. Zij beschouwden zich zelven en hun gemeente als het zout der aarde, een zuurdeesem, die ten lange leste alles doordringen zou. Zij moesten slechts zorgen nooit aftewijken van hun overtuiging, nooit te derogeeren, nooit te transigeeren. Wat deed het er toe, of zij voorloopig in armoede verkeerden? Zij wisten zeker, dat er een omkeer in de wereld aanstaande was. Want het liep toch in deze vervloekte oude wereld op zijn eind. Het geklaag der arbeiders schreeuwde tot Gods troon. De rijken zouden jammeren en schreien, want de maat was vol.

Dies bleven zij rustig afwachten of de stem Gods tot hen zou komen. Zelfs toen hun gemeenten verbroken waren en hun gemeenschappelijke organisatie uit elkander was gevallen, bleven de enkele personen, die van hun broederschap overbleven, waar zij ook vertoefden, kalm en vertrouwend den dag des Heeren verbeiden. In het jaar 1863 kwam werkelijk een stem tot hen. Het was de boodschap, dat in Noord-Amerika, te Utah, aan het Zoutmeer, het rijk der Heiligen, was opgericht. Toen aarzelden die enkele overgebleven broeders en zusters, tot wie de stem kwam, niet. Zij trokken over den breeden oceaan naar de Mormonen.

Die het der moeite waard acht de begripsbeweging onzer Zwijndrechtenaars in haar latere — ook zelfs van het spiritisme niet afkeerige — wendingen en verwikkelingen te volgen, kan daaromtrent twee zware en duistere boekjes lezen, die in 1877, door W. Heystek — dezelfde, die in 1834 den tweeden druk van zijn vragenboekje voor de Zwijndrechtsche broederschap deed verschijnen — te Utrecht voor eigen rekening, bij den boekdrukker van Hoften, werden gedrukt en uitgegeven. Het eerste draagt den titel van »Het laatste oordeel: een stem uit de nieuwe wereld in de oude wereld gevormd sedert het jaar 1830, en na 1864 ontwikkeld in de nieuwe wereld"; en het tweede heet »De

Mozaïsche en de Nazareensche Bijbel opgelost door den Bijbel der Negentiende Eeuw." Belangstellenden, die den zin der in deze boekjes kruiselings dooréengevlochten denkbeelden pogen te verstaan, wijzen wij voor ons doel op de bladzijden 20, 23, 127 tot 130 van het eerste en op de bladzijden 133 en 211 van het tweede geschrift. In het eerste boekje wordt zeer nadrukkelijk op Stoffel Muller gewezen, »wiens leer nog verhoogd en beschaafd is door A. Bos": in het tweede wordt in nevelachtige termen gewaagd van een geheimzinnige toekomst. Op pag. 133 toch lezen wij: »Reeds hebben wij het feest gevierd der aanneming van alles wat kreupel, verminkt, blind of lam was, het eerste feest van Gods Koningrijk in Saltlake in Utah, den 30sten December 1873, in groote onbekendheid voor de meeste feestgenooten, doch volkomen bekend en bewust bij allen die ontwaakt waren ten leven". En wij gedenken ook de woorden, die de schrijver, toen een oud man van 75 jaren — op bladzijde 211 — wijdt aan de dingen, die hij gehoord en gezien heeft vóór veertig en meer jaren. »Wat toen in zwakheid is gezaaid zou nu worden opgewekt"..... Heystek legt nadruk op het zaaien in zwakheid: op het afwachtend karakter.

Doch in het begin was de Broederschap niet van zins zoo volkomen lijdelijk zich te gedragen tegenover de wereld. Integendeel het licht moest schijnen op den kandelaar. Men moest luide tegen de wereld getuigen. In de papieren, door professor Heringa afgeschreven, vinden wij dan ook een Inleiding, die volkomen juist het standpunt der broeders van de eerste dagen weêrgeeft. Het is een klaag- en boete-rede aan de maatschappij, overgaande in een mystiek kreupel-vers.

De boodschap van den boetgezant wordt der wereld aangekondigd, en het »Wee, Wee U!" klinkt op alle toonen haar toe. Al haar ongerechtigheden, haar rechtsverdraaing en rechtsverkrachting, worden haar voorgehouden: en het vonnis wordt over haar uitgeroepen. Geen enkele klasse der menschen ontgaat dat oordeel Neen, allen worden schuldig gerekend

Er gloeit hartstocht in dit stuk, dat zelfs uit het oogpunt der taal ongemeen is; doch hoort het zelf; het is het laatste fragment, dat ik aan Heringa's papieren ontleen:

Wee U, o Regters en Overheden! als gij wetten onderhoudt en handhaaft en zoogenaamde regten, die tegen de wet, om God bovenal en uwe maasten als u zelven lief te hebben, aanloopen, onder welk een voorwendsel het zoude moge zijn; of tegen de leer van Jezus, in het Evangelie vervat; al waren dezelve door een schijnbare noodzakelijkheid, of door de menigte of oudheid gevestigd, en door de valsche pen der schriftgeleerden, door verdraaijing der waarheid bevestigd, om de ordonnantiën van Jezus tegen te staan en krachteloos te maken of te vernietigen; het zal niet bestaan, als het in het vuúr komt, maar verbranden. Want eens iegelijks werk zal door vuur beproefd worden.

Een vúurgloed gaat Hem voor
Den ganschen hemel door,
En blaakt aan alle zijden
Hen, die Zijn' magt bestrijden. (Psalm 97 : 2)

Wee U, o Schriftgeleerden! en gij Leeraars! die op denzelfden grond bouwt, houdende de inzettingen der menschen, waardoor Gods geboden, de leer en wetten van Jezus, als krachteloos worden bevonden: niet merkende, dat gij, zóó doende, meer afbreekt als opbouwt aan dat geestelijk gebouw, waarvan Jezus Christus de uiterste hoeksteen is. Gij, die anderen tot oogen moest zijn, ziet gij zelven niet, dat het Christendom niet naar Jezus gelijkt, maar veel meer naar een heidendom? Roept gijlieden uit de keele! laat uwe stem hooren als een bazuin, tegen den dag der wrake en het aangename jaar des Sabbats dat volgen zal! opdat gij in Zijne ruste moogt ingaan en vele kinderen met u, die u de Heere gegeven heeft in te oogsten.

Wee over U, gij Rijken, geweldigen, trotschen, hoogmoedigen, bezitters van schatten, opgelegd voor vele jaren! die gij als voor u en uwen lust en begeerlijkheid bezit, en daardoor uwe minderen niet acht, ja verdrukt langs wegen en middelen, die, hoewel niet strafbaar voor het gerigt van deze wereld, en door de menigte, gewoontens en gebruiken des tijds gewettigd, *de armen doet hongeren* en naakt gaan, en niet weet of erkent, dat het, Gods goederen zijnde, dezelve niet naar uwen lust moogt gebruiken tot onderdrukking. Indien gij ze niet voor God bezit en gebruikt, zal uw schuldboek in den dood, in den dag der wrake, voor u worden geopend, en gij schuldenaars van uwe schatten voor God bevonden worden; al hebt gij anders hier, voor 't oog der menschen, als een eerlijk en braaf man, alles betaald aan de menschen, *'t Is alles Gods eigendom,* en

gijzelven ook. Geeft dan Gode wat Godes is! leest Jacobus 5. Die gij onderdrukt hebt, zullen uwe regters zijn in uwen boezem! Spiegelt u in de volmaakte wet en in de ordonnantiën van Jezus, dien gij niet gewild hebt dat Koning over u zoude zijn. Als gij Zijne koninklijke bevelen, leeringen en geboden verwerpt, zal Hij u voor zijne voeten dooden.

Hij komt, Hij komt om de aard' te rigten,
De wereld in geregtigheid,
En 't volk, daar 't wreed geweld moet zwichten,
Te leiden in regtmatigheid. (Psalm 98 : 4)

Verkoopt al wat gij hebt, en geeft het den armen en volgt Jezus, gaat niet met den jongeling bedroefd weg! Ziet naar den geest van het ware Christendom, in de dagen der Apostelen na den Pinksterdag, en hoort wat uw hart zegt! Kunt gij u zelven en uwe goederen iu Gods hand stellen, zonder dat uw hart u veroordeelt? De gebruiken, oudheden of menigte, ook de gewone marktprijzen van goederen, arbeidsloonen, percenten op gelden, verhuringen van huizen of landen: dat alles moge uw doen in uwe oogen wettigen; alles kan goed zijn; maar God moet 't hart, 't geheele verstand, al de krachten, het geheel hebben.

Wee over U, die tot de minderen en middelclasse behoort, die, van de rijken afhangende, hen als Goden eert en hen tot uw vertrouwen stelt! Want vervloekt is de man, die vleesch tot zijnen arm stelt, en ook gij, wanneer gij, naar uw vermogen of gelegenheid, of naar de wijze dezer wereld, voor u zelven alleen werkt, onderdrukkende uwe minderen door middelen en wegen, die regt schijnen in uwe oogen: zijnde uw vertrouwen niet op God, maar dáár uw schat is, of dáár gij hem door zoekt te verkrijgen: middelen van bedrog en ingeslopene ongeregtigheden in alle beroepen en hanteeringen, tot onderdrukking van de armen en magteloozen, die door de rijken en minderen, als tot slaven, die hongerig en naakt loopen, door znlke praktijken gemaakt worden. Spiegelt u in de volmaakte wet, de leer van Jezus. Die de meeste onder ulieden is, zij uwer aller dienaar! Zegt gij door daden: ben ik *mijns broeders hoeder*, met Caïn, gij zult ook, als een doodslager met Caïn omkomen, ofschoon gij eene stad bouwt, die gij naar uwens zoon's naam noemt. Wie zijnen broeder niet lief heeft blijft in den dood; de zoodanigen hebben geen deel in het koningrijk van Jezus, maar zullen met de anti-christische menigte omkomen in den dag der vergelding aller goddeloozen op deze aarde!

Wee ook, gij armen! die in dienzelfden geest staat, ofschoon uw vermogen u niet toelaat, om in de bovengemelde wegen te werken; in dien kring werkt gij dan ook door ongeoorloofde middelen en wegen, overeenkomstig uwen stand en lust: zoekende uw heil in uwe lusten of bij de ijdelheid en het vertrouwen op uwe meer-

deren; dezelve als Goden aanbiddende, daar uw lust tot God en uw vertrouwen op Hem moest zijn. Bekeert u van uwe booze werken tot den levenden God, en staat af van ongeregtigheid: doet het goede, want Zijn heil is nabij hen die God liefhebben en in de waarheid trachten te wandelen. De Koning komt om de nooddruft des volks te rigten: Hij zal de kinderen der nooddruftigen verlossen en den verdrukker verbrijzelen. Zie Psalm 72: 4, 12, 13, 14. Maar die niet willen dat hij Koning zij, zal Hij met Zijnen ijzeren scepter verpletteren. Lees Psalm 2!

Wee ook mij, en die met mij de waarheid zijn toegedaan, voor zoo verre diezelfde gronden in ons liggen en in ons werkende zijn! Want eens iegelijks werk moet door het vuur en als door vuur beproefd worden. En het oordeel begint van het huis Gods. Een iegelijk beproeve zich zelven! Het is niet genoeg, te zeggen: Heer! Heer! de wil des Vaders, die in den hemel is, moet gedaan worden. Jezus is gekomen om de wet te vervullen. Die zijne geboden doen, die hebben magt om van den boom des Levens te eten en leven.

Nu, indien Gij wilt, komt! niettegenstaande alle uwe ongeregtigheden en dwalingen, als gij ze ziet. Komt tot die fontein, die opgerigt is tegen de zonden en ongeregtigheden. Komt tot Hem, die u kan reinigen; al waren uwe zonden als carmozijn, Hij reinigt u; verkondigt algemeen pardon, vergeving en rekent u uwe schuld niet toe. Vreest niet, maar gelooft de waarheid en doet de waarheid! Breekt uwe zonden af door geregtigheid en regt te doen, en dan is er ontkoming onder de schaduw zijner vleugelen. Zelfs in den dag der wrake zult gij bij Hem veilig zijn.

O mijne arme menschen! laat u niet door den schijn bedriegen met valsche overleggingen. Beschouwt u zelven en het gansche Christendom! Waar zijn de oprechte teekenen van vereeniging met Jezus te vinden? Waar is de liefde, het geloof, de waarheid, de geregtigheid? Jezus, als Hij komt, zal Hij ook geloof vinden op aarde? Kennis, die opgeblazen maakt: en wat zal het einde zijn? dan zal de Goddelooze een stoppel zijn; ja eene afgrijzing: lees Jesaia 66: 24 en Maleachi 4: 1, 3. Maar hun die zich bekeeren zal *vrede* zijn, vs. 4, niettegenstaande dat ze hier lijden van de hoogmoedigen en geweldhebbers dezer aarde: dien zal de zon der geregtigheid opgaan en eeuwige blijdschap zal op hunne hoofden wezen. Vreest dan niet, die het ligchaam kunnen dooden; maar vreest Hem, die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel!

Toen het leven van Jezus
Mij kwam bestralen,
Stierf ik den dood.
Doe Hij in mij opstond,
Moest ik nederdalen
In Zijn en mijns Vaders schoot.

't Was vreeselijk te gevoelen,
Eer bekend was het bedoelen
Van Vader en Zoon, om mij te geven
Het eeuwige leven,
In Zijnen troon.
Mijn Ik daalde neder
Met vrees en schrik;
Ja, Ik daalde neder
Als in een oogenblik.
Doe was ik verdwenen
En weg was de schrik;
Veranderd in vreugde
In 't nieuwe Ik.
O zalig dalen in Godes troon!
Die magt kan bevrijden
Van alle doôn;
En ook in het lijden
Is grobter loon.
Wie zou niet verkiezen
Zijn leven te verliezen,
En zóó te dalen
In Godes troon?
Voorwaar! geen mensch
Heeft 't ooit verkozen:
Die anders spreekt
Moet van schaamte blozen.
't Is God alleen
Die zulk een
Heeft uitverkoren
Allang te voren,
En anders geen.
Uit loutere liefde
En door Zijne magt,
Heeft Hij dat werk
Alleen volbragt:
En zal het volbrengen
In al de Zijnen.
Zijn liefde lijd niet
Dat z' eeuwig kwijnen;
Hij kan 't niet gehengen.
Al zien wij 't nog niet,
't Zal evenwel zijn.
Eens zal het schepsel,
Verlost van pijn,
In plaats van smarten
Met vrolijke harten,

Gods liefde roemen,
In plaats van verdoemen :
Hem eeuwig prijzen
Op hemelsche wijzen,
Bevrijd van smarten.

Aldus eindigt dit fragment, dat, naar ons inzien, in zijn hortenden en stootenden tred, diepen indruk maakt.

Is het u, Mijne Heeren, als mij gegaan? Toen ik dat stuk de eerste maal hard op las, was het mij, als of ik in een welbekende sfeer verplaatst was der zestiende eeuw, de wereld der Anabaptisten of Wederdoopers. Wel niet onder die groep, die te Munster het bloedig drama opvoerde, en die in de laatste periode de steeds heftiger wordende lessen opvolgde van Bernt Rothman, zooals hij ze formuleerde, eerst in zijn fel boekje voor »de Restitutie", later in zijn vlammend geschrijf »van der Wrake". Neen, wij ruiken geen bloed en vuur, wanneer wij bij onze Zwijndrechtenaars verkeeren. Maar wel meenen wij te zijn onder die betrekkelijk meer kalme Nederlandsche Wederdoopers, die zich, naar den Straatburgschen leeraar Melchior Hoffmann, Melchiorieten noemden : zij het dan ook, dat zelfs bij die Melchiorieten de hartstocht altijd nog sterker was, en een Jan Volkerts Trijpmaker, die in 1531 werd ter dood gebracht, of een Jan Matthijsen, de bakker uit Haarlem, hun gemoed te dikwijls tot wilde daden wisten te ontvlammen. Doch de grondtoon dier Nederlandsche wederdoopers was toch betrekkelijk vredelievend : de meesten waren in afwachtende houding. Bij hen nu vinden wij vele trekken terug — slechts scherper ingesneden of dieper gegroefd — die wij bij onze Zwijndrechtenaars ontmoeten. Op den vóórgrond staat ook bij hen het denkbeeld van het duizendjarig rijk, het te gemoet zien van een Godsrijk op aarde, en het aanknoopen van die verwachting vooral aan Daniels profetieën. Ook bij hen wordt het gemeenschappelijk eigendom, en de trek naar gemeenschappelijk huishouden, bijv. in de maaltijden, een vaste plooi. Ook zij klemmen zich vast aan de geestelijke huwelijken, in zooverre zij slechts huwelijken onder wan-

geloovigen als echte verbindingen erkennen. Tot een uitwas als de vrouwengemeenschap, en in 't algemeen tot wat men een »heilig zinnelijk leven" noemt, zijn zoowel die oude wederdoopers als de latere Zwijndrechtenaars over te halen. Het sexueele element speelt bij beiden een rol. Ook de Nederlandsche Melchiorieten spreken het beginsel van »weerloosheid" uit, en weigeren krijgsdienst. Zelfs in den afkeer van de bovenmatige viering van den Zondag gaan beiden hand aan hand. Beiden — Wederdoopers en Zwijndrechtenaars — komen daarbij voort uit de lagere volksklassen; slechts bij uitzondering ziet men onder hen een zeer gegoed burger of intellectueel hooger staand gemeentelid. De Zwijndrechtenaars voelen dit goed, en zijn dan ook in ons land onder de eersten, die nadruk leggen op de onderscheiding tusschen volk en middelklasse — »peuple et bourgeoisie".

Dit alles betreft meer of min den inhoud der denkbeelden of gedachten van beide secten.

Let men nu echter op den vorm van hun optreden, dan worden wij door een even sterke overeenkomst getroffen. De Zwijndrechtenaars doen in de eerste helft der 19e eeuw hun weeklacht in Holland vernemen. Doch juist driehonderd jaren vroeger waren reeds de Wederdoopers in steden en dorpen van ons land opgestaan als sombere boetgezanten, luide gewagende van den dag des Heeren die komt. Zij wierpen onrust in de gemoederen: zij spraken van vizioenen en openbaringen: zij getuigden van een God, voor wien halfheid, lauwheid of dubbelzinnigheid een gruwel was: zij verkondigden een Heer der heirscharen, die de machtigen dezer aarde zou wegblazen: zij zagen teekenen in de lucht: — en waar zij nu kwamen, op het veld, in het dorp, op de markt, in de stad, lieten zij, ééntoonig en schrikverwekkend, als het gelui van een zware klok, aan de saamgeschoolde huiverende menigte, dien altijd herhaalden, huilenden en loeienden, kreet hooren: »Wee, wee over U!"

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den NOVEMBER 1892.

Tegenwoordig de heeren KERN, voorzitter, DE VRIES, BEETS, NABER, HOEKSTRA, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, DE HOOP SCHEFFER, LAND, ACQUOY, COSIJN, QUACK, MATTHES, PLEIJTE, POLS, SPRUYT, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, FOCKEMA ANDREAE, A PIERSON, DE HARTOG, P. L. MULLER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT en BOOT, secretaris.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris bericht dat de Heeren Tiele, S. Muller, Polak, Sillem en Kluyver zich verontschuldigd hebben wegens hunne afwezigheid, en dat een gedicht *Silva* onder het motto: *Pax in solitudine docet* voor den wedstrijd in latijnsche poesie is ingezonden.

Daarna wordt het woord gegeven aan den Heer Quack, die naar aanleiding van een lijvig handschrift van Jodocus Heringa eene mededeeling leest, getiteld: Uit de eerste dagen der Zwijndrechtsche broederschap. Dat handschrift

bevat opstellen van de hoofden der broederschap Stoffel Muller en Dirk Valk. De spreker behandelt drie punten 1°. de inhechtenisneming der leiders en hun verhoor voor den rechter in 1820; 2°. deelt hij mede fragmenten uit een mystiek geschrift dat Muller in de gevangenis te Gouda in 1818 heeft opgesteld; 3° eene klaag- en boeterede aan de maatschappij. De spreker staat vooral stil bij de socialistische en communistische denkbeelden der broederschap en wijst ten slotte op de overeenkomst hunner beweging met die der wederdoopers in de zestiende eeuw. Hij biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Het gesprokene geeft aanleiding tot vele opmerkingen en vragen.

De Heer Acquoy komt op tegen hetgeen de spreker gezegd heeft over den stijl van Muller. Naar zijn gevoel is er iets profetisch in, en staat zijn mannelijk woord boven Da Costa's Bezwaren tegen den geest dezer eeuw. Eene tweede opmerking betreft de socialistische strekking, die de spreker op den voorgrond stelde. Het was vooral eene godsdienstige beweging.

De Heer Spruyt wijst op het mystieke in de broederschap, evenals dit zich vroeger geopenbaard had in de Broeders des gemeenen levens, in Spinoza en anderen, en vraagt of Muller en Valk de schriften van die voorgangers niet zouden gekend hebben. Hij maakt ook bezwaar tegen de voorstelling van den spreker, dat voor de rechtbank te Dordrecht twee wereldbeschouwingen tegen elkander in botsing zouden gekomen zijn.

De Heer Pierson vraagt insgelijks of uit Mullers schriften blijkt, dat hij behalve den Bijbel andere schrijvers geraadpleegd heeft en meent dat niet van eene godsdienstige maar van eene bijbelsche beweging moet gesproken worden.

De Heer Hoekstra merkt op dat de tegenstelling van godsdienst en socialisme niet gewettigd is. De eerste Kristenen leefden in gemeenschap van goederen, maar reeds in de gemeente van Corinthe was dit afgeschaft.

De Heer Beets is het eens met den Heer Acquoy, dat de taal van St. Muller eene krachtige, mannelijke taal is.

Hij vergelijkt hem met Fox en gelooft dat de beweging langer zou geduurd en dieper sporen nagelaten hebben, als onder de broeders een William Penn was opgestaan.

De Heer De Hartog vraagt of de archieven der rechtbank te Dordrecht en van het Hof te 's Gravenhage geen licht over de vervolging kunnen verspreiden en dienen om de waarheid der grieven van de beklaagden te toetsen.

De Heer Quack bedankt de sprekers voor hunne belangstelling. Hij verklaart dat zijn oordeel niet in strijd is met dat van de heeren Acquoy en Spruyt, maar dat hij meer nadruk heeft gelegd op de socialistische strekking, omdat hij daarmede beter bekend is dan met het mystieke. Hij verzekert, dat de Zwijndrechters uit den Bijbel alleen geput hebben. Hij maakt bezwaar om de uitdrukking »godsdienstig" door »bijbelsch" te vervangen, omdat die lieden zoo vrij met den Bijbel omsprongen. Hij acht de vergelijking van St. Muller met Fox zeer gepast, maar wijst er op dat bij de Kwakers volstrekt geene communistische denkbeelden worden aangetroffen. Eindelijk is hij overtuigd dat aan de waarheid hunner opgaven niet mag getwijfeld worden, al zijn die verklaringen niet met de rechterlijke archieven vergeleken. De Justitie heeft die menschen niet begrepen.

Bij de algemeene rondvraag verkreeg de Heer Pierson het woord om mededeeling te doen van indrukken ontvangen op een reis in Spanje, door hem ondernomen als gedelegeerde van de Nederlandsche Regeering en van onze Academie van Wetenschappen bij het Amerikanisten-Congres. Bedoeld congres werd van 7—11 October te Huelva gehouden, en wel ter gelegenheid van het vierhonderdjarig feest der ontdekking van Amerika. Hij trad in eenige bijzonderheden om de nationale beteekenis te doen uitkomen, die dit feest blijkbaar voor Spanje heeft gehad; hij schilderde de localiteit waar de openingszitting had plaats gevonden, het klooster de la Rabida, en sprak over de bijzonder gulle ontvangst die aan de leden van het Congres

te beurt was gevallen. Tot dat Congres zelf overgaande, deed hij opmerken hoe ook hier het vereenigen van twee doeleinden minder wenschelijk was gebleken. De feestelijkheden waarvan een enkele, als de provinciale manifestatien voor de Koningin-Regentes, opzettelijk door den spreker werden beschreven, hadden aan den duur der vergaderingen en aan den omvang der besprekingen eenige schade toegebracht. Tot het formuleeren van stellingen was het zelden, tot het voeren van debatten in het geheel niet gekomen. De werkzaamheden van het Congres hadden zich hoofdzakelijk bepaald tot 1⁰ het aanbieden van boekwerken, 2⁰ het toonen van kaarten en fotografieën, en 3⁰ het doen van losse mededeelingen die meestal van zendelingen afkomstig waren. Spreker achtte zich ten slotte verplicht officieus over te brengen den wensch van het Congres om in Nederland, met name te Amsterdam, een plaats te vinden voor een zijner toekomstige zittingen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den DECEMBER 1892.

Tegenwoordig de heeren KERN, voorzitter, DE VRIES, FRUIN, BEETS, NABER, HOEKSTRA, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, VAN HERWERDEN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, QUACK, PLEIJTE, MATTHES, SPRUYT, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUTER, LOMAN, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, HAMAKER, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, DE GROOT en BOOT, secretaris.

Van de heeren Moltzer en S. Muller is bericht ontvangen dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer de Hartog deelt mede, dat de heer W. Lamers in het Decembernommer van de Stemmen van waarheid en vrede beschreven heeft wat met de Zwijndrechtsche broederschap op 4 en 11 Augustus 1820 voor de Rechtbank te Dordrecht is geschied. Daaruit blijkt de waarheid van Stoffel Mullers verhaal.

De Secretaris deelt mede dat twee gedichten voor den wedstrijd zijn ingekomen, het een getiteld: *Christumferens Columbus* 1492—1892 met de zinspreuk: *In spe contra spem*, het ander: *Satira* onder het motto *Vanitas vanitatum*. Hij leest voorts het bericht van het overlijden van het rustend lid Mr. J. Dirks, aan wiens verdiensten door den voorzitter hulde wordt bewezen.

De Heer Van der Wijck draagt eene uitvoerige levensschets voor van wijlen Mr. C. W. Opzoomer, in welke hij aantoont, wat deze als wijsgeer, als rechtsgeleerde, als letterkundige en als mensch is geweest.

Door den voorzitter wordt aan den spreker dank betuigd voor zijn werk, dat in het Jaarboek der Akademie zal geplaatst worden.

Bij de rondvraag erlangt de heer van Boneval Faure het woord voor de mededeeling van eene verhandeling, waaraan hij den titel geeft: »Naar aanleiding van een discours de rentrée".

Spreker heeft daarbij het oog op een onlangs als brochure uitgegeven *discours de rentree*, waarvan de titel luidt: Cour d'appel de Gand. De la protection légale de l'enfance. Déchéance de la puissance paternelle. Discours prononcé par M. le Chevalier Hynderick, procureur général, à l'audience solennelle de rentrée du 1er Octobre 1892 et dont la Cour a ordonné l'impression.

Spreker vindt daarin aanleiding tot de mededeeling van eenige opmerkingen en beschouwingen over de instelling der »discours de rentrée" zelve; over de belgische wetgeving op de bescherming der kinderen in vergelijking met de onze en eindelijk over de wijze waarop de ontzetting van de vaderlijke macht bij ons is geregeld.

De hervatting van de werkzaamheden door de rechterlijke macht, na afloop der vacantiën, heeft nog altijd in Frank-

rijk en ook in Belgie plaats in eene plechtige zitting van de Hoven van appèl, waarin de procureur generaal eene rede houdt, zooals de reglementen voorschrijven, »sur un sujet convenable à la circonstance". De instelling werd bij ons in 1838 niet overgenomen. Toch heeft zij hare aantrekkelijke zijde en wanneer de rede van den procureur-generaal inderdaad aan het voorschrift beantwoordt, kan de geheele plechtigheid een goeden indruk maken. Spreker toont dit nader aan door te wijzen op den rijkdom van onderwerpen door de procureurs-generaal bij het Hof van Gent in de laatste jaren behandeld en op de voortreffelijke wijze waarop zij hunne opdracht begrepen; daar hij meer bepaaldelijk in de gelegenheid was van deze openingsreden kennis te nemen.

De spreker ging vervolgens na de onderscheiden wetten en instellingen, welke in Belgie in het belang van de kinderen en tot hunne bescherming bestaan, zooals daarvan door den procureur-generaal Hynderick in zijn bovenvermelde rede een overzicht wordt gegeven en toont daarbij aan, hoe onze wetgever met den belgischen op dit punt nagenoeg gelijken tred heeft gehouden.

Terwijl de heer Hynderick verder handelt over het niet lang geleden bij de belgische kamers aanhangig gemaakt ontwerp »sur la protection de l'enfance" en bepaaldelijk over de daarbij ook geregelde ontzetting uit de vaderlijke macht; terwijl hij de daaromtrent voorgestelde bepalingen ontvouwt en kritiseert, geeft dit gedeelte van het »discours de rentrée" den heer Faure aanleiding om de daaromtrent bij ons in het Wetboek van Strafrecht opgenomen bepalingen te bespreken.

Ons burgerlijk wetboek bevat tot dusver geen enkele bepaling over de ontzetting uit de vaderlijke macht, evenmin als de Code Napoleon. De Code Pénal verbond die ontzetting alleen in één geval aan eene veroordeeling van vader of moeder wegens een afschuwelijk misdrijf tegen het kind gepleegd. Terecht begreep onze Strafwetgever dat de ontzetting tot meerdere gevallen moet worden uitgebreid, en dat zij volkomen gerechtvaardigd was, zoo dikwijls ouders

opzettelijk met een aan hun gezag onderworpen minderjarige aan eenig misdrijf deelnemen of wanneer zij zich aan bepaalde misdrijven tegen het kind schuldig maken, door hetzij hem in hulpbehoevenden staat te brengen of te laten, hetzij zich te vergrijpen tegen zijn burgerlijken staat, zijne eerbaarheid, zijn leven of zijne gezondheid. Bovendien wordt die ontzetting mogelijk bij veroordeeling wegens andere bepaald aangegeven misdrijven, maar het blijkt niet dat de wetgever zich daarbij bewust was, dat hij nu zelfs in preventieve richting, bij vrees voor misbruik, de ontzetting toeliet. Bijzondere toelichting voor deze gevallen ontbreekt althans geheel. Ofschoon nu door de bepalingen van het Strafwetboek, het beginsel dat ook de vaderlijke macht aan de ouders kan en moet worden ontnomen voor goed is gehuldigd, daar de toepassing daarvan bij niemand tegenspraak ondervond; ofschoon wij alzoo door die bepalingen van het Strafwetboek een machtige schrede vooruit hebben gedaan op dit gebied, zoo is niettemin aan die ontzetting zooals zij, als straf, wordt toegepast meer dan een bezwaar verbonden. Dewijl geen straf meer onteerend mag zijn, mocht ook de ontzetting uit de vaderlijke macht niet voor goed maar alleen voor een tijd uitgesproken worden en die tijd moet ten minste den tijd der opgelegde gevangenisstraf met twee jaren te bovengaan. Onhoudbaar wordt nu de toestand van den vader tegenover het kind, wanneer hij, na uit de gevangenis ontslagen en in het huisgezin teruggekeerd te zijn, gedurende twee jaren de uitoefening van het gezag aan de moeder moet overlaten. Maar zelfs maakt die tijdelijkheid, welke aan de ontzetting, als straf, noodzakelijk moest verbonden worden, haar als straf onbruikbaar. Want de vaderlijke macht is van den invloed dien zij op het kind moet hebben beroofd, wanneer de ouders daarvan gedurende eenigen tijd zijn ontzet geweest. Aan ouders, die veroordeeld zijn wegens een met hun kind of tegen hun kind gepleegd misdrijf, de hun daarom ontnomen vaderlijke macht weder toe te vertrouwen is even kortzichtig als het kortzichtig was van den wetgever van den Code Pénal, toen hij de vaderlijke macht ontnam alleen ten opzichte van het

kind waartegen een afschuwelijk misdrijf door de ouders werd gepleegd, maar die ten opzichte van hunne andere kinderen liet bestaan.

Spreker is alzoo van oordeel, dat de ontzetting van de vaderlijke macht, als straf, niet houdbaar is; dat alle desbetreffende bepalingen uit het Strafwetboek moeten worden geschrapt en dat, in den geest van die bepalingen, eene afzonderlijke wet moet worden vastgesteld, waarbij aan den burgerlijken rechter de bevoegdheid wordt toegekend om de ontzetting van de vaderlijke macht vooreerst wegens veroordeeling tot misdrijf uit te spreken, maar verder ook in gevallen als waarin door de Staats-Commissie tot herziening van het Burgerlijk Wetboek in art. 344 van het ontwerp, de mogelijkheid van ontzetting wordt noodzakelijk geacht.

Bij zoodanige afzonderlijke wet zouden tevens bepalingen kunnen worden gemaakt omtrent de wijze waarop van staatswege moet worden voorzien in de verzorging van de kinderen die door rechterlijk vonnis aan de vaderlijke macht worden onttrokken.

Daar de tijd verstreken is, kan geene discussie over het gesprokene geopend worden. De spreker wil zijn stuk elders uitgeven, maar verklaart zich bereid een overzicht voor het proces-verbaal aan den Secretaris te leveren.

Voor de boekerij worden aangeboden door den heer Faure, Het Nederlandsche burgerlijk procesrecht, Deel I, Leiden 1893 derde druk; door den heer Matthes, Het boek Exodus in het Boegineesch en in het Makassaarsch vertaald, 2 stukken; door den heer Kluyver de veertiende aflevering van Deel II van het Nederlandsch Woordenboek; door den heer Van Herwerden het derde stuk van het vierde deel van het tijdschrift *Ἀθηνᾶ*, uitgegeven door het Genootschap van Wetenschappen te Athene; door den voorzitter namens den schrijver G. Schlegel, La Stèle funeraire du Téghin Giogh, Leide 1892.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 9den JANUARI 1893.

Tegenwoordig de heeren KERN, voorzitter, BEETS, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, PLEIJTE, MATTHES, POLS, SPRUYT, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUTER, MOLTZER, SYMONS, LOMAN, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE *DE* LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, BLOK en BOOT, secretaris.

De heeren van Boneval Faure en S. Muller hebben bericht, dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat de heer Wijnne op den 4den December ll. den ouderdom van 70 jaren heeft bereikt en derhalve tot de rustende leden is overgegaan.

Verder leest hij de titels en zinspreuken van tien latijnsche gedichten, die voor 1 Januari ter mededinging in den wedstrijd zijn ingekomen. Zij luiden als volgt: 1. *Septem-*

fratres Machabaei. Per fidem venerunt regna. Hebr. XI. 33; 2. *Inventa et mores.* Carmina quae vultis cognoscite, carmina vobis. Verg. Ecl. VI; 3. *Peregrinationis in Terrum Sanctam itinerarium poeticum.* Deus providebit; 4. *Labor.* Labor omnia vicit improbus; 5. *Puerilia.* Torquatus volo parvulus cet. Catullus (LXI. 216—220); 6. *Lanisaponias.* Dulce lenimen gravium Latina Musa laborum; 7. *Bellum servile.* Flammeum cape; 8. *Laus pacis.* Et nomen pacis dulce est et ipsa res salutaris; 9. *Pridie Kal. Januarias* MDCCCXCIII. Claudius Civilis dux Batavorum; 10. *Rubor noctis arcticae.* Mirisque rubet nox arctica signis. Deze zijn met de drie vroeger vermelde aan de Commissie van beoordeelaars ter hand gesteld.

De heer Van de Sande Bakhuyzen spreekt over een fragment van het evangelie van Petrus, dat met fragmenten van het boek Henoch en der Apocalypse van Petrus in Egypte gevonden, onlangs door den heer De Bouriant en veel zuiverder door den Engelschen geleerde J. Armitage Robinson is uitgegeven. Nadat hij van den griekschen tekst eene vertaling gegeven heeft, beantwoordt hij de vraag, of dit een stuk kan zijn van het door oud-Christelijke Schrijvers aangehaalde evangelie van Petrus, bevestigend. Daarna bewijst hij dat het omstreeks het midden der tweede eeuw onzer jaartelling is opgesteld door iemand, die vrij goed Grieksch kende, maar die met de uitdrukking »de Joden" zonderling omsprong. Voorts beantwoordt hij de vraag of er verband bestaat tusschen dit evangelie en de vier evangeliën van het Nieuwe Testament, en toont aan dat de schrijver de evangeliën van Matthaeus, Marcus en Johannes moet gekend hebben. Eindelijk wijst hij eenige punten aan, waarin de schrijver van de gewone verhalen afwijkt.

De spreker staat zijne bijdrage af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Het gehoorde geeft aanleiding tot eenige opmerkingen en vragen. De heer Loman wijst er op, dat dit fragment geen licht geeft over de samenstelling onzer vier evangeliën,

maar het raadsel nog ingewikkelder maakt. Er blijkt opnieuw uit met welk eene stoutmoedigheid de schrijvers zijn te werk gegaan, en dat een andere weg moet worden ingeslagen om tot bevredigende resultaten te komen. Hij wijst er op, dat in dit fragment de veroordeeling van Christus niet aan Pilatus, maar geheel aan Herodes en aan de Joden wordt toegeschreven. Eindelijk noodigt hij den spreker uit dit fragment te vergelijken met de Didascalie en andere oud-Christelijke geschriften.

De heer Naber gelooft dat de woorden niet overal juist zijn ontcijferd en vraagt of niet voor *εὑρῶμεν* moet gelezen worden *σταυρῶμεν*, en daar het graf onmogelijk *κῆπος Ἰωσήφ* kan heeten, of daarvoor niet *σηκός* de ware naam zou zijn.

De spreker bedankt voor deze opmerkingen, maar kan niet treden in eene vergelijking van dit fragment met andere oud-Christelijke stukken, en acht de herhaling van den griekschen tekst, die door den heer De Goeje gewenscht is, niet noodig, maar toch misschien nuttig.

Bij de rondvraag biedt de heer Loman een afdruk van zijn Gids-artikel: »eene oratio pro domo" voor de boekerij aan, en de Secretaris namens de familie Kuenen het eerste stuk van het derde deel der tweede uitgave van het Historisch-critisch onderzoek, en namens Dr. J. A. Worp het tweede deel der Gedichten van Const. Huygens.

Daar niemand zich tot eenige mededeeling bereid verklaart, wordt de vergadering gesloten.

HET FRAGMENT VAN HET EVANGELIE VAN PETRUS.

MEDEDEELING VAN

W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN.

In de Christelijke gemeente te Rhossus, eene stad der Ciliciërs zooals Hieronymus opgeeft, niet ver van Antiochië gelegen, was omstreeks 200 n. Chr. een evangelie in gebruik dat aan Petrus werd toegeschreven. Wij vinden daarvan melding gemaakt in een brief van Serapion, die 191 — 213 bisschop was te Antiochië, welke ons door Eusebius in zijne Kerkelijke geschiedenis (VI 12) voor een gedeelte is bewaard. Deze brief is in den vorm, waarin wij hem bezitten, niet duidelijk. Met zekerheid valt er alleen uit op te maken dat Serapion eerst de lezing van dat evangelie als onschadelijk heeft toegestaan, maar later van gedachte is veranderd omdat het aanleiding gaf tot kettersche denkbeelden.

Een 40 of 50 jaar later maakte Origenes van datzelfde evangelie gewag in zijn commentaar op Matthaeus (ed. de la Rue III p. 462). Bij de verklaring van Matth. 13 : 55 schrijft hij dat sommigen, uitgaande van de overlevering van het evangelie dat naar Petrus heet, beweren dat de broeders van Jezus zoons van Jozef zijn geweest uit een vroeger huwelijk. Origenes heeft dus het Petrus-evangelie gekend, en uit zijne woorden blijkt dat het in zijn tijd door sommigen gebruikt werd als een gezaghebbend geschrift.

Eusebius meldt in zijne Kerkelijke geschiedenis, tusschen

324 en 340 opgesteld, (III, 3 : 2 en III, 25 : 6) dat het naar Petrus genoemde evangelie niet onder de echte boeken is opgenomen, daar niemand van de vroegere of latere schrijvers het gebruikt heeft. Inderdaad is ons ook geen schrijver bekend die er zich op beroept als op een authentiek geschrift van den apostel, wat wel het geval is met de naar dienzelfden apostel genoemde Apocalypse. Eusebius geeft ons van dat evangelie geene nadere beschrijving, evenmin als Hieronymus (de Vir. ill. c. 2. Opp. ed. Vallars. vol. II p. 814), die alleen eene lijst opgeeft van geschriften welke ten onrechte den naam van Petrus dragen, nl. de Handelingen, het Evangelie, de Prediking (κήρυγμα) de Openbaring en het Oordeel van Petrus (Judicium Petri).

Theodoretus noemt het evangelie wel (Haer. fab. II, 2) maar schijnt het zelf evenmin gekend te hebben; in het Decretum Gelasii, de libris recipiendis et non recipiendis, uitgegeven door Credner, zur Geschichte des Kanons, p. 151—289, dat of van het laatst der 5e of van de eerste helft der 6e eeuw dagteekent, wordt het genoemd onder de scripta apocrypha; en evenzoo in de Kerkgeschiedenis van Nicephorus Callistus, die wel in de 14e eeuw is samengesteld, maar op berichten en bescheiden uit zeer ouden tijd berust.

Dit is, voorzoover ik weet, alles wat tot voor eenige maanden omtrent ons evangelie bekend was, toen een Fransch geleerde, U. Bouriant, eene allergewichtigste vondst wereldkundig maakte. Deze geleerde had reeds voor eenige jaren in een graf te Akhmim in Egypte 33 folio bladen perkament gevonden, die een deel van het verlorene evangelie van Petrus bevatten, een deel van de eveneens verlorene Apocalypse van Petrus en ongeveer de helft van het boek Henoch, dat tot nog toe alleen in eene Aethiopische vertaling bekend was, alles in Griekschen tekst. Hij gaf het kort geleden uit in de Mémoires publ. par les membres de la mission archéol. Française au Caire dl. IX, fasc 1.

Het evangeliefragment beslaat 5 bladen of 9 bladzijden, daar de 1e blz. niet beschreven is, en bevat het verhaal van het lijden en sterven, van de opstanding en de hemel-

vaart van Jezus. Het begint bij de veroordeeling en eindigt met het bericht dat de twaalven ieder naar hun huis terugkeeren.

Het handschrift is, volgens Bouriant, tusschen de 8e en 12e eeuw geschreven en is vrij gebrekkig, hier en daar zelfs volkomen onverstaanbaar. Nog gebrekkig waren de uitgaven van Bouriant en van Harnack in de Sitzungsberichte der Kön. Pr. Ak. d. W., 13 Nov. 1892. Ver daarboven staat de tekst, door een Engelsch geleerde J. Armitage Robinson geleverd [1]), en daarop voortbouwende met behulp van onderscheidene andere geleerden, heeft Harnack eene verbeterde uitgave van zijn werk het licht doen zien [2]). Ik laat van hun tekst de vertaling volgen en geef van enkele afwijkingen rekenschap in de aanteekeningen [3]).

---

[1]) The Gospel according to Peter and the revelation of Peter, by J. A. Robinson and M. R. James. London, Clay, 1892.

[2]) Bruchstücke des Evangeliums und der Apocalypse des Petrus, Leipzig, 1893.

[3]) Ik heb deze beide boeken eerst zeer weinige dagen, voordat ik deze verhandeling moest uitspreken, in handen gekregen en dus niet zoo kunnen gebruiken als zij het verdienen. Hoofdzakelijk heb ik mij moeten bepalen tot wijziging van mijne vertaling en mijne aanteekeningen. Over enkele punten een enkel woord.

Dat het Petrus-evangelie eene docetische kleur zou dragen, wat door Robinson en Harnack (door den laatste echter na de herstelling van vs. 10 niet meer zoo stellig) verzekerd wordt, komt mij alles behalve zeker voor. In den vorm waarin dat vs. gelezen moet worden, ὡς μηδένα πόνον ἔχων is het als bewijs voor die stelling niet bruikbaar. Van vs. 19 schrijft de genoemde Engelsche geleerde p. 21: „the Divine Christ „is taken up, the Human Christ remains upon te Cross. *Eli, Eli* is ren„dered as My power, My power. We are thus confirmed in the belief „that this was the Gospel, as Serapion tells us, of the *Docetae*". Maar, hoewel ik ἀνελήφθη niet begrijp, geloof ik toch dat die onderscheiding van den goddelijken en den menschelijken Christus in het geheel niet in den tekst ligt. Niet van de „kracht", maar van den Heer zelven wordt dat ἀνελήφθη gezegd, en niets is er in het geheele verhaal dat die onderscheiding wettigt.

Zeer belangwekkend is de vergelijking door Harnack. p. 38 en verv., ingesteld tusschen ons evangelie en twee geschriften uit de eerste eeuwen der Christelijke kerk, de werken van Justinus en de Didascalia. Tegenover zijne verzekering dat in beide ons evangelie gebruikt is sta ik

Het fragment luidt dan als volgt:

Van de Joden had niemand zich de handen gewasschen, ook niet Herodes en ook geen van de rechters 2 en, toen zij zich (niet?) wilden wasschen, stond Pilatus op en beval

---

echter nog eenigszins sceptisch. Ik stem toe dat volgens de eenvoudigste verklaring in den Dialogus van Justinus p. 106 spraak is van ἀπομνημονεύματα Πέτρου, maar de bewijzen die aangevoerd worden voor de stelling dat Justinus ons evangelie gekend heeft zijn zwak. Twee plaatsen komen in aanmerking, 1°. Dial c. 97 καὶ οἱ σταυρώσαντες αὐτὸν ἐμέρισαν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ ἑαυτοῖς, λαχμὸν βάλλοντες κτέ. Hieromtrent verwijs ik naar hetgeen ik p. 342 heb trachten te betoogen. Hoogst zonderling zou ik het vinden dat Justinus dat ééne woord λαχμὸν aan het Petrus-evangelie zou ontleend hebben, terwijl hij in de geheele redenecring niet de minste bekendheid daarmede verraadt, niets er van overneemt en juist twee regels te voren bericht dat Jezus' handen en voeten aan het kruis genageld zijn in strijd met ons evangelie dat vs. 21 alleen van de handen spreekt. 2°. Apol I c. 35 ὡς εἶπεν ὁ προφήτης, διεσύρο τες αὐτὸν ἐκάθισαν ἐπὶ βήματος καὶ εἶπον· Κρῖνον ἡμῖν. Ev. Petri vs. 6, 7 καὶ ἔλεγον· Εὕρωμεν (?) (Harnack σύρωμεν) τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ..... καὶ ἐκάθισαν αὐτὸν ἐπι καθέδραν κρίσεως λέγοντες· Δικαίως κρῖνε, βασιλεῦ τοῦ Ἰσραήλ. Hoewel hier de overeenkomst meer in het oog valt, heeft zij m. i. niet die bewijskracht die Harnack er aan toekent. De, naar ik meen, onjuiste conjectuur σύρωμεν moet geheel buiten rekening blijven, en in ἐκάθισαν κτέ vind ik wel dezelfde traditie als in ons evangelie — eene traditie, die in gewijzigden vorm ook Joh, 19 : 13 gevonden wordt — maar of Justinus die aan ons evangelie of aan een ander geschrift ontleend heeft blijft de vraag. Mijn twijfel is geground op de opmerking dat, als Justinus ons evangelie als echt geschrift van den apostel Petrus had gekend en gebruikt, hij er wel meer van zou hebben overgenomen dan die ééne bijzonderheid. Onmiddellijk na de aangehaalde woorden volgt, Ap. I c. 35, de uitdrukkelijke vermelding van het aanhechten van handen en voeten aan het kruis, en in de daaraan vastgeknoopte beschrijving van de verdeeling der kleederen wordt niet het woord λαχμὸν maar κλῆρον gebruikt. En zoowel in de Apol. als in den Dial. volgt Justinus het verhaal van onze kanonieke evangeliën (men vindt de plaatsen verzameld in A. Hilgenfelds Krit. Unt. uber die Ev. Justin's enz. p. 124 enz.) zonder met eene enkele andere eigenaardigheid van het Petrus evangelie bekendheid te verraden.

De andere door Harnack aangevoerde plaatsen uit Apol. en Dial. leggen weinig gewicht in de schaal, en dit alles samenvattende meen ik dat wij ten opzichte van zijne stelling, wat Justinus betreft, niet verder mogen gaan dan tot een non liquet.

de koning Herodes den Heer mede te nemen, tot hen zeggende: doet hem al wat ik u bevolen heb. 3 Daar nu was Jozef gekomen, de vriend van Pilatus en van den Heer, en wetende dat zij hem zouden kruisigen, ging hij naar Pilatus en verzocht zijn lichaam om het te begraven. 4 En Pilatus zond naar Herodes en verzocht het lichaam, 5 en Herodes zeide: Vriend Pilatus, al had niemand hem verzocht, zoo zouden wij hem begraven daar ook de sabbat aanbreekt, want in de wet staat geschreven dat de zon niet mag ondergaan over een ter dood gebrachte voor den eersten dag der ongezuurde brooden, hun feest.

6 Zij nu die den Heer gegrepen hadden stieten hem onder het loopen en zeiden: Laten wij den Zoon Gods...? nu wij hem in onze macht gekregen hebben, 7 en zij wierpen hem een purperen kleed om en zetten hem op den rechterstoel zeggende: Spreek een rechtvaardig vonnis, koning van Israël! 8 En een hunner bracht een doornen kroon en zette die op het hoofd des Heeren, 9 en anderen, staande, spuwden hem in de oogen, en anderen sloegen hem op de wangen, anderen staken hem met een riet, en eenigen geeselden hem zeggende: Laten wij zoo den zoon Gods eeren! 10 En zij brachten twee misdadigers en krui-

---

Zoo geloof ik ook dat hij zich te beslist heeft uitgelaten omtrent de Didascalia.

Hij citeert (Bruchst. p. 41) eene plaats der Const. ap. V 19 (Bunsen, Anal. antenic. II p. 320) ὁ μὲν ἀλλόφυλος κριτὴς νιψάμενος τὰς χεῖρας εἶπεν· ἀθῶός εἰμι ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ δικαίου τούτου, ὑμεῖς ὄψεσθε — ὁ δὲ Ἰσραὴλ ἐπεβόησε· τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν. καὶ Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς ἐκέλευσεν αὐτὸν σταυρωθῆναι. En hij voegt daaraan toe: „Dass das Did.-Evangelium das Petrus-ev. ist scheint mir nach dieser stelle zweifellos". Ik zou, met het oog op de laatste woorden, dat „zweifellos" onderschrijven, wanneer in den tijd dat de Did. geschreven werk geen andere evangeliën hadden bestaan dan onze vier kanonieke en het Petrus-evangelie. Maar daar wij weten dat er buitendien nog verscheidene andere berichten in omloop waren, ben ik huiverig om nu reeds zulk eene stellige uitspraak te doen. Maar zonder twijfel verdient de vraag een grondiger onderzoek dan ik er nu aan heb kunnen wijden, en wij moeten Harnack dankbaar zijn dat hij daarop onze aandacht gevestigd heeft.

sigden den Heer tusschen hen in; hij zelf nu zweeg, als geen pijn gevoelende; 11 en toen zij het kruis hadden opgericht, schreven zij er op: Deze is de koning van Israël, 12 en de kleederen voor hem gelegd hebbende, verdeelden zij die en lootten er om. 13 En een van die misdadigers beschimpte hen zeggende: Wij lijden dit om het kwaad dat wij gedaan hebben, maar deze die de redder der menschen is geworden, wat heeft hij u voor kwaad gedaan? 14 En zij werden boos op hem en bevalen dat hem de beenen niet zouden gebroken worden, opdat hij in marteling sterven zou.

15 Het was middag, en duisternis bedekte geheel Judea, en zij werden onrustig en angstig dat de zon was ondergegaan terwijl hij nog leefde, (want) in hunne wet staat geschreven dat de zon niet mag ondergaan over een gedoode), 16 en een hunner zeide: Geeft hem azijn met gal te drinken, en die gemengd hebbende gaven zij hem te drinken, 17 en zij vervulden alles (nl. al wat voorspeld was) en maakten de maat der zonden tegen hun eigen hoofd vol. 18 Velen liepen rond met lampen, meenende dat het nacht was....? 19 En de Heer riep uit zeggende: Mijne kracht mijne kracht, gij hebt mij verlaten, en dat gezegd hebbende.....?

20 En juist op dat uur scheurde het voorhangsel van den tempel te Jeruzalem in tweeën, 21 en toen trokken zij de nagelen uit de handen des Heeren en legden hem op den grond; en de geheele aarde beefde en er ontstond groote vrees. 22 Toen begonnen de Joden en de oudsten en de priesters, ziende welk een kwaad zij zich zelven gedaan hadden, rouw te bedrijven en te roepen: Wee over onze zonden, want het oordeel is nabijgekomen en het einde van Jeruzalem. 23 Toen begon de zon weer te schijnen en bevond men dat het het negende uur was. 24 De Joden nu werden blijde en gaven Jozef zijn lichaam om het te begraven, daar hij gezien had hoeveel goed hij had gedaan, 25 en het lichaam genomen hebbende wiesch hij het en wikkelde het in linnen en bracht het in zijn eigen graf, de tuin van Jozef geheeten.

26 Ik nu met mijne vrienden was bedroefd, en gewond in het hart verborgen wij ons, want wij werden door hen gezocht als misdadigers en als personen die den tempel in brand wilden steken. 27 Over dit alles vastten wij en zetten wij ons neer treurende en weenende des nachts en des daags tot aan den sabbat.

28 De schriftgeleerden nu en de Farizeeën en de oudsten kwamen bijeen en, toen zij hoorden dat het geheele volk morde en zich op de borst sloeg zeggende: Indien door zijn dood deze zeer groote teekenen geschied zijn, ziet hoe rechtvaardig hij is! 29 toen werden zij bevreesd en gingen naar Pilatus hem verzoekende zeggende: 30 Geef ons soldaten, opdat zij zijn graf drie dagen lang bewaken, opdat niet zijne leerlingen hem stelen en het volk geloove dat hij uit de dooden is opgestaan en zij ons kwaad doen. 31 En Pilatus gaf hun den centurio Petronius met soldaten om het graf te bewaken en met hem gingen oudsten en schriftgeleerden naar het graf, 32 en een grooten steen gewenteld hebbende met den centurio en de soldaten, plaatsten allen te samen die daar waren hem voor de deur van het graf 33 en zetten er zeven zegels op, en daar eene tent opgeslagen hebbende hielden zij wacht. 34 Des morgens vroeg, toen de sabbat aanbrak, kwam eene menigte volks van Jeruzalem en van den omtrek om het verzegelde graf te zien.

35 In den nacht nu, waarin de dag des Heeren aanbrak, terwijl de soldaten met hun tweeën de wacht hielden, klonk eene sterke stem in den hemel 36 en zagen zij de hemel geopend en twee mannen van daar nederdalen in helderen glans en het graf naderen. 37 En die steen, die voor de deur gezet was, ging van zelf voor een gedeelte op zijde, en het graf werd geopend en de beide jongelingen gingen binnen. 38 De wachthebbende soldaten dan, hen ziende, maakten den centurio wakker en de oudsten — want ook dezen waren daar op wacht — 36 en, terwijl zij verhaalden wat zij gezien hadden, zagen zij weer drie mannen uit het graf komen, 40 waarvan twee den derden opgericht hielden, en het kruis achter hen aan komen en (zij zagen)

dat van die twee het hoofd tot aan den hemel reikte en dat van hem, die door hen bij de hand geleid werd, het hoofd boven de hemelen uitstak, 41 en zij hoorden eene stem uit den hemel zeggende: Hebt gij den dooden gepredikt? 42 En van het kruis werd eene stem gehoord (zeggende) Ja! 43 Zij nu overlegden samen heen te gaan en dit aan Pilatus te berichten 44 en, terwijl zij nog overdachten, vertoonden zich weder de hemel geopend en een mensch die nederdaalde en het graf binnenging. 45 Dit ziende, haastten zich de centurio en zij die bij hem waren des nachts naar Pilatus, het graf dat zij bewaakten alleen latende, en legden alles wat zij gezien hadden uit in grooten angst en zeggende: Deze was in waarheid Gods zoon. 46 Pilatus nu antwoordde: Ik ben rein van het bloed van Gods zoon, maar u heeft het zoo goedgedacht. 47 Vervolgens bij hem komende, verzochten allen hem en spoorden hem aan om den centurio en den soldaten te bevelen niemand te zeggen wat zij gezien hadden, 48 want het is ons beter, zeiden zij, aan zeer groote zonde schuldig te staan voor God dan te vallen in de handen van het volk der Joden en gesteenigd te worden. 49 Pilatus dan beval den centurio en den soldaten dat zij niets zouden zeggen.

50 In den ochtend van den dag des Heeren nam Maria, leerlinge des Heeren, die uit vrees voor de Joden daar zij door toorn gloeiden, aan het graf des Heeren niet gedaan had wat de vrouwen gewoon waren te doen aan de dooden die zij lief hadden, hare vriendinnen met zich 51 en ging naar het graf waar hij gelegd was, 52 en zij vreesden dat de Joden haar zouden zien en zeiden: Indien wij ook al niet op dien dag, waarop hij gekruisigd werd, hebben kunnen weenen en rouw bedrijven, laten wij dat dan nu doen op zijn graf, 53 maar wie zal voor ons den steen afwentelen die op de deur van het graf gelegd is, opdat wij binnengaan en ons bij hem neerzetten en doen wat wij schuldig zijn, 54 en wij zijn bang dat iemand ons ziet; en indien wij het niet kunnen, laten wij dan al is het maar op de deur leggen wat wij tot zijne gedachtenis brengen, laten wij weenen en rouw bedrijven totdat wij in ons huis zijn

gekomen. 55 En er op toe gegaan zijnde, vonden zij het graf geopend, en er bij gekomen bukten zij en zagen daar een jongeling zitten midden in het graf, schoon en met een zeer schitterend gewaad, die tot haar zeide: 56 Waartoe zijt gij gekomen? Wien zoekt gij? Toch niet dien gekruisigde? Hij is opgstaan en heengegaan, en, indien gij het niet gelooft, bukt en ziet de plaats waar hij lag dat hij er niet is, want hij is opgestaan en heengegaan naar de plaats vanwaar hij gezonden was. 57 Toen vluchtten de vrouwen bevreesd weg.

58 Het was de laatste dag van het feest der ongezuurde brooden, en velen waren de stad uitgegaan en teruggekeerd naar hun huis, daar het feest geeindigd was. 59 En wij, de 12 leerlingen des Heeren, weenden en bedreven rouw, en, bedroefd wegens hetgeen gebeurd was, ging ieder heen naar zijn huis. 60 En ik Simon Petrus en Andreas mijn broeder namen onze netten en gingen heen naar de zee, en met ons was Levi, de zoon van Alphaeus, dien de Heer

Midden in dezen zin breekt het fragment af; de volgende twee bladzijden zijn niet beschreven, en wat dan volgt is een gedeelte van de Apocalypse van Petrus. Wat de reden is dat de afschrijver den zin niet voleindigd heeft, kunnen wij niet gissen, maar het is natuurlijk dat het ontbrekende slot van het Evangelie niet lang meer geweest kan zijn.

Ik knoop aan deze vertaling eenige opmerkingen vast.

In de eerste plaats komt de vraag bij ons op naar de echtheid van het gevonden geschrift. Dat de apostel Petrus, de leerling van Jezus, de schrijver zou kunnen zijn, onderstelt natuurlijk niemand, maar de vraag is: Hebben wij hier dat evangelie voor ons dat door Serapion in de gemeente van Rhossus gevonden en dat door Origenes aangehaald werd?

Op die vraag meen ik, evenals Bouriant en Harnack bevestigend te mogen antwoorden. Immers van een ander evangelie van Petrus vinden wij in de geheele Christelijke letterkunde geen spoor, en noch uit de taal waarin het geschreven is, noch uit den inhoud kan iets worden afgeleid

dat twijfel wekt. Daarenboven vinden wij ons fragment vereenigd met andere geschriften, wier echtheid, of laat ik, daar het pseudepigrapha geldt, liever zeggen wier hooge ouderdom zeker is, nl. het boek van Henoch en de Apocalypse van Petrus. Het eerstgenoemde geschrift was reeds uit de vertaling bekend, en omtrent het tweede vinden wij een bewijs in een werk van Clemens Alexandrinus (Ex scriptis prophet. eclog. § 41). Deze toch haalt woorden uit die Apocalypse aan, welke wij gelukkig in het door Bouriant gevonden gedeelte terugvinden.

Harnack geeft nog een ander bewijs. Van den brief van Serapion sprekende, zegt hij (in de reeds genoemde Bruchstücke enz. p. 4): »Wir erfahren hier dass... Serapion... »die Lectüre gestattete, dann aber die Erlaubniss zuruckzog, »weil er sich nachträglich überzeugt hatte dass.... das »Buch der Meinung der Doketen Vorschub leiste (die es »auch brauchten). Diese Charakteristik des Evangeliums »— Serapion hält es übrigens nicht für jung — stimmt »ganz vortrefflich zu dem, was wir, aus unserem Fragment »über die Beschaffenheit des Petrus-evangeliums, aus dem »es stammt, ermitteln konnten". Harnack, in overeenstemming met Robinson, heeft hier het oog op de woorden: *καὶ ἱστάυρωσαν ἀνὰ μέσον αὐτῶν τὸν κύριον, αὐτὸς δὲ ἐσιώπα ὡς μηδέν(α) πόνον ἔχων,* van welke hij schrijft: »Diese Worte brauchen zwar nicht doketisch verstanden zu »werden, können aber so gedeutet werden" [1]). Bij al den eerbied dien ik voor de kennis van deze geleerden gevoel, kan ik mij met die bewijsvoering niet vereenigen, zelfs al moest ik aannemen dat de aangehaalde woorden van het docetisme des schrijvers getuigen. Immers dat werkelijk door Serapion aan dat Petrus-evangelie eene docetische strekking zou zijn toegeschreven, is mij nog alles behalve zeker.

Hij schrijft aan de gemeente van Rhossus dat hij eerst verlof heeft gegeven om dat boek te lezen, maar nu, ver-

---

[1]) Over den uitroep van Jezus aan het kruis: Mijne kracht enz. vs. 19, vergelijke men ook Nicholson, Academy 17 Dec. 1892.

nomen hebbende dat zijne woorden tot kettersche denkbeelden aanleiding gegeven hebben, zich haasten zal om over te komen. »Verwacht mij daarom spoedig" zoo schrijft hij. Daarop volgt eene redeneering die, zooals zij in de hss. van Eusebius is overgeleverd, voor een deel althans, geen verstaanbaren zin oplevert en ook niet door zekere conjecturen te herstellen is, maar die toch m. i. duidelijk genoeg is om ons te doen vermoeden dat zij eene geheel andere zaak tot onderwerp heeft, nl. de ketterij van Marcianus of, zooals een hs. waarschijnlijk terecht leest, van Marcion. Serapion schrijft in dat laatste deel van den brief dat hij het evangelie van menschen, die het Docetisme toegedaan waren, geleend heeft en bevonden heeft dat het meeste wat daarin voorkomt met de ware leer overeenkomt maar sommige stukken niet.

Het is mij niet mogelijk in deze korte mededeeling deze plaats uitvoerig te behandelen; daaraan moet een opzettelijk onderzoek gewijd worden; maar ik meen de onderstelling te mogen uitspreken dat die brief van Serapion eigenlijk uit twee brieven bestaat, dat de eerste over het Petrusevangelie loopt en eindigt met de woorden: *ὥστε, ἀδελφοὶ, προσδοκᾶτέ με ἐν τάχει,* en dat alles wat er volgt tot een anderen brief behoord heeft, waarin tegen het Docetisme in het evangelie van Marcion gewaarschuwd werd.

Maar, hoe dit zij, al valt dit bewijs weg, de stelling dat het gevonden fragment tot het oude, bekende Petrus-evangelie behoort, komt mij zoo goed als zeker voor.

Over den vermoedelijken schrijver valt niet veel uit het gevondene op te maken. Daar zijn werk aan het einde der 2e eeuw in eene Christengemeente gebruikt werd, moet het niet later dan omstreeks het jaar 150 zijn samengesteld. De schrijver was van afkomst geen Israëliet, zooals blijken kan uit zijne taal, die, vergeleken met het Hebreeuwsch gekleurde Grieksch der Synoptici, beterekkelijk zuiver is. Hij schrijft b.v. *μεγίστην ἁμαρτίαν ὀφλισκάνειν,* eene uitdrukking die van den taalschat waarover de Synoptici beschikten zeer verre verwijderd is. Men moet echter niet te veel van hem verwachten. Hij schrijft *ἔλειψα* en *λαχμὸν*

βάλλειν voor loten; hij bezigt het perfectum waar wij den aoristus zouden verwachten, als *τεθείκοτες τὰ ἐνδύματα διεμερίσαντο, ἐχάρησαν οἱ Ἰουδαῖοι καὶ δεδώκασι,* en maakt meermalen gebruik van eene omschrijving door middel van een deelwoord met het werkwoord *εἶναι,* als *θεασάμενος ἦν* en *ἦν τεθείς.* Dat zijn stijl zich niet door nauwkeurigheid onderscheidt bemerken wij bij de lezing terstond. Meermalen schrijft hij *αὐτοῖς, αὐτὸν* enz., zonder dat het duidelijk blijkt waarop dat voornaamwoord terugziet, zoo als vs. 2, 14, 16, 26; onduidelijk is van welke personen vs. 39 *ὁρῶσιν* gezegd wordt en wie de *ἐκεῖνοι* vs. 42 zijn; zeer onbeholpen is de uitdrukking vs. 31 *ὁ δὲ Πειλᾶτος παραδέδωκεν αὐτοῖς* (nl. den schriftgeleerden, Farizeeën en oudsten) *Πετρώνιον.... καὶ σὺν αὐτοῖς* (nl. de soldaten) *ἦλθον πρεσβύτεροι καὶ γραμματεῖς,* de *πάντες οἱ ὄντες ἐκεῖ* schijnen die *πρεσβύτεροι καὶ γραμματεῖς* te zijn, terwijl bij *πήξαντες* weer aan de soldaten moet gedacht worden.

Zoo is ook de beteekenis, die hij aan den naam *οἱ Ἰουδαῖοι* hecht, zoo zwevend, dat wij, zonder den schrijver onrecht te doen, kunnen verklaren dat hij geheel onbekend was met de toestanden die hij beschrijft. Reeds in het begin vernemen wij dat van »de Joden" niemand zich de handen had gewasschen, en ook Herodes en de rechters niet. Het zijn »de Joden" die met de oudsten en de priesters, verschrikt door de aardbeving, »Wee over onze zonden" roepen, en indien men een oogenblik zou meenen dat met dien naam de groote hoop des volks wordt aangeduid, wordt men spoedig van dien waan teruggebracht door het bericht dat »de Joden" aan Jozef het lijk van Jezus gaven. Diezelfde »oudsten", die »Wee" over zich zelven riepen, vinden wij eenige oogenblikken later bij Pilatus vragende om eene wacht voor het graf, omdat zij bang zijn dat »het volk" aan eene opstanding gelooven en hun kwaad zal doen; zij willen liever in de handen van God vallen dan in de handen van »het volk der Joden". Stond dit bericht alleen, wij zouden in die hoewel onjuiste uitdrukking kunnen berusten, maar hopeloos wordt de verwarring als wij eenige regels verder lezen dat

Maria in vrees verkeerde »wegens de Joden", en de vrouwen bang waren dat »de Joden" haar zouden zien. Men ziet dat deze wijze van voorstellen alles te wenschen overlaat. In het Evangelie van Johannes wordt weliswaar ook op vrij onbestemde wijze over *οἱ Ἰουδαῖοι* gesproken, maar het Petrus-evangelie gaat daarin veel verder.

De vraag, die ik nu zal bespreken, betreft het verband dat er bestaat tusschen ons evangelie en de vier evangeliën die in het N. T. zijn opgenomen. Heeft onze schrijver deze gekend en gebruikt?

Een afdoend antwoord daarop is niet zoo gemakkelijk te geven. Wel vinden wij groote overeenkomst, maar hieraan hebben wij niet genoeg. Immers gelijkt het evangelie van Lucas in vele opzichten op ons eerste evangelie, en toch zijn er gewichtige redenen om geen onderlinge afhankelijkheid aan te nemen. De Synoptische evangeliën hebben niet altijd den vorm gehad waarin wij ze bezitten, en het zou kunnen zijn dat de schrijver, die zich achter den naam van Petrus verbergt, eene oudere redactie had gekend of wel een ouder geschrift waaruit zij hebben geput.

Het meest gelijkt het Petrus-evangelie op dat van Matthaeus. Verscheidene voorvallen die alleen door Matthaeus geboekt zijn vinden wij daarin terug, nl. het wasschen der handen — want waarschijnlijk is aan de woorden, waarmede ons fragment begint, het bericht voorafgegaan dat Pilatus zich de handen wiesch — het verzoek aan Pilatus om eene wacht bij het graf te plaatsen, het verzegelen van het graf, het nederdalen der engelen op den Zondagmorgen, de vlucht der wachters, en het verzoek om hun het zwijgen op te leggen. Soms komen Petrus en Matthaeus nagenoeg woordelijk overeen. Petrus — kortheidshalve wil ik den schrijver dien naam geven — Petrus schrijft vs. 28 en vv.: *Συναχθέντες δὲ οἱ γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι καὶ πρεσβύτεροι . . . ἐφοβηθήσαν καὶ ἦλθον πρὸς Πειλᾶτον δεόμενοι αὐτοῦ καὶ λέγοντες· Παράδος ἡμῖν στρατιωτας ἵνα φυλάξωμεν τὸ μνῆμα αὐτοῦ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, μήποτε ἐλθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κλέψωσιν αὐτὸν, καὶ* enz. In

Matth. 28 : 62 en vv. lezen wij: *συνήχθησαν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι πρὸς Πειλᾶτον λέγοντες·.... κέλευσον οὖν ἀσφαλισθῆναι τὸν τάφον ἕως τῆς τρίτης ἡμέρας, μήποτε ἐλθόντες οἱ μαθηταὶ κλέψωσιν αὐτὸν καὶ* enz.

Minder groot is de gelijkenis wanneer wij naast het verhaal van Petrus dat van Marcus leggen. Daarentegen vinden wij hier en daar in beide verhalen zelfde woorden terug, en Harnack hecht hier zooveel waarde aan dat hij de stelling uitspreekt dat, als Petrus een onzer evangeliën gekend heeft, het dan het evangelie van Marcus is geweest. Hij geeft eenige woorden op, waaruit dat zal moeten blijken, o. a. *πορφύρα*. Petrus schrijft: *πορφύραν αὐτὸν περιέβαλον*, Marcus 15 : 17: *ἐνδύουσιν αὐτὸν πορφύραν*, Matthaeus gebruikt andere woorden, Johannes 19 : 2 schrijft: *ἱμάτιον πορφυροῦν περιέβαλον αὐτόν*. Die overeenkomst van losse woorden bewijst echter m. i. in den regel niet veel. Ik kan mij moeielijk een schrijver voorstellen, die een enkel woord en wel een weinig beteekenend woord van een ander overneemt, terwijl hij overigens van diens bericht afwijkt. In allen gevalle gelijkt de uitdrukking van Petrus meer op die van Johannes dan op die van Marcus.

Hetzelfde geldt van andere door Harnack aangehaalde woorden. Van meer gewicht evenwel is dat geheele volzinnen bijna gelijkluidend zijn. Zoo is Marcus de eenige die 16 : 3 de vrouwen laat zeggen: *τίς ἀποκυλίσει ἡμῖν τὸν λίθον ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνημείου*; bij Petrus zeggen zij bijna woordelijk hetzelfde; Marcus schrijft 16 : 5: *καὶ εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον καθήμενον ἐν τοῖς δεξιοῖς, περιβεβλημένον στολὴν λευκήν*, en, terwijl dit bij de andere evangelisten ontbreekt, heeft Petrus 55 *ὁρῶσιν ἐκεῖ τινὰ νεανίσκον καθεζόμενον ἐν μέσῳ τοῦ τάφου ὡραῖον καὶ περιβεβλημένον στολὴν λαμπροτάτην*, en zoo is het ook bij Marcus alleen dat wij de mededeeling van Petrus terugvinden dat Levi de zoon van Alphaeus was.

Ja het geheele slot van het Marcus-evangelie — ik zonder de 12 laatste verzen uit — toont merkwaardige overeenkomst met het laatste gedeelte van ons fragment. Marcus wijkt van Matthaeus af in kleinigheden, die echter voor

ons van belang zijn. Bij Matth. 28 : 1 enz. gaan de vrouwen om het graf te zien, niet om Jezus de laatste eer te bewijzen; zij vernemen het bericht van den engel en loopen dan haastig naar de stad, verschrikt en verheugd te gelijk, om het gebeurde aan de leerlingen te boodschappen. Dat zij die boodschap brengen blijkt uit 28 : 16. Bij Marcus gaan de vrouwen, evenals in het Petrus-evangelie om Jezus de laatste eer te bewijzen; zij vernemen het bericht van den engel maar vluchten weg, »want beving en ontzetting beving haar, en zij zeiden niemand iets, want zij waren bevreesd", 16 : 8. Hetzelfde lezen wij bij Petrus nl. »Toen vluchtten de vrouwen bevreesd weg", en dat zij niemand iets zeiden blijkt duidelijk uit hetgeen volgt, nl. dat de leerlingen nog verscheidene dagen later bedroefd waren en moedeloos naar hun huis terugkeerden. De vraag komt bij ons op — maar het is eene vraag waarop geen antwoord te geven is — zou het verloren gegane slot van ons Marcus-evangelie ook iets dergelijks hebben bevat als het evangelie van Petrus?

Gewichtig zijn deze argumenten zeker en zij wettigen de onderstelling dat het Petrus-evangelie van dat van Marcus afhankelijk is, maar gewichtiger zijn zij m. i. niet dan die welke voor het gebruiken van het Matthaeus-evangelie kunnen worden bijgebracht.

Met Lucas heeft ons evangelie enkele trekken gemeen. Alleen bij Lucas vinden wij terug dat Herodes in de rechtspleging tegen Jezus betrokken is geweest, alleen bij hem dat een der veroordeelden aan het kruis ten voordeele van Jezus gesproken heeft. Maar belangrijke overeenkomst treffen wij niet aan, en te veel wijkt Petrus ook in de beschrijving dier beide feiten van Lucas af om te mogen aannemen dat hij zich van diens werk als bron heeft bediend. Ik mag echter niet nalaten hier op een niet onbelangrijk verschijnsel opmerkzaam te maken. Luc. 23 : 48 luidt: »En »al de scharen, die tot dit schouwspel waren samengeko»men, ziende wat er geschied was, keerden terug, zich op »de borst slaande". Alle hss. en vertalingen stemmen hierin nagenoeg overeen, behalve een italacodex, g', die er bijvoegt:

dicentes: Vae nobis, quae facta sunt hodie propter peccata nostra; appropinquavit enim desolatio Hierusalem, en de Syrische vertaling door Cureton uitgegeven, die daarvoor heeft: »et dicentes Vae nobis quae facta sunt; vae nobis propter »peccata nostra". En slaan wij nu nogmaals het Petrus-evangelie op, dan lezen wij: »zij begonnen rouw te bedrij»ven (κόπτεσθαι) en te zeggen: Wee over onze zonden, nu »nadert het oordeel en het einde van Jeruzalem". Ik kan deze overeenkomst alleen vermelden, maar niet eene verklaring daarvan geven.

In het evangelie van Johannes komt eene plaats voor die het vermoeden wekt dat Petrus het gekend heeft. In het verhaal der begrafenis door Jozef komen deze woorden voor, 19:41, ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ ὅπου ἐσταυρώθη κῆπος καὶ ἐν τῷ κήπῳ μνημεῖον καινόν, Petrus zegt daarvan, vs. 24: καὶ εἰσήγαγεν εἰς ἴδιον τάφον καλούμενον κῆπον Ἰωσήφ. Dat een graf κῆπος heet kan natuurlijk niet juist zijn; ik vermoed dat voor καλούμενον woorden zijn uitgevallen, maar daar Johannes de eenige is die van een κῆπος spreekt, ligt het vermoeden voor de hand dat Petrus deze plaats voor zich heeft gehad. Er zijn nog enkele punten van overeenkomst. Petrus en Johannes gewagen van een vastnagelen der handen aan het kruis, terwijl Lucas 24:39 handen en voeten noemt, en van de vier evangelisten in Johannes de eenige die melding maakt van het breken der beenen, een trek dien wij bij Petrus terugvinden, als ten minste mijne verklaring juist is dat met de woorden ἵνα μὴ σκελοκοπηθῇ niet de misdadiger, maar Jezus bedoeld is.

Hier moet nog eene andere zaak ter sprake komen. Het is bekend dat in de oude Christelijke kerk een heftige strijd is gevoerd over de vraag op welken dag Jezus gestorven is, op den dag waarop het paaschlam gegeten werd, den 14en Nisan, of op den volgenden. Het eerste gevoelen ontleende steun aan het evangelie van Johannes, het andere, dat later algemeen aangenomen werd, aan de drie eerste. Welnu, in het Petrus-evangelie is eene plaats die dezelfde tijdsbepaling schijnt te geven als dat van Johannes. Herodes antwoordt op het verzoek van Pilatus: ἀδελφὲ Πειλᾶτε,

εἰ καὶ μή τις αὐτὸν ᾐτήκει, ἡμεῖς αὐτὸν ἐθάπτομεν (wellicht *ἡ. ἂν αὐτ.ἐθ*) *ἐπεὶ σάββατον ἐπιφώσκει, γέγραπται γὰρ ἐν τῷ νόμῳ· ἥλιον μὴ δῦναι ἐπὶ πεφονευμένῳ πρὸ μιᾶς τῶν ἀζύμων, τῆς ἑορτῆς αὐτῶν.*

Hoe is dit te verstaan? Met de drie laatste woorden behoeven wij, geloof ik, niet veel omslag te maken. Zij behooren te huis op den rand van het hs. en niet in den tekst. Maar waar behoort de bepaling *πρὸ μιᾶς τῶν ἀζύμων* bij? Bij die woorden der wet? Ik moet opmerken dat wij hier geen letterlijke aanhaling uit de wet voor ons hebben; Deut. 21 : 23 staat dat een aan het hout opgehangene aan het hout niet zal overnachten; het is dus mogelijk dat de schrijver bedoeld heeft: de zon mag niet ondergaan over een die op den dag voorafgaande aan het feest der ongezuurde brooden gedood is. Dat dit niet stemt met de wet, die bepaalde dat op geen enkelen dag een lijk aan het hout mocht overnachten, mogen wij hier niet in rekening brengen, maar vreemd blijft die tijdsbepaling, vooral omdat er eene andere tijdsbepaling *ἐπεὶ καὶ σάββατον ἐπιφώσκει* aan voorafgaat, en omdat eenige verzen verder diezelfde wetsbepaling zonder dat *πρὸ μιᾶς τῶν ἀζύμων* voorkomt [1]. Om die reden wil Harnack die woorden verbinden met het voorafgaande *ἐθάπτομεν* en den zin zoo construeeren: »ook al had niemand om zijn lichaam gevraagd, zouden wij hem begraven (daar ook de Sabbat aanbreekt; want er staat in de Wet geschreven dat de zon niet mag ondergaan over een gedoode) voor den eersten dag der ongezuurde brooden, hun feest". Maar tot zulk eene gewrongene constructie zou ik niet gaarne de hand leenen, en in dezen stand van zaken kan ik het vermoeden niet onderdrukken dat ook die moeielijk te verklaren tijdsbepaling hier niet op hare plaats staat en van elders is ingeslopen; te minder kan ik dat omdat, stond werkelijk het Petrus-evangelie in de bepaling van Jezus' sterfdag aan de zijde van het Johannes-evangelie, de quartodecimanen zich, in den heftigen strijd die juist tegen het einde der 2e eeuw gevoerd werd, zeker wel daarop

[1]) Zie echter de aant. op dit vs. blz. 350.

beroepen zouden hebben, wat niet het geval is geweest.

Ik mag van het 4e evangelie niet scheiden, zonder nog eens gelet te hebben op het einde van ons fragment: »Ik »Simon Petrus en Andreas. mijn broeder namen onze netten »en gingen naar de zee". Wie, die dat leest, denkt niet terstond aan hetgeen ons afgeschilderd wordt in Joh. 21. Petrus, Thomas en anderen zijn aan de zee van Tiberias bijeen, en »Simon Petrus zeide tot hen: ik ga visschen", wat de inleiding vormt tot de bekende verschijning van Jezus. Als niet alles mij bedriegt, heeft in het verlorene slot van het Petrus-evangelie iets dergelijks gestaan, maar met één belangrijk onderscheid. In het 4e evangelie zijn verschillende verschijningen voorafgegaan; in het Petrus-evangelie staan wij voor de eerste, en waarschijnlijk vinden wij dus hier een zelfde bericht als wij in 1 Cor. 15: 4, 5 aantreffen: »en dat hij is begraven, en dat hij is opgewekt ten derden dage naar de schriften, en dat hij is van Cephas gezien". Men gevoelt tot welke belangrijke vragen dit alles aanleiding geeft.

Het is verre van mij een beslissend antwoord te durven geven; het onderzoek naar den samenhang van al deze geschriften is pas geopend. Ik meen niet verder te mogen gaan dan de verklaring: Dat de schrijver van het Petrus-evangelie onze evangeliën van Matthaeus, Marcus en Johannes gekend heeft, komt mij niet onaannemelijk voor. Dat hij bovendien uit andere bronnen geput heeft is zeker.

Ik heb reeds in den loop van deze verhandeling gewezen op punten waarin het verhaal van ons fragment van de gewone verhalen afwijkt. Eene volledige lijst zou hier misplaatst zijn; ook heeft Harnack er reeds eene gegeven in zijn jongste geschrift; maar bij enkele bijzonderheden moet ik nog uwe aandacht bepalen.

Vooreerst letten wij op den zonderlingen toestand waarin Pilatus wordt geplaatst. Hij staat geheel op den achtergrond. Niet hij, maar Herodes, die bij hem staat, is het die beveelt Jezus aan te grijpen en die het doodvonnis uitgesproken heeft. Aan hem moet Pilatus vergunning vragen dat het

lijk aan Jozef zal worden overgegeven. Het eenige wat de Romeinsche landvoogd doet is eene wacht geven en daarna aan de soldaten verbieden het gebeurde te verhalen. Alle schuld valt op Herodes en de Joden, hij zelf is niets dan een machteloos getuige.

Vervolgens op die fantastische voorstelling van het kruis dat mede uit het graf komt. In geen der apocryphe evangeliën bestaat daarvan, voor zoo ver ik weet, een parallel. Het eenige wat in aanmerking zou kunnen komen betreft niet Jezus maar den met hem gekruisigden boosdoener die zich bekeerde. In het Evangelium Nicodemi pars II sive Descensus Christi ad inferos, dat veel jonger is dan ons fragment, lezen wij (Evv. apocr. ed. Tischendf. p. 309) c. 9 dat Jezus in het paradijs komt, dat zich in de onderwereld bevindt, en daar een gesprek voert met Adam, Henoch en Elia, en dan volgt c. 10 »Terwijl zij dit zeiden kwam een ander, gering man, op zijne schouders een kruis dragende, tot wien de heilige vaders zeiden: »Wie zijt gij die er uitziet als een roover en wat is dat kruis dat gij op de schouders draagt"? Waarop hij dan zegt wie hij is. Ook deze heeft dus in den dood zijn kruis medegenomen. Dezelfde traditie lezen wij in de Narratio Josephi c. 5, Tischendf. p. 446 [1]).

Maar de voornaamste afwijking levert het verhaal der hemelvaart. Deze valt blijkbaar met de opstanding samen. Wel bevatten de woorden: *τῶν μὲν δύο τὴν κεφαλὴν χωροῦσαν μέχρι τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ δὲ χειραγωγουμένου ὑπ' αὐτῶν*

---

[1]) Robinson maakt p. 25 nog op eene andere plaats opmerkzaam in de tweede Lat. vertaling van dat zelfde Ev. Nicod. p. II c. 9 (Tischdf. p. 409) „posuitque dominus crucem suam in medio inferni, quae est signum victoriae et usque in aeternum permanebit". F. P. Badham vergelijkt met dat verhaal omtrent de engelen een ander bericht in de Ascensio Isaiae III 15—17 (Gfrörer. Proph. vet. psend. p. 8), dat volgens de vertaling van R. Lawrence aldus luidt: „Et descensio erit angeli Ecclesiae Christianae, quae in coelis existens erit ultimis diebus, et angeli spiritus sancti, et Michaelis archangeli ut in tertio die aperiat eius sepulcrum. Et ille Dilectus, sedens super humeros Seraphim, veniet, mittetque suos duodecim discipulos cet". (Athenaeum 17 Dec. 1892).

ὑπερβαίνουσαν τοὺς οὐρανοὺς geene duidelijke beschrijving, maar dat daarmede de hemelvaart bedoeld is, blijkt uit hetgeen volgt. Lezen wij slechts wat de engel tot de vrouwen zegt: *ἀνέστη γὰρ καὶ ἀπῆλθεν ὅθεν ἀπεστάλη*. Jezus vertoeft na de opstanding blijkbaar niet meer op de aarde; de vrouwen zien hem niet, en eerst vele dagen later vertoont hij zich aan Petrus. Zooals men weet, wordt de hemelvaart noch door Matthaeus, noch door Marcus, noch door Johannes beschreven, en stelt Paulus de verschijning, aan hem geschied, op gelijke lijn met die welke den discipelen te beurt gevallen waren; en dat de voorstelling die het Petrus-evangelie geeft niet maar een uitvloeisel is van des schrijvers verbeelding, maar op eene oude traditie berust, leert ons een codex van diezelfde oude Latijnsche vertaling, die ik reeds genoemd heb, de italacodex k. Deze heeft Marcus 16:4 in plaats van den gewonen tekst deze merkwaardige variant: »subito autem ad horam tertiam tenebrae diei factae sunt per totum orbem terrae et descenderunt de caelis angeli et surgentes in claritate vivi dei simul ascenderunt cum eo et continuo lux facta est. Tunc illae (de vrouwen nl.) accesserunt ad monimentum et vident revolutum lapidem, fuit enim magnus nimis".

Het is zeer wel mogelijk dat deze traditie aan den schrijver van ons vierde evangelie bekend is geweest, en dat hij om haar te bestrijden Jezus die anders zoo zonderlinge woorden in den mond legt, 20 : 17 »Ik ben nog niet opgevaren tot den Vader".

Ik ben aan het einde mijner mededeeling gekomen, die geen ander doel heeft dan u met het gevondene boek eenigermate kennis te doen maken. In één opzicht heeft het mij teleurgesteld. Ik had gehoopt dat het ons een draad in de hand zou geven in den doolhof van onderstellingen aangaande den samenhang onzer vier evangeliën, maar die hoop is niet vervuld. Integendeel is het aantal vragen slechts talrijker geworden. Maar dit neemt niets weg van de waarde die het bezit, en zoo veel zal u wel duidelijk zijn geworden dat het eene hoogstbelangrijke aanwinst is voor onze oud-Christelijke letterkunde.

Ik laat hier den Griekschen tekst volgen, zoo goed als ik dien op dit oogenblik geven kan. Op vele plaatsen blijft de lezing zeer onzeker. Misschien zullen wij beter kunnen oordeelen wanneer — wat spoedig moge geschieden — een photografisch facsimile van het hs. het licht ziet. Op sommige plaatsen heb ik mij gissingen veroorloofd, enkele daarvan heb ik in den tekst opgenomen en, voor zoover het mij noodig scheen, heb ik mij daaromtrent in de Aanteekeningen verantwoord. De lezing van den codex wordt aangegeven door C.

1. *Τῶν δὲ Ἰουδαίων οὐδεὶς ἐνίψατο τὰς χεῖρας, οὐδὲ Ἡρώδης οὐδ' εἷς τῶν κριτῶν αὐτοῦ.* 2. *καὶ βουληθέντων νίψασθαι, ἀνέστη Πειλᾶτος καὶ τότε κελεύει Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς παραλημφθῆναι τὸν κύριον, εἰπὼν αὐτοῖς ὅτι Ὅσα ἐκέλευσα ὑμῖν ποιῆσαι αὐτῷ ποιήσατε.* 3. *Ἦκει δὲ ἐκεῖ Ἰωσὴφ, ὁ φίλος Πειλάτου καὶ τοῦ κυρίου, καὶ εἰδὼς ὅτι σταυρώσειν αὐτὸν μέλλουσιν, ἦλθε πρὸς τὸν Πειλᾶτον καὶ ᾔτησε τὸ σῶμα τοῦ κυρίου πρὸς ταφήν.* 4 *καὶ ὁ Πειλᾶτος πέμψας πρὸς Ἡρώδην ᾔτησεν αὐτοῦ τὸ σῶμα,* 5 *καὶ ὁ Ἡρώδης ἔφη Ἀδελφὲ Πειλᾶτε, εἰ καὶ μή τις αὐτὸν ᾐτήκει, ἡμεῖς αὐτὸν ἐθάπτομεν, ἐπεὶ καὶ σάββατον ἐπιφώσκει, γέγραπται γὰρ ἐν τῷ νόμῳ ἥλιον μὴ δῦναι ἐπὶ πεφονευμένῳ πρὸ μιᾶς τῶν ἀζύμων, τῆς ἑορτῆς αὐτῶν.*

6. *Οἱ δὲ λαβόντες τὸν κύριον ὤθουν αὐτὸν τρέχοντες καὶ ἔλεγον· Εὕρωμεν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ ἐξουσίαν αὐτοῦ κεκτηκότες,* 7 *καὶ πορφύραν αὐτὸν περιέβαλον καὶ ἐκάθισαν αὐτὸν ἐπὶ καθέδραν κρίσεως λέγοντες· Δικαίως κρῖνε, βασιλεῦ τοῦ Ἰσραήλ.* 8 *καί τις αὐτῶν ἐνεγκὼν στέφανον ἀκάνθινον ἔθηκεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ κυρίου,* 9 *καὶ ἕτεροι ἑστῶτες ἐνέπτυον αὐτοῦ ταῖς ὄψεσι, καὶ*

---

1 *οὐδεὶς* C. — 2 *βουληθέντων*] *οὐ βουληθέντων* Nicholson, Academy 17 Dec. 1892. — *Πειλάτης* C. — *ἐκελεύησα* C. — 3 *σταυρώσειν* Blass] *σταυρίσκειν* C. — 5 *ἡμεῖς*] Fort. *ἡμεῖς ἂν*. — *τῆς ἑορτῆς αὐτῶν*] Eiic. Nich. Fort. neque *πρὸ-ἀζύμων* hoc loco genuinum est. 6 *εὕρωμεν* corruptum. — 7 *περιέβαλον*] *περιέβαλλον* C. — 9 *ἐρράπισαν*] *ἐράπισαν* C. — *τιμήσωμεν* Rob] *τιμήσαμεν* C, —

ἄλλοι τὰς σιαγόνας αὐτοῦ ἐρράπισαν, ἕτεροι καλάμῳ ἔνυσσον αὐτὸν, καί τινες αὐτὸν ἐμάστιζον λέγοντες· Ταύτῃ τῇ τιμῇ τιμήσωμεν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ.

10. Καὶ ἤνεγκον δύο κακούργους καὶ ἐσταύρωσαν ἀνὰ μέσον αὐτῶν τὸν κύριον, αὐτὸς δὲ ἐσιώπα ὡς μηδένα πόνον ἔχων. 11 καὶ ὅτε ὤρθωσαν τὸν σταῦρον ἐπέγραψαν ὅτι Οὗτός ἐστιν, ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραήλ. 12 καὶ τεθεικότες τὰ ἐνδύματα ἔμπροσθεν αὐτοῦ διεμερίσαντο καὶ λαχμὸν ἔβαλον ἐπ' αὐτοῖς. 13 εἷς δέ τις τῶν κακούργων ἐκείνων ὠνείδισεν αὐτοὺς λέγων· Ἡμεῖς διὰ τὰ κακὰ ἃ ἐποιήσαμεν οὕτως πεπόνθαμεν, οὗτος δὲ σωτὴρ γενόμενος τῶν ἀνθρώπων, τί ἠδίκησεν ὑμᾶς; 14 καὶ ἀγανακτήσαντες ἐπ' αὐτῷ ἐκέλευσαν ἵνα μὴ σκελοκοπηθῇ, ὅπως βασανιζόμενος ἀποθάνῃ.

15 Ἦν δὲ μεσημβρία, καὶ σκότος κατέσχε πᾶσαν τὴν Ἰουδαίαν καὶ ἐθορυβοῦντο καὶ ἠγωνίων μήποτε ὁ ἥλιος ἔδυ, ἐπειδὴ ἔτι ἔζη· γέγραπται (γὰρ) αὐτοῖς ἥλιον μὴ δῦναι ἐπὶ πεφονευμένῳ. 16 καί τις αὐτῶν εἶπεν· Ποτίσατε αὐτὸν χόλην μετ' ὄξους, καὶ κεράσαντες ἐπότισαν. 18 περιέρχοντο δὲ πολλοὶ μετὰ λύχνων νομίζοντες ὅτι νύξ ἐστιν ἐπέσαντο. 19 καὶ ὁ κύριος ἀνεβόησε λέγων· Ἡ δύναμίς μου, ἡ δύναμίς (μου) κατέλειψάς με, καὶ εἰπὼν ἀνελήφθη.

20 Καὶ αὐτῆς (τῆς) ὥρας διερράγη τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ εἰς δύο. 21 καὶ τότε ἀνέσπασαν τοὺς ἥλους ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ κυρίου καὶ ἔθηκαν αὐτὸν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἡ γῆ πᾶσα ἐσείσθη καί φόβος μέγας ἐγένετο. 22 τότε οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ ἱερεῖς ἰδόντες οἷον κακὸν ἑαυτοῖς ἐποίησαν, ἤρξαντο

---

10 ἐσιώπα ὡς Rob. Harn.] ἐσιωπάσας C. — μηδένα Rob.] μηδὲν C. — 11 ὅτε ὤρθωσαν Rob. Harn.] ὅτι ἐώρθωσαν C. — 13 ὠνείδισεν Rob. Harn.] ὠνεΐδησεν C. — 15 μεσεμβρια C. — εθορυβοῦντο C. — ἠγωνίων Rob. Harn.] ἠγώνισαν C. — ἔδυε C. — γαρ Harn. Rob.] C. om. — γέγραπται — πεφονευμένῳ eiic. Nicholson. — 18 περιέρχοντο C. — ἐπέσαντο corruptum. — 19 δύναμίς μου sec. Harn.] δύναμις C. — ἀνελήφθη corruptum? — 20 αὐτῆς τῆς Harn.] αὐτὸς C. — διερράγη] διεράγη C. — 21 ἐγεισθη C. — 22—25] in C. 22 post 25 legitur. —

κόπτεσθαι καὶ λέγειν· Οὐαὶ ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν, ἤγγισεν ἡ κρίσις καὶ τὸ τέλος Ἱερουσαλήμ. 23 τότε ὁ ἥλιος ἀνέλαμψε καὶ εὑρέθη ὥρα ἑνάτη. 24 ἐχάρησαν δὲ οἱ Ἰουδαῖοι καὶ δεδώκασι τῷ Ἰωσὴφ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἵνα αὐτὸ θάψῃ, ἐπειδὴ θεασάμενος ἦν ὅσα ἀγαθὰ ἐποίησεν. 25 λαβὼν δὲ τὸν κύριον ἔλουσε καὶ ἐνείλησε σινδόνι καὶ εἰσήγαγεν εἰς ἴδιον τάφον καλούμενον κῆπον Ἰωσήφ.

26 Ἐγὼ δὲ μετὰ τῶν ἑταίρων μου ἐλυπούμην καὶ τετρωμένοι κατὰ διάνοιαν ἐκρυβόμεθα· ἐζητούμεθα γὰρ ὑπ' αὐτῶν ὡς κακοῦργοι καὶ ὡς τὸν ναὸν θέλοντες ἐμπρῆσαι. 27 ἐπὶ δὲ τούτοις πᾶσιν ἐνηστεύομεν καὶ ἐκαθεζόμεθα πενθοῦντες καὶ κλαίοντες νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἕως τοῦ σαββάτου.

28 Συναχθέντες δὲ οἱ γραμματεῖς καὶ φαρισαῖοι καὶ πρεσβύτεροι πρὸς ἀλλήλους, ἀκούσαντες ὅτι ὁ λαὸς ἅπας γογγύζει καὶ κόπτεται τὰ στήθη λέγοντες ὅτι Εἰ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ ταῦτα τὰ μέγιστα σημεῖα γέγονεν, ἴδετε ὁπόσον δίκαιός ἐστι, 29 ἐφοβήθησαν καὶ ἦλθον πρὸς Πειλᾶτον δεόμενοι αὐτοῦ καὶ λέγοντες· 30 Παρέδος ἡμῖν στρατιώτας ἵνα φυλάξωμεν τὸ μνῆμα αὐτοῦ ἐπὶ τρεῖς ἡμ(έρας), μήποτε ἐλθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κλέψωσιν αὐτὸν καὶ ὑπολάβῃ ὁ λαὸς ὅτι ἐκ νέκρων ἀνέστη καὶ ποιήσωσιν ἡμῖν κακά. 31 ὁ δὲ Πειλᾶτος παραδέδωκεν αὐτοῖς Πετρώνιον τὸν κεντυρίωνα μετὰ στρατιωτῶν φυλάσσειν τὸν τάφον, καὶ σὺν αὐτοῖς ἦλθον πρεσβύτεροι καὶ γραμματεῖς ἐπὶ τὸ μνῆμά, 32 καὶ κυλίσαντες λίθον μέγαν μετὰ τοῦ κεντυρίωνος καὶ τῶν στρατιωτῶν ὁμοῦ πάντες οἱ ὄντες ἐκεῖ ἔθηκαν ἐπὶ τῇ θύρᾳ τοῦ μνήματος 33 καὶ ἐπέχρισαν ἑπτὰ σφραγῖδας, καὶ σκήνην ἐκεῖ πήξαντες ἐφύλαξαν.

34 Πρωΐας δὲ ἐπιφώσκοντος τοῦ σαββάτου ἦλθεν ὄχλος

---

23 ἀνέλαμψε] ἔλαμψε C. — εὑρέθη C. — 24 ἐπειδὴ-ἐποίησεν hoc loco non genuinum iudicat Nicholson. — 25 ἐνείλησε Harn.] εἴλησε C. — Post τάφον fort. verba perierunt. — 27 ἐνηστένομεν C. — 28 ὅποσον Harn.] ὅτι πόσον C. — 29 ἐφοβήθησαν]. ἐφ. β. οἱ πρεσβύτεροι C. — 30. φυλάξωμεν Rob. Harn.] φυλάξω. C. — 32 μετὰ Harn, Rob.] κατὰ C. — ὁμοῦ Rob] ὁμοὶ C.

ἄφ Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς περιχώρου ἵνα ἴδωσι τὸ μνημεῖον ἐσφραγισμένον.

35 Τῇ δὲ νυκτὶ ᾗ ἐπέφωσκεν ἡ κυριακὴ, φυλασσόντων τῶν στρατιωτῶν ἀνὰ δύο δύο κατὰ φρουρὰν, μεγάλη φωνὴ ἐγένετο ἐν τῷ οὐρανῷ, 36 καὶ εἶδον ἀνοιχθέντας τοὺς οὐρανοὺς καὶ δύο ἄνδρας κατελθόντας ἐκεῖθεν πολὺ φέγγος ἔχοντας καὶ ἐγγίσαντας τῷ τάφῳ. 37 ὁ δὲ λίθος ἐκεῖνος ὁ βεβλημένος ἐπὶ τῇ θύρᾳ ἀφ' ἑαυτοῦ κυλισθεὶς ὑπεχώρησε παρὰ μέρος, καὶ ὁ τάφος ἠνοίγη καὶ ἀμφότεροι οἱ νεανίσκοι εἰσῆλθον. 38 ἰδόντες οὖν οἱ στρατιῶται ἐκείνους ἐξύπνισαν τὸν κεντυρίωνα καὶ τοὺς πρεσβυτέρους, παρῆσαν γὰρ καὶ αὐτοὶ φυλάσσοντες, 39 καὶ ἐξηγουμένων αὐτῶν ἃ εἶδον, πάλιν ὁρῶσιν ἐξελθόντας ἀπὸ τοῦ τάφου τρεῖς ἄνδρας, καὶ τοὺς δύο τὸν ἕνα ὑπορθοῦντας καὶ σταῦρον ἀκολουθοῦντα αὐτοῖς, 40 καὶ τῶν μὲν δύο τὴν κεφαλὴν χωροῦσαν μέχρι τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ δὲ χειραγωγουμένου ὑπ' αὐτῶν ὑπερβαίνουσαν τοὺς οὐρανούς, 41 καὶ φωνῆς ἤκουον ἐκ τῶν οὐρανῶν λεγούσης· Ἐκήρυξας τοῖς κοιμωμένοις; 42 καὶ ἀκοὴ ἠκούετο ἀπὸ τοῦ σταυροῦ ὅτι Ναί. 43 συνεσκέπτοντο οὖν ἀλλήλοις ἐκεῖνοι ἀπελθεῖν καὶ ἐμφανίσαι ταῦτα τῷ Πειλάτῳ. 44 καὶ ἔτι διανοουμένων αὐτῶν φαίνονται πάλιν ἀνοιχθέντες οἱ οὐρανοὶ καὶ ἄνθρωπός τις κατελθὼν καὶ εἰσελθὼν εἰς τὸ μνῆμα. 45 ταῦτα ἰδόντες οἱ περὶ τὸν κεντυρίωνα νυκτὸς ἔσπευσαν πρὸς Πειλᾶτον ἀφέντες τὸν τάφον ὃν ἐφύλασσον καὶ ἐξηγήσαντο πάντα ἅπερ εἶδον, ἀγωνιῶντες μεγάλως καὶ λέγοντες· Ἀληθῶς υἱὸς ἦν θεοῦ. 46 ἀποκριθεὶς ὁ Πειλᾶτος ἔφη· Ἐγὼ καθαρεύω τοῦ αἵματος τοῦ υἱοῦ τοῦ

---

36 ἀνοιχθέντες C. — ἐκεῖθε C. — ἐγγίσαντας Harn.] ἐπίσαντες C. ἐπίσταντας Rob. — 37 ὑπεχώρησε Rob.] ἐπεχώρρε C. ἀπεχώρησε Harn. — παρὰ μέρος] Fort. κατὰ μ. — ἐνοίγη C. — 38 ἐκείνους] ἐκεῖνοι C. — καὶ αὐτοὶ Rob. Harn.] καὶ ἂν οἱ C. — ὅρασιν ἐξελθόντος.... ἄνδρες C. — 40 τοῦ δὲ χειραγωγουμένου. Rob. Harn.] τὸν δὲ χεῖρα τῷ τουμένου C. — 41 φωνὴ C. — 42 κοιμωμένοις Rob. Harn.] κοινωμένοις C. — ἀκοὴ] ὑπακοῇ C. — ὅτι Ναί Rob. Harn.] τιναι C. — 45 ἀγωνιῶντες Rob. Harn.] ἀπανιῶντες C. — 46 ὑμῖν Rob. Harn.] ἡμῖν C. —.

θεοῦ, ἡμῖν δὲ τοῦτο ἔδοξεν. 47 εἶτα προσελθόντες πάντες ἐδέοντο αὐτοῦ καὶ παρεκάλουν κελεῦσαι τῷ κεντυρίωνι καὶ τοῖς στρατιώταις μηδενὶ εἰπεῖν ἃ εἶδον, 48 συμφέρει γάρ, φασιν, ἡμῖν ὀφλῆσαι μεγίστην ἁμαρτίαν ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ καὶ μὴ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας τοῦ λαοῦ τῶν Ἰουδαίων καὶ λιθασθῆναι. 49 ἐκέλευσεν οὖν ὁ Πειλᾶτος τῷ κεντυρίων(ι) καὶ τοῖς στρατιώταις μηδὲν εἰπεῖν.

50 Ὄρθρου δὲ τῆς κυριακῆς Μαριὰμ ἡ Μαγδαληνὴ μαθήτρια τοῦ κυρίου, ἡ φοβουμένη διὰ τοὺς Ἰουδαίους, ἐπειδὴ ἐφλέγοντο ὑπο τῆς ὀργῆς, οὐκ ἐποίησεν ἐπὶ τῷ μνήματι τοῦ κυρίου ἃ εἰώθεσαν ποιεῖν αἱ γυναῖκες ἐπὶ τοῖς ἀποθνήσκουσι τοῖς ἀγαπωμένοις αὐταῖς, 51 λαβοῦσα μεθ' ἑαυτῆς τὰς φίλας ἦλθεν ἐπὶ τὸ μνημεῖον ὅπου ἦν τεθείς, 52 καὶ ἐφοβοῦντο μὴ ἴδωσιν αὐτὸς οἱ Ἰουδαῖοι καὶ ἔλεγον· Εἰ καὶ μὴ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ᾗ ἐσταυρώθη ἐδυνήθημεν κλαῖσαι καὶ κόψασθαι, κἂν νῦν ἐπὶ τοῦ μνήματος αὐτοῦ ποιήσωμεν ταῦτα. 53 τίς δὲ ἀποκυλίσει ἡμῖν καὶ τὸν λίθον τὸν τεθέντα ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ μνημείου, ἵνα εἰσελθοῦσαι παρακαθεσθῶμεν αὐτῷ καὶ ποιήσωμεν τὰ ὀφειλόμενα; 54 [μέγας γὰρ ἦν ὁ λίθος,] καὶ φοβούμεθα μή τις ἡμᾶς ἴδῃ, καὶ εἰ μὴ δυνάμεθα, κἂν ἐπὶ τῆς θύρας βάλωμεν ἃ φέρομεν εἰς μνημοσύνην αὐτοῦ καὶ κλαύσωμεν καὶ κοψώμεθα ἕως ἂν ἔλθωμεν εἰς τὸν οἶκον ἡμῶν. 55 καὶ ἐπελθοῦσαι εὗρον τὸν τάφον ἠνεῳγμένον καὶ προσελθοῦσαι παρέκυψαν ἐκεῖ καὶ ὁρῶσιν ἐκεῖ τινὰ νεανίσκον καθεζόμενον ἐν μέσῳ τοῦ τάφου ὡραῖον καὶ περιβεβλημένον στολὴν λαμπροτάτην, ὅστις ἔφη αὐταῖς· 56 Τί ἦλθατε; τίνα ζητεῖτε; μὴ τὸν σταυρω-

---

47 καὶ παρεκάλουν Rob. Harn.] καίπερ ἐκάλουν C. — μηδενὶ v. Herwerden]. μηδὲν C. — μηδὲν... ὧν εἶδον Blass. — 50 Ὀρθοῦ C. — ᾗ] C. om. ᾗτις Rob. — μνήματι] σώματι? — τοῖς ἀγαπ. Fränkel] καὶ τοῖς ἀγαπ. C. — αὐτοῖς C. — 52 κόψεσθαι C. — κἂν νῦν Harn.] καὶ νῦν C. — 53 καὶ τὸν λίθον] Fort. eiic. καὶ. — 54 μέγας-λίθος e margine in textum irrepserunt. — κλαύσωμεν καὶ κοψώμεθα Harn.] κλαύσομεν καὶ κοψόμεθα C. καὶ add. Naber. — 55 ἐπελθοῦσαι] ἀπελθοῦσαι C. παρελθοῦσαι Naber. — ἐν ante μέσῳ add. Harn. — 56 οὐκ ἔστιν] Fort. add. ὧδε. —

θέντα ἐκεῖνον; ἀνέστη καὶ ἀπῆλθεν· εἰ δὲ μὴ πιστεύετε, παρακύψατε καὶ ἴδατε τὸν τύπον ἔνθα ἐκεῖτο, ὅτι οὐκ ἔστιν, ἀνέστη γὰρ καὶ ἀπῆλθεν ἐκεῖ ὅθεν ἀπεστάλη. 57 τότε αἱ γυναῖκες φοβηθεῖσαι ἔφυγον.

58 Ἦν δε τελευταία ἡμέρα τῶν ἀζύμων, καὶ πολλοί τινες ἐξήρχοντο ὑποστρέφοντες εἰς τοὺς οἴκους αὐτῶν, τῆς ἑορτῆς παυσαμένης. 59 ἡμεῖς δὲ οἱ δώδεκα μαθηταὶ τοῦ κυρίου ἐκλαίομεν καὶ ἐκοπτόμεθα καὶ ἕκαστος λυπούμενος διὰ τὸ συμβὰν ἀπηλλάγη εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ. 60 ἐγὼ δὲ Σίμων Πέτρος καὶ Ἀνδρίας ὁ ἀδελφός μου λαβόντες ἡμῶν τὰ λίνα ἀπήλθαμεν εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ ἦν σὺν ἡμῖν Λευεὶς ὁ τοῦ Ἀλφαίου ὃν κύριος.....

---

59 ἐκοπτόμεθα v. Herwerden] ἐλυπούμεθα C. —.

AANTEEKENINGEN.

vs. 2. Harnack: καὶ βουληθέντων αὐτων νίψασθαι. Maar de bijvoeging van het voornaamwoord is geheel onnoodig, daar het onderwerp van den gen. abs. reeds genoemd is. Nicholson leest: καὶ οὐ βουλ., en deze gissing komt mij aannemelijk voor. Waarom toch zouden de Joden zich de handen zijn gaan wasschen? Om hunne onschuld te betuigen? Maar het is juist de bedoeling van den schrijver alle schuld op de Joden te schuiven, vgl. vs. 46. Waarschijnlijk is aan vs. 1 voorafgegaan de handenwassching van Pilatus (Matth. 27 : 24); Herodes en de rechters willen dat voorbeeld niet volgen, maar nemen de schuld op zich, en nu staat Pilatus op. Nicholson schrijft: "The Ms has a gap after καὶ". Is dit zoo — uit de uitgaven van Harnack en Robinson is mij dat niet duidelijk geworden — dan is zijne gissing nog meer gerechtvaardigd, maar buitendien weten wij dat in Grieksche hss. οὐ en μὴ dikwijls door afschrijvers zijn overgeslagen.

" 5. Of hier ἂν gestaan heeft is niet zeker, daar het ook in het N. T. meer dan eens weggelaten is op plaatsen, waar wij het zouden verwachten.

" " πρὸ μιᾶς – αὐτῶν. Nicholson houdt de drie laatste woorden voor een glosseem. Zie de verhandeling blz. 345.

" 6. εὕρωμεν geeft geen zin. Verschillende lezingen zijn voorgeslagen: σύρωμεν, ἄρωμεν, σταυρῶμεν (στρωμεν), maar geheel voldoen zij niet. Σύρωμεν "laten wij den zoon Gods sleepen" komt mij alles behalve natuurlijk voor. Harnack neemt het in zijn tekst op en beroept zich op Justinus, Ap. I 35, διασύροντες αὐτὸν ἐκάθισαν ἐπὶ βήματος. Maar διασύρειν beteekent geheel iets anders dan σύρειν, en nog liever zou ik dan met Just. διασύρωμεν lezen. Σταυρῶμεν verschilt palaeografisch evenzeer weinig van εὕρωμεν, maar is m. i. minder waarschijnlijk, omdat het kruisigen eerst later volgt en de bespotting voorafgaat. Voor de lezing ἄρωμεν kan men zich beroepen op Joh. 19 : 15, Luc. 23 : 18, Jesaia 3 : 10 volgens de door Justinus (Tryph. 137, vgl. Rob. p. 17) gevolgde vertaling ἄρωμεν τὸν δίκαιον, α en ευ verschillen palaeografisch

weinig; maar toch is „laten wij wegnemen, weghalen" niet de uitdrukking die wij hier verwachten.

vs. 14. Het ligt zeker het meest voor de hand als onderwerp van σκελοκοπήθῃ het woord κακοῦργος aan te nemen, maar in een geschrift, zoo onnauwkeurig gesteld als het onze kan ook ὁ κύριος onderwerp zijn, en daar blijkens het Johannes-evangelie de traditie bestond dat van Jezus de beenen niet gebroken werden, komt het mij waarschijnlijker voor dat dit laatste het geval is.

" 18. ἐπέσαντο kan niet oorspronkelijk zijn. Zoo slecht is het Grieksch van onzen schrijver niet om hem het gebruik van zulk een vorm toe te schrijven. Ook bij Polyaenus Strat. IV 2, 14 en VII 48 is διεξεπέσαντο eene foutieve schrijfwijze van den afschrijver. En zelfs al ware ἐπέσαντο = ἔπεσον, dan nog zou die lezing bevreemding wekken. Waarom zouden juist zij die met licht rondliepen gevallen zijn? Ik heb gedacht aan (καὶ) νομίζοντες ..... ἐπαύσαντο of ἀνεπαύσαντο, maar eene afdoende verbetering is nog niet gevonden.

" 19. ἀνελήφθη nl. ὁ κύριος. Wat dit hier beteekenen moet begrijp ik niet. Een ἀνελήφθη zou na vs. 41, 42 passen, daar volgens onzen schrijver de hemelvaart terstond na de opstanding plaats had, maar vs. 19 kan niets anders bedoeld zijn dan dat Jesus den geest gaf. Harnack zegt er in zijne „Bemerkungen" (blz. 27 van „Bruchstücke" enz.) van: „Das ἀνελήφθη kann doketisch verstanden werden" (doch s. Luk. 23, 43). Maar van docetisme is op deze plaats, vooral wanneer wij het verhaal der opstanding er mede in verband brengen, geen spoor te ontdekken en Luc. 23 : 43 wordt van geen opnemen in den hemel gesproken.

" 22 en verv. Deze verzen geven aanleiding tot meer dan eene bedenking. Dat ἐπειδὴ – ἐποίησεν hier niet past heeft Nicholson opgemerkt. En terecht. Immers had Jozef reeds van Herodes vergunning gekregen om het lijk te begraven, zoodat het zeer vreemd is hier de reden opgegeven te vinden waarom de Joden hem die vergunning geven. Bovendien is die reden bij vijanden van Jezus zeer zonderling. Nicholson vermoedt dat de genoemde woorden oorspronkelijk behoord hebben bij vs. 13 en toont de mogelijkheid aan dat zij in eene verkeerde kolom van het hs. zijn terechtgekomen.

Er is meer. In het hs. volgen op elkander:

vs. 22 τότε ἥλιος ἔλαμψε ....

" 23 ἐχάρησαν δέ οἱ Ἰουδαῖοι ....

" 24 λαβὼν δὲ τὸν κύριον ....

" 25 τότε οἱ Ἰουδαῖοι .... ἤρξαντο κόπτεσθαι...

Voor dat κόπτεσθαι κτέ bestond niet de minste reden. In vs. 24 ligt er geen; in vs. 22, 23 was juist verhaald dat de zon weer was gaan schijnen en de Joden verheugd waren. Vs. 25 heeft zeker door eene vergissing van den afschrijver met vs. 22 van plaats verwisseld. De gelijkheid van het eerste woord (τότε) in beide verzen kan tot die verschrijving aanleiding gegeven hebben.

In vs. 25 verdient opmerking dat het graf „de tuin van Jozef" heet. Moet dit aan den schrijver geweten worden of aan den afschrijver, en zijn voor καλούμενον ook woorden als εἰς τόπον uitgevallen?

vs. 29. Het onderwerp van ἐφοβήθησαν is niet οἱ πρεσβύτεροι, maar de reeds genoemde οἱ γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι καὶ πρεσβύτεροι. Het is een zeer gewoon verschijnsel in hss. van het N. T. dat, als een werkwoord een weinig van zijn onderwerp of voorwerp af staat, er door afschrijvers nog eens een onderwerp of voorwerp wordt bijgevoegd.

„ 32. Dat hier μετὰ niet κατὰ gestaan heeft komt mij waarschijnlijk voor, maar de geheele beschrijving blijft niettemin hoogst verward. Μετὰ – στρατιωτῶν herinnert aan Matth. 27 : 66.

„ 41, 42. Dat wij hier eene vraag en een antwoord onderscheiden moeten onderstelden m. i. terecht Robinson en de door Harnack genoemde geleerden. Deze laatsten plaatsen het vraagteeken achter κοιμωμένοις en lezen verder: καὶ ὑπακοῇ of ὑπακοῇ ἠκούετο. Ook Rob. heeft in zijn tekst: κοιμωμένοις; καὶ ὑπακοῇ κτέ opgenomen en vertaalt: „and an answer was heard". Maar van een gebruik van ὑπακοῇ in den zin van antwoord ken ik geen voorbeeld. Daarom lacht mij meer de onderstelling toe dat er ἀκοῇ gestaan heeft. Dit woord wordt in de vertaling der LXX en in het N. T. ook voor „verkondiging" gebruikt en soms beteekent het niets anders dan „stem", zooals Habak. 3 : 2 Κύριε εἰσήκουσα τὴν ἀκοήν σου καὶ ἐφοβήθην. Harnack geeft in zijn tekst: ἐκήρ. τ. κοιμ. ὑπακοήν; καὶ ἠκ. κτέ., wat een goeden zin oplevert, maar verder van het hs. afwijkt.

„ 50. Harnack laat de woorden van het hs. onveranderd, maar plaatst φ βουμένη – τ ῆς ἀγαπωμένης αὐταῖς tusschen haakjes. Daardoor wordt evenwel de zin al te gewrongen; in allen gevalle zou hij dan φοβουμένη γὰρ moeten lezen.

„ 50, 54. In het hs. lezen wij dat Maria οὐκ ἐποίησεν ἐπὶ τῷ μνήματι τοῦ κυρίου wat de vrouwen gewoon waren te doen ἐπὶ τοῖς ἀποθνήσκουσι [καὶ] τοῖς ἀγαπωμένοις αὐταῖς. Dit laat zich wel vertalen, maar beantwoordt het aan de bedoeling van den schrijver? Ik geloof het niet. Reeds terstond zien wij

dat „aan het graf des Heeren" en „aan de gestorvenen die zij liefhebben" geen goede tegenstelling vormen. En het was ook niet de gewoonte dat vrouwen na de begrafenis aan het graf den doode de laatste eer bewezen.

Ik heb daarom gedacht dat μνήματι eene verschrijving is voor σώματι.

Ook vs. 52 vind ik ἐπὶ τοῦ μνήματος vreemd. Wanneer de vrouwen alleen op of bij het graf rouw wilden bedrijven, dan was het niet noodig dat de steen werd afgewenteld. Maar zij wilden iets anders: zij wilden het graf binnengaan, bij het lijk zich neerzetten en daarbij leggen wat zij hadden medegebracht, waarschijnlijk ἀρώματα, vgl. Marcus 16 : 1. Is ook hier μνήματος corrupt? Ik durf geen stellige uitspraak doen, daar het mogelijk is dat de schrijver zich onnauwkeurig heeft uitgedrukt. Het geheele verhaal is verward. De woorden καὶ φοβούμεθα κτέ passen niet aan het voorafgaande, ook al nemen wij aan, wat mij waarschijnlijk voorkomt, dat μέγας γὰρ ἦν ὁ λίθος eene kantteekening is op vs. 53, en voorts is εἰ μὴ δυνάμεθα onduidelijk. Als wij wat niet kunnen? Het verband van den zin eischt ἀποκυλῖσαι τὸν λίθον, maar de grammatica laat dit niet toe.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Zooveel is zeker, Uwe commissie heeft dit jaar niet te klagen gehad over belangstelling in den wedstrijd, in naam van Hoeufft uitgeschreven. Niet meer of minder dan dertien gedichten, waarvan geen enkel beneden het vereischte getal van vijftig versregels is gebleven, integendeel de meeste dat getal verre, zeer verre overschrijden, waren ons ter beoordeeling toegezonden.

Jammer, voorwaar, dat die belangstelling niet gelijken tred houdt met de kunstvaardigheid der medestrijders, ja soms in omgekeerde reden blijkt te staan tot hun »génie poétique", en wij alzoo, zonder ons letterkundig geweten geweld aan te doen, niet over alle de loftrompet kunnen steken. Auerbach zegt ergens, dat hier te lande de nachtegaal zelden zingt, of ook de kikvorsch laat van verre of van nabij zijn gekwaak hooren: zonder nu de Carmina, die naar ons gevoelen niet door den beugel kunnen, onheuschelijk te vergelijken met de geluiden, die zeer laag bij den grond, zoo niet daar beneden, worden voortgebracht, wenschen wij eenvoudig te wijzen op het groot onderscheid, dat valt op te merken tusschen het opstelletje in dicht, dat het laagst, en het stuk, dat het hoogst bij ons staat aangeschreven, al mogen wij er bijvoegen, dat, uitsluitend beschouwd uit het oogpunt van den vorm, de uiterste minder ver van elkaar zijn verwijderd.

Doch wij mogen het bij algemeene beschouwingen niet laten, en moeten U ons oordeel over elk gedicht in het bijzonder mededeelen.

Van de dertien prijsverzen is dan o. i. *Rubor noctis arcticae* wel het minst goed geslaagde: den naam »prul" verdient het gewis hierom niet, omdat het te klein en te kort is, het maakt eerder aanspraak op dien van »prulletje", en dan het verkleinwoord nog niet eens in hypocoristischen zin opgevat.

Deze min vleiende kenschetsing is, bij de gedachte aan enkele onberispelijke en zelfs bevallige versregels, niet onvoorwaardelijk van toepassing op *Laus pacis*, al heeft het magere stukje meer van het werk van een gymnasiast, zij het dan een knappen jongen en die een bekwaam latinist tot leermeester heeft, dan van een dichter, wiens aesthetisch »credo" ietwat verhevener is dan b.v. dat van Boendale. »Drie pointen" — verzekert de schrijver van den Leekenspiegel —

»Drie pointen horen toe
»Elken dichtre, ende segghe u hoe:"

en daarop volgen deze eischen:

»Hi moet sijn een grammarijn;
»Warachtich moet hi ooc sijn;
»Eersaem van levene mede;
»So mach hi houden dichters stede".

De dichter van *Laus Pacis* is een goed grammaticus, maar .... hiertoe moet de lofspraak beperkt blijven.

De oudejaarsavond-mijmering, getiteld *Pridie Kal, Jan. MDCCCXIII*, waarvan het sapphisch metrum voor het onderwerp, de cholera, evenmin geschikt is als het carmen zelf eene geoefende hand verraadt, is van ontwerp prozaisch, van stijl ondichterlijk, van taal prozaisch, van uitwerking ondichterlijk, van omvang, uwe commissie erkent het dank-

baar, bescheiden; en al moge er het geestige „μικρὸν μὲν σαπρὸν δέ" niet op van toepassing wezen, »klein maar rein" kan er, aesthetisch gesproken, toch ook niet van gelden.

Labor heet het vierde; onze Schaepman zegt van zijne »Aya Sofia", dat het is »een gedicht ter goeder trouw", dit is *Labor* gewis evenzeer, maar daarmede houdt verder alle overeenkomst op. Wij mogen er echter bijvoegen, dat taal en stijl en versbouw aan het carmen eene zekere distinctie geven, maar op het overigens vrij alledaagsche thema »labor omnia vincit improbus" of »arbeid adelt" is door den »versificateur" zóó nuchter, zóó schamel, zóó gewoon gevarieerd, dat, tenzij de kunstgedachte geheel buiten rekening blijve, de verdiensten van den vorm het stuk onmogelijk kunnen redden.

Silva, eene vergelijking van het woud met het menschelijk leven, kan redelijk goed worden genoemd; maar de verzen mogen, enkele uitgezonderd, niet kwaad wezen, de inhoud, hier en daar ietwat gezocht, ja zelfs verward, is over 't algemeen toch te onbeduidend, om voor eenige onderscheiding in aanmerking te kunnen komen, Op het ὁ μῦθος δηλοῖ van den dichter: »pax in solitudine docet", op de didactische intermezzo's moge niet vallen aan te merken, uit de *Silva* waait ons evenmin een boschlucht tegen als dat de aanblik van het woud, van *zijn* woud, ons brengt onder de bekoring van het verhevene en ons gemoed ontvankelijk maakt voor een ernstig woord van richting en leven.

Aan het carmen *Satira* met motto »Vanitas vanitatum" kan zonder voorbehoud de eer worden gegegen, dat het geestig is. Of is de politieke — ditmaal niet tinnegieter maar — broodbakker niet oolijk geteekend?

vs. 56 »Nuper meque meosque adii vix sole rubente
Qui praestat saturos, dum sedulus aurea dona
Flavae adfert Cereris; vestis splendore nitentem
Comiter adgrediens: »heus", ordior, »optime pistor,
»Numquid aqua pura mundas fiscos tabulasque

»Quaevis pistrinae servitque ministra supellex ?
»Nam gliscente lue sub aqua latet Orcus avarus,
»Nec tetrum virus vivo nunc cautius ullum
»Flumine vitandum". Pistor meus, acta diurna
Pronus perscrutans: »quid", clamat, »garrule, nugis
Utilitati obstas populi mihique, hanc meditanti!
»Legemne ignoras latam suffragia cunctis
»Corpore mortali natis quae impertiat? Ipse,
»Quando sodalitium nostrum convenerit, illam
»Suasurus tonitru eloquii facile omne ciebo:
»Panem nil neque aquam curo, tendo ad magis alta".

De dichter droop maar stil af:

»Audio demissis meque auribus inde facesso.
Frigescit furnus, dum curat publica pistor".

En zoo is er nog een en ander. Daarom is het te meer jammer, dat deze hekeldichter met Donne, die — zooals Vondel hem noemt — »duistere zon", dit gemeen heeft, dat hij, zij het dan in mindere mate, zijne sarcasmen gehuld heeft in een wolkenfloers en vaak al even ondoorzichtig is als Persius.

Toch zouden wij over het bezwaar der duisterheid zijn heengestapt, indien de oorzaak daarvan was gelegen in de toespelingen; doch nu zij veeleer moet worden gezocht in de minder gelukkige uitdrukking der gedachte, moesten wij het tot ons leedwezen ter zijde leggen.

Van den *Christumferens Columbus* valt op den vorm nog minder te roemen dan op dien van het vorige carmen: menig vraagteeken bij de versregels geplaatst zou ten bewijze kunnen strekken, dat hier de woordkeus, daar de zin, elders de goede smaak te wenschen overlaten. De dichter wil een krans leggen op het graf van Columbus: »flosculum... claro heroi conferre modeste"... »sertoque humili decorare sepulcrum", en, al zijn nu juist niet alle bloemen en bladeren even bevallig en sierlijk, de krans zelf maakt een goeden indruk, en vereert het graf van Columbus evenzeer als

hij den maker tot lof verstrekt. Voor gouden eereprijs of eervolle vermelding meenen wij het stuk echter niet te moeten voordragen, van dien aard is de inhoud niet, volstrekt niet. Gaarne zegt uwe commissie Horatius na: »ubi plura nitent in carmine, non ego paucis offendar maculis"; ongaarne zou zij het omgekeerde tot hare leuze maken: »ubi »*pauca* nitent in carmine, non ego *multis* offendar maculis".

Over het volgende stuk kunnen wij kort zijn. *Peregrinationis in Terram Sanctam itinerarium poëticum* luidt het opschrift. »Poëticum": wij verklaren in gemoede er weinig of niets dichterlijks in te hebben gevonden. Zoolang metrische of rhythmische »Codes de droit civil" of »Handboeken van Redekunst" als van Casteleyn, nog geen burgerrecht hebben verkregen in het rijk van Fantasia, zal deze reis naar Egypte en Palestina, beschreven in 122 twee-, vier- en zesregelige versjes in elegische maat, den naam van dichterlijk dan ook niet verdienen. Correct zijn de stukjes, bij uitstek correct; doch, schoon van vorm epigrammatisch, zijn zij alles behalve pittig en missen alle »pointe" hoegenaamd. De aanteekeningen, ter opheldering erbij gevoegd, verschillen van de metrisch gestelde reisindrukken dan ook eigenlijk alleen hierin, dat zij in ongebonden rede worden medegedeeld.

Een beteren indruk dan zelfs de *Satira* hebben op ons gemaakt de carmina *Septem fratres Machabaei*, *Bellum Servile* en *Puerilia*.

Het eerstgenoemde mag goed geslaagd heeten. De dichter verplaatst ons voor den troon van koning Antiochus, die de zeven broeders, begeleid door hunne moeder, sommeert de wet van Mozes af te zweren en Gode minder gehoorzaam te zijn dan hemzelven. Wij hooren den eisch des konings en de mannelijke antwoorden der broeders, door de moeder in hun vertrouwen en hun geloof krachtig versterkt, en zijn getuigen zoowel van de martelingen dier »helden Godes" als van het uiteinde der edele vrouw, die »septeni redimita decore triumphi Sancta parens, perpes»sa modis immania miris Occubuit victrix victoribus addita »natis".

Wel is waar kan moeilijk worden ontkend, dat het dichtstuk wat lang, wat gerekt is, bijwijlen zelfs aan een »septies in idem" doet denken, toch is de monumentale schilderij verdienstelijk beide van teekening en coloriet, de versificatie heeft zelfs wellicht nog op hooger lof aanspraak. Enkele onnauwkeurigheden en zonderlingheden daargelaten, zijn de taal zoowel als de bouw der verzen onberispelijk. Ten bewijze kan strekken het antwoord van den oudsten der broeders aan den koning. Als deze zijn wil heeft geopenbaard:

»Stulta superstitio pereat: secludite vanos
»Corde metus. Dapibus vescendum ante ora paratis:
»Sic iubeo: praestat dociles vos cedere: nullo,
»Quae mihi certa sedet, flectetur Mose voluntas";

dan verzekert de onversaagde jongeling:

»Et parere tibi et positas contingere mensas
»Nos vetat Omnipotens, regum Rex maximus, in quem
»Sacrilega demens fundis convicia lingua.
»Nos illum colimus, cuius tu perfidus osor.
»Ille Pater nobis: Illi parere decet nos,
»Non tibi; ne speres. Extrema subire dolorum
»Malumus, aeterni quam frangere jussa Parentis.
»Ipse armis opibusque potens si vincere inermes
»Tu nos posse putas, animo spem pascis inanem.
»Quid verbis opus est? Nos nec promissa moramur
»Munera et Antiochi rabidas contemnimus iras".

In dien toon en trant is het geheele carmen, slechts zooals wij opmerkten, door enkele vlekjes ontsierd.

Op een lijn met de *Septem* kan worden gesteld *Bellum Servile*. Dit stuk beantwoordt in zóó verre geheel niet aan zijn titel, dat er van krijgsgeschreeuw en wapengekletter zoo goed als geen sprake is, en de grondtoon eerder lyrisch dan episch moet heeten. De slavenbenden — hierop komt de inhoud neer — hebben eenige hoogten beklauterd, van-

waar haar de aanblik der Romeinsche legioenen verrast. Nauwkeurig onderscheiden kunnen zij niet, want de nacht heeft weldra het heir hunner meesters in het duister gehuld:

»Omnia nox tandem sublustri condidit umbra".

Daar waren schildwachten uitgezet:

»Ducebat vigilem in tenebris custodia noctem
»Servorum passimque iacent et multa volutant
»Mentibus: hunc torquet rabies, hic pallida morte
»Ora gerit iam iam fata inpendentia gustans.
»Tres simul in celsa custodes rupe fuerunt
»Forte viri. Foliis instrata est terra cubile.
»Hinc capita exsertant, oculis atque omnia lustrant,
»Anfractusque umbramque cavam tenebrasque silentis,
»Et castra adsidue facibus lustrata coruscis".

Wat er omgaat in hoofd en hart van die drie schildwachten, die morgen sterven zullen, »cras moriemur", bij de herdenking van het verleden, wordt met bekwame hand en bekwamen tact weergegeven; en, al zoude hier en daar vijl en snoeimes de waardij van het dichtstuk kunnen verhoogen, aangezien het op enkele plaatsen aan beknoptheid en bondigheid evenveel te wenschen overlaat als aan helderheid van voorstelling en keurigheid van taal, de lichte plekken overtreffen de duistere zóó beslist, dat, ook al valt het bouwplan wellicht minder in den smaak, de uitwerking toch gewis loffelijk mag heeten. Met de gewenschte bekorting kan het een zeer goed stuk worden.

De dichter gaat steeds voort zijn gedicht te beschaven en zond in het laatst van Februari eene verbeterde lezing van v. 285 tot 315, die evenwel niet besnoeid maar nog met 50 verzen vermeerderd zijn en op 10 Maart nogmaals eene verbetering van v. 367 tot 427: 't spreekt van zelf, dat deze omwerkingen door ons niet mochten in aanmerking genomen worden.

Puerilia is een alleraardigst stukje, waarvan de zeer

weinige bedenkelijke regels ruimschoots worden opgewogen door tal van bevallige en artistieke, schoon gestijlde verzen. Verstaat de dichter blijkbaar de kunst der versificatie, gekunstelds hebben zijne verzen daarentegen niets hoegenaamd, zij zijn even natuurlijk als kunstig. Ook op zijne wijze van voorstelling, zijne schildering, valt te roemen. De grepen, die hij doet in het verleden zijner kindsche jaren »quamvis maturior annis": de wiegeliedjes, het leeren loopen, de strijd om zijn persoontje, dat in de armen van de eene niet veilig was voor de omhelzingen van de andere, zijn pret in den tuin bij het kabbelende beekje onder het gekweel der vogels, zijn winteravonden, bij het knappend vuur, onder het genot van een aardig vertelsel van grootvader, aan wiens lippen het kereltje dan hing — een geestig tafereeltje met guitig slot —, dat alles getuigt van het geheim van de kunst der gelukkige keuze; maar inzonderheid doet het de kapelvangst, die benevens van zijn gelukkigen greep moge getuigen van de aanschouwelijkheid zijner schildering:

»Papilionis erat capiendi maxima cura.
»Me rebar, si quem cepissem forte, beatum.
»Errabant passim variisque coloribus alas
»Depicti, solis mire sub luce nitebant.
»Opperiebar ubi, qua mollis olentibus herbis
»Cespes abundabat, requierant stantibus alis.
»Pronus ego a tergo, digitoque paratus utroque,
»Aggrediens tacitus parta mercede fruebar".

Over het geheel ligt een waas gespreid van kinderlijkheid, van naïveteit, waardoor het aanspraak heeft op den naam van een bekoorlijk stukje.

Met vertrouwen kennen wij eene eervolle vermelding toe 1°. aan *Puerilia*, 2°. aan *Septem fratres Machabaei*, 3°. aan *Bellum Servile*.

Tusschen het 12e en 13e carmen *Lanisaponias* en *Inventa et Mores* zouden wij voor bekroning langer hebben geaarzeld, indien niet de omstandigheid, dat het eerstgenoemde — zooals wij beslist weten — is van »argumentum privatum",

verbood het voor den gouden eereprijs aan te bevelen.

Lanisaponias is van biographischen of misschien van autobiographischen inhoud.

De dichter, geboren te Düren, »clarorum hominum cunabula", begint zijne levensschets met te vertellen, dat hij, van het stedelijk gymnasium met goed gevolg is gepromoveerd, uitstekende boven zijne medeleerlingen zoowel »doctrinae praestantia" als door zijn langen hals, vanwaar hij den bijnaam van »Longus" had gekregen. Studeeren ging hij te Munster in de godgeleerdheid: en, voorwaar, hij had er geen »cubiculum" gehuurd alleen om te slapen: »liep" hij, gelijk het tegenwoordig minder elegant luidt, getrouw »college", te huis gekomen

»Nec nocti parcit, sed lucubrat evolvendo
»Quos patres scripsere ingenti pondere libros".

Te Bonn wordt de studie voortgezet en voltooid. Te Bonn aan den Rijn....

»O Rhene, o rex fluviorum,
»Quo non pulchrior aut augustior alter, et, o tu,
»Bonna, mihi salve, studiorum mater amoena!
»Caeruleosne vides septemplice culmine montes,
»Aethera tangentes, praeruptaque saxa Draconis
»Antiquamque in eis arcem? Praecelsa iugosas
»Prospectat silvas longeque patentia rura,
»Despectat vallem, laete qua frondet apricos
»Bacchus amans clivos, cui flammeus oscula dat Sol,
»Cuique pedes blanda lavat unda argenteus amnis.
»Dic, ubi terrarum ridentior angulus, aut quod
»Nobilius concorsve magis conspexeris usquam
»Coniugium, quam quo Rhenus pater almaque mater
»Bonna tenentur? Eo divina oriunda sororum,
»Proles: Laetitia et Sapientia. Quippe renides,
»Bonna, beatorum velut insula, qua mihi fata
»Immortalem utinam sinerent traducere vitam!"

Te Bonn verliet hij het vaandel der theologie en werd litterator, maar studeeren bleef zijn lust en zijne leuze. Ten minste, zoolang als de zon aan den hemel stond:

»Dein vero, optatis mutata luce tenebris,
»Dulcia cum sociis fundebat sacra Lyaeo".

Opgenomen in een club van vroolijke »Burschen" — hij beschrijft dit levendig —, wijdde hij een goed deel van den nacht aan het gezellig verkeer, praeside Gambrino, bezingende Bacchus en Venus, Vaderland en Vorst.

»Fugaces labuntur anni": tot Doctor bevorderd, werd hij al spoedig aangesteld tot praeceptor aan het progymnasium te Gulik, maar was daar nog niet lang werkzaam, of de Pruisisch-Oostenrijksche oorlog brak uit, en Lanisaponius moest de wapens aangorden. Vol geestdrift ten strijde getogen, ondervond hij ras dat, al moge het »decorum" wezen »pro patria mori", 't »dulce" daarmede niet altijd gepaard gaat. Zwaar gewond ware hij gewisselijk gestorven,

»Dilectum iuvenem medica ni Phoebus Apollo
»Ipse manu tangens et hiantia vulnera claudens
»Eriperet leto, Musis servaret et ipsi".

De wapens heeft hij echter nooit weer kunnen dragen, en alzoo aan den Pruisisch-Franschen oorlog geen deel genomen.

Verder vertelt hij heel aardig, hoe hij te Keulen aan het gymnasium werd benoemd, waar gij, Fabricius,

»numeronsae Fabriciorum
»Grande decus gentis, doctor doctissume, quoius
»Ingenio et coirad adspeximu' lumined aivom
»Spargier anteiquom Romanaï linguaï,
»Nobile gymnasion sceptro moderare verendo
»Endoperatoris Guilelmei nomine dignum".

Dan, ook daar bleef hij niet lang, maar werd aanvan-

kelijk Rector, later Director van het eerst Progymnasium, daar na Gymnasium te Crefeld. Van Rector van het Progymnasium alzoo Director van het Gymnasium: zoo was dan de profetie in vervulling gegaan, hem eens op een wandeling gedaan door een kraai, die hem uit een boom had toegekraaid:

»Cra, cra, salve hodierne quidem non crastine rector!
»Cras progymnasium capitis damnabitur, et cras
»Ipse deis, cra, cra, rector sociabere, cra, cra!"

het Progymnasium verloor zijn »pro" en hijzelf kreeg »Di" in zijn titel.

Te Crefeld.... doch.... »desunt reliqua".

Al zouden wij niet gaarne *al* de grappen van tekst en aanteekeningen hoog-comisch noemen, het neemt niet weg, dat het verhaal, waarvan het aantrekkelijke nog wordt vermeerderd door de verscheidenheid van trant (een pericoop in 't Grieksch, een episode in 't oud-Latijn) geestig mag heeten en zich alleraangenaamst laat lezen. Het aardige, vroolijke stuk verdient bovendien uit het oogpunt van den vorm allen lof.

Ook van de aanteekeningen zijn enkele bijzonder vermakelijk: zoo al niet alle dan toch zeer vele kunnen de vergelijking met die van »Le Chef d'oeuvre d'un Inconnu" en »De vermakelijke slaa-tuintjes", van Schonk, uitnemend doorstaan.

Dat het carmen o. i. den druk verdient, zal na het medegedeelde wel geen betoog behoeven.

Het bezwaar van »argumentum privatum" bestaat gelukkig niet voor *Inventa et Mores*, 't laatste stuk waarvoor wij uwe aandacht vragen.

Houden »Inventa" en »Mores" gelijken tred? Op deze vraag geeft de dichter het antwoord.

Eerst slaat hij het boek der uitvindingen voor ons op, en geeft den luchtschipper te aanschouwen, en de onderzoekingen en ontdekkingen van de geologie, de palæontologie, de sterrenkunde, de natuurkunde, de meetkunde, de

aardrijkskunde, ze ons alle voor de oogen tooverend met eene enkele pennestreek. Tot Newton spreekt hij:

»Merito tua gloria crescit,
»Elucetque magis caeli lex provida; namque
»Cosmica materiae partes diffusa per omnes
»Vis agitat superas moles, viget intus et extra,
»Pensile quo mundi iam stat libramine pondus".

Verder roemt hij de wonderen van den stoom en de electriciteit, stoomwagen, stoomschip, telegraaf en telephoon:

»Machina parva sonos, dictu mirabile monstrum,
»Auscultat cupide, caecaque ambage recondit.
»Lamina versa manu sonitum dein reddit, et apte
»Incisos repetit sermones voce fideli".

Voorts teekent hij den bliksemafleider, het pantserschip, het kanaal van Suez, en ziet in zijne verbeelding dat van Panama:

»Patefactum litus et isthmon
»Tranantes laete nautas America videbit:
»Faustum aliis opus, at nimium tibi, Gallia, triste!"

Eindelijk wijst hij ons op den Eyffel-toren, en daalt met ons af in de tunnels, die de Alpen doorboren en weldra Frankrijk en Engeland zullen verbinden, den volkeren nieuwe verkeers- en handelswegen openend. De wonderen van het heden: ook de geheimenissen van het verleden worden ons als ontsluierd:

»Captus amore patrum quaerit monumenta vetusta
»Vir sapiens, terram fodit actaque tempora noscit":

Egypte, Etrurie, Troje herleven als het ware voor onzen blik. Grootsche scheppingen altegader, welsprekende getuigen van beide vernuft en wetenschap:

»Ingenio certant homines, et commoda vitae
»Undique plura parant, una hac ratione beati".

»Una hac ratione beati": maar zal de mensch dan alleen van brood leven? »Commoda vitae": maar is het dan uitsluitend voor den uitwendigen mensch, dat er wordt gewerkt en gezwoegd en gezweet? Is dan de poëzie des levens verdwenen? Heeft dan de kunst des woords van haar schoonheid en haar reinheid verloren? Staan dan de eerlijkheid en goede trouw, recht en billijkheid den aardbodem te verlaten? Zou dan de leuze zijn geworden »virtus post nummos"? En van den vooruitgang levensmoeheid en levenszatheid de onzalige vrucht? Het antwoord op deze vragen luidt inderdaad weinig bemoedigend.

»Denique quid prodest homini natura subacta
»Si virtus imis radicibus exturbatur?"

Als de wellust heerscht, de ontevredenheid veld wint, de anarchie, met dynamiet gewapend, optreed, blazende dreiging en moord? Als eigendom voor gestolen goed wordt verklaard, en met een »male quaesitum, male perditum" diefstal en roof en plundering worden verontschuldigd en gerechtvaardigd?

»Inventa" en »Mores" houden geen gelijken tred: op de laatste valt niet te roemen. Geen wonder, getuigt de dichter in zijn slotwoord:

»Nec mirum: docuit populum sapiens male sanus
»Nullos esse deos et nil superesse sepulcro.
»Prosilit hinc frenis saevissima turba solutis,
»Quae temnit Superos, et iam desueta pudori
»Nil metuit delere, nihil corrumpere parcit".

De conclusie blijve voor rekening van den dichter: wij wenschen alleen nog hierbij te voegen, dat, een enkele wellicht ietwat zwakke regel uitgezonderd, de verzen van dit carmen even degelijk van bouw als nauwkeurig van taal en sierlijk van stijl zijn, en dat de tegenstelling tus-

schen »Inventa" en »Mores" even kloek ontworpen is als boeiend uitgewerkt. Eere den kunstenaar, die, zonder verven, met loutere luchtpenseelen zóó weet te teekenen!

Wij geven aan *Inventa et Mores* met motto: »carmina quae vultis cognoscite: carmina vobis" den gouden eereprijs en verzoeken den Voorzitter het naambriefje te openen. Eene loffelijke vermelding kennen wij gaarne toe aan de carmina *Lanisaponias*, *Puerilia*, *Bellum Servile* en *Fratres Machabaei* en stellen voor deze te laten drukken op kosten van het Legaat, zoodra de dichters verlof zullen hebben gegeven de naambriefjes te openen. De overige naambriefjes zullen wij den Secretaris verzoeken te verbranden.

H. E. MOLTZER.

J. C. G. BOOT.

S. A. NABER.

WERKEN DER AFDEELING LETTERKUNDE

DER KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,

VOOR BIJGEVOEGDE PRIJZEN TE BEKOMEN.

W. Moll, De boekerij van het St. Barbara-klooster in de tweede helft der vijftiende eeuw . . . . . *f* 0,60

Is. An. Nijhoff, Beschrijving van een handschrift, afkomstig van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, met 1 plaat . . . . . » 0,40

G. H. M. Delprat, Lettres inédites de Juste Lipse, concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas, principalement pendant les années 1580—1597 . . . . . » 1,00

L. J. F. Janssen, De muurschilderingen der St. Janskerk te Gorinchem, met 21 platen. . . . . » 2,50

J. G. Hulleman, Bedenkingen tegen de echtheid van den zoogenaamden ΠΕΠΛΟΣ van Aristoteles. . » 0,40

J. Bake, Over de methode van onderzoek naar de echtheid of de onechtheid van de op naam van Cicero gestelde eerste Catilinaria . . . . . » 0,50

C. Leemans, Nieuw ontdekte muurschilderingen. Eene bijdrage tot de geschiedenis der vaderlandsche kunst, met 1 plaat. . . . . » 0,50

C. Leemans, Muurschilderingen in het koor van de kerk der Herv. Gemeente te Driel in den Zalt-Bommelerwaard, met 1 plaat. . . . . » 0,30

S. Karsten, Over de pleitrede van Cicero voor Sex. Roscius Amerinus . . . . . » 0,60

L. A. J W. Sloet van de Beele, De Hof te Voorst. » 1,50

J. C. G. Boot, Commentatio de Sulpiciae, quae fertur, satira . . . . . *f* 0,30

G. Mees Azn., Het Rotterdamsch oproer van 1690, met een plan . . . . . » 1,50

C. M. Francken, Coniectanea critica ad C. Lucilii librorum decades tres. 2 St. . . . . » 1,60

P. L. Muller, Nederlandsch eerste betrekkingen met Oostenrijk, toegelicht uit de correspondentie der keizerlijke gezanten te 's Gravenhage 1658-1678. » 1,50

J. A. Fruin, De Anfang en de slichte Clage umme varende have, naar het Oud-Saksische recht (met een aanhangsel over de actiën om roerend goed naar het Oud-Hollandsch Recht) . . . . . » 0,85

B. F. Matthes, Over de bissoes of heidensche priesters en priesteressen der Boeginezen, met 4 platen . . . . . » 1,00

L. A. J. W. Sloet, Een actio spolii van 1229 en eene inleiding in erfgrond van 1243. . . . . » 0,30

H. van Herwerden, Studia critica in poetas scenicos Graecorum . . . . . » 1,00

C. Leemans, Oude muurschilderingen van de kerk te Bathmen in Overijssel, met 11 platen . . . . . » 2,00

J. C. G. Boot, De latijnsche brieven van Constantijn Huygens, bewaard in een handschrift der Kon. Akademie van Wetenschappen . . . . . » 0,50

H. Kern, Over de jaartelling der zuidelijke Buddhisten en de gedenkstukken van Açoka den Buddhist . . . . . » 1,20

C. Leemans, Het romeinsch grafteeken van Dodewaard, met 1 plaat . . . . . » 1,00

H. Kern, Eene indische sage in Javaansch gewaad. » 0,50

G. de Vries Azn., Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier onder de grafelijke regeering en gedurende de republiek . . . . . » 6,00

TH. JORISSEN, De eerste coalitie en de republiek der Vereenigde Nederlanden. . . . . *f* 1,75

H. KERN, Over de oud Javaansche vertaling van 't Mahâbhârata. . . . . » 0,35

S. A. NABER, Quaestiones Homericae . . . . . » 2,20

L A. J. W. SLOET, Het Hoogadelijk, vrij wereldlijk stift te Bedbur bij Kleef en zijne juffers, met 1 plaat en 1 kaart . . . . . » 4,00

S. WARREN, Nirayavaliyasuttam, een Upanga der Jaina's. Met ineiding, aanteekeningen en glossaar . . . . . » 1,80

W. MOLL, Geert Groote's dietsche vertalingen, beschreven en toegelicht . . . . . , . . » 2,20

J. C. G. BOOT, Observationes criticae ad M. Tullii Ciceronis epistolas. . . . . » 1,00

J. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, Over vim facere in het interdictum uti possidetis . . . . . » 1,00

A. W. WIJBRANDS, de abdij Bloemhof te Wittewierum. . . . . » 2,00

W. PLEIJTE, Over drie handschriften op papyrus, met 8 platen en 1 kaart. . . . . » 1,80

J. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, Beschouwingen over de comitia. . . . . » 1,50

H. KERN, De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië . . . . . » 2,40

H. KERN, Bijdrage tot de verklaring van eenige woorden in pali-geschriften voorkomende . . . » 1,—

C. LEEMANS, Grieksche opschriften uit Klein-Azië in den laatsten tijd voor het rijks-museum van oudheden te Leiden aangewonnen, met 6 platen . » 1,80

M. TH. HOUTSMA, Uit de oostersche correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der oostersche letteren in Nederland. » 2,—

W. Caland, Ueber Totenverehrung bei einigen der indo-germanischen Völker . . . . . *f* —,90

W. H. van de Sande Bakhuyzen, Het dogmatisch karakter, dat aan het Evangelie van Lucas wordt toegekend . . . . . » —,60

W. J. van Douwen et J. P. N. Land, Joannis Episcopi Ephesi Syri monophisitae commentarii de beatis orientalibus et historiae ecclesiasticae fragmenta . . . . . » 3,—

J. Groneman, De Gamĕlan te Jogjâkartâ met eene voorrede over onze kennis der Javaansche muziek door J. P. N. Land, met 2 platen . . . . » 2,—

G. Schlegel und F. Kühnert, Die Schuking-Finsterniss . . . . . » —,60

C. Leemans, Grieksche opschriften uit Klein-Azië in den laatsten tijd voor het rijks-museum van oudheden te Leiden aangewonnen, met 4 platen . » 1,20

S. Muller Fzn., Over Claustraliteit. Bijdrage tot de geschiedenis van den grondeigendom in de middeleeuwsche steden . . . . . » 2,50

C. P. Burger Jr., Sechzig Jahre aus der älteren Geschichte Roms, 418—358 . . . . . » 3,—

W. Caland, Sur Syntax der Pronomina im Avesta. » —,90

P. van Bemmelen, Les notions fondamentales du droit civil . . . . . » 2,50

J. J. M. de Groot, Le code du Mâhayâna en Chine, son influence sur la vie monacale et sur le monde laïque . . . . . » 4,—

Verslagen en Mededeelingen. Dl. I—XII . . . . . » 25,00

Verslagen en Mededeelingen, Tweede Reeks, Dl. I—XII . . . . . » 25,00

Verslagen en Mededeelingen, Derde Reeks, Dl. I—IX. » 19,—

Elk deel der reeksen afzonderlijk. . . . . » 3,—

LATIJNSCHE PRIJSVERZEN

BEKROOND EN UITGEGEVEN DOOR HET LEGAAT HOEUFFT.

J. van Leeuwen, Lycidas ecloga et Musae invocatio.		*f*	0,30
——————— Octaviae querela.		»	0,50
J. Giacoletti, De lebetis materie et forma eiusque tutela in machinis vaporis vi agentibus		»	0,50
J. van Leeuwen, Senis vota pro patria.	Carmina Latina	»	0,60
——————— In funere Lycisci . . .			
Callisthenes Rophoeaticus, Fraga. . . .			
A. H. A. Ekker, Exeunte Octobri		»	0,25
P. Esseiva, Urania.		»	0,75
——— Ad iuvenem satira		»	0,50
——— Gaudia domestica		»	0,50
——— Musa.		»	0,50
——— Ad procum satira	Carmina Latina	»	0,60
F. T. Moltedo, Reditus in patriam . . .			
Fr. Pavesi, Hollandia		»	0,50
P. Esseiva, Pastor bonus	Carmina Latina	»	1,—
Fr. Pavesi, Fasti Insubrici.			
V. Vaccaro, Thomas Aquinas.			
P. Rosati, Ornithogonia			
Fr. Pavesi, De Insubrum agricolarum in transatlanticas regiones demigratione.	Idyllia aliaque poemata	»	1,—
P. Esseiva, Pulices			
P. Rosati, Fucinus lacus			
P. Esseiva, Virginis maturioris querelae.	Elegiae duae	»	0,50
J. van Leeuwen, Homo-Simia			

P. Esseiva, In mulieres emancipatas . . Fr. Pavesi, Ad Eugeniam Augustam in funere filii Ludovici Eugenii Napoleonis consolatio	Satira et Consolatio	f 0,60
J. van Leeuwen, Ad Bacchum . . . . . . Fr. Pavesi, Jacobus Henricus Hoeufft certaminis poetici in urbe Amstelodamo auctor . . . . . . P. Rosati, Tannereis	Tria carmina Latina	» 0,75
P. Esseiva, Tobiae iunioris peregrinatio. J. van Leeuwen, Ad veteres commilitones. J. Albini, Sponsa nautae.	Tria carmina Latina	» 0,80
P. Esseiva, Iuditha. . . . . . J. van Leeuwen, Adolescentis meditatio		» 0,60
——————— Venite ad me . . . . . . J. Albini, Ad Vergilium . . . . . . A. Gasté, Alaricus ingreditur Romam victumque orbem ulciscitur.		» 0,60
P. Esseiva, Iudas Machabaeus. . . . . . J. van Leeuwen, Nupta ad amicam		» 0,60
——————— Matris querela . . . . . . P. Esseiva, Esther		» 0,80
P. Esseiva, Susanna. . . . . . J. van Leeuwen, Me puero . . . . . . G. Albini, Ad urbem Bononiam.		» —,60
A. Sterza, Adam humani generis peremptor, Christus vero eiusdem redemptor . . . . . . P. Esseiva, Servi Eliezer ad Abraham epistola . .		» —,60
A. Sterza, Maria Virgo in Monte Calvariae		» —,30
J. Pascoli, Veianius.		» —,30

INHOUD

VAN

DEEL IX. — STUK 3.

bladz.

Gewone vergadering, gehouden 10 October 1892..... 249.

J. P. N. Land. Verslag over het Orientalisten-Congres in September 1892 te Londen gehouden..... 253.

J. Habets. Over oude (Romeinsche) mergelputten te Meerssen..... 259.

H. P. G. Quack. Uit de eerste dagen der Zwijndrechtsche Broederschap..... 270.

Gewone vergadering, gehouden 14 November 1892..... 317.

Gewone vergadering, gehouden 12 December 1892..... 321.

Gewone Vergadering, gehouden 9 Januari 1893..... 326.

W. H. van de Sande Bakhuyzen. Het fragment van het evangelie van Petrus..... 329.

Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie..... 359.

STOOMDRUKKERIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

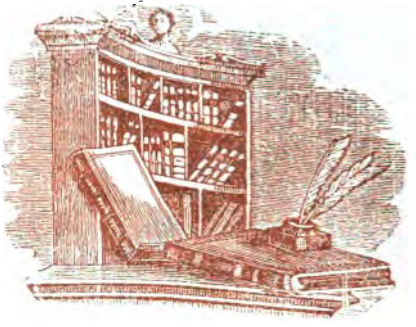

STOOMDRUKKERIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

Widener Library
3 2044 092 697 788